

VI. évfolyam
1. szám
2025

Annár Ágnes
Bank Barbara
Ernyei Katalin
Hollósi Dániel József
Horváth Olivér
Jakab Péter
Kimmel Máté
László Bernadett
Smitnya Alíz Csilla
Szabó Dániel
Szalma Szilárd
Tarpanova, Guldana
Tóth Marcell
Török Ádám
Vári Árpád

AXIS

Vallás- és eszmetörténeti folyóirat
*Journal of Religious History
and the History of Ideas*

AZ
ERŐSZAKFORMÁK
ESZME-
ÉS
POLITIKA-
TÖRTÉNETE

AXIS

Vallás- és eszmetörténeti folyóirat
*Journal of Religious History
and the History of Ideas*

VI. évfolyam
1. szám
2025

AZ ERŐSZAKFORMÁK ESZME- ÉS POLITIKATÖRTÉNETE

PÁZMÁNY

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar

AXIS

Vallás- és eszmetörténeti folyóirat
Journal of Religious History and the History of Ideas

Megjelenik félévente

Főszerkesztő:

ŐZE SÁNDOR

(Pázmány Péter Katolikus Egyetem)

Alapító főszerkesztő:

FRÖHLICH IDA

(Pázmány Péter Katolikus Egyetem)

Szerkesztőbizottság:

BÁRÁNY ATTILA (Debreceni Egyetem)

PETER COWE (Kaliforniai Egyetem, Los Angeles)

DÁVID NÓRA (Szegedi Tudományegyetem)

ELKE HARTMANN (Berlini Szabadegyetem)

MEDGYESY-SCHMIKLI NORBERT (Pázmány Péter Katolikus Egyetem)

Ö. KOVÁCS JÓZSEF (Pázmány Péter Katolikus Egyetem)

SZAKÁCS BÉLA ZSOLT (Pázmány Péter Katolikus Egyetem)

MACIEJ SZYMANOWSKI (Varsói Egyetem)

VESZPRÉMY LÁSZLÓ (Pázmány Péter Katolikus Egyetem)

Szerkesztette:

BANK BARBARA

A szöveget gondozta:

JAKAB PÉTER, HORVÁTH CSABA PÉTER, SZALMA SZILÁRD

A folyóirat a <https://ojs.ppke.hu/axis> oldalon,
a szerkesztőség az axis@btk.ppke.hu címen érhető el.

Technikai szerkesztő:

HORVÁTH CSABA PÉTER

Tördelés:

SZENT ISTVÁN TÁRSULAT

Tervezőszerkesztő: KOCZKA ETELKA KRISZTINA

ISSN 2064-7972

Kiadja a Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
1088 Budapest, Mikszáth Kálmán tér 1.

Tartalom

BANK BARBARA	7
Előszó	

TANULMÁNYOK

BANK BARBARA	9
Az erőszak elmélete Leninnél és megvalósításának egyes fázisai a gyakorlatban	
ANNÁR ÁGNES	21
Ideológiák tükrében	
GULDANA ZHASSULANOVNA TARPANOVA	35
The October Revolution and Bolshevik principles for solving the problem for National Autonomy	
TÓTH MARCELL	49
Az aradi kormány története	
HORVÁTH OLIVÉR	93
A tatabányai csendőrsortűz az újabb kutatások tükrében	
TÖRÖK ÁDÁM	109
Egy katonatiszt megpróbáltatásai az 1920-as évek Romániájában	
ERNYEI KATALIN	135
Kelet-Közép-Európa jövőjéről szóló tervek a második világháború idején	
SZABÓ DÁNIEL	151
Szovjet megszállás és következményei Szentesen a levéltári források tükrében	
HOLLÓSI DÁNIEL JÓZSEF	173
Juhász István gyárigazgató 1948-as ügye	
VÁRI ÁRPÁD	187
Az ellenségkép megváltozott természete — Kristó Nagy István három írása	

JAKAB PÉTER	203
Az erőszak aspektusai „A Munkára, Harcra Kész” mozgalom propagandájában — Különös tekintettel a mozgalmat népszerűsítő módszerekre 1948–1951 között	
KIMMEL MÁTÉ	217
A tanya és a tanyafelszámolás a propagandában	
LÁSZLÓ BERNADETT	229
Erőszakértelmezések a Kádár-kori televíziós propaganda aspektusaiban	
SZALMA SZILÁRD	249
„Tudóskáderek” a Belügyminisztérium kötelékében — Az operatív pszichológiai kutatások szervezett/szervezeti hátterének és tárgyi feltételeinek megteremtése, működtetése a Belügyminisztériumban 1969 és 1975 között	

SZEMLE

GULDANA ZHASSULANOVNA TARPANOVA	283
Dina A. Amanzholova: <i>The Soviet Project in Kazakhstan. The Power and Ethnicity, 1920–1930</i>	
SZALMA SZILÁRD	295
Hankiss Ágnes: <i>Állambiztonsági játszmák. A befolyásolás és nyomásgyakorlás módszerei</i>	
SMITNYA ALÍZ CSILLA	311
David Runciman: <i>The History of Ideas. Equality, Justice and Revolution</i>	

Előszó

Bank Barbara

*Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar
— habilitált egyetemi adjunktus, a Nemzeti Emlékezet Bizottsága tagja*

Az egyetemi doktoranduszkonferenciák története nem most kezdődött a Pázmányon, ugyanakkor az erőszakelméleti megközelítést, valamint az erőszak gyakorlati aspektusainak vizsgálatát tekintve ez az első tematikus lapszámunk: a 2024 tavaszán megrendezett erőszaktörténeti doktoranduszkonferencia szerkesztett kötete lát most napvilágot. Az erőszak elméletétől annak különböző formákban megvalósult gyakorlatáig számos témával találkozhat az olvasó a kül- és belföldi propagandahasználattól kezdve a megfélemlítésen, a pszichológiai presszió alkalmazásán át a kihallgatásokon, a valós, tényleges, a hatalom által alkalmazott különböző erősségű erőszakig bezárólag. A lapszám elsősorban a 20. század második felének történelmét vizsgálja.

A szerzők között vannak más egyetemen doktorálók, de többségük a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Történelemtudományi Doktori Iskola hallgatója. A kötetben olvashatók fiatal kutatók első, jelentős publikációi, és vannak már „ki-próbált” doktoranduszok tollából megjelenő munkák.

Bízunk benne, hogy tematikus lapszámunkban minden olvasó talál érdekességet és újdonságot.

Az erőszak elmélete Leninnél és megvalósításának egyes fázisai a gyakorlatban

Bank Barbara

*Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar
— habilitált egyetemi docens, a Nemzeti Emlékezet Bizottsága tagja*

„Az erőszak az az eszköz, amelynek segítségével a társadalmi haladás utat tör magának, és megmerevült, elhalt politikai formákat összezúz.” (Marx)¹

Az erőszak az emberi történelemmel egyidős jelenség. Rengeteg formáját, megjelenését, típusát ismerjük, látjuk, halljuk és tapasztaljuk jelenünkben is. E tanulmány főképp a lenini értelemben vett kommunizmus elméleti erőszakfogalmára fókuszál, néhány gyakorlati megvalósításával kiegészítve. Richard Pipes írja, hogy az 1840-es években Párizsban létrehozott kommunizmusfogalom három összefüggő, de különböző jelenséget jelölt, vagyis egy eszmét, egy programot és egy rendszert, amelyet az eszme megvalósítására hoztak létre.² Szerinte az eszme és a program önmagában véve „viszonylag ártalmatlan”, míg a gyakorlati megvalósításra tett kísérletek, amennyiben azt az állam teljes ereje támogatta, „rendkívüli következményekkel” jártak.³ Én Pipes „viszonylag ártalmatlan” megfogalmazásával vitatkoznék, hiszen az eszme és az eszmére épített program alapjaiban meghatározta a gyakorlati megvalósítási törekvéseket és kísérleteket, illetve a későbbiekben az elméletek átfogalmazását, átértelmezését. Elég, ha csak a tömeges kivégzések, a Gulag és a Gupvi munkatáborokra, kényszerlakhelyekre, börtönökre, különleges elzárt intézetekre hivatkozunk, a GPU, NKVD, majd a KGB módszereire,⁴ amelyek továbböröklődtek 1945 után azokba a közép-európai országokba, amelyek nem önként kerültek a Szovjetunió fennhatósága alá.

Leninnek az erőszakról, az erőszak alkalmazásáról kifejtett véleményét alapvetően befolyásolták Marx írásai. Lenin lényegében a marxizmusból indult ki, miszerint a történelem „osztálygyűlölő küzdelmek” sorozata, és a kapitalizmus végső bukásával a proletárforradalom fogja megvalósítani a társadalmi változást. A marxizmust pedig a gyakorlatban való alkalmazás szempontjából akarta továbbfejleszteni, különösen az orosz társadalom sajátosságaira

¹ LENIN 1952a: 428.

² PIPES 2004: 7.

³ PIPES 2004: 9.

⁴ Bővebben: COURTOIS—WERTH—PANNÉ—PACZKOWSKI—BARTOSEK—MARGOLIN 2000.

szabva. Nagy hatással volt Leninre az 1848-ban kiadott *Kommunista kiáltvány* és Marx *A kapitalizmus kritikája* című munkája.

Ha a marxi „gyökerekre” visszatérünk, akkor Marxnak az erőszakról olvasható véleménye összetett, és dialektikus megközelítést tükröz. Marx szerint az erőszak nem csupán egy egyéni vagy véletlenszerű művelet, hanem szerves része a társadalmi és gazdasági fejlődésnek, különösen a társadalmi osztályok közötti ellentétek és a gazdasági kizsákmányolás miatt.

„Marxnak és Engelsnek az erőszakos forradalom elkerülhetetlenségéről szóló tanítása a burzsoá államra vonatkozik. Ez utóbbit a proletárállam (proletárdiktatúra) nem válthatja fel »elhalás«⁵ útján, hanem rendszerint csak erőszakos forradalom útján. A dicshimnusz, amelyet Engels az erőszakos forradalomról zeng, és amely teljesen megfelel Marx ismételt kijelentéseinek.”

— írta Lenin.⁶ A *Kommunista kiáltvány* negyedik fejezetében így fogalmaz Marx és Engels:

„A kommunisták nem titkolják nézeteiket és szándékaikat. Nyíltan kijelentik, hogy céljaik csakis minden eddigi társadalmi rend erőszakos megdöntésével érhetők el. Reszkessenek az uralkodó osztályok egy kommunista forradalomtól. A proletárok e forradalomban csak láncukat veszíthetik. Cserébe egy egész világot nyerhetnek.”⁷

És Lenin elméletével kiegészítve kiterjesztik ezt a forradalmat a világ több országára, nemhiába a jelszavuk is a „Világ proletárjai egyesüljetek!”, illetve a Lenin és Trockij által meghirdetett „permanens forradalom” elmélete. Ugyanis abból indultak ki, hogy a kevésbé iparosodott országokban — mint a cári Oroszországban — előbb polgári forradalomra van szükség, majd az iparosodás, a modernizáció, a megváltozott gazdaságpolitika következtében beálló gazdasági és társadalmi változások eredményeként létrejövő, „öntudatos és szervezett munkásosztály” kialakulása és egysége következtében bekövetkezhet a „szocialista forradalom”, amelynek élharcosai természetesen a kommunista párt tagjai. A permanens forradalom tényleges megvalósítására voltak törekvések a 20. század elejétől, de a második világháború végét követően, amikor „a helyzet egyre fokozódott”, a szovjet érdekszférába került országokban az elmélet erőszakos gyakorlati megvalósítása következett. Ezt a megszállt területeken a szovjetizálás folyamatának nevezzük.

Marx szerint a történelem során az osztályharcok és a társadalmi változások gyakran erőszakos eszközökkel valósultak meg, mivel az osztályok közötti ellentétek nem feloldhatók pusztán jogi vagy politikai módszerekkel, hanem gyakran forradalmi változásokra van szükség. A forradalmi változáson az erőszak valamelyik formáját értik a munkáikban: ha a forradalom szó helyére az erőszakot illesztjük, teljesen érthető lesz úgy is a szöveg, csak ez „erőszakmentesebben” hangzott és hangzik.

⁵ Elsősorban engelsi kategória: „Valamely államhatalomnak társadalmi viszonyokba való beavatkozása fokozatosan minden téren fölöslegessé lesz, s azután magától elalszik. A személyek feletti kormányzás helyébe dolgozók igazgatása és termelési folyamatok vezetése lép. Az államot nem »törlik el«, az állam elhal.” ENGELS 1950: 289–290. Idézi: LENIN 1952a: 424.

⁶ LENIN 1952a: 429.

⁷ *Kommunista kiáltvány*: 59.

Szerintük a kapitalista rendszerben például a munkaerő kizsákmányolása és az osztályellentétek fenntartása miatt erőszakos folyamatok és konfliktusok jelennek meg, amelyek végső célja a kapitalista rendszer megdöntése és a proletárdiktatúra megteremtése. Marx hangsúlyozta, hogy az erőszak szükséges eszköz a társadalmi igazságtalanságok felszámolásában. Ezzel összefüggésben logikája szerint a proletárforradalom erőszakos átmenete a régi rendszer megszüntetésének egyik eszköze. Lenin már továbbgondolta a marxi „tanításokat”, szerinte a marxizmus nem lehet dogmatikus, hanem alkalmazkodnia kell a helyi körülményekhez. Kidolgozta az úgynevezett „pártelméletet”, amely szerint egy szigorúan szervezett, vezető szerepet betöltő párt a proletárforradalom legfőbb motorja. Ahogy írja:

„Legyünk hajthatatlanok abban, hogy a legcsekélyebb kételyeket is az öntudatos munkások ítélőszéke, pártunk ítélőszéke vizsgálja ki, hiszünk pártunknak, benne látjuk korunk esztét, becsületét és lelkiismeretét, a forradalmi internacionalisták nemzetközi szövetségében látjuk a munkáosztály szabadságmozgalmának egyetlen zálogát.”⁸

És ténylegesen, ha ezt megnézzük a gyakorlatban, akár a Szovjetunióban, akár 1945 után a szovjet blokk országaiban, mindig és mindenkor 'A PÁRT' a legfőbb irányító, a párt — minden esetben a kommunista párt — fog össze mindent, ezért nevezzük a kialakult rendszert a gyakorlatban pártállami diktatúrának.

A párt „élcsapata” pedig

„a politikus művészete (a kommunistánál pedig feladatainak helyes megértése) éppen abban áll, hogy helyesen kell megítélnie azokat a körülményeket és azt a pillanatot, amikor a proletariátus élcsapata sikeresen veheti kezébe a hatalmat, amikor ennek során és ezután elegendő támogatást kaphat a munkáosztály és a nem-proletár dolgozó tömegek elég széles rétegei részéről, amikor ezután módjában áll fenntartani, erősíteni, szélesebb alapokra fektetni uralmát azáltal, hogy a dolgozók mind szélesebb tömegeit neveli, tanítja és a maga oldalára állítja.”⁹

Ez az „élcsapat” válogatott társaságból állt, és nemcsak a Szovjetunióban, hanem hivatalosan 1944. december 21-től Magyarországon is megkezdték a fokozatos hatalomátvételnek az előkészítését, megszervezését.¹⁰

Ezek az előzmények mind hozzájárultak ahhoz, hogy Lenin kialakította a saját, marxi alapokon nyugvó, de újragondolt elméletét, amely a forradalom megszervezését, a proletárdiktatúra építését és a szovjet állam kialakítását tűzte célul. Lenin véleménye az erőszakra központi szerepet játszott forradalmi stratégiájában és politikai gondolkodásában. Úgy vélte, hogy az erőszak elkerülhetetlen és szükséges eszköz a „burzsoázia elleni” harcban és a majdani proletárdiktatúra kiépítésében. Lenin — egyetértve a marxi elmélettel — szerint a társadalmi változások nem érhetők el pusztán békés eszközökkel, hanem gyakran erőszakos forradalmi cselekményeket kell alkalmazni, hogy megdöntsék a régi rendet, és létrehozzák az általa elképzelt új

⁸ LENIN 1952a: 279.

⁹ LENIN 1951: 38.

¹⁰ Bővebben: BANK 2017; RIGÓ 2017; M. KISS 2017.

társadalmi struktúrát. Lenin úgy látta, hogy a proletárforradalomban az erőszak az osztályharc elkerülhetetlen velejárója, és a forradalom sikeressége attól függ, hogy képesek-e a forradalmárok erőszakot alkalmazni a régi rendszer megdöntésére.

„A burzsoá államot a proletárállam nem válthatja fel erőszakos forradalom nélkül.”¹¹

Műveiben az erőszak megjelenési formái a forradalmi harc eszközeként és a kapitalista rendszer megdöntésének módszereként jelennek meg. Lenin szerint a kapitalista rendszer megdöntéséhez szükség van a burzsoázia elleni erőszakos műveletekre, fellépésekre. A proletárforradalom nem elkerülhető, mivel a kapitalista osztály mindig ellenáll a változásnak. Ez a megközelítés hangsúlyozza a proletárdiktatúra szükségességét mint az erőszak eszközét a régi rend felszámolására.

„Az elnyomott osztály felszabadítása nemcsak, hogy erőszakos forradalom nélkül lehetetlen, hanem lehetetlen annak az államhatalmi gépezetnek megsemmisítése nélkül is, amelyet az uralkodóosztály teremtett és amelyben ez az »elidegenedés« megtestesül.”¹²

Vagyis ennek az elméletnek a megvalósítására tett törekvéseket látjuk mind Szovjet-Oroszországban, majd a Szovjetunióban, illetve 1945 után Magyarországon.

Lenin törekvéseit egyfajta hármaskör megközelítés jellemezte, hiszen, ha megdöntik a régi rendszert, és bevezetik a proletárdiktatúrát, létrehozzák, megalakítják a forradalom új társadalmi rétegét, a proletariátust, ezen felül pedig a párt és az állam „megbízható” élcsapatát. Mindezt az erőszak megfelelő időben és megfelelő helyen alkalmazott módszereivel teszik, ám ehhez már kellett egy, a párt által létrehozott, megbízható erőszakszervezet, fegyveres testület.

Elsőként Lenin Engelsre hivatkozik, aki a lehető legvilágosabban úgy fogalmazta meg, hogy

„Az állam »külön elnyomó hatalom«. [...] Ebből pedig az következik, hogy azt a »külön elnyomó hatalmat«, amellyel a burzsoázia a proletariátust, a maroknyi gazdag a dolgozók millióit elnyomja, fel kell, hogy váltsa egy olyan »külön elnyomó hatalom«, amellyel a proletariátus elnyomja a burzsoáziát (a proletariátus diktatúrája). Éppen ebben áll az »államnak mint államnak a megszüntetése«. Éppen ebben áll az a »ténykedés«, amellyel a társadalom nevében birtokba veszik a termelési eszközöket. És magától értetődik, hogy az egyik (a burzsoá) »külön hatalomnak« ilyen felváltása a másik (a proletár) »külön hatalom« által — semmiképpen sem mehet végbe »elhalás« formájában.”¹³

¹¹ LENIN 1952a: 429.

¹² LENIN 1952a: 418.

¹³ LENIN 1952a: 426.

Lenin a proletárdiktatúra feladatát és meghatározását így összegezte:

„Az állam különleges hatalmi szervezet, valamely osztály elnyomására szolgáló erőszak-szervezet. De melyik osztályt kell elnyomni a proletariátusnak? Természetesen csakis a kizsákmányoló osztályt, vagyis a burzsoáziát. A dolgozóknak csak arra kell az állam, hogy a kizsákmányolók ellenállását elnyomja, ezt az elnyomást vezetni és végrehajtani azonban csak a proletariátus tudja, mint az egyetlen mindvégig forradalmi osztály, az egyetlen osztály, amely egyesíteni tud minden dolgozót és kizsákmányoltat a burzsoázia elleni küzdelemre, a burzsoázia teljes elsöprésére.”¹⁴

Gondolatait, illetve levezetését a következőképp folytatja:

„Az osztályharc tana, amelyet Marx az állam és a szocialista forradalom kérdésére alkalmaz, szükségszerűen a proletariátus politikai uralmának, diktatúrájának elismeréséhez vezet, azaz egy senkivel meg nem osztott és közvetlenül a tömegek fegyveres erejére támaszkodó uralom elismeréséhez. A burzsoázia megdöntése csak úgy valósítható meg, ha a proletariátus uralkodóosztállyá válik, amely meg tudja törni a burzsoázia elkerülhetetlen, kétségbeesett ellenállását, és a dolgozók és kizsákmányoltak egész tömegét meg tudja szervezni egy új gazdasági forma megteremtésére. A proletariátusnak szüksége van az államhatalomra, a hatalom központosított szervezetére, az erőszak szervezetére — azért is, hogy a kizsákmányolók ellenállását elnyomja, és azért is, hogy a lakosság hatalmas tömegeit, a parasztságot, a kispolgárságot és a félproletárokat vezethesse a szocialista gazdaság »berendezésében«.”¹⁵

Az elitcsapat, a párt harca közben folyamatos a politikai ellenfelekkel való leszámolás. Ám, hogy kik azok a politikai ellenfelek, azt a pillanatnyi »harci helyzet» alakította. Gyűjtőnéven reakciósnak nevezték ezeket a csoportokat, foglalkozásokat, társadalmi rétegeket.

„A proletariátus diktatúrája szívós harc, véres és vértelen, erőszakos és békés, katonai és gazdasági, pedagógiai és adminisztratív harc a régi társadalom erői és hagyományai ellen. Milliók és tízmilliók szokásainak ereje — a legrettenetesebb erő. Acélos és harcedzett párt nélkül, az osztály valamennyi becsületes elemének bizalmát élvező párt nélkül, olyan párt nélkül, amely figyelemmel tudja kísérni és befolyásolni tudja a tömegek hangulatát — ilyen harcot sikeresen vívni lehetetlen.”¹⁶

A politika ellenfelekkel történő leszámolást nemcsak fizikai erőszak útján lehetséges elérni, hanem a pszichikai hadviselés eszközeivel is, sőt ez az eszköz nemcsak a lejáratás, hanem elrettentés is, hiszen senkinek ne jusson eszébe másképp gondolkodni és letérni a Lenin által felvázolt útról, melyet Lenin így határoz meg:

¹⁴ LENIN 1952a: 431–432.

¹⁵ LENIN 1952a: 433.

¹⁶ LENIN 1951: 30–31.

„A politikai ellenfelekre szórt aljas rágalmak segítségére vannak a proletariátusnak abban, hogy hamarabb megértse, hol van az ellenforradalom — és elsöpörje a szabadság és a béke nevében azért, hogy az éhezők kenyérhez, a parasztok földhöz jussanak.”¹⁷

Lenin írásaiban megjelenik az a gondolat is, hogy a tömeg erőszakos cselekedetei, mint például sztrájkok, lázadás vagy felkelés, a proletármozgalom részei, és ezek a forradalom eszközei lehetnek, ezekkel adott helyzetekben hasznukra lehet fordítani a tömegeket.¹⁸ Lenin megmagyarázza és levezeti, hogy a forradalom útján megalakított új államhatalom fontos alapja lesz a proletariátusnak, hogy erőszakszervezetként alkalmazza és használja azt:

„A proletariátusnak szüksége van az államhatalomra, a hatalom központosított szervezetére, az erőszak szervezetére — azért is, hogy a kizsákmányolók ellenállását elnyomja, és azért is, hogy a lakosság hatalmas tömegeit, a parasztságot, a kispolgárságot és a félproletárokat vezethesse a szocialista gazdaság »berendezésében«. A marxizmus, amikor a munkáspártot neveli, a proletariátus élcsapatát neveli, amely a hatalmat meg tudja ragadni és az egész népet el tudja vezetni a szocializmushoz, tudja az új rendet irányítani és szervezni, valamennyi dolgozó és kizsákmányolt tanítója, vezetője és vezére tud lenni abban, hogy társadalmi életüket a burzsoázia nélkül és a burzsoázia ellenére berendezzék. Ezzel szemben a ma uralkodó oportunizmus a munkáspártból a jobban fizetett munkásoknak a tömegektől elszakadó képviselőit neveli ki, akik a kapitalizmus alatt túrhetően »berendezkednek«, és egy tál lencséért eladják elsőszülöttségi jogukat, azaz lemondanak arról a szerepről, hogy a nép forradalmi vezeterei legyenek a burzsoázia ellen.”¹⁹

„A proletariátus nem döntheti meg a burzsoáziát, ha előbb nem hódítja meg a politikai hatalmat, ha nem szerzi meg a politikai uralmat, ha az államot nem alakítja át az »uralkodóosztállyá szervezett proletariátussá«, továbbá, hogy ez a proletárállam, alighogy győzött, azonnal kezd majd elhalni, mert az osztályellentétek nélküli társadalomban az állam szükségtelen és lehetetlen. Itt nincs felvetve az a kérdés, hogy — a történelmi fejlődés szempontjából — hogyan kell a proletárállamnak a burzsoá államot felváltania.”²⁰

Azaz a proletárdiktatúra váltja fel a legyőzött régi hatalmat, és kvázi megmagyarázza, mi a különbség a diktatúra és a proletárdiktatúra között: a „proletariátus”, amely erőszakkal legyőzte a „burzsoáziát”, azonban a többi jellemzője „mindkét” diktatúrának azonos marad.

„A diktatúra közvetlenül az erőszakra támaszkodó hatalom, amelyet semmiféle törvény nem köt. A proletariátus forradalmi diktatúrája olyan hatalom, melyet a proletariátus a burzsoáziával szemben alkalmazott erőszakkal hódított meg és tart fenn, olyan hatalom, amelyet semmiféle törvény nem köt.”²¹

¹⁷ LENIN 1952a: 183.

¹⁸ „Az augusztus 12-i moszkvai sztrájk [1917. — B. B.] bebizonyította, hogy az aktív proletariátus a bolsevikok mellett van, annak ellenére, hogy a дума választásokon az eszerek kaptak többséget.” LENIN 1952a: 267.

¹⁹ LENIN 1952a: 433–434.

²⁰ LENIN 1952a: 436.

²¹ LENIN 1951: 239.

A Lenin által levezetett elméletben a megsemmisített „régi hadsereg” helyébe megalakult a Vörös Hadsereg, amelynek fontos szerepet szánt a proletárdiktatúrájában.

„A hadsereg »dezorganizálását« egyetlen nagy forradalom sem kerülte el, és nem is kerülheti el. Hiszen a hadsereg a régi rendszer támogatásának legmerevebb eszköze, a burzsoá fegyelemnek, a tőkés uralom támogatásának legszilárdabb védőbástyája és arra szolgál, hogy a dolgozókat a tőkésekkel szemben való rabszolgai engedelmességben és alárendeltségben tartsa és nevelje. A hadsereg mellett az ellenforradalom sohasem tűrte meg, nem tűrhette meg a felfegyverzett munkásokat.”²²

„A felfegyverzett munkások egy új hadsereg csírái, egy új társadalmi rend szervezeti magja voltak. Ennek a magnak széttaposása, kifejlődésének megakadályozása volt a burzsoázia első feladata. Minden győzelmes forradalom első feladata — Marx és Engels több ízben hangsúlyozták ezt — a következő volt: szétzúzni a régi hadsereget, feloszlatni és újjal felcserélni. Az uralomra törő új társadalmi osztály sohasem szerezhette és szilárdíthatta meg ezt az uralmat — és nem teheti meg ezt ma sem — másként, mint úgy, hogy teljesen felbomlasztja a régi hadsereget (»dezorganizálás« — jajdulnak fel erre a reakciós vagy egyszerűen gyáva kispolgárok), mint ahogy minden hadsereg nélkül átmeny egy igen nehéz, igen kínos szakaszon (ezen a kínos szakaszon átment a nagy francia forradalom is), mint úgy, hogy fokozatosan, súlyos polgárháborúban alakítja ki az új hadsereget, az új fegyelmet, az új osztály új harci szervezetét.”²³

A lenini elképzeléseken túl fontosnak tartom ismertetni két orosz stratégia elméleti munkájának néhány kiemelt gondolatát, a stratégiai szálakat tovább erősíteni. Ugyanis a politikai elmélet már adott volt, akár az állami erőszak, akár gyakorlati gépezet beindulása a kiemelt Párt céljainak az eléréséhez, ám a hatalom megtartásának a harmadik pillére, az erős fegyveres szervezet létrehozása és hatalmának megideologizálása mellett szükséges a fegyveres testület(ek) stratégiáival foglalkozni, hiszen az kiegészítette és alátámasztotta az ideológiai és a politikai elméletet. A Vörös Hadsereg nemcsak a Szovjetunióban, hanem az „élcsapattal”, az internacionalizmus jegyében a két világháború közötti időszakban oda menekült, magát kommunistának valló külföldi emigráció, illetve az első világháború alatt hadifogságba esett és ott maradt volt hadifoglyokból összeálló tömeg szempontjából már az ideológia terjesztése és a megszállt területeken a megszilárdítása miatt fontos elem volt. Jelentős tételnek tartom később Magyarország és a kelet-közép-európai államok szovjetizálásának folyamatában. Mihail Nyikolajevics Tuhacsevszkij elmélete szerint

„végső soron az ellenség végleges felszámolásához vagy fegyveres erőinek szétzúzásához, a háborút táplálók gazdasági forrásainak és területének elfoglalásához kell vezetni.”²⁴

²² LENIN 1951: 290.

²³ LENIN 1951: 290–291.

²⁴ TUHACSEVSZKIJ 1984: 356.

Ezeket a tervekét a szovjet marsallok és a megszállt területre érkező funkcionáriusok a gyakorlatban a legmesszebbmenőkig megvalósították. Tuhacsevszkij²⁵ marsall azt írta:

„Minden általunk bevett terület az elfoglalása után már szovjet terület, amelyen megvalósítjuk a munkások és a parasztok hatalmát.”

Majd úgy folytatta, hogy „a háború bázisának kiszélesítése” az elfoglalt területek gyors szovjetizálásának folyamata a terror és az erőszak korlátlan alkalmazásának a módszerével, valamint az agresszió folytatásához szükséges tartalékok zsákmányolásával érhető el.²⁶ Tuhacsevszkij, aki a bolsevik mozgalom egyik jelentős vezetője volt, az erőszak kiterjesztését elsősorban a forradalmi célok elérésének eszközeként képzelte el. A forradalom és az osztályharc szellemében úgy vélekedett, hogy a fennálló rendszer elleni erőszakos fellépés szükséges a társadalmi változások végrehajtásához. Ezekhez a változásokhoz akár radikális, anarchista módszerek bevetésétől sem idegenkedett, mint a terrorista akciók végrehajtása, politikai ellenfelek elleni merényletek stb. Szerinte az erőszak nemcsak a politikai ellenfelek elleni küzdelemben, hanem az egész társadalmi rendszer megdöntésében elkerülhetetlen. Vlagyimir Kiriakovics Triandafilov²⁷ pedig pár évvel később kidolgozta egy támadás összes fázisát, beleértve a szovjet politikai funkcionáriusok szükséges mennyiségének a kiszámítását, akik az elfoglalt területek igazgatási egységeinek az irányítását végzik. Triandafilov javasolta azt is, hogy a Szovjetunióban élő külföldi kommunistákat használják fel a „felszabadított” területek szovjetesítésére, mivel a nagy területhódítások következtében a szovjet bürokrácia erre képtelen volt.²⁸

Richard Pipes azt írja, hogy a rendszer, amelyet Lenin a bolsevikok hatalomra jutása után létrehozott, semmilyen valaha is létezett rendszerre nem hasonlított. Ezt azzal magyarázza, hogy ez a hatalom kettős volt. Egy magánszerv, a „párt” gyakorolt szélsőségesen diktatórikus hatalmat a szovjetek által képviselt népi öngazgatás színfala mögött. Lenin megoldása az volt, hogy — kielégítendő azokat, akik zajosan követelték a népi kormányzást — létrehozta a demokratikus intézmények formális rendszerét, de ezt vaskézrel irányítja majd a bolsevik párt révén. Egy-egy mensevik és eszer is részt vehet az új kormányban, de csak ha szakít saját pártjával, és aláveti magát a bolsevik pártfegyelemnek.²⁹ Az 1945 utáni magyar helyzetre vonatkoztatva: egy-két kiskisgazda és szociáldemokrata részt vehet az új kormányban, mint például Szakasits Árpád és Tildy Zoltán, illetve a beépített „kriptokommunisták”, azaz titkos kommunisták más pártok képviselőiben, mint Erdei Ferenc vagy Ortutay Gyula.

²⁵ Mihail Nyikolajevics Tuhacsevszkij (1893–1937) a Szovjetunió marsallja, a Szovjetunió Forradalmi Katonai Tanácsának elnökhelyettese, a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának póttagja, a honvédelmi népbiztos helyettese.

²⁶ SZUVOROV 2014: 59.

²⁷ Vlagyimir Kiriakovics Triandafilov (1889–1931) szovjet hadtudós, tábornok és stratégiai teoretikus. Jelentősen hozzájárult a modern katonai stratégia fejlődéséhez, különösen a támogatott támadási és védelmi műveletek terén. Munkássága nagyban befolyásolta a Szovjetunió hadseregeinek stratégiai gondolkodását az 1920-as és 1930-as években.

²⁸ SZUVOROV 2014: 60.

²⁹ PIPES 2004: 214.

Az egypárti állam bevezetése különféle intézkedéseket igényelt: destruktív és konstruktív természetűeket egyaránt. Legelőször is a kommunistáknak gyökerestül ki kellett irtaniuk, vagy át kellett alakítaniuk mindent, ami a régi rendszerből megmaradt: az öngazgatás szerveit, a politikai pártokat és azok sajtóját, a fegyveres erőket — lásd a magyar királyi csendőrséget —, a bírói rendszert, valamint az egész gazdasági építményt, amely a magántulajdon elvén alapult.³⁰

A másik tényező a katonai stratégia mellett a népfrontpolitika³¹ meghirdetése volt. A Komintern (Kommunista Internacionálé) és a Szovjetunió stratégiája a népfrontpolitika meghirdetésével alapjaiban megváltoztatta a Szovjetunió érdekszférájába került országok kommunista pártjainak „láthatatlan” hatalomra juttatását. A Komintern teoretikusai, élén Georgi Dimitrovvá, az új irányvonal dogmája szerint a kommunisták hatalomra kerülését „demokratikus álarcban” képzték el.³² Ez azt jelentette, hogy a direkt és azonnali „szocialista állam” kiépülését megelőzte a szovjet érdekszférába került államok majdnem mindegyikében egy „demokratikus” átmenet. Rónai Zoltán írásában nagyon jól összefoglalta az új politika lényegét:

„Az új taktika több ponton eltér a Komintern előbbi három korszakának felfogásától. Azt lehet mondani, négy fontos eltérés van a korábbi és az újabb taktika között. Az első: a demokrácia értékelése. A Komintern ma, ha nem is végleges, de jelentős átmeneti értéknek tartja a demokráciát. A fasizmus ellen elfogadhatónak tartja a korábban annyira lebecsmérelt koalíciós kormányban való részvételt. De a koalíciós kormányban való részvétellel nemcsak a fasizmus ellen, hanem a háborús veszély ellen is indokolt. A második lényeges eltérés a múlt és a jelen között: a béke hangsúlyozott megbecsülése. Az a szempont, amely új forradalmak kohóját látja az új háborúban, s ezért, ha nem is kívánja, de nem is irtózik tőle — eltűnt a Komintern gondolatvilágából. A Komintern tudja: a háború ma veszélyeztetné az orosz forradalom sorsát. A harmadik eltérés a szociáldemokrácia értékelésének kérdésében van. Az egységfronttaktika ma nem úgy jelentkezik, mint a tömegekkel, hanem mint a pártok vezetőivel és a legfőbb nemzetközi szervekkel való egységfront. A negyedik különbség: elfordulás az egész világ egy kaptafára húzásától. Amíg a szociáldemokrácia ragaszkodik az egyes országok különleges viszonyai figyelembevételének szükségességéhez, míg a Kommunista Internacionále mindenütt ugyanazokat a harci módszereket akarja keresztülvinni, addig a Harmadik Internacionále új, dimitrovi taktikája hirdeti a sematizálás káros voltát, az egy kaptafára húzás elvetését, az egyes országok sajátos viszonyai gondos mérlegelésének szükségességét.”³³

1944–1945-től ez következett be a szovjet Vörös Hadsereg által megszállt, szovjet érdekszférába került országokban, így Magyarországon is. Azonban ez nem jelentette azt, hogy a kommunisták célja megváltozott volna, csupán a népfrontpolitikával azonos stratégiaváltás történt.

³⁰ PIPES 2004: 214.

³¹ HARSÁNYI 2006; FÁBIÁN.

³² DIMITROV 1952: 1–166.

³³ RÓNAI 1935: 450–451.

Erre többek között Szántó Béla³⁴ is utalt a kommunista emigráció 1944-es őszi moszkvai megbeszélésein. Szántó a következőket írta:

„Amikor a KMP³⁵ a polgári demokrácia megvalósításának a vezető pártjává lesz Magyarországon, akkor ez nem azért történik így, mintha a KMP a 25 évig tartó nehéz illegalitás alatt átvedlett volna, mintha megtagadná a proletárdiktatúrát, hanem mert, mint marxista párt az adott történelmi helyzetben a leghelyesebben, a bolsevizmus tanításainak megfelelően tudja képviselni a magyar nemzet érdekeit.”³⁶

A Magyar Kommunista Párt (MKP) törekedett a demokratikus látszat fenntartására,³⁷ ugyanakkor — a Vörös Hadsereg segítségével — hozzálátott hosszú távú terveinek fokozatos megvalósításához.³⁸ A nagyhatalmak közötti egyezkedések és a szovjet katonai jelenlét garantálták azt, hogy a szovjetizáció előbb-utóbb bekövetkezzen. Az, hogy erre mikor kerül sor, leginkább a nemzetközi politika alakulása döntötte el. Sztálin ezt már 1926-ban, a Komintern Végrehajtó Bizottságának ülésén kifejtette: a

„harc kérdését nem az osztó igazság szemszögéből, hanem a politikai helyzet követelményeinek szemszögéből, a párt mindenkori politikai szükségleteinek szemszögéből kell vizsgálni.”³⁹

Erre utalt visszaemlékezésében Gerő Ernő is:

„Természetesen arról volt szó, hogy ennek át kell nőnie szocialista forradalomba. Hogy ez hogyan fog történni, azt a külső és belső erőviszonyok döntenek el. Milyen módon, milyen gyorsan, más nem döntheti el, mint a belső és külső osztályerőviszonyok.”⁴⁰

Hogy az ideológiák, az elméletek hogyan rétegződtek, és a megvalósuló, illetve megvalósult gyakorlatban hogyan torzult a kivitelezés mind a Szovjetunióban, mind pedig a szovjet érdekszférába került területeken, országokban, illetve azokon a területeken, országokban, amelyek nem álltak szovjet megszállás alatt, de az „eszme” továbbterjedt, az egy későbbi dolgozat tárgyát képezi.

³⁴ Szántó Béla (eredeti nevén: Scheiber Béla) (1881–1951) tisztviselő, kommunista politikus. 1904-ben tagja lett a Szociáldemokrata Pártnak. Az 1918-as őszi forradalom alatt a Budapesti Katonatanács egyik vezetője volt. A KMP alapító tagja, valamint titkára volt a Központi Bizottságnak. Az 1919-es Tanácsköztársaság idején hadügyi népbiztosként tevékenykedett. A proletárdiktatúra bukása után Bécsbe szökött, majd végül a Szovjetunióba utazott. Ott a Kominternben, illetve a szovjet államigazgatásban tevékenykedett. A második világháború alatt a moszkvai magyar rádió adásait szerkesztette. 1946-ban tért vissza Magyarországra, és közreműködött a kommunista szakszervezetek megszervezésében. 1947-től belgrádi, majd 1948-tól varsói követként dolgozott egészen 1950-es visszarendeléséig.

³⁵ KMP: Kommunisták Magyarországi Pártja. A magyarországi kommunista párt hivatalos elnevezése 1922–1943 között.

³⁶ PSZL 731. f. 38. ő. e. 6.

³⁷ BARÁTH 2014: 37.

³⁸ PSZL 867. f. 2/g-127. 103–104.

³⁹ Sztálinnak a Komintern Végrehajtó Bizottságának ülésén, 1926. január 22-én elhangzott beszéde. SZTÁLIN 1952: 1.

⁴⁰ PSZL 867. f. 2/g-127. 104–105.

Szakirodalom

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PSZL)

731. f. 38. ő. e. 6.

867. f. 2/g-127. 104–105.

FELHASZNÁLT IRODALOM

BANK Barbara

2017 A vármegyék Magyarországon a szovjet megszállás első évében. In HORVÁTH Zsolt — KISS Réka (szerk.): *Remény és realitás — Magyarország 1945*. Budapest: NEB, 247–266.

BARÁTH Magdolna

2014 *A Kreml árnyékában. Tanulmányok Magyarország és a Szovjetunió kapcsolatainak történetéhez, 1944–1990*. Budapest: Gondolat.

COURTOIS, Stéphane — WERTH, Nicolas — LOUIS PANNÉ, Jean — PACZKOWSKI, Andrzej — BARTOSEK, Karel — MARGOLIN, Jean-Louis

2000 *A kommunizmus fekete könyve*. Budapest: Nagyvilág.

ENGELS Frigyes

1950 *Anti-Dühring*. Budapest: Szikra.

RÓNAI Zoltán

1935 A Komintern hetedik kongresszusának mérlege. *Szocializmus* 25/10, 450–451.

LENIN, Vlagyimir Iljics

1951 *Művei, 31. kötet*. Budapest: Szikra

1952a *Művei, 25. kötet*. Budapest: Szikra.

1952b *Művei, 28. kötet*. Budapest: Szikra.

M. Kiss Sándor

2017 Elitcsere a változások idején. In HORVÁTH Zsolt — KISS Réka (szerk.): *Remény és realitás — Magyarország 1945*. Budapest: NEB, 55–82.

Kommunista kiáltvány = MARX, Carl — ENGELS, Friedrich: *Kommunista kiáltvány*.

Budapest: 1948.

PIPES, Richard:

2004 *A kommunizmus*. Budapest: Európa.

RIGÓ Róbert

2017 Elitváltás Kecskeméten 1945-ben. In HORVÁTH Zsolt — KISS Réka (szerk.): *Remény és realitás — Magyarország 1945*. Budapest: NEB, 267–290.

SZTÁLIN, Joszip, Visszarionovics

1952 *Művei, 8. kötet*. Budapest: Szikra.

SZUVOROV, Viktor

2014 *A jégtörő. Hitler mint eszköz Sztálin terveiben.* Budapest: Kairosz.

TUHACSEVSZKIJ, M. Ny.

1984 A háború mint a fegyveres küzdelem problémája (részletek). In Kocsis Bernát (szerk.): *Válogatás szovjet hadtudományi írásokból.* Budapest: Zrínyi, 335–356.

INTERNETES FORRÁSOK

FÁBIÁN György

A népfront szerepe az európai népi demokratikus forradalmakban. In http://acta.bibl.u-szeged.hu/11963/1/tudszoc_017_037-104.pdf

HARSÁNYI Iván

2006 A népfront — hetven év távlatából. In http://www.eszmelet.hu/harsanyi_ivan-a-nepfront-hetven-ev-tavolabol/

Abstract

The study mainly discusses the forms of violence that appear in Lenin's works. How does Lenin explain state violence, violence used during the revolution, and the new organization of violence set up by the new state? In addition, the works of military strategists Tukhachevsky and Trandafilov are also discussed, as they align with Lenin's theory. I think there's no problem if the theory remains just a theory, but the study also briefly outlines how these theories were implemented in practice.

Ideológiák tükrében

Annár Ágnes

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

— történelemtanár, doktorandusz

„S nem érzéd-é eszméid közt az űrt,
Mely minden létnek gátjaúl vala,
S teremteni kényszerültél általa?”¹
(Madách Imre)

Bevezetés

Anthony D. Smith véleménye szerint a nacionalizmus szó négy fő jelentéstartalmat hordoz magában: (1.) a nemzetek kialakulásának általános folyamatát, amelyet nemzetalkotásnak szoktak nevezni; (2.) a nemzethez tartozás érzését és annak jólétére való törekvését; (3.) nemzeti status elérését, fenntartását, politikai célt, mozgalmat, szervezetet, tevékenységet; (4.) tágabb értelemben vett ideológiát, amelynek középpontjában áll a nemzet, annak autonómiája, egysége és identitástudatának megőrzése.² De ezen meghatározások sem a legpontosabbak, magának a nacionalizmusnak nincs egyértelmű definíciója. Egyesek az akarat tanának nevezik, mások politikai érvnek és vannak, akik egy csoport kollektív érzelmének.³ A nacionalizmus, mint minden fogalom és ideológia, rengeteget változott az idők során, nagyon sok variánsa jelent meg attól függően, hogy milyen célt kellett szolgálnon. Ebből kifolyólag mondható, hogy a nacionalizmus az egyik legellentmondásosabb politikai eszme. Ezt Tom Nairn fogalmazta meg a legjobban:

„A nacionalizmus Janus arcú jelenség, amely egyszerre kötődik a jelenhez és a múlthoz, egyszerre épít és rombol.”⁴

Ez az eszme erős impulzus volt ahhoz, hogy népek, nemzetek függetlenedjenek, viszont számos nép, nemzetiség elnyomásául is szolgált.

Ebben a tanulmányban azt vizsgálom, hogy a 20. század folyamán hogyan használták fel a nacionalizmust mint homogenizáló nemzetpolitikát, és milyen stratégiákat alakítottak ki

¹ MADÁCH é. n.

² SMITH 1995.

³ ANTHONY é. n.

⁴ NAIRN 1997.

ennek megoldására a különböző államok. Nem utolsósorban azt is bemutatom, hogy Sztálin hogyan alkalmazta ezt az internacionalizmus zászlaja alatt, aki szerint a nemzet

„nem egy faji, törzsi közösség, hanem a történelem folyamán kialakult emberi csoportosulás”,

amelyet olyan sajátosságok határoznak meg, mint közös nyelv és terület, egységes gazdasági élet, valamint a közös lelki alkat, és mindezeket az alkotóelemeket a közös kultúra tartja egyben.⁵ Továbbá azt is, hogy nyugaton ennek milyen előzményei voltak, amelyek később meghatározták a 20. század történelmét.

A görög–török lakosságcsere

1912-ben létrejött egy katonai és politikai szövetség az Oszmán Birodalom ellen, amelynek tagjai a következő országok voltak: Szerbia, Montenegró, Bulgária és Görögország. Közös céljuk pedig a törökök Balkán-félszigetről történő kiűzése volt. A sikeres háborúkat követően ezek az államok felosztották maguk között az európai török területeket, amelynek köszönhetően felborult az eddigi status quo és a félsziget etnikai összetétele. Az utóbbi több hullámban valósult meg: (1.) egyfajta spontán menekülés volt a hadszíntér elől; (2.) a londoni és bukaresti békéket (1913) követően, mikor új határokat állapítottak meg, a kisebbségek önkéntesen elkezdtek kivándorolni; (3.) 1913–1914 során, mikor a kisebbségeket az államok erőszakosan kitelepítették. Abdul Hamid szultán idején jelent meg az eltörökösítés eszméje, amelynek során kollektíven telepítettek vagy irtottak ki kisebbségeket. Ezeket az elveket sajátították el az ifjútörök mozgalom résztvevői is. Amikor az Oszmán Birodalom területeket veszített, a török nemzetiség túlsúlyba került, ami által a nacionalizmus még inkább erősödött, és létrejött a homogén nemzetállam vágyálma. Ennek köszönhetően merült fel a népességcsere lehetősége kétoldalú tárgyalásokkal.⁶ Az első lakosságcseréről szóló szerződés az Oszmán Birodalom és Bulgária között jött létre, de ez tulajdonképpen csak a már meglévő helyzetet elismerő hivatalos dokumentum volt, hiszen a kisebbségek kivándorlása már az aláírás előtt megtörtént. Természetesen belefoglalták a vagyoni elszámolás lehetőségét is, amely tulajdonképpen sosem valósult meg. Görögországgal kapcsolatban már más volt a törökök helyzete. 1913-ban Észak-Görögországból sok török menekült Törökországba, amelynek kormánya szerint ez azért történt, mert a görögök rossz bánásmódban részesítették őket. Erre válaszul 1914-ben megkezdődött a kis-ázsiai és tráiai görögök üldözése és kitoloncolása, melynek során a török fél súlyos gazdasági intézkedéseket fogantatott, és a politikai gyilkosságoktól sem riadtak vissza. Ebben az évben a törökök felajánlották a görögöknek a lakosságcsere lehetőségét, amelyet a görögök elfogadtak, csak annyit szabtak meg, hogy önkéntes alapon és jogilag tisztán, egy időben kell, hogy történjen a folyamat, tehát az erőszakos kitelepítést le kell állítani. A görög kormány azért ment bele a tárgyalásokba, mivel látta, hogy egy esetleges háború kirobbantása esetén

⁵ FRANKLIN 1972: 57–65.

⁶ BALOGH 2002: 38–39.

szövetségesek, támogatók nélkül maradna egy eleve erősen konfliktusos időszakban, bármennyire is a balkáni háborúból győztes félként jött ki. A törökök ezen időszak alatt végig a pszichikai nyomás és kényszerítés eszközével éltek a görög döntéshozókkal szemben. A tárgyalások nem voltak sikeresek, mivel számos kérdéskörben nem tudtak megegyezni (paritás, vagyoni elszámolás stb.), viszont végül megkötötték az egyezményt, de a végrehajtás elmaradt az első világháború kitörése miatt.⁷ A török fél végig azt állította, hogy humanitárius okok miatt merült fel a lakosságcsere gondolata, de milyen humanitáriusságról lehet beszélni akkor, ha egy állam politikai erőszakkal óhajt megszabadulni egy nemzetiségtől? 1915-ben megjelent egy olyan tanulmány George A. Montandon⁸ tollából, amely lakosságcsereken keresztül szorgalmazta a kisebbségi kérdés megoldását. Úgy vélte, a kisebbségek bizonytalansági tényezők egy homogén nemzetállam területén, továbbá véleménye szerint a nemzetállamok bilaterális kapcsolataira is rossz hatással vannak. Ezért javasolta megoldásként az át-, és kitelepítéseket, illetve csereegyezményeket. Az ő gondolata alapján csakis ilyen „masszív átültetésekkel” lehet megalapozni az európai békét.⁹ Elméletének első gyakorlatba való ültetése 1923-ban valósult meg. Törökország az első világháborúból vesztesen került ki, és a görögök Nagy-Britannia támogatását bírva 1920-ban megtámadták a törököket, akik abból a háborúból győztesen jöttek ki Kemal Atatürk vezetésével. Így a két fél új békét kötött 1923-ban a Népszövetség felügyelete alatt, amely magába foglalta Kelet-Trákia és Edirne átadását a törököknek, továbbá külön szerződésbe rögzítették, hogy az 1914-ben aláírt lakosságcserét kötelező végrehajtani.¹⁰ Elgondolkodtató tény, hogy a Népszövetség, amelynek jóformán az elsődleges célja jogilag a különböző államokban megtalálható kisebbségek védelme, részt vett egy olyan szerződés létrehozatalában, ahol tulajdonképpen bizonyos kisebbségi csoportokat számoltak fel. Ráadásul innentől kezdve ennek a folyamatnak az „eredményessége” hivatkozási alap volt a további kisebbségi ügyek hasonló rendezésére.

Az elfeledett dél-tiroli németiség áttelepítése

1919-ben Olaszország győztes államként megkapta Dél-Tirolt, amely a Brenner-hágótól délre fekszik, de ezzel együtt jelentős számú német kisebbség is került az országba, amelynek az olasz kormányok biztosították a jogait. Viszont Mussolini hatalomra kerülésével (1922) minden megváltozott, és a dél-tiroliak helyzete súlyosbodni kezdett az erőszakos olaszosító törekvések miatt. Hivatalos nyelvvé tették az olaszt, újságokat zárattak be, egyesületeket oszlattak fel, és az oktatást is homogenizálták. A dél-tiroli németek igyekeztek ellenállni ennek a politikai folyamatnak, ügyük a nemzetközi konferenciákon is megjelent, bár nem sok sikerrel. Hitler hatalomra kerülésével a német kisebbség reménykedett, hogy a német kormányzat tisztázza majd a helyzetüket, de neki fontosabb volt az olasz szövetség. Göring¹¹ is úgy nyilatkozott

⁷ BALOGH 2002: 39–43.

⁸ Svájci francia antropológus, a „kulturális” rasszizmus híve.

⁹ LEMBERG 1992: 27–28.

¹⁰ BALOGH 2002: 44.

¹¹ Hermann Wilhelm Göringről részletesen lásd: MANVELL 2008.

erről, hogy az olasz–német kapcsolatot nem lehet függővé tenni a kis létszámú dél-tiroli német kisebbségtől. De az Anschluss után felmerült a dél-tiroliak áttelepítése, mivel Mussolini ijesztőnek találta azt a helyzetet, hogy Hitler fokozatosan bekebelezte a német lakta területeket. A két vezető a tárgyalásokon különböző ígéretek tett egymásnak, német oldalról a nemzetiszocialista propaganda terjesztésének leállítását fogadták meg a dél-tiroli területeken, az olaszok pedig a német lakosság kulturális, anyanyelvi, oktatási követeléseinek igyekeztek eleget tenni. Végül az áttelepítésről szóló szerződést 1939. október 21-én írták alá, ennek lebonyolításával pedig Himmlert¹² bízták meg, aki úgy döntött, hogy a német lakosságot a Morva területekre kell átszállítani. Az egyezmény a dél-tiroli német állampolgárságú lakosokat kötelezte az átköltözésre, míg az olasz állampolgárságú német anyanyelvűeknek ez csak egy opció volt. A folyamatnak viszont decemberig le kellett zajlania. Körülbelül 75 ezren választották az átköltözést.¹³

Az elnyomott népek „felszabadítója”, a Szovjetunió

Oroszország mindig is egy soknemzetiségű birodalom volt, amelyhez a bolsevikok még az ország ázsiai periferiáit is uralmuk alá hajtották (Kaukázus, tatárok, baskírok, Közép-Ázsia nomádjai, Szibéria kis népei stb.). A párton belül arra keresték a választ, hogyan hozható tulajdonképpen összhangba a szocializmus eszméje a nyelvek, vallások, kultúrák heterogenitásával. Lenin számára a nemzeti önrendelkezés joga nemcsak egy szlogen volt, hanem meg is kellett valósulnia. A körülményeket megítélve úgy gondolta, aki az osztályharcot a nemzet ellenében akarja kijátszani, az tulajdonképpen összetéveszti a vágyat a realitással, nem látja, hogy a terület bizonyos részein a nemzeti azonosságtudat minden mást felülír. A polgárháború során pedig a nemzeti kérdés egzisztenciális fontosságú politikai kérdéssé vált, hiszen Finnország, Lengyelország, Ukrajna és a Kaukázuson túli kormányzóságok is kiléptek az államszövetségből. Ezután lassan maga a párt is többnemzetiségűvé vált (szimbolikus lépés), így megváltozott a különböző népekhez fűződő viszonyuk, például Sztálin lett a nemzetiségi népbiztos grúz származásával. 1923 áprilisában a XII. pártkongresszuson döntöttek a „meggyökeresítés” tervéről (*korenizacija*), amellyel a párt az uralmát óhajtotta honosítani és nemzetivé tenni. Etnikai alapon kisebb autonóm köztársaságokra osztották fel a Szovjetuniót. Az új iránnyal tulajdonképpen magát a szocializmusprojektet kívánták a népek anyanyelvén közvetíteni az emberek felé. Ugyanakkor a párt vezetői a nemzetet mint paravánt látták, amely mögött szépen lassan zajlik a haladás. Tehát a nemzet látszatának megtartását nem másnak gondolták, mint a kapitalizmusból szocializmusba történő átmenetnek. Példának hozták az ukrán és grúz parasztokat, akiknek először proletárokká kell válniuk, hogy elérkezessen hozzájuk a szocializmus, ehhez pedig az elején szükséges a nemzet mint fogalom és összetartó erő. Úgy vélték, hogy a kommunizmus feladata és kötelessége a nemzetek kultúrájának fejlesztése.¹⁴ Persze a „meggyökeresítés” szó hallatán felmerül a kérdés, hogy valóban arról volt-e szó a tervben? Vagy a fogalom alatt igazából pont, hogy elvették a nemzetiségiéktől a gyökereiket? Egy népnek, nemzetnek meg-

¹² Heinrich Himmlerről részletesebben lásd: PADFIELD 2011.

¹³ BAJÁN 2001: 56–75.

¹⁴ BABEROWSKI 2016: 102–107.

van a saját nyelve, kultúrája, akkor mi az, amit a Párt adni óhajtott? Valójában a „meggyökere-sítés” a „honosítás” nem másról szólt, mint korábban a cári világ erőszakos eloroszosításáról, csak itt a szovjet embertípust kívánták megteremteni a rendszer ideológiai mintája szerint.¹⁵ Ezek az eszközök pedig csak előhívták és felerősítették a kisebb népekben a nacionalizmus eszméjét, amely által felélénkültek az etnikai konfliktusok a birodalom területén.

A moszkvai vezetés, látva a helyzetet, egyre inkább féltetni kezdte a rendszer vonzerejét, illetve a párt hatalmát. 1937-től a nemzetiségi Sztálin célkeresztjébe kerültek. Innentől kezdve a különböző kisebbségek nemcsak egy nemzet tagjai voltak, hanem a külföldi hatalmak ügynökei, azaz olyan emberek, akik fenyegető biztonsági kockázatot jelentenek. Egyszerűen nem igaz, hogy a bolsevikok számára semmit sem jelentett a nemzet fogalma, hiszen etnikai ismérvek és megbízhatóság alapján rangsorolták a lakosságot. A párt emberei foglyai voltak saját előítéletes elképzeléseiknek és ellenérzéseiknek a nemzetiségekkel szemben. Egy adott réteg ugyanis nemcsak társadalmi osztályhoz, hanem nemzethez is tartozott. Azaz, ha minden ukrán és grúz paraszt, akkor tulajdonképpen a kollektivizálás elleni tiltakozás nem volt más, mint nemzeti ellenállás a rendszerrel szemben. Vagy a lengyelek elleni atrocitások Ukrajnában, amelyet úgy interpretáltak, hogy a lengyel lakosság felett a katolikus papok uralkodnak, akik a szovjet társadalom ellen dolgoznak. Tulajdonképpen azt állították, hogy ezek az emberek arra buzdítanak, hogy egy esetleges háború esetén az ott lévő lengyelek az anyaországi hadseregbe lépjenek be, így később a határterületeket át kell majd adni. Erre pedig egy megoldás van, hogy azonnal el kell űzni a megbízhatatlan lengyel kisebbséget. Ezáltal erőteljesen megjelent a kulturális rasszizmus.¹⁶ Sztálin sosem nemzetiségekről beszélt, hiszen a szocializmus és internacionalizmus eszméje nem tette lehetővé, hogy nemzet és nemzet között különbséget tegyen. Így a kommunista párt fogalmi rendszerével élve ezek a kisebbségek mindig mint a Szovjetunióval szemben illojális egyedek, kulákok, banditák, ellenforradalmárok vagy a katolikus papság által befolyásolt csoportok voltak, akiket szükségszerű likvidálni, hiszen bomlasztani és destabilizálni kívánják a szovjet rendet.

A 30-as évek elején megtiltották a kivándorlást, már a szándék is árulásnak számított. Elkezdődött különböző népek kitoloncolása, deportálása. Az egész birodalomban népesség-cserék zajlottak. Kaganovics¹⁷ elmondása szerint

„Mindenkinek felelnie kell a szomszédjáért is.”¹⁸

A kozákokat a Szovjetunió északi területeire száműzték; a német, lett, észt és finn kisebbséget Közép-Ázsiába deportálták. A határsávból is eltávolították az anyaországgal érintkező etnikai

¹⁵ „A folyamat hivatalos neve az etnocídium, amikor is egy nemzeti vagy etnikai csoport feltétlen alárendelése egy másik csoportnak. A ki nem mondott cél, pedig a lassú felszámolás, általában hivatkozási alap a többségi jog és a »társadalmi béke«. Az etnocídium olyan népirtás, amibe konkrétan nem hal bele senki, a nép mégis megsemmisül. A szakirodalmak ezt szokták kulturális genocídiumnak nevezni. Ez nem csak egyszerűen a kultúra felszámolása, hanem a nemzet vagy etnikum önazonosságának fenntartásához szükséges kulturális minták semmivé tétele. Ezeket a történeteket napjainkig láthatjuk. Mégis az ENSZ ezeket a fogalmakat elveti, 2007-ben csak annyit mondott ki: »az őshonos népeknek joguk van arra, hogy ne kényszerítsék őket asszimilációra.«” GULYÁS 2018: 79–85.

¹⁶ BABEROWSKI 2016: 334–338.

¹⁷ Szovjet (ukrán) kommunista politikus, Sztálin munkatársa.

¹⁸ BABEROWSKI 2016: 340.

kisebbségeket, akik szerintük veszélyt jelentettek az államra. Hajtóvadászat indult a lengyel „kémek” ellen, Ukrajnából Kazahsztánba telepítették a német és lengyel kisebbségeket, de ugyanerre a területre deportálták a kurdokat, japánokat és koreaiakat is. 1937-ben felmerült a kérdés, hogy mi legyen azokkal az etnikumokkal, akik az orosz városokban élnek elszórtan, mivel az ő deportálásuk nehezebben megoldható. Arra a válaszra jutottak, hogy mindegy, hogy kommunista-e az illető, vagy sem, le kell tartóztatni, koncepciót perbe kell fogni, koncentrációs táborba kell vinni, vagy agyon kell löni. A lényeg az volt, hogy teljesítsék a gyilkolási normát, és megtisztítsák a Földet a „szeméttől”. A különböző folyamatok a második világháború alatt sem maradtak abba (csecsenek, krími tatárok), sőt ezek 1945 után is tovább zajlottak.¹⁹

Lenin és Sztálin nemzetiségi politikája között leginkább annyi volt a különbség, hogy míg Lenin az etnocídium lassú folyamatát választotta, azaz, hogy generációkon keresztül kívánta megsemmisíteni a nemzetiségek kultúráját az „emberek lelkének meggyilkolásával”²⁰, addig Sztálin a represszív és azonnali megoldások híve volt. Ezáltal olyan eszközökkel élt, mint a népességcserék, népiptások. A két módszer ugyanazt a célt szolgálta, mégpedig a népek, nemzetiségek végleges felszámolását.

Lengyel—ukrán lakosságcsere — követendő példa Európában?

A Keleti Vég megnevezés területileg mindig nehezen behatárolható volt, mivel sokszor „cserélt” gazdát vagy került felosztásra, de tanulmányomban a kifejezés a Volhíniai Vajdaságot és Kelet-Galíciát jelöli. A lengyeleknek ez nemcsak a határukat jelentette, hanem egyfajta kultúrkincset is, amelyet a lengyel romantika mitikus tulajdonságokkal ruházott fel. Orosz fennhatóság alatt, egy erős asszimilációs politika érintette a volhíniai lengyel kisebbséget, míg az Osztrák—Magyar Monarchiához csatolt Kelet-Galíciában előnyösebb körülmények között éltek. Ezek pedig teret engedtek a nemzeti ébredésnek mind a lengyelek, mind az ukránok körében, így viszont az ellentétek is egyre élesebbé váltak. Az ukrán nacionalizmus a lengyel gazdasági és az orosz politikai és kulturális dominancia ellenében született.²¹

Az első világháborút követően Lengyelország ismét függetlenné vált, viszont a határai bizonytalanok voltak, mivel a Keleti Végekre az oroszok és az ukránok is igényt tartottak. A további háborúk után végül 1921-ben a lengyel és orosz egyezkedés értelmében Lengyelország kapta meg a területet, amelynek csak a 2/3-a volt lengyel, a legnagyobb kisebbséget pedig az ukránok tették ki. Ezután a lengyel vezetés nekikezdett az állami és nemzeti asszimilációs politikának. Állami alatt azt próbálták elérni, hogy az országot a kisebbségek sajátjuknak érezzék, a nemzeti pedig tulajdonképpen a polonizálást tűzte ki célul. Azaz a lengyel kultúra elemeinek, a lengyel nyelvnek az elsajátítását, illetve rákényszerítését jelentette a kisebbségekre. Ezáltal az ukránok elégedetlensége folyamatosan csak nőtt, a konszolidációs kísérletek kudarcba fulladtak, mivel egyik fél sem tudott lemondani a nacionalizmusáról. Az ukránok kétféle kisebbségpolitikát folytattak ez idő alatt. Az egyik volt a legális út, amely során politikai pártot hoztak

¹⁹ BABEROWSKI 2016: 340–347.

²⁰ GULYÁS 2018: 85.

²¹ ILLÉS 2020: 217–219.

létre érdekeik képviselőjére, a másik pedig az illegális irányt jelentette. Az ebbe csatlakozó emberek a radikális nacionalista vonalat képviselték, amely fegyveres szárnnyal rendelkezett. Ennek az ideológiai alapját Dimitro Doncov adta, aki a szociáldarwinizmus képviselője volt. 1926-ban adta ki *Nacionalizmus* című művét, melyben kifejtette, hogy a folyamatos harc a nemzetiségek között a legjobbak szelekciójára alkalmas. Tehát ő úgy gondolta, hogy a független Ukrajna csak akkor jöhet létre, ha likvidálják az érintett területeken a nemkívánatos elemeket.²²

A második világháború elején Lengyelországot megszállták a német és a szovjet csapatok, a Keleti Vég pedig az utóbbi hatalomhoz került. Az ukránok hamar átláltak a szovjet oldalra, hiszen kedvezőnek találták a kommunisták zászlajára tűzött szlogent, miszerint ők segítenek felszabadulni az elnyomott nemzetiségeknek. Ezáltal az 1940-es években körülbelül 330 ezer lengyel értelmiséget telepítettek ki erről a területről, mivel veszélyes elemeknek számítottak. Betiltották a lengyel nyelvet, átszervezték a közigazgatást, ezen intézkedések által az ukránok erősödtek etnikailag, viszont végül a szovjetek velük szemben is alkalmazták ugyan-ezeket a módszereket, hiszen a végcél a szovjetizáció volt, nem pedig az ukránizáció. Amikor a német hadsereg 1941 júniusában megtámadta a Szovjetuniót, akkor az ukránok abban reménykedtek, hogy majd a németek segítségével meg tudják alakítani a független Ukrajnát, így oldalt váltottak. 1941-ben kikiáltották Ukrajnát, amely viszont nem lett más, mint egy német bábállam.²³

A német megszállás ellen elég hamar fellázadtak az ukránok, akik ekkor már teljesen saját nemzetállamot óhajtottak létrehozni, ezáltal 1942–1943-ban brutális etnikai tisztogatásokba kezdtek. Volhínia térségében 40-60 ezer fő közé tehető a lengyel áldozatok száma, a menekülteké 125 ezerre, Kelet-Galíciában 70 ezer lengyel halt bele az ukrán radikális nacionalista üldözésekbe, és közel 300 ezer fő menekült el. Az ukrán vezetés mozgósította a különböző falvak ukrán lakosait, akiknek feladata volt a lengyel kisebbség kiirtása, és akik fegyver híján szerszámokkal végeztek áldozataikkal kegyetlen módokon. Az is gyakori volt, hogy a vasárnapi misén részt vevő lengyelekre rágyújtották a templomokat.²⁴

1944-ben a Vörös Hadsereg kiszorította a Keleti Végekről a németeket, és megkezdődött a lengyel földalatti szervezetek felszámolása is. Még ebben az évben, szeptember 9-én írták alá a lengyel–ukrán lakosságcsereét tartalmazó szerződést, természetesen a szovjet érdekek szerinti határoknak megfelelően. A lakosságcsere több hullámban zajlott egészen 1946-ig. A folyamatban lengyelnek számított az, aki 1939-et megelőzően lengyel állampolgársággal rendelkezett, illetve mindazon személyek, akik lengyel/zsidó nemzetiségűek voltak. Ezzel szemben az ukránok esetében csak a nemzetiséget tekintették fontosnak. A szerződés kimondta, hogy a repatriáció²⁵ csakis önkéntes alapon történhet meg. Természetesen a lengyelek nem hajlottak arra, hogy elhagyják a szülőföldjüket, így az ukrán vezetés felgyorsította a folyamatokat a bebörtönzések, keleti deportációk, vagyonelkobzások által. Hivatalos nyelvnek csak az orosz és az ukrán számított. Ezáltal közel 800 ezer lengyelt kényszerítettek bele a költözésbe. De Lengyelországban sem volt nagy igény az ukránok részéről az átköltözésre, így ott a vezetés az

²² ILLÉS 2020: 219–221.

²³ ILLÉS 2020: 221–223.

²⁴ ILLÉS 2020: 223–225.

²⁵ Hazatelepítés.

ukrán nemzetiséget például kihagyta a földreformból, templomaikat és iskoláikat bezáratták, illetve katonai egységeket is bevetettek a megfélemlítés érdekében, ezáltal pedig 480 ezer ukrán költözött át az anyaállamába. A lakosságcsere viszont nem oldotta meg a nemzetiségek közötti konfliktusokat, így tulajdonképpen a maradékkal szemben ugyanúgy alkalmazta mindkét fél az erőszakos asszimilációt.²⁶

Kinek van joga a szülőföldjéhez Közép-Európában?

Közép-Európában évszázadok óta konfliktusos volt a kisebbségben lévő nemzetek helyzete, amelyet az első világháborút lezáró békék nemhogy nem oldottak meg, még fokoztak is. Így a 20. században megjelenő szélsőséges nacionalista elképzelések radikális megoldásokat javasoltak erre a „problémára” az államaikban. A következőkben röviden szemléltetem a román, illetve jugoszláv elméleteket, amelyek nagyon hasonlóak lesznek a szovjet koncepcióhoz, illetve az egyik fő kutatási témámból, a beneši ideológiából is sok szempontból merítettek.

Román tervek a lakosságcseréről

A román ideológusoknál és politikusoknál egyre erőteljesebben megjelent az etnikai homogenizálás, illetve a lakosságcsere ötlete a két világháború között. Viszont 1940-ben a területvesztésekkel egy időben kezdett el radikalizálódni a felvetés, mivel úgy látták, hogy a kisebbségek az állami felbomlás tényezői, és erre nincs más megoldás, mint a tiszta nemzetállam.²⁷ Ion Antonescu tábornok, aki a román kormányt vezette, 1941-ben így nyilatkozott:

„Uraim, vegyék figyelembe, hogy nemzetünknek szüksége van rá, hogy — ebben a katasztrófában — a megtisztulás és az egyneművé válás előnyére tegyen szert. Nincs kegyelem. Nem gondolok az emberekre; a román nemzet általános érdekeire gondolok, ami azt diktálja nekünk, hogy ne legyünk annyira engedékenyek, amilyenek eddig voltunk, ami miatt ma idegenekkel vagyunk bepötytyözve, akik nekünk a legnagyobb rosszat tették. [...] Legyenek nagyon nagy figyelemmel ebben a tekintetben. Nem teszünk többet engedményt. Nincs bennem szánalom, csak a román nemzet iránt. A problémát egyénileg és kollektíven is meg kell oldani. Nem érdekel, hogy ukrán, görög stb., tűnjön el Romániából.”²⁸

Ennek megfelelően 1940–1944 között tárgyalások folytak a románok és szomszédos országok között, hogy a lakosságcsere lehetővé tegyék, amelyet a különböző nagyhatalmak támogattak.

A módszer ideológiai kidolgozója Sabin Manuilă²⁹ volt, aki már 1929-es demográfiai tanulmányában kiemelte, hogy meg kell erősíteni a román nemzetiség helyzetét az államban, főként Erdélyben a magyarokkal szemben. 1935-ben egyenesen a határ menti területek megtisztítását javasolta telepítésekkel, lakosságcsereikkel és kiemelte, hogy erre a célra fel kell állítani egy külön intézményt. A szükséges intézkedéseket több kategóriába sorolta. Az első

²⁶ ILLÉS 2020: 225–229.

²⁷ ACHIM 2007: 5–6.

²⁸ ACHIM 2007: 5.

²⁹ Sabin Manuilă a román demográfiai és statisztikai kutatás atyja. Tervéről bővebben: TÓFALVI 2009: 130–154.

a természetes népmozgás és népesedési folyamatok (születés, házasságkötés, halandóság) szabályozása, befolyásolása az Egészségügyi Minisztérium által. A második a mesterséges népmozgás: ez nem más, mint a határon túli románok „hazahozatala”, amellyel a románok számára erősödne a kisebbségekkel szemben, főleg, ha ezt lakosságcsere keretében tennék meg. Kategorizálta a kisebbségeket is aszerint, hogy képesek-e beilleszkedni az államba, vagy pedig politikai eszközök csupán egy „idegen” ország kezében. A magyarok számára a második csoportba tartoztak, mivel úgy vélte, hogy a magyarok „betelepítése” végett nem tarthatnak igényt azokra a területekre, amelyeket románok laktak és laknak jelenleg is, ezáltal pedig nem lehet az összes román nemzetiségű egy államban. Így a lakosságcsere gondolatát hősies, fájdalmas,³⁰ de szükséges folyamatnak tartotta.³¹ Viszont emellett más politikai eszköz is felmerült. Gondolkodtak a belső telepítés lehetőségén, azaz, hogy románokat telepítsenek a kisebbségek régióiba, ezzel fellazítva a nemzetiségi tömböket. A második a repatriálás³² folyamata azokkal a nemzetiségekkel szemben, amelyeknek anyaállamával Románia nem tudott volna egyezményt kötni (görög, török, örmény). A harmadik eszköz pedig az egyoldalú transzfer, azaz az erőszakos kitelepítés lett volna.³³ A második világháborút követően a románok úgy látták, hogy az elméleteiket a gyakorlatba sikeresen átültetik, mivel úgy vélték, hogy mindenki tanult a háborús konfliktusból és belátta, hogy a homogén nemzetállamok oldhatják meg a sarkos gócpontokat. Így a béke-előkészítéssel foglalkozó román illetékesek erre az álláspontra rendeződtek be, és az erre vonatkozó terveket nagy részletességgel készítették el. Viszont a nemzetközi helyzet a magyar–román lakosságcserét nem tette lehetővé, de a német anyanyelvű lakosságot elhurcolták a Szovjetunióba kényszermunkára, illetve 700 szlovákot³⁴ erőszakkal kitelepítettek. A magyarokat ugyan nem sújtotta tömeges, egyoldalú kitoloncolás, ennek ellenére az erdélyi magyarság folyamatos fenyegetettségben élt szülőföldjén. Állandó nyomást jelentett számukra a kitelepítés vagy lakosságcsere lehetősége, amit tovább súlyosbított a velük szemben egyre erősödő román nemzeti érzelmi környezet és bizalmatlanság.³⁵

Jugoszlávia és a kisebbségi kérdés

1944 őszére Tito a Szerb—Horvát—Szlovén Királyság területének több mint a felét visszafoglalta partizánjai és a Vörös Hadsereg segítségével. Az elfoglalt területeken a Jugoszláv Kommunista Párt elkezdte kiépíteni a rendszerét, természetesen a Szovjetunió módszereinek felhasználásával. Létrehozták az egypárti diktatúrát, illetve átvették a szovjet társadalmi modellt. A rendszer ellenzőit gyorsan likvidálták, továbbá a bizalmatlanul tekintettek a kisebbségekre, főleg azokra, akik határ mentén helyezkedtek el, illetve számottevő egybefüggő közösségben

³⁰ „Egy lakosságcsere, bármennyire fájdalmas lenne, mégsem érné el annak az áldozatnak a fokát, amely felé egy háború, különösen egy kegyetlen háború taszítana bennünket. Be kell ismernünk, a lakosságcsere emberfeletti erőfeszítéseket von maga után, és megszámlálhatatlan fájdalommal jár. Millió emberről van szó, akiknek a sorsa az állam gondoskodása kérdéskörébe kerül. A legmagasabb szintű szervezőképesség és a határtalan elkötelezettség enyhíthetik ugyan a milliók gyökértelenné válása által okozott fájdalmat, de el nem háríthatják.” TÓFALVI 2009: 132.

³¹ L. BALOGH—OLTI 2006.

³² Honosítás.

³³ ACHIM 2007: 9.

³⁴ L. BALOGH—OLTI 2006: 20.

³⁵ L. BALOGH—OLTI 2006: 14–21.

éltek.³⁶ Erre a problémára kínált megoldást Čubrilović³⁷ memoranduma, amely *A kisebbségi kérdés az Új Jugoszláviában* címet viselte. Művét egy geopolitikai vizsgálattal indította, mely szerint a délszlávok helyzete kiszolgáltatott, mivel a környező népek betelepültek az ő területeikre (ráadásul a leggazdagabb régiókba), és a jugoszlávok egyfajta elkeseredett küzdelmet vívnak a magyar és német terjeszkedés megállításának érdekében.³⁸ Az 1918-as határokkal kapcsolatban írásában azon a véleményen volt, hogy igazából területeket vesztek, hiszen olyan részek kerültek el tőlük, ahol a jugoszlávok³⁹ 100 éve etnikai fölényben voltak,⁴⁰ továbbá úgy vélte, hogy ekkor kerültek csak kisebb-nagyobb etnikai tömbök az országba (német, magyar, albán, román, olasz), akikkel szemben természetes, hogy a délszlávok bizalmatlanok.⁴¹ Čubrilović képtelen állításait képes volt még azzal tetézni, hogy ezek a kisebbségek visszaéltek az ő jóindulatukkal (áldozati szerepbe helyezte nemzetét), mivel már a kezdetektől fogva az állam szétbomlásán dolgoztak, miközben ők minden kisebbségi jogot, sőt annál többet is biztosítottak számukra.⁴² Végül arra a következtetésre jutott, hogy az 1941-es atrocitások miatt a magyarok egyértelműen illojálisak (megbízhatatlanok és veszélyesek a jugoszláv egységre) a kormánnyal, a hazával szemben, tehát azonnal el kell őket távolítani az országból (így vélekedett még a németekről is).⁴³ Úgy gondolta, hogy bizonyos régiókat teljesen meg kell tisztítani a kisebbségektől. Ezek azok a területek, ahol nagyobb nemzetiségi tömb élt, vagy pedig geopolitikailag fontos területe az országnak. A vegyes területeket kevésbé tartotta veszélyesnek, így művében ott a száműzetést vagy az erőszakos asszimiláció lehetőségét vázolta. Ezekre a területekre — elképzelése szerint — pedig megbízható szerb embereket kell telepíteni. Az átköltöztetés vagy lakosságcsere ötletét a Szovjetunió sikeres nemzetiségi példáival támasztotta alá, mint olyan lehetőséget, melyet Nyugat és Kelet egyaránt a legjobb megoldásnak vélt.⁴⁴ Kiemelte azt is, hogy a lakosságcserenek nagyon gyorsan kell zajlania, amelyhez szükség van a katonai erők bevetésére, akiknek pedig pontos utasítást kell adni, mit és hogyan cselekedjenek. Ha pedig ez is kevésnek bizonyul, és nem segít az „elköltözés” ösztönzésében, akkor el kell venni a nemzetiségektől a kisebbségi jogukat a háborús magatartásukra hivatkozva. Ezek után hadbíróság elé kell állítani őket, családjukkal együtt gyűjtőtáborba kell őket vinni, és a vagyonukat el kell kobozni. Azt is megállapította, hogy a nemzetiségieken belül is az értelmiségi

³⁶ CVETKOVIĆ 2013: 235.

³⁷ Vaso Čubrilović (1897–1990) szélsőjobboldali politikus és történészprofesszor. Részt vett Ferenc Ferdinánd osztrák–magyar trónörökös és felesége elleni gyilkos merényletben. Börtönbe került, de még a háború vége előtt kiszabadult.

³⁸ ČUBRILLOVIĆ 1999: 177.

³⁹ A jugoszláv nemzet a 19. században még ténylegesen nem létezett, csak mint kulturális és politikai törekvés volt jelen, hogy a történelmileg és nyelvileg rokon népek egy közös délszláv államban egyesüljenek. A modern kori jugoszláv államalapítás az első világháború után történt meg.

⁴⁰ Garašanin tervezetében olvasható az a gondolat, hogy ahol egy szerb él, az már Szerbia, nem fontos, hogy ott a szerbek kisebbségi helyzetben vannak-e, a lényeg az, hogy egy szerb sem élhet más ország felügyelete alatt. ÖRDÖGH 2015: 176.

⁴¹ ČUBRILLOVIĆ 1999: 177.

⁴² ČUBRILLOVIĆ 1999: 178.

⁴³ ČUBRILLOVIĆ 1999: 182.

⁴⁴ ČUBRILLOVIĆ 1999: 183–186.

és vagyonos réteg a legveszélyesebb, így a tisztogatásokat velük kell kezdeni.⁴⁵ Látható volt, hogy a lakosságcsere nem fog megvalósulni, ezért Čubrilović másféle cselekvésre buzdította híveit:

„az ilyen háborúk a legalkalmasabbak az ilyen problémáknak a megoldására. Mint a vihar, gyökereket tépnek ki, és szétszórják a népeket. Amihez békeidőben évtizedek vagy századok kellenének, háború idején pár hónap vagy év is elegendő.”⁴⁶

Ezt szó szerint véve és végrehajtva valósulhatott meg az 1944-es délvidéki mészárlás.

Összegzés

A különböző lakosságcserek, áttelepítések és az ezek mögött meghúzódó elméletek között számtalan hasonlóság látható. Ezek sokszor egy bizonytalan nemzet/csoport radikális nacionalista törekvéseiből eredtek, miközben az ideológiai elképzelések megvalósulásához bizonyos nagyhatalmi érdekek is hozzájárultak. Az ilyen jellegű folyamatok jelentős anyagi forrásokat és politikai jóváhagyást igényeltek, amelyet a görög–török vagy a közép-európai példák is alátámasztanak. Bizonytalannak azért mondható, mert az adott állam nem állt szilárd lábakon, hiszen sok esetben az első világháborút lezáró békék/békediktátumok által jöttek létre, vagy az a terület okozott problémát, amelyet ekkor kaptak meg. Szovjet viszonylatban is tulajdonképpen ez látható, hiszen a régi hagyományokat elvetve egy új társadalmi rendet terveztek kialakítani, amely kezdetben nagyon labilis volt, ezért mindent elkövettek, hogy eltüntessék, elnyomják azokat a tényezőket, amelyek árthattak a rendszernek. A lakosságcserek között látható olyan hasonlóság, hogy a diktálni kívánó fél a várt eredmény érdekében minden eszközt bevetett, miközben a humanitárius elvekre hivatkoztak.

Szakirodalom

ACHIM, Viorel

2007 A második világháború alatti román lakosságcseretervekről. *Múltunk* [3]/4, 4–17.

BABEROWSKI, Jörg

2016 *Felperzselt föld: Sztálin erőszakuralma*. Budapest: Európa.

BAJÁN Szilvia

2001 Dél-Tirol lakossága az olasz és német nacionalizmus szorításában (1922–1945). *Világtörténet* 23/2, 56–75.

⁴⁵ ČUBRILLOVIĆ 1999: 189–191.

⁴⁶ ČUBRILLOVIĆ 1999: 188. Ez az idézet rettenetesen emlékeztet Hitler 1939-ben elhíresült kérdésére az örmény népirtással kapcsolatban: „Egyébként is, ki beszél ma már az örményekről?”

BALOGH Ádám

- 2002 Lakosságcsere Görögország és Törökország között 1914-ben. *Világtörténet* 24/1, 37–46.

ČUBRILOVIĆ, Vasa

- 2013 A kisebbségi kérdés az új Jugoszláviában. In CSORBA Béla (szerk.): *S nem törődtek vele, a holnap mit öröl...: Források a Délvidék történetéhez III.: (Trianontól a párizsi békéig)*. Budapest: Hatodik Síp Alapítvány, 177–195.

CVETKOVIĆ, Srđan

- 1999 A leszámolás, „likvidálás” korszaka, 1944–1953: Politikai elnyomás Szerbiában a II. világháború után. In GLATZ Ferenc (szerk.): *Magyarok és szerbek 1918–2012: Együttélés, múltfeltárás, megbékélés*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 235–247.

FRANKLIN, Bruce

- 1972 *The Essential Stalin: Major Theoretical Writings. 1905–1952*. New York: Anchor Books.

GULYÁS Éva

- 1972 *Etnikai konfliktusok és válsághelyzetek a nemzetállamban. 1905–1952*. Budapest: NKE.

ILLÉS Veronika

- 2020 Nemzetállamok, de milyen áron? A II. világháború kirobbanását követő lengyel–ukrán kapcsolatok különös tekintettel a Keleti Végekre. *Külgügyi Műhely* 2/1, 216–231.

L. BALOGH Béni — OLTÍ Ágoston

- 2006 A román–magyar lakosságcsere kérdése 1940–1947 között. *Kisebbségkutatás* 15/4, 597–620.

LEMBERG, Hans

- 1992 „Ethnische Säuberung“. Ein Mittel zur Lösung von Nationalitätenproblemen? *Aus Politik und Zeitgeschichte* 46/1992. <https://www.bpb.de/shop/zeitschriften/apuz/archiv/536256/apuz-46-1992/>

MADÁCH Imre

- é.n. *Az ember tragédiája*. <https://mek.oszk.hu/00800/00849/html/01.htm#1%20> (2024. 08. 29.)

MANVELL, Roger — FRAENKEL, Heinrich

- 2008 *Göring*. Budapest: Alexandra Kiadó.

NAIRN, Tom

- 1997 *Faces of Nationalism: Janus Revisited*. London: Verso.

ÖRDÖGH Tibor

2015 Nacionalizmus és patriotizmus Szerbiában. In VARGHA Márk (szerk.): *Kis népes-
könyv: Leíró nemzetpolitológiai tanulmányok*. Europa Varietas Institute, 169–209.

PADFIELD, Peter

2011 *Himmler*. Budapest: Mérték Kiadó.

SMITH, Anthony D.

1995 A nacionalizmus. In BRETTER Zoltán — DEÁK Ágnes (szerk.): *Eszmék a politiká-
ban: Nacionalizmus*. Pécs: Tanulmány Kiadó, 9–24.

TÓFALVI Zoltán

2020 Sabin Manuilă lakosságcsere terve. *Székegyföld* 13/1, 130–154.

Abstract

I titled my study *In the Mirror of Ideologies*, as it examines how the idea of nationalism was employed throughout the 20th century as a tool of homogenizing national policies, and what strategies different states developed to implement this. This is illustrated through the examples of the Greek–Turkish population exchange, the German minority in South Tyrol, the nationality policy of the Soviet Union, the Polish–Ukrainian population exchange, and the efforts directed against Hungarian minorities in Central Europe. Finally, I highlight the fundamental similarities and differences between these cases.

The October Revolution and Bolshevik principles for solving the problem of National Autonomy

Guldana Zhassulanovna Tarpanova

Pázmány Péter Catholic University Faculty of Humanities and Social Sciences

— PhD Student

Introduction

The October Revolution of 1917 was one of the most significant and momentous events in the history of the 20th century, leading to the collapse of the Russian Empire and the creation of the first socialist state in the world. This event not only changed the political landscape of Russia, but also had a profound impact on international politics, inspiring subsequent revolutions and independence movements around the world. However, one of the most complex problem the Bolsheviks faced after seizing power was the problem of national autonomy for the numerous ethnic groups that inhabited the vast territories of the former empire. While researching the topic, there are several important questions that can be considered for deeper understanding and analysis. For example: 1. What were the main causes of the national problem in Kazakhstan before and after the October Revolution? 2. What were the Bolshevik principles regarding national autonomy? 3. How did the national policy of the Bolsheviks influence the subsequent development of the Soviet Union and post-Soviet states? Based on these questions it will help to deepen understanding of a complex and multidimensional topic, and contribute to a more comprehensive analysis of Bolshevik principles and their practical application in the context of national autonomy.

The topic remains extremely relevant and important for contemporary historical and political study. The October Revolution and subsequent actions of the Bolsheviks laid the foundation for the formation of the Soviet Union, a multi-ethnic state that included various ethnic and national groups.¹

From a researcher's perspective, I aim to analyze the Bolshevik approach to national autonomy during the October Revolution and evaluate its effectiveness and implications for modern solutions to national autonomy issues. As an author delving into the complex history of the October Revolution and its approach to national autonomy, my aim is to uncover how Bolshevik principles addressed these issues and to explore their relevance to modern

| ¹ LIPATOV 1957: 965.

challenges. The October Revolution marked a pivotal moment where the Bolsheviks sought to reshape the national landscape of the former Russian Empire, promising autonomy to various ethnic groups. My research will provide a detailed examination of these policies, their implementation, and their outcomes.

Through a careful study of primary sources, archival documents and scientific reports, the study aims to uncover the complex interaction of local, national and international factors that influenced the revolutionary process in Kazakhstan. Moreover, the study examines the role of key players, including the Kazakh intellectuals, Bolshevik forces, and external influences on revolutionary events in the Kazakh context. The historical science of Kazakhstan plays a special role in the public consciousness, exerting a significant influence on the formation of the national doctrine and historical memory of the country's past. This research aims to bridge the gap between historical analysis and contemporary policy-making. By understanding the Bolshevik approach to national autonomy, we can gain valuable insights into how to address similar issues today. This work will contribute to academic discourse and offer practical recommendations for resolving national autonomy conflicts in diverse societies.

Literature Review

Theoretical foundations of Bolshevik National Policy

The study of the topic of the October Revolution and the Bolsheviks' national policy has attracted the attention of many historians, political scientists and sociologists. But to understand the Bolshevik principles for solving the problem of national autonomy during the October Revolution, a comprehensive examination of sources is essential. These sources include the foundational texts and proclamations of Bolshevik leaders, as well as official decrees and speeches that articulated and implemented their policies. "The Right of Nations to Self-Determination" (1914): This seminal work by Lenin outlines the Bolshevik stance on national self-determination, advocating for the right of oppressed nations to secede and form independent states.² Furthermore, it should be noted the Decrees of the Soviet Government: "Decree on Peace (1917)", it was issued by the Soviet government, it called for an immediate armistice and the opening of peace negotiations, emphasizing the right of nations to self-determination³ and "Decree on Land (1917)" primarily focused on agrarian reform. This decree also addressed the redistribution of land to various nationalities within the former Russian Empire, highlighting the interconnectedness of social and national issues.⁴ The examination of these sources will provide a nuanced understanding of the Bolshevik approach to national autonomy, revealing the theoretical foundations, practical implementations, and challenges faced during and after the October Revolution.

The views and approaches of different authors to this topic vary, which is due to the diversity of methodological and theoretical approaches. In the work of Academician Akai Nusipbekov and G. F. Dakhshleiger «History of Soviet Kazakhstan», interest in studying the history

² LENIN 1914.

³ LIPATOV—SAVENKOV 1957: 44–47.

⁴ LIPATOV—SAVENKOV 1957: 47–48.

of the Kazakh people manifested itself very early. However, he explains that only the victory of the Great October Socialist Revolution was the beginning of a deep, systematic and comprehensive study of Kazakhstan based on a truly scientific, Marxist-Leninist methodology.⁵ In addition, in the work of K. Nurpeisov “Alash and Alashorda” about the First All-Kazakh Congress from July 21–26, 1917 in Orenburg states that A. Baitursynov and M. Dulatov⁶ proposed the idea of “creating an autonomous independent Kazakh state”,⁷ and A. Bokeikhanov⁸ supported the National-territorial Autonomy of the Kazakhs “as part of a Democratic, Federal and Parliamentary Republic of Russia”. The congress resolution, preserved in the archive, stated that “Kazakhstan regions (...) should receive territorial-national autonomy,” showing strong support for A. Bokeikhanov’s proposal.⁹ It should be noted that in 1917 the Alash movement¹⁰ also changed its strategic and tactical decisions in accordance with the dramatically changed political and military situation. The author uses a historical and analytical approach, examining in detail the political decisions and steps of the Alash Party during the establishment of Soviet power in the country.

Among a sufficiently large number of scientific works devoted to the analysis of the socio-political situation in Kazakhstan in the early 20th century, we would like to highlight the works of D. A. Amanzholova¹¹, M. K. Koigeldiev¹², who were the first to study the life and activities of leaders and participants of the democratic movement “Alash” in the period of independence and made a great contribution to the methodological updating of scientific ideas about this complex and controversial period of the history of Kazakhstan, rehabilitation of outstanding figures of the Kazakh people — Alikhan Bokeikhanov.

However, as Nursultan Nazarbayev noted in “In the Stream of History,” the national program aimed to unite the region’s nationalities and proposed a democratic development path. Despite this, authoritarian tendencies hindered its implementation. The Kazakh people had a real chance to restore national statehood, but this was disrupted by a crisis in Russian society, leading to the Bolshevik dictatorship.¹³ In author’s work applies a sociological approach to the study of the Bolsheviks’ national policy.¹⁴ In the historiography of the October Revolution and the civil war in Kazakhstan, it is difficult to overestimate the importance of the historical and memoir novel “The Thorny Path” by S. Seifullin, the founder of Kazakh Soviet literature.

⁵ NUSUPBEKOV—DAKHSCHLEIGER n. d: 12.

⁶ The national leaders who led the Kazakh people’s struggle for independence in 1917. They laid the foundation of Kazakh statehood by organizing the First All-Kazakh Congress and proclaiming Alash autonomy.

⁷ The first political program of the Kazakh intellectuals, aimed at strengthening national statehood and self-government, appeared during the collapse of the Russian Empire, which later became the ideological basis of the Alashorda autonomy. See: ANES-ZAMZAYEVA 2023: 310–318.

⁸ Kazakh intellectual, educator and political figure, initiator of the Alash autonomy. Chairman of the government of the Alash autonomy. Commissioner of the Provisional Government (with gubernatorial powers) in 1917.

⁹ NURPEISOV 1995: 64.

¹⁰ A movement aimed at creating an independent state, organised by Kazakh intellectuals in 1917. It promoted national democratic ideas and created the autonomy of Alashorda, but was defeated in the civil war and destroyed by the Soviet authorities.

¹¹ AMANZHOLOVA 2009: 412.

¹² KOIGELDIYEV 1995: 368.

¹³ NAZARBAYEV 1999: 169–172.

¹⁴ The Bolshevik national policy formally proclaimed the self-determination of nations, but in practice was reduced to rigid centralisation and suppression of any ethnic autonomy. In Kazakhstan, this manifested itself in the liquidation of Alash-Orda, forced collectivisation to weaken national identity.

In this book the author writes about the struggle to establish Soviet power and the essence of the lives of the fighters and workers of the country. The content of the book revolves around the 1916 uprising. The work covers the events of 1916–1919. Of course, it is also true that some of the author's opinions, based on a class position, about the Alashorda that often contradict today's views. In detail characterizing the activity of this party, and his intention to leave in print historical factual information about it.¹⁵ In subsequent, historical-party materials the general historical approach did not decrease, but tended to increase.

The Black Book of Communism presenting the author's view of the communist regimes of the 20th century. In particular, the October Revolution of 1917 is now seen by some as an accident that derailed Russia's democratic progress, benefiting post-Soviet leaders by distancing them from Soviet guilt. Conversely, Soviet historiography framed it as an inevitable, mass-supported liberation, legitimizing the Soviet regime. With the Soviet Union's fall, this Marxist view faded but still lingers, especially in the West.¹⁶ The authors use a comparative approach, analyzing the Bolsheviks' national policies in the context of other multi-ethnic states. They also compare the experience of the Soviet Union with similar cases in other countries, exploring how different models of ethnic governance affected the stability and integrity of the state.

During this research, documents from the State Archive of the Republic of Kazakhstan were actively used. The analysis was carried out on the basis of collections of published documents and materials relating to a wide range of issues to the related research topic. An important source of information was materials from the periodical press of that time, as well as memoirs, which were widely used in reconstructing events and assessing their impact. The study is based on a thorough analysis of these documents, which allows more fully reveal the dynamics of socio-political transformations in Kazakhstan during the October Revolution.

The examination of these primary sources will offer a detailed insight into the Bolshevik stance on national autonomy, uncovering their theoretical foundations, practical implementations, and the challenges encountered during and after the October Revolution. This analysis will serve as a foundation for assessing the relevance and applicability of these historical lessons to contemporary issues of national autonomy and the resolution of ethnic conflicts.

The methodological foundation of the article is made up of important principles that support scientific knowledge, such as objectivity, historicity, consistency and comparative historical analysis. Undoubtedly, the study paid due attention to the contribution of Kazakh historians of the Soviet period to the study of the October Revolution's history of 1917. These historians made a significant contribution to the formation of the scientific heritage, covering the events of the revolution in the context of Kazakh history. Their works became an integral part of the historiography of the period, helping to reveal the unique features and characteristics of revolutionary processes on the territory of Kazakhstan.

The October Revolution was the peak in the development and formation of the democratic movement of the Kazakh intellectuals, the political formation of the Alash party and move-

¹⁵ SEIFULLIN 2024.

¹⁶ COURTOIS 1999: 39–41.

ment, which proclaimed the autonomy of Alash after October 1917 at the second All-Kazakh Congress. However, the origins of all these important historical events date back to the years of the first Russian Revolution.

The October Revolution and its impact on national policy

It can be reasonably assumed that the main reason for the October Revolution of 1917 was the All-Russian socio-economic and state-political crisis. The October Revolution of 1917 in Russia, which led to the overthrow of the Provisional Government and the establishment of Bolshevik rule, had a significant impact on all aspects of life in the former Russian Empire, including national policies in territories inhabited by different ethnic groups. In this context, the impact of the October Revolution on national politics in Kazakhstan was particularly notable and multifaceted. Before the October Revolution, Kazakhstan was under the control of the Russian Empire, and national policy in the region was aimed at strengthening colonial control, Russification and assimilation of the Kazakh population. After the revolution, Kazakhstan, like other regions, began the process of establishing Soviet power.

In the late summer and early autumn of 1917, mass resistance to the Provisional Government grew throughout Russia. This created the conditions for strengthening the influence of the Bolsheviks in the Soviets. And the defeat of the Kornilov mutiny raised the prestige of the Bolsheviks forever. In this situation, the Bolshevik Party again put forward the slogan 'All Power to the Soviets,' which had been dropped after the July events of 1917. Now this slogan was aimed at armed revolt, the overthrow of the Provisional Government and the establishment of the dictatorship of the proletariat.¹⁷ On 24 October (6 November) 1917, an armed uprising began in Petrograd. The next day the rebels seized the most important facilities in the city. On 25 October (7 November) 1917, the Military Revolutionary Committee announced the abolition of the Provisional Government. Thus, the October Revolution was victorious.¹⁸ This historic event set the stage for the formation of a new socialist state and the dictatorship of the proletariat, fundamentally altering the course of Russian and world history.

However, published in 2004, "History of Kazakhstan (90 questions and answers)" by Artykbayev Zh. O. describes the October situation as follows: "On 25 October (7 November) 1917, an armed coup d'état¹⁹ took place in Petrograd, bringing to power a coalition of radical Social Democrats and Social Revolutionaries, including the Bolsheviks and Left SRs.²⁰ The Council of People's Commissars under the leadership of Lenin took over the functions of the government. The decrees adopted at the 2nd All-Russian Congress of Soviets declared Russia's withdrawal from the war, the transfer of land to the peasants and the establishment of Soviet power."²¹

¹⁷ The domination of the working class (proletariat) is a temporary political control to eliminate capitalism and transition to communism; See: NURPEISOV 1995: 133.

¹⁸ LIPATOV—SAVENKOV 1957: 3.

¹⁹ A coup d'état (French: 'stroke of state') or simply a coup, is typically an illegal and overt attempt by a military organization or other government elites to unseat an incumbent leadership.

²⁰ The Left SRs (Party of Left Socialist-Revolutionaries) is the radical wing of the SR party, which spun off in 1917. PROTASOVA 2016: 159.

²¹ ARTYKBAYEV 2004: 131.

Nurpeisov states,

“local forces influenced by the Bolsheviks, soldiers from the fronts of the First World War and soldiers from the city garrisons played a decisive role in the establishment of Soviet power in Kazakhstan.”²²

The political situation in Kazakhstan was special: a small proletariat, landed immigrants, a significant number of privileged Kazakhs, and Kazakhs who supported the Alash party and Muslim organisations. In autumn 1917, the Bolsheviks had little influence in the region. However, Kazakhstan's colonial status favored the rapid establishment of Soviet power in the major cities after the October coup.

The reaction to the revolutionary events in Kazakhstan was mixed. Part of the population, especially Russian workers and soldiers, supported the Bolsheviks. At the same time, a significant part of the Kazakh intellectuals and the traditional elite associated with the Alash movement were wary. They favored the creation of autonomy within a renewed Russia, but on the basis of democratic principles rather than under the dictatorship of the proletariat, as the Bolsheviks proposed.

“When the revolution won in Petrograd and the process of establishing Soviet power in Kazakhstan was underway, the draft program of the Alash Party was published in No. 251 of the newspaper ‘Qazaq’ of 21 November 1917. According to the decisions of the First General Congress of Kazakhstan, the draft program of the party prepared by Alikhan Bokeikhanov, Akhmet Baitursynov and others consisted of ten articles.”²³

The Alashorda movement (leaders of the Alash autonomy) sought to establish their own autonomy and self-government, which later led to conflicts and confrontation with the Bolsheviks who had established control in the region.²⁴

After the Bolshevik victory in Petrograd and Moscow in October 1917, events began to develop rapidly on the periphery of the empire. In Kazakhstan, as in many other national peripheries, news of the revolution and the establishment of Soviet power reached with some delay, but had a significant impact on the political situation in the region. The Bolsheviks sought to take control of all key cities and administrative centers. In November 1917, the process of establishing Soviet power in Kazakhstan began, which took place differently in each region. For example, the contribution by Nurpeisov (1987) makes it clear that the establishment of Soviet power in the region lasted for several months — from the end of October 1917 to the beginning of March 1918. The Soviet power was established peacefully in Syr-Darya, Akmola region and Bukey Horde, where supporters of the Provisional Government were unable to offer armed resistance. And in Turgay, Ural, Orenburg, Semey and Zhetysay regions there was a fierce struggle for the establishment of Soviet power. Soviet power was established in counties and uyezds by armed uprising of Red Guards and soldiers of local garrisons.

²² NURPEISOV 1995: 134.

²³ NURPEISOV 1995: 135.

²⁴ NURPEISOV 1987: 79.

Workers and soldiers of Perovsk (Kyzylorda) seized power in their hands in October 30, 1917. The Soviet government was established in Tashkent in November 1, 1917 as a result of fierce fighting. And in mid-November 1917, the Soviet government won a victory in the city of Chernyaev (Shymkent). In November — December, Soviet power was peacefully established in Aulieata, Turkestan, Kazaly, Aral settlement and other major population centres of the region. Due to the predominance of Cossack-Russian troops in Kokshetau, Pavlodar, Atbasar and Oskemen districts, the struggle for Soviet power faced some difficulties. In March, 1918 a Soviet power was established in Zharkent, Sergiopol (Ayagoz), Taldykorgan, and in early April — in Lepsi. In late 1917 and November 1918, Soviet power was established in Kazakhstan mainly in cities and other densely populated areas.²⁵

After the victory of the October Revolution, national, first of all, issues of national state building became more acute and began to be discussed.

Putting the issue of national autonomy on the agenda

Before determining the level of research into the ‘national question’ of Soviet Kazakhstan, it is necessary to explain Bolshevik national policy and the national problem. Bolshevik national policy sought to recognise the right of peoples to self-determination, including the right to secede and form independent states. In theory, the Bolsheviks sought to ensure national autonomy and equality for all peoples within the socialist state, with the aim of attracting various ethnic groups and nationalities to their side, especially in the multi-ethnic regions of the former Russian Empire. In practice, however, national policy was often hampered by the need for centralised control, which sometimes led to contradictions between the stated principles and the actual actions of the authorities. The authors of “The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression” state,

“a movement originated in the rapid emancipation of the diverse nations under imperial Russian rule. Many of these nations demanded first autonomy, then independence.”²⁶

Lenin’s policy during the October Revolution of 1917 played a key role in his strategy to consolidate power and support for the Bolsheviks among the multi-ethnic population of the former Russian Empire. V. I. Lenin on the eve of October 1917 wrote:

“In the national question, the proletarian party must defend, first of all, the proclamation and immediate implementation of the complete freedom of all nations and nationalities separation from Russian Empireoppressed by Tsarism, forcibly annexed or forcibly kept within the borders of the state, i. e. annexed.”²⁷

Lenin proclaimed the right of nations to self-determination in 1917 as a tactical tool to destroy the Russian Empire and bring national minorities to the side of the Bolsheviks, but in practice created a centralised Soviet empire where the real power belonged to Moscow.

²⁵ NURPEISOV 1987: 84–96.

²⁶ COURTOIS 1999: 41.

²⁷ LENIN Vol. 31: 167–168.

Lenin and the Bolsheviks called for immediate peace, which was enshrined in the Decree on Peace adopted at the Second All-Russian Congress of Soviets in November 8 (October 26), 1917. He regarded the war as imperialist and unnecessary, and his policy was to withdraw Russia from the war and make a separate peace with the Central Powers such as Britain, France and Germany.²⁸ After the overthrow of the Provisional Government, Lenin headed a new government, the Council of People's Commissars (SNK), made up of Bolsheviks. The SNK took over the executive branch and began issuing decrees aimed at socialising the economy and establishing control over industry and banks.²⁹ Lenin was in favour of a rapid and decisive seizure of power by the Bolsheviks. In his writings and speeches, Lenin insisted that the transfer of power to the Soviets (workers' and soldiers' deputies) was necessary to prevent counter-revolution and chaos.

Lenin and the Bolsheviks sought co-operation with national movements that opposed the imperial policy of oppression and Russification. Recognising the need to take account of national interests, Lenin hoped to attract representatives of the various ethnic groups to side with the Bolsheviks in the struggle against the Provisional Government and its supporters.

The October Revolution in Petrograd dramatically changed the political situation in all regions of the country. After the dictatorial policy of the Bolsheviks, national figures, who had hoped for a Constituent Assembly, began to struggle everywhere for the creation of national autonomies. The Turkestan Mukhtariat announced the beginning of the creation of such national-territorial autonomies on 28 November.³⁰ The leaders of the autonomy, which included M. Tynyshbaev and M. Shokai, intended to form an entire Turkic state. Soon afterwards, the Second All-Kazak Congress, convened in Orynbor and held on December 5-12, decided to form a government under the name of Alashorda consisting of 25 people and to declare Alash autonomy in case the Kazakhs of Zhetysu and Syr Darya districts joined the Turkestan autonomy.³¹ It is reasonable to assume that a significant part of the Kazakh intellectuals and nationalists united around the Alash party and the idea of creating an autonomous Kazakhstan. Alash-Orda sought co-operation with white anti-Bolshevik forces, which made it an opponent of Soviet power.

Here it must be added that Alikhan Bokeikhanov, a Chingizid by birth and leader of the Kazakh democrats, was closely associated with Russian liberal circles and actively participated in political life, criticising the agrarian and cultural policies of the authorities but supporting inter-ethnic harmony and peaceful co-operation. As commissioner of the Provisional Government for the Turgay region, he opposed political and religious radicalism, supported women's rights, proportional national representation, and opposed private land ownership. Bokeikhanov also opposed local authorities' interference in partisanship and the adoption of illegal measures such as extortion, and took action against Bolshevik agitation among Kazakhs by arresting A. Dzhangildin.³² Despite his efforts, the Bolsheviks' consolidation of power and establishment of a centralized Soviet state ultimately limited the extent of Kazakh autonomy.

²⁸ LIPATOV—SAVENKOV 1957: 44–47.

²⁹ LIPATOV—SAVENKOV 1957: 43–44.

³⁰ KOIGELDIYEV 1995: 343.

³¹ KOIGELDIYEV 1995: 342–345.

³² AMANZHOLOVA 2020: 172–173.

In addition, at the Second All-Kazakh Congress, disagreements arose over the announcement and the beginning of the Alash-Orda government. One group, led by Bokeikhanov and his supporters, proposed to postpone the declaration of autonomy because of fears of armed Russian settlers and lack of arms among the Kazakhs. The other group, representatives of the western provinces, led by Dosmukhamedov³³, insisted on the immediate proclamation of Alash-Orda and the creation of an armed militia. As a result, the Semirechen delegates decided to support Bokeikhanov's position.³⁴ Characteristically, the creation of autonomy was motivated by the desire to protect the Kazakh people in conditions of anarchy and civil war. It was a natural reaction to the collapse of state institutions and the loss of control at both local and central levels.

Furthermore, Muslim organisations and clergy also often opposed the Bolsheviks, considering their atheistic and anti-religious policies a threat to the traditional way of life and Islam. In some areas of Kazakhstan, the Muslim population and religious leaders supported anti-Bolshevik forces and nationalist movements. The basic principles of the Soviet government's national policy are contained in two important documents — 1917. In the "Declaration of the Rights of the Peoples of Russia" adopted on 2 November 1917 and in the address of the Soviet government "To all working Muslims of Russia and the East" proclaimed on 20 November 1917. In January 1918 at the III All-Russian Congress of Soviets adopted the "Declaration of the Rights of the Labouring and Exploited People" prepared by V. I. Lenin. This document made it clear that the Communist Party was uncompromisingly in favour of a Soviet federation in the form of a state structure of a Soviet republic. The declaration states that "the Russian Soviet Republic will be established as a federation of Soviet national republics on the basis of the Union of Free Nations".³⁵ Bokeikhanov's assessment of the Soviets' first steps on the ground was given most prominently in his "Memorandum to Peasants, Workers and Soldiers" of 1 December 1917. He accused Lenin of single-handed irresponsible rule and urged the addressees to remember that

"the red mask of the revolutionary has fallen off the face of the Bolshevik and exposed his essence of a Black Hundreds",

since this party rejects the responsibility of the government to the people, democratic freedoms, and the unaccountability of citizens and deputies.³⁶ A. N. Bokeikhanov, himself once self-consciously enthusiastic about the ideas of socialism, saw a huge gulf between the loud declarations about socialism and the real deeds of the Soviet power. Another point that should be addressed is the anti-Bolshevik peasant uprisings.

Peasants were most interested in land and peace, and there was little information about the Bolsheviks in the villages other than vague stories from deserters. Despite the fact that there were no more than two thousand members of the Bolshevik movement in October 1917,

³³ One of the leaders of the western wing of the Alash party. He was a participant of the All-Russian Congress of Muslims in Moscow, where he was elected deputy chairman of the All-Russian Council of Muslims. He participated in the preparation of the draft law on the Constituent Assembly of the Provisional Government.

³⁴ AMANZHOLOVA 2009: 189–190.

³⁵ AKISHEV 1993: 291.

³⁶ Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. Fund 17. Series 1. File 21. P. 1–2.

the Bolsheviks were able to take advantage of the power vacuum created in the autumn of 1917 to seize control. Their approach to the agrarian question was contrary to the wishes of the peasants, as they sought to nationalise land and create large collective farms.³⁷ Misunderstandings and conflicts quickly arose between the new Bolshevik regime and independent social movements, particularly over the agrarian revolution. Although the Bolsheviks had always advocated for land nationalization, they were forced by circumstances to adopt the Socialist Revolutionary program, allowing land redistribution to the peasants. The “Decree on Land” abolished private land ownership and authorized local agrarian committees to redistribute land, essentially legitimizing the peasant land seizures that had begun in the summer of 1917. While this move helped the Bolsheviks consolidate power, it delayed their true goal of collectivization, which would lead to a major confrontation with the peasantry a decade later.³⁸ These resistances made the process of establishing Soviet power in Kazakhstan a long and bloody one, requiring significant efforts by the Bolsheviks to suppress opposing forces and consolidate their control over the region.

The idea should also be added here, that at the Second All-Kazakh Congress, the decision on autonomy was taken after heated debates: some insisted on an immediate proclamation, while others suggested that the opinion of the non-indigenous population be sought first. The radicals, who were in the minority, threatened to join the Kokand autonomy³⁹ if their proposal was not supported. In the end, a compromise decision was reached: to find out within a month whether all Kazakhs in Turkestan could join the Alash autonomy, after which the decision of the congress would be officially announced.⁴⁰ Alash-Orda faced challenges both from within, such as disagreements over strategies and alignment with other regional powers like the Kokand Autonomy, and from outside, particularly from the advancing Soviet Red Army. The internal divisions and external military pressures ultimately weakened Alash-Orda's position.

At the end of January 1918, the confrontation between the autonomists and the Kokand City Council of Workers' and Soldiers' Deputies began to escalate into open hostilities. Armed detachments that were on the side of the Soviet power began to fight against the Kokand government, in fact, they were the first in Russia to open the frontline of the civil war.⁴¹ The escalation of conflict in Kokand at the end of January 1918 had a significant impact on the Russian Civil War, as it marked one of the earliest outbreaks of armed hostilities between Soviet forces and regional autonomist movements. A further dimension is the confrontation in Kokand not only marked an early instance of civil war conflict but also set a precedent for the nature and intensity of the broader struggle, influencing the dynamics of resistance and the Soviet response throughout the Russian Civil War. The clashes in Kokand demonstrated that the civil war was not confined to the European parts of Russia but was spreading to Central

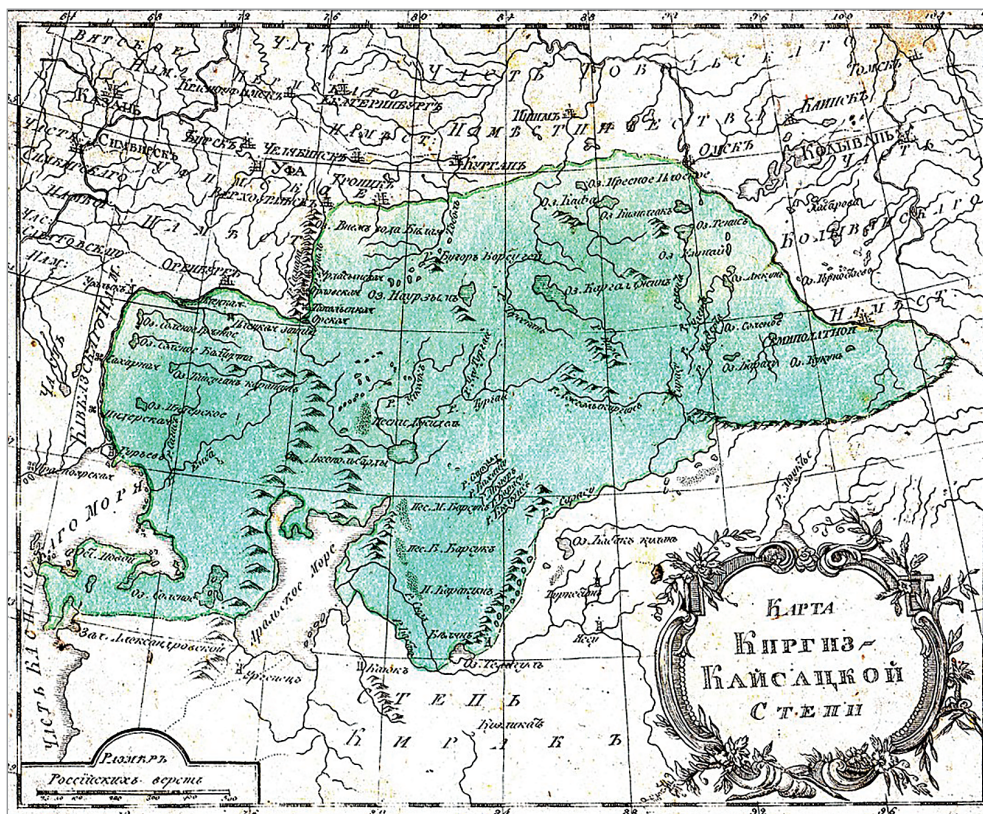
³⁷ COURTOIS 1999: 47–48.

³⁸ COURTOIS 1999: 51–52; LIPATOV—SAVENKOV 1957: 47–48.

³⁹ Turkestan Autonomy or Kokand Autonomy is an autonomous state within the Russian state, established on 28 November 1917 to ensure self-government of the peoples of the Turkestan region. Its emergence was due to the Soviet authorities' failure to recognise the right of the peoples of Turkestan to self-government.

⁴⁰ AMANZHOLOVA 2009: 191–192.

⁴¹ AGZAMKHODZHAYEV 2006: 223.

Map from 1903. In the north, the border extends almost to Omsk and Kurgan, in the south to Kazalinsk and Perovsk (present-day Kyzylorda), and in the east to Zaisan. (www.caravan.kz)

Map from 1938. Map of Kazakhstan after joining the Soviet Union. The borders have changed, but the main territory has remained the same. (www.caravan.kz)

Asia. This broader geographical scope indicated that the conflict was more than a struggle between political factions in the Russian heartland; it was also about control over the diverse and distant regions of the former Russian Empire.

Conclusion

In conclusion, the results of the study showed that the origins of all important historical events in Kazakhstan in the early 20th century originate in the years of the First Russian Revolution. The February Revolution of 1917 became a catalyst for social and political activity of the national intelligentsia of Kazakhstan. The subsequent October Revolution was the peak in the development and formation of the democratic movement of the Kazakh intelligentsia and the political formation of the Alash party and movement, which proclaimed Alash autonomy at the Second All-Kazakh Congress in October, 1917. In summary, Alash-Orda played a critical role as a representative of Kazakh interests, advocating for autonomy and striving to protect the Kazakh people during a period of immense upheaval and uncertainty. The leaders, among others, were instrumental in shaping the vision and direction of the Alash Orda movement, advocating for political autonomy, cultural preservation, and the modernization of Kazakh society. Their efforts, although ultimately suppressed by the Soviet government, left a lasting impact on Kazakh national identity and the quest for self-determination. While the Alash Orda movement was ultimately suppressed by the Soviet regime, its legacy persisted in the cultural and national consciousness of the Kazakh people. The movement's emphasis on autonomy, modernization, and cultural preservation continued to shape Kazakhstan's national identity and played a role in the country's eventual independence.

It can be concluded that causes of October Revolution are the following: the First World War continued; the agrarian question was not solved (return of lands seized during the resettlement policy); the main issue of the right of nations to self-determination was not resolved; the colonial apparatus of governance was not broken, the policy of tsarist autocracy was continued. Overall, it can be seen that this led to the revolution after all. After the October Revolution, the newly formed USSR began to consolidate the territories of its constituent Union republics. At this point, a land dispute arose between the peoples under Tsarist Russia.

Therefore, the Second All-Russian Congress of Soviets adopted two important decrees: the "Decree on Peace" and the "Decree on Land", which abolished private ownership of land. According to this all land was placed at the disposal of local Soviets. Especially after the victory of the October Revolution, the national, above all, the issues of national state-building became more acute and began to be discussed. The basic principles of the national policy of the Soviet government are contained in two important documents — 1917. In the "Declaration of the Rights of the Peoples of Russia", adopted on 2 November, 1917 and published on 20 November, 1917 the declaration of the Soviet government "To all working Muslims of Russia and the East". It can be seen that the October armed uprising of 1917 led to the Civil War. This is how the Bolsheviks came to power in such a bloody way.

To sum up the whole research, given its profound and multifaceted impact, the events of this period became a catalyst for political and social change in the region, influencing the formation of Kazakh statehood and inter-ethnic relations. The October Revolution not only marked the advent of new power, but also marked the beginning of long-lasting processes that shaped the modern image of Kazakhstan.

Bibliography

ARCHIVAL SOURCES

Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. Fund 17. Series 1. File 21. P. 1-2.

LITERATURE

AGZAMKHODZHAYEV, S. S.

2006 *History of the Turkestan Autonomy*. Tashkent: Turkiston mukhtoriyati.

AKISHEV, A. K.

1993 *History of Kazakhstan from ancient times to the present day. Essay*. Almaty.

AMANZHOLOVA, D.

2009 *At the changing point. Alash in the ethno-political history of Kazakhstan*. Almaty.

2020 The Kazakh ethno-political project in 1917. The dynamics of priorities and the search for alliances. *Petersburg historical journal* 3/1, 170–182.

ANES, G. — ZAMZAYEVA, T.

2023 “Qazaq” newspaper 1917. Almaty.

ARTYKBAYEV, Zh. O.

2004 *History of Kazakhstan (90 questions and answers)*. Astana.

COURTOIS, Stéphane (et al.)

1999 *The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression*. London: J. Murphy & M. Kramer.

2000 Magyar kiadás: *A kommunizmus fekete könyve. Bűntény, terror, megtorlás*. Budapest: Nagyvilág Kiadó.

KOIGELDIYEV, M.

1995 *Alash kozgalysy*. Almaty.

LENIN, Vladimir

1914 The Right of Nations to Self-Determination. *Library of the newspaper “Revolution”, Lenin V. I.* (<https://web.archive.org/web/20141219104510/http://www.revolucia.ru/pravonac.htm> Accessed June 9, 2024)

n. d. The complete works, “Tasks of the proletariat in our revolution (Draft platform of the proletarian party)”. Vol. 31. (<https://leninism.su/works/115-conspect/4248-v-i-lenin-o-natsionalnom-voprose-i-natsionalnoj-politike.html?start=8> (Accessed June 15, 2024))

LIPATOV, A. A. — SAVENKOV, N. T.

1957 *History of the Soviet Constitution (in documents) 1917–1956*. State Publishing House of Legal Literature.

NAZARBAYEV, N.

1999 *In the Flow of History*. Almaty: Atamura.

NURPEISOV, K.

1987 *Formation of Soviets in Kazakhstan (March 1917 — June 1918)*. Alma-Ata.

1996 *Alash ha'm Alashorda*. Almaty: Atatek.

NUSUPBEKOV, A. — DAKHSCHLEIGER, G. F.

n. d. *Historiography of Soviet Kazakhstan. Essay*. Almaty.

PROTASOVA, O. L.

2016 Proceedings of the Committee of Ministers” As a Source on the History of Southern Russia Colonization under the Rule of Alexander I. *Journal “Gramota”* 10/72, 159–164.

SEIFULLIN, S.

2024 *The Thorny Path*, <https://online.pubhtml5.com/gzki/igmw/#p=6>

PICTURES:

<https://www.caravan.kz/news/ot-kazakhskogo-khanstva-do-nashikh-dnejj-kak-menyalis-granicy-nashego-gosudarstva-828995/> (utolsó megtekintés: 2025. 07. 04.)

Abstract

The Bolsheviks, after the October Revolution of 1917, faced the challenge of uniting a multi-ethnic former Russian Empire. They promoted national self-determination, allowing ethnic groups some cultural and administrative autonomy within the Soviet framework. Autonomous republics and regions were created, but real power remained centralized to prevent separatism. This approach aimed to ease ethnic tensions while keeping firm control, shaping Soviet nationalities policy for decades.

Az aradi kormány története¹

Tóth Marcell

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar — doktorandusz

Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Vármegyei Levéltára — levéltáros

Bevezetés

Ha a két világháború közötti magyar politikai rendszer születésére gondolunk, általában Szeged, az itteni ellenforradalmi kormányok, a Nemzeti Hadsereg és az előbbiben szerepet vállaló, az utóbbiban fővezéri posztot megszerző Horthy Miklós jut eszünkbe. Az aradi ellenkormányt a legtöbb szakmunkában csupán megemlítik, esetleg egy-két mondatot szentelnek neki.² Tanulmányunk célja, hogy az 1919 májusában francia támogatással Aradon megalakult kabinet létrejöttének előzményeit, tevékenységét, tagjainak mezőhegyesi internálását, majd megszűnését bemutassuk. Egyrészt olyan alapvető kérdéseket kívánunk tisztázni, mint a kabinet megalakulásának időpontja, minisztereinek nevei. Néhol csupán ütköztetni lehet a különböző memoáriók állításait, s ezeket összehasonlítva vonunk le következtetéseket, vázolunk lehetőségeket. Munkánkhoz igyekeztünk minden korábbi, a témában született írásnál gazdagabb forrásanyagot felhasználni, s egyben bízunk abban, hogy a későbbiekben a megmaradt, illetve az újonnan felmerült kérdőjeleket sikerül pontokra cserélnünk.

Franciák, magyarok, 1918—1919

Magyarországon köztudott, de a világban kevésbé ismert, hogy jelentős szerepet játszott az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlásában a Louis Franchet d’Espèrey parancsnoksága alatt álló Szövetséges Keleti Hadsereg, amelynek legerősebb részét a Francia Keleti Hadsereg alkotta. A francia marsall irányította antant csapatok 1918. november 1-jén elérték Belgrádot, amely merőben új katonai és politikai helyzetet okozott a Balkánon.³ A november 3-i padovai fegyverszünetet már a nemzeti tanácsokra szétesett Osztrák–Magyar Monarchia kötötte meg. Több mint száz év elteltével is történészi viták tárgya,⁴ hogy szükséges volt-e aláírni tíz nappal később a gróf Károlyi Mihály vezette magyar kabinetnek a belgrádi fegyverszüneti egyezményt.⁵

¹ A tanulmány első megjelenési helye: TÓTH 2024a: 17–61. Kisebbségek pontosításokat és a hivatkozások formáját leszámítva a két szöveg megegyezik.

² A kevés kivétel egyike: MIKLÓS 2020: 225–231.

³ VADÁSZ 1969: 239–241.

⁴ A konvencióról és az ehhez kapcsolódó álláspontokról lásd: BABUCS—GULYÁS 2021: 34.

⁵ Az egyezmény szövegét közli: ÁDÁM—ORMOS 1999: 16–18.

Az azonban nem kérdés, hogy a katonai konvenció jelentős hatást gyakorolt Magyarország sorsára a következő hónapokban. A dokumentum szerint a Beszterce—Maros—Szabadka—Baja—Pécs—Dráva-vonal mentén kell demarkációs vonalat létrehozni, az ettől délre eső részt antant csapatok okkupálják, de a magyar közigazgatás megmarad. Franchet d’Espèrey ígéretet tett, hogy a stratégiai pontokat francia — és nem szerb vagy román — csapatok szállják meg. A tervezett magyarországi megszállás és budapesti bevonulás végül elmaradt, sőt helyette előtérbe került a kisebb szövetségesek igényeinek kielégítése, amelyet Károlyiek szerettek volna mindenképpen elkerülni.⁶

A Francia Keleti Hadsereg balkáni részeit még 1918. október 28-án kettéválasztották: kivált a Berthelot tábornok parancsnoksága alatt álló Dunai Hadsereg (3 francia, 1 brit gyalogoshadosztály, 1 lovasrezd), míg a „maradék” Francia Keleti (1919. március 1-től Magyarországi) Hadsereget (3 francia gyalogoshadosztály, 1 lovasdandár) Paul Prosper Henrys tábornok (1919. január 12-től Paul de Lobit tábornok) irányította. Miután a két „kis szövetséges”, Románia és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság között vita bontakozott ki a Bánát hovatartozása ügyében, a franciák az év végén bevonultak a térségbe, hogy elejét vegyék egy esetleges fegyveres konfliktusnak. 1918. december 30-án Aradot az 1. afrikai vadászrezd,⁷ Szegedet a 157. gyalogrezd 600 katonája és 50 tisztje szállta meg.⁸ A szerbek okkupálta Temesváron már december elején voltak francia csapatok,⁹ majd a következő hónap folyamán újabb egységek érkeztek, s itt helyezték el a bánáti francia megszálló erők parancsnokságát.¹⁰

A magyar polgári közigazgatást meghagyták a franciák, sőt Aradon¹¹ és Szegeden továbbra is a magyar katonaság állomásozott. Változást csak az 1919. március 21-én bekövetkezett politikai földcsuszamlás hozott: a Vix-jegyzék átadása egyben Károlyi Mihály bukását hozta, létrejött a Magyarországi Tanácsköztársaság. Válaszul de Lobit elrendelte a katonai fellépés előkészítését, valamint Arad és Szeged elvágását a kommunista területektől. Charpy tábornok, körzetparancsnok alá két szektorparancsnokot osztott be, akik egyben városkormányzók lettek, mutatva, hogy a franciák a politikai hatalmat is a kezükbe vették. Aradra a royalistának tartott de Gondrecourt tábornok, Szegedre az inkább köztársaságpárti, liberális Béatrix ezredes lett kinevezve.¹²

Szegeden csupán öt napig tartott a „kommunizmus”: 22-én a vörösöknek nem sikerült a francia csapatokat kiűzni Szegedről, majd 26-án éjjel távozott a direktórium, s csak a város tanyavilágának egy részén gyakorolták a hatalmat augusztus elejéig. Helyükre Béatrix háromtagú „direktóriumot” állított a népköztársasághoz köthető politikai-katonai vezetők közül (főispán-kormánybiztos, polgármester, rendőri, majd katonai parancsnok), és fokozatosan elvágta a városmagot a Tanácsköztársaságtól — azonban még április 14-én is adott a látszatra azzal, hogy megtartották Szegeden a „tanácsválasztásokat”.¹³

⁶ HORNYÁK 2000: 74–84; NAGY 2018: 12–16.

⁷ BENE 2020: 145; BENE 2021: 15.

⁸ TONELLI 1939: 7.

⁹ GEML 1924: 101.

¹⁰ NAGY 2020: 8–15.

¹¹ Aradon a magyar katonaság kivonása már a Tanácsköztársaság kikiáltása előtt pár nappal felmerült, de ténylegesen csak március 21. után következett be. Lásd *Friss Ujság*, 1919. március 18., 2.

¹² BENE 2021: 15; NAGY 2019: 18.

¹³ TÓTH 2019a: 32.

Aradon az „ahol franciák vannak, ott nincs bolsevizmus”¹⁴ mottóról ismert de Gondrecourt jóval határozottabban cselekedett. Kinevezte a régi radikális párti kormánybiztos-főispánt, ifj. Varjassy Lajost prefektusnak, a lakosságot pedig választás elé állította: vagy elfogadják, hogy itt nem lesz tanács hatalom, vagy távoznak. De Gondrecourt proklamációt tett erről közzé, ennek hatására március 23-ig összesen 14 ezer fő hagyta el Aradot.¹⁵ Két nappal később a kormánybiztos statáriumot vezetett be.¹⁶ Létrejött Varjassy kérésére egy őt segítő kormányzótanács a következő tagokkal: dr. Sárkány Ferenc polgármester, dr. Angel István helyettes polgármester, dr. Baross Lajos (kereskedelmi ügyek), Fehér Gábor (pénzügyek), Zerkovitz Rudolf (közlekedési ügyek), Nemes Géza (közélelmezési ügyek), valamint az aradi Munkástanács által delegált hat fő.¹⁷ A testület naponta határozatokat hozott, amelyek francia jóváhagyás után léptek életbe — a prefektus állította, hogy a megszállók egyszer sem éltek vétőjogukkal.¹⁸ Varjassy pozícióját erősítette a franciáknál kiváló nyelvtudása: a későbbi szegedi miniszterelnök, Pattantyús-Ábrahám Dezső¹⁹ szerint a megszállók „kis négereknek” nevezték a dadogó, nyelvüket rosszul beszélő személyeket.²⁰

Francia elképzelések egy magyar ellenkormányról

A franciák Tanácsköztársaság elleni fellépéséhez előnyt jelentett volna egy kommunistaellenes magyar kormány és egy ahhoz kapcsolódó magyar haderő, mert így nem intervenciós erőként, hanem egy polgárháborús állapotban lévő országban a rend megteremtésének elősegítőjeként léphettek volna színre.

Ez egyezett azoknak az emigránsoknak a szándékaival, akik létrehozták a bécsi Antibolsevista Comitét (ABC) 1919. április 12-én.²¹ Ők már április elején felvetettek egy grandiózus tervet, amelynek részeként francia gyarmati csapatok szállták volna meg Ausztria fontosabb városait. Ezt követően koncentrikus támadást akartak indítani Magyarország ellen minden irányból, majd a sikert követően egy 60-100 ezer főből álló magyar hadsereg Ukrajna felé vonult volna Leninék ellen. E terv a sülyesztőbe került, ahogy több másik elképzelés is: felmerült, hogy Garami Ernő venné át a hatalmat, valamint az is, hogy a bécsi ABC maga szervezne katonai támadást, amelyet az antant támogat, melynek kiindulási pontja délnyugaton, a jugoszlávok által megszállt területeken lett volna. Ez utóbbiból Clemenceau április 14-i tiltása miatt, aki látni sem akart ütőképes magyar ellenforradalmi hadsereget, végül egy olyan ígéret lett de Lobitz részéről, hogy a bécsi ABC tagjai áttelepülhetnek a francia zónába, és ott korlátozott erejű hadsereget szervezhetnek.²² Nemcsak az ausztriai magyar jobboldali emigráció bátorította cselekvésre a franciákat, hanem például Róth Ottó bánati szociáldemokrata politi-

¹⁴ TÓTH 2019b: 29.

¹⁵ KELEMEN 1923: 217; VARJASSY 1932: 46–49.

¹⁶ TIMBUS—CACIORA 2008: 141.

¹⁷ KELEMEN 1923: 216.

¹⁸ VARJASSY 1932: 48.

¹⁹ Hivatalos nevén dr. Ábrahám Dezső László, de ismertebb P. Ábrahám Dezsőként, Pattantyús-Ábrahám Dezsőként, danckai Pattantyús Ábrahám Dezsőként.

²⁰ PATTANTYÚS-ÁBRAHÁM 2017: 40.

²¹ ROMSICS 2017: 29–30.

²² ROMSICS 1985: 574–577.

kus is, aki Kun Béla követeként érkezett Belgrádba, de magánbeszélgetések során a rendszer megdöntését tanácsolta.²³

Mindezekkel párhuzamosan azonban egyre inkább Szeged, illetve Arad jelent meg egy magyar szervezkedés lehetséges központjaként — a harmadikként felmerülő Pécs a jugoszlávok tiltakozása miatt kiesett.²⁴ A bécsi ABC megbízásából Belgrádban a de Lobit-val tárgyaló Gömbös Gyula vezérkari százados április 24-én Szegedre érkezett, majd a helyi ellenforradalmárokkal együtt megalapította az Antibolsevista és Rendfenntartó Comité szegedi végrehajtó-bizottságát (röviden a szegedi ABC-t).²⁵ De Lobit arra utasította Charpy tábornokot, hogy legyen „semleges”, de közben bátorítsa az ellenforradalmárokat, hogy egy, a lakosság támogatását élvező direktóriumot hozzanak létre.²⁶ Ez utóbbi célt azonban nem sikerült elérniük — a baloldali elemekkel való küzdelem már Károlyi Gyula szegedi kormányának idején az 1919. júniusi sztrájkba torkollott.²⁷

Az aradi kormány létrejöttének előzményei — tárgyalások Belgrádban

A későbbi aradi kormány két minisztere — egymástól függetlenül — szintén tárgyalásokat folytatott de Lobit-val Belgrádban. Habár mind Varjassy Lajos, mind Bartha Ábel megjelentette az erre időszakra vonatkozó visszaemlékezéseit,²⁸ azok csak jelentős forráskritikával használhatók.²⁹

Varjassy Lajos — aki de Gondrecourt tábornokkal és a szintén Aradon szolgáló Saint-Laumer századossal jó kapcsolatot ápolt — az 1919. március 22. utáni napokban a két francia tiszttel való egyeztetések során jutott arra a következtetésre, hogy személyesen Belgrádba, majd onnan esetleg tovább Párizsba³⁰ kell utaznia. Célja az volt, hogy rábírja az antant vezetőit arra, hogy francia katonai támogatással, de maguk a magyarok döntsék meg a Tanácsköztársaságot.³¹ Kelemen Béla — meg nem nevezett forrásaira hivatkozva — azt állítja, és ezzel egyben az is célja volt, hogy Róth Ottót „kiüsse a nyeregből”, mert Arad a tervezett Bánáti Köztársaság része lett volna.³²

Párizsig nem jutottak el, csak a szerb fővárosig. A prefektus itt találkozott de Lobit tábornokkal, valamint vezérkari főnökével, Dosse ezredessel, továbbá felkereste az angol, a francia és az amerikai követeket. Varjassy átadott egy memorandumot, amelyet a visszaemlékezése

²³ ORMOS 1984: 213–214, 245.

²⁴ ORMOS 1984: 247.

²⁵ TÓTH 2021a: 19.

²⁶ ORMOS 1984: 248.

²⁷ TÓTH 2021b: 54–57.

²⁸ BARTHA 1920; VARJASSY 1932.

²⁹ Úgy véljük, hogy a Bartha-féle „memoár” inkább a politikai pamflet kategóriába sorolható, de Varjassyt is az akkori politikai céljai vezették a munkája megírásához. Reményeink szerint a memoárok állításait a francia levéltári források bevonásával pontosítani, korrigálni tudjuk a későbbi kutatásaink során.

³⁰ Párizsba nem jutott el. Bartha Ábel kötetében ezt saját érdemének tekinti, mert állítása szerint Varjassyt „mint kommunistát apostropháltam a főhadiszálláson.” Nem kizárható, hogy intrikált vetélytársai ellen Bartha, de a franciák szinte biztosan nem hitték el a vádat, hiszen a következő hónapokban is támaszkodtak az aradi prefektusra. BARTHA 1920: 23.

³¹ VARJASSY 1932: 50.

³² KELEMEN 1923: 217.

szerint saját maga állított össze a franciák kérésére. Ebben kérte a franciák „anyagi és erkölcsi” támogatását a Vörös Hadsereg bomlasztásához vagy akár fegyveres leveréséhez. Az emlékiratot Franchet d’Espèrey részére küldték el, de választ nem kapott rá az aradi politikus.³³ A kortársak visszaemlékezései szerint viszont Kintzig János korábbi aradi főispán készített egy memorandumot saárosi Saárossy-Kapeller Oszkár kérésére, amelynek tartalmát megvitatta báró Bornemisza Gyulával is. A francia nyelvű dokumentumban a szerző azt javasolta, hogy (az ellenforradalmi) Magyarország saját fegyveres erővel támadjon a kommunistákra, s ezt az akciót a franciák támogassák. Egyben a szomszédos államok megszálló csapatainak megállítását is elvárta a művelet alatt.³⁴ A memorandumot azért kérte az összekötő tisz, hogy ha Varjassynak eltérő véleménye lenne, akkor erre építhessen, de Barabás Béla úgy látta, valójában a prefektus volt kíváncsi ilyen kerülőúton az aradi elit többi tagjának a véleményére.³⁵ Az egy (vagy két) memorandum szövegét nem ismerjük, de az ismertetett tartalmuk szinte megegyezik, így valószínűnek tartjuk, hogy Kintzig munkáját adta át Varjassy.

Bartha Ábel Zágráb felől érkezett Belgrádba április 2-án, és Troismont százados segítségével jutott be de Lobit-hoz. A Magyarországi Hadsereg parancsnoka előtt felvázolta, hogy milyen veszélyt jelent Budapest földrajzi adottságai miatt a kommunizmus itteni megjelenése, s a Tanácsköztársaság elleni fellépést javasolta. De Lobit Barthától is memorandumot kért, amelyet továbbított Foch marsallnak, aki 48 órán belül reagált: utasította Franchet d’Espèrey-t, hogy haladéktalanul utazzon Belgrádba a de Lobit-val való egyeztetésre — legalábbis ezt állította Bartha, aki memoárjában saját fontosságának kiemelése érdekében rendszeresen szakított a valósággal. A korábbi lókupec, későbbi aradi belügyminiszter szerint Franchet d’Espèrey és de Lobit a tárgyalások során döntött egy 4-5 hét múlva meginduló támadásról, s az ő javaslatára a marsall abba is beleegyezett, hogy Budapestet a szerveződő magyar csapatok szállják meg. Bartha valódi fontosságáról inkább az árulkodik, hogy ezt követően a „francia főhadiszállás hírszerző irodájának magyar osztályában” biztosított magának helyet³⁶ — azaz a franciák ügynöke volt, amelyben már a kortársak is biztosak voltak (ahogy Varjassyt is annak tartották).

Összességében megállapítható, hogy de Lobit több vasat is tartott a tűzben, s habár — mint korábban említettük — Clemenceau április 14-én megtiltotta az ütőképes ellenforradalmi haderő szervezését, a Magyarországi Hadsereg parancsnoka továbbra is támogatta az emigránsokat, most már elsősorban Aradon és Szegeden.

Az aradi kormány létrejöttének előzményei — az aradi szál

Aradon április elejétől a polgárság egy része, főleg az egykori Nemzeti Munkapárthoz köthető személyek, köztük Kintzig János, titokban szervezkedni kezdtek az aradi Kormányzótanács ellen. Úgy látták, abban túlzottan domináns a szociáldemokraták szerepe, akik csak a proletariátussal és a munkássággal törődnek. Arra a következtetésre jutottak, hogy ki kell a vezetésből

³³ VARJASSY 1932: 50.

³⁴ KELEMEN 1923: 217.

³⁵ BARABÁS 1929: 156–157.

³⁶ BARTHA 1920: 18–21.

szorítani ezeket a baloldali elemeket, s helyettük a középosztály képviselőit szükséges pozícióhoz juttatni. E viták részben anyagi természetűek voltak: még egy népköztársaság idején született rendelet alapján havi maximum 2000 koronát fizethettek ki a helyi bankok a betéteseknek, és a különböző termékekre illetékeket vetettek ki.³⁷ Eckhardt szerint mintegy 9 millió koronát gyűjtött be Varjassy a népjóléti alapba, és politikai szereplése ezen a „korrupciós bázison” alapult.³⁸

Április 14-én megjelent Aradon de Lobit tábornok Belgrádból és a 17. gyarmati gyaloghadosztály parancsnoka, Pruneau tábornok Temesvárról. Eckhardt Tiboron keresztül délután három órára hívták a helyi elitből Kintzig Jánost, báró Bornemisza Gyulát, báró Solymossy Lajost és Purgly Emilt egy kommunistaellenes akció ügyében. Az öt magyar megegyezett abban, hogy a Varjassy-féle belgrádi utazás előtt a Saárossy-Kapeller Oszkárnak átadott memorandum átdolgozott változatával jelennek meg a tábornokok előtt. Meglepetésükre a várban Varjassy Lajos társaságában fogadta őket Saint-Laumer százados, de Gondrecourt vezérkari tisztje. A tiszt elmondta azokat az irányelveket, amelyek alapján a tárgyalásokat folytathatják — ezek megegyeztek a belgrádi út előtt átadott memorandummal. Kelemen Béla leírása szerint itt döbbsentek rá, hogy az összekötő tiszt az emlékiratot tényleg átadta a prefektus részére.³⁹ Ezután bementek, Kintzig — akit Barabás Béla idéz memoárjában — úgy emlékezett rá, hogy Varjassy távozni akart, de a többiek bevitték magukkal őt is.⁴⁰ A francia tábornokok — de Lobit, de Gondrecourt, Pruneau — azt tanácsolták, hogy fogjanak össze a magyarok.

„Uraim, vegyenek példát a franciáktól. Amidőn 1870-ben Páris ostroma alatt szintén kitört a kommun, mi idegen segítség nélkül levertek azt. Mi segítjük Önöket, de Önök is mutassanak bátorságot, energiát és főleg szervezkedjenek gyorsan”

— mondta Kintzig szerint de Lobit.⁴¹ Erkölcsei, anyagi támogatást (toborzandó magyar hadsereg zsoldja, tisztai fizetések), valamint a fegyverek és más felszerelés biztosítását is ígérték. Hozzá tették: szükség van a magyar ellenforradalom zászlóbontására, mert ha ez megvan, akkor erre hivatkozva felléphetnek ők is. A magyarok kérték, hogy az általuk elfoglalt területeket utána ne adják át a románoknak, mert nem tudnának toborozni a haderőbe, ha a katonáknak aggódniuk kellene az otthon hagyott családtagjaik miatt — erre a franciák ígéretet is tettek.⁴²

Eckhardt 1922-ben megjelent *A francia megszálló csapatok szerepe az aradi és szegedi ellenforradalomban* című, kétrészes cikkében némileg eltérő módon emlékezett. Eszerint de Lobit, de Gondrecourt és Saint-Laumer mellett Dosse ezredessel, a Magyarországi Hadsereg vezérkari főnökével tárgyaltak, Temesvárról pedig nem Pruneau, hanem de Tournadre jött. Úgy emlékezett, teljes mértékben elutasították a románokkal való együttműködést, ez ügyben utóbb Saint-Laumer jelezte is, hogy a dolog rossz benyomást keltett Párizsban. Eckhardt „ki felejtette” az „áruló” Varjassyt is, ami valószínűleg nem véletlen: később sem derül ki, hogy ki

³⁷ KELEMEN 1923: 217.

³⁸ ECKHARDT 1922a: 1.

³⁹ KELEMEN 1923: 217–218.

⁴⁰ BARABÁS 1929: 157.

⁴¹ BARABÁS 1929: 157–158; KELEMEN 1923: 218.

⁴² KELEMEN 1923: 218.

szerkesztette a kormányproklamációt (ő maga Varjassyval), illetve hogyan jutott el Aradról Makóra és Szegedre (Varjassyval, annak autójában).⁴³

Azonban nem sokkal később, április 16-án a románok megindították a várt offenzívájukat. A harcok román győzelemmel végződtek: Nagyváradot, Debrecen elfoglalták a megszállók, majd kijutottak a Tiszáig. Mindez merőben új helyzetet eredményezett, a Szegedről jövő francia erők csupán Makót és Nagylakot szállták meg.⁴⁴ Az aradiak azt hitték, hogy végül ezért maradt el a Budapest elleni francia intervenció,⁴⁵ pedig azt már Clemenceau utasítására az aradi egyeztetés előtt néhány nappal lefújta a Magyarországi Hadsereg parancsnoka:⁴⁶ gyakorlatilag csak hitegették a magyarokat.

Valamikor ebben az időszakban jelent meg egy Budapestről érkezett banktisztviselő, Gábor Ferenc a városban. Paál Jób 1919 őszén, a román cenzúra engedélyével megjelent könyvecskéje szerint április első napjaiban indult el, miután főnökét, Krausz Simont, a Magyar Bank és Kereskedelmi Rt. vezetőjét tájékoztatta arról, hogy Szegeden vagy Aradon küzdeni akar a Tanácsköztársaság ellen.⁴⁷ Gábor — született Greiner — Ferenc⁴⁸ azonban minden bizonnyal nem szölt öccsének, Andornak,⁴⁹ a népszerű kabaré- és regényszerzőnek, aki pár hónappal később felajánlotta Kun Bélának és családjának, hogy költözzenek hozzá.⁵⁰ 1919 „Rajk fivérei” homlokegyenest ellenkező utat jártak be, és csak 1945 után éltek újra mindketten a magyar fővárosban.⁵¹ Valójában Gábor Ferenc nem a semmiből és nem véletlenül termett Aradon — egy első világháborús sajtóhírben szerepel egy ugyanilyen nevű, ott szolgáló hadnagy,⁵² aki minden bizonnyal megegyezik vele.⁵³

Gábor Ferenc a hozzá hasonlóan szintén izraelita vallású⁵⁴ Pálmai Lajos közjegyzőnél jelentkezett. Az ő irodájában vázolta az aradiak, valószínűleg a Kintzig-féle ellenzék vagy a következőkben bemutatandó Honvédelmi Bizottmány tagjai előtt,⁵⁵ hogy Budapesten gyenge a kommunisták hatalma, ugyanis „egy maroknyi ember elég ahhoz, hogy Kun Béláékát le-törje.” Az aradiak javaslatára de Gondrecourt-hoz akart bejutni, de nem fogadta őt a város-kormányzó. Paál szerint ekkor a szállodai bejelentőlapra ráírta, hogy „Gábor Ferenc a Tanács-kormány pénzügyi megbízottja Aradmegye részére”, amelyet követően letartóztatták, és Saint-Laumer elé vitték, ahol előadta elképzeléseit. A tárgyalás után a francia tiszt Budapestre küldte Gábort.⁵⁶

⁴³ ECKHARDT 1922a: 1–2.

⁴⁴ POLLMANN 2016: 346–347.

⁴⁵ BARABÁS 1929: 158.

⁴⁶ NAGY 2019: 28.

⁴⁷ PAÁL 1919: 12–13.

⁴⁸ *Budapesti Közlöny*, 1911. március 11., 1.

⁴⁹ KELEMEN 1923: 516. Továbbá lásd a következő anyakönyvi bejegyzések adatait: HU-BFL-XXXIII.-1-a. Bp. VIII. ker., hal., 1948. 2547. b.; HU-BFL-XXXIII.-1-a. Bp. XII. ker., hal., 1953. 82. b.

⁵⁰ KUN 1969: 219–220.

⁵¹ HU-BFL-XXXIII.-1-a. Bp. VIII. ker., hal., 1948. 2547. b.; HU-BFL-XXXIII.-1-a. Bp. XII. ker., hal., 1953. 82. b.

⁵² Valójában népfelkelő tiszt volt, valószínűleg ezért is szolgált a hátszágban.

⁵³ *Délmagyarország*, 1914. december 16., 7.

⁵⁴ A fehérterror idején készült Paál kötete, ezért hangsúlyosan szerepeltette az ellenforradalom izraelita vallású szereplőit — ezzel reagálva a zsidóságot és a kommunizmust összekapcsoló vádakra.

⁵⁵ Paál Jób szerint április 6-án és a Honvédelmi Bizottmánnyal vette fel a kapcsolatot, de az csak április 17-én alakult meg.

⁵⁶ PAÁL 1919: 14–15.

Habár a franciák szándékában állt az egykori munkapártiak és Varjassy összebékítése, a találkozó inkább felbátorította Kintzigéket, hogy az aradi Kormányzótanáccsal kapcsolatos problémáik megoldásában a franciák segítségét kérjék. Április 16-án de Lobit-val, majd két nappal később Varjassyval is közölte a polgárság, hogy nagyobb befolyást szeretnének maguknak a Kormányzótanácsban. A prefektus Kelemen Béla „informátorai” szerint erre úgy reagált, hogy erőtlennek és gyengének nevezte a polgárságot, míg a munkásságot jól szervezettnek. Válaszában Eckhardt megfenyegette azzal, hogy

„e tévhitében könnyen csalódás érheti, mert a polgárság elveszítette türelmét, és könnyen megmutathatja az öklét is.”⁵⁷

Eckhardt a korábban említett cikkében nem írt az esetről, Varjassy pedig memoárjában úgy írt a gróf Königsegg Fidél kertjében zajlott egyeztetésekről, mint ahol a legteljesebb egyetértésben jutottak estéről estére arra a gondolatra,

„hogy egyelőre félre kell tenni minden társadalmi, gazdasági és politikai ellentétet, és vállvetve kell küzdeni a budapesti rémuralom ellen.”⁵⁸

A Fehér Kereszt szállodában április 17-én délután a tényleges és tartalékos tisztek gyűltek össze, köztük Pálmai Lajos, ez alkalommal nem közjegyzői, hanem tartalékos hadnagyi minőségében. Nemcsak aradiak voltak közöttük: az előző nap érkeztek meg Budapestről a Lovásypárt küldöttjei — dr. Wagner Károly, dr. Fazakas Endre, dr. Huczik Elemér és Bársony Elemér —, akik Friedrich István kérésére mentek a városba, s rögtön csatlakoztak is a tiltakozókhoz. Végül mintegy kétszázan — tisztek és polgárok — vonultak át Varjassy hivatala elé, ahol a prefektus kijelentette, hogy

„kár volt őt bevégezett tények elé állítani, hiszen a polgári társadalom megfelelő bevonására ő maga is hajlandó lett volna.”⁵⁹

Megalakult — 1848-as mintára — az aradi Honvédelmi Bizottmány (Paál Jóbnál Véderő Bizottság),⁶⁰ amelynek vezetésében helyett kaptak a későbbi kormány miniszterei és államtitkárai: báró Bornemisza Gyula, báró Solymossy Lajos és testvére, Kintzig János, Pálmai Lajos, Varjassy Lajos, Eckhardt Tibor, Korossy György, Saárossy-Kapeller Oszkár, továbbá Purgly Emil fivérével, valamint a ragyogóan dekorált Benedicty Imre alezredes, a legutolsó aradi térparancsnok,⁶¹ aki állítólag Fehér Gárdát akart szervezni a munkásság ellen.⁶² A mozgalom elnöke — Paál Jób könyve alapján — Varjassy volt, más források nem írnak vezetőről.⁶³ Az előb-

⁵⁷ KELEMEN 1923: 218.

⁵⁸ VARJASSY 1932: 55.

⁵⁹ KELEMEN 1923: 218–219.

⁶⁰ Ő a szervezés kezdetét némileg korábbra, április elejére datálta, de Kelemen forrásai a pontosabbak. PAÁL 1919: 12–13.

⁶¹ RÓNA 1930: 775.

⁶² KELEMEN 1923: 218.

⁶³ PAÁL 1919: 12.

bitől eltérő névsort közölt Wagner Károly: szerinte a vezetés részei voltak a fővárosi kiküldöttek, de kihagyta Korossyt, Saárossy-Kapellert a felsorolásból, és arról írt, hogy az

„ellen egyhangúlag tiltakoztak, hogy az ottani kormánybiztost, a volt radikális Varjassy Lajost beavassák a dologba”⁶⁴.

Ezzel párhuzamosan megindult egy gyűjtés egy magyar fegyveres erő részére, amelyre egyaránt tekintettek karhatalomként és egy nemzeti haderő kezdeményeként: ez lett az Arad megyei csendőrség. Az elnevezés egyben óvatosságból is született, hogy ne keltse fel a románok és a szerbek figyelmét. Ez nem sikerült, mert a román hadsereg a kezdetektől fogva fenyegetésként tekintett a jelentésekben hol csendőrségnek, hol „fehér gárdának” nevezett erőre. A méretét is erősen túlbecsülték: egy 1919. április végi információs jelentés 400 főben adta meg a franciák által engedélyezett létszámot, és 800-ban a valósat.⁶⁵

Paál Jób szerint Wolff Jenő kereskedő, később az aradi Union Sacrée tagja, társai segítségével fél óra alatt 150 ezer koronát gyűjtött össze a „haderő” részére, majd a következő napokban a város kereskedői, iparosai, földbirtokosai további 700 ezer koronát adtak össze. Az összegyűlt pénzt — vagy annak maradékát, mert román jelentések szerint napi 80 korona fizetést kaptak a csendőrség tagjai⁶⁶ — később az aradi kormány részére átadták.⁶⁷ Eckhardt Tibor úgy emlékezett, hogy egy nagyobb összeget, egy nap alatt kétmillió koronát sikerült összegyűjteni a célra, s mintegy kétszáz fős katonai egység jött létre. De Gondrecourt már korábban elrendelte, hogy az Aradon tartózkodó magyar tisztek viseljék rendfokozati jelzéseiket és oldalfegyvereiket,⁶⁸ ez az előírás minden bizonnyal az új fegyveres testület tagjaira is vonatkozott. A korábban hivatkozott román forrás szerint

„a magyar tisztek az egyenruhájukon a magyar színeket viselik.”⁶⁹

Úgy véljük, ez talán a szegedi Nemzeti Hadsereg katonáinak zubbonyára és köpenyére varrt trikolor szalagdarab „előképe” lehetett. A csendőri erők létrehozásával az ellenforradalmárok célja az volt, hogy lépésről lépésre növeljék a mozgásterüket, először Arad térségében, majd a Marosra támaszkodva megteremtsék Szegeddel az összeköttetést, legvégül pedig vegyenek részt az ország felszabadításában.⁷⁰

E tekintetben végül csak az első lépésig jutottak el. 1919. április 20-án Saint-Laumer a szemléje után kiosztotta a lőszeret, majd a csendőrség tagjai az aradi MARTA-gyár (Magyar Automobil Rt.) teherautóin megindultak Battonya felé. Útközben egy puskalövés nélkül elfoglalták Torna falut, majd a battonyai Vörös Őrséget is leküzdötték löfegyverhasználat nélkül. Őrizetbe vették a községi direktóriumot — Varjassy megjegyzi: köztük volt a református lel-

⁶⁴ WAGNER 1920: 25–26.

⁶⁵ CIUBOTĂ—NICOLESCU—ȚUCĂ 1998: 172. Magyarul lásd az ez alapján készült jelentést a következő kötetben: L. BALOGH 2020: 160.

⁶⁶ CIUBOTĂ—NICOLESCU—ȚUCĂ 1998: 153.

⁶⁷ PAÁL 1919: 23.

⁶⁸ *Világ*, 1919. szeptember 30., 3.

⁶⁹ CIUBOTĂ—NICOLESCU—ȚUCĂ 1998: 153.

⁷⁰ ECKHARDT 1922a: 2; VARJASSY 1932: 51–52.

kész —, majd „Battonya lakossága lelkesedéssel csatlakozott az új rezsimhez”, és nem mellékesen lefoglalták a battonyai Állampénztárban elhelyezett 300 ezer⁷¹ koronát. Eckhardt szerint rosszabbul is elsülhetett volna az akció. A franciák által ígért, őket követő és esetleges vészhelyzetben segítő két páncélgépkocsit nem látták, s csupa vaktöltényt osztottak ki a „csendőröknek”. Utólag Saint-Laumer ezt azzal magyarázta az őt kérdőre vonó magyaroknak, hogy a sötétségben összekeverték a csomagokat — a magyarázat nem győzte meg Eckhardtot.⁷² A korábban említett budapesti Lovászypárti küldötteket is kihallgatáson fogadta de Gondrecourt április 18-án délután. Wagnerék beszámoltak arról, hogy a Székely Hadosztály parancsnokával milyen ellenforradalmi egyeztetéseket folytattak, míg a tábornok megkérdezte, hogy a román offenzíva befolyásolhatja-e Kratochvil Károlyt. A városkormányzó ekkor is kifejezte, hogy támogatna egy helyi magyar ellenforradalmi fegyveres erőt: megengedi a toborzást (4 csendőrszázad és tiszti zászlóalj), 6000 db fegyvert és azokhoz lőszert biztosít, ad szekereket a vonatcsapatok részére. Továbbá egy Aradon alakuló magyar ellenkormány ellen sincs kifogása.⁷³ Kelemen saját kötetében külön lábjegyzetben jegyezte meg, hogy ilyen konkrét ígéreteket valójában nem tett de Gondrecourt,⁷⁴ s mi magunk is valószínűbbnek tartjuk, hogy a négy nappal korábbi találkozóhoz hasonló, általánosabb jellegű kijelentések hangzottak el. Wagner állította azt is, hogy április 23-án Fazakas Endre létrehozta az első tiszti zászlóaljat,⁷⁵ azonban erre vonatkozóan sem rendelkezünk más forrásból adatokkal. Ha megtörtént is ez, akkor sem érhetne el az alakulat létszáma egy zászlóaljét.

1919. április 21-én azt javasolta Varjassy Saint-Laumer ötlete nyomán, hogy hozzák létre az aradi Union Sacrée-t, azaz a Szent Egységet. Az Union Sacrée-t eredetileg 1914 nyarán hirdették meg, amelynek jegyében a francia baloldal és a kormány megállapodott a politikai küzdelmek és a sztrájkok felfüggesztéséről a világháború végéig. Aradon is az lett a cél, hogy felekezeten, politikai pártokon, társadalmi osztályokon túli összefogást hozzanak össze a kommunista rendszer ellen — a legfontosabb feladat ezért a szociáldemokrata munkásság megszólítása lett. A tárgyalásokat Zerkovitz Rudolf vezette, sikerrel: külön nyilatkozatot is kiadott arról a Munkástanács, hogy ők maguk bolsevikellenesek és tisztán szociáldemokraták.⁷⁶ A *Délmagyarország* 1919. április 25-i számában minderről beszámoltak. Egy három nappal korábban Aradról érkezett sürgöny alapján a következő volt a tíz munkástanácstag által aláírt nyilatkozat szövege:

„Mint az összes munkás szakszervezeteknek a képviselői, kijelentjük, hogy a rendnek vagyunk a hívei. Kárhoztatjuk a bolsevikiek által felidézett rendetlenségeket. Semmiféle közösséget a budapesti kormánnyal nem vállalunk.”⁷⁷

⁷¹ Kelemen százezret írt, de ennek az adatnak később ő maga mondott ellent. KELEMEN 1923: 219, 504; SZ. SZIGETHY 1942: 9.

⁷² ECKHARDT 1922a: 2; KELEMEN 1923: 219; VARJASSY 1932: 51–52.

⁷³ WAGNER 1920: 25.

⁷⁴ KELEMEN 1923: 219.

⁷⁵ WAGNER 1920: 26.

⁷⁶ KELEMEN 1923: 219; PAÁL 1919: 18.

⁷⁷ *Délmagyarország*, 1919. április 25., 4.

Április 25-én megalakult az aradi Union Sacrée,⁷⁸ bár a tekintetben némileg ellentmondások a források, hogy ez délelőtt vagy este történt meg.⁷⁹ A nagygyűlést a vármegyeháza kis-termében tartották, és részt vettek rajta az aradi Kormányzótanács tagjai, a Munkástanács, a katonatisztek, a helyi ügyvédi kamara, a megyei kereskedelmi és iparkamara, a vármegyei gazdasági egyesület, az áru- és értéktőzsde, az ipartestület, a kereskedelmi egyesület, a kaszinó, az aradi Lloyd Társulat, a GYOSZ (Gyáriparosok Országos Szövetsége), valamint más egyesületek, szervezetek képviselői (két-két fővel). Varjassy bejelentette, hogy egy jelentős cél megvalósítása érdekében gyűltek össze.⁸⁰ Azt szeretnék elérni, hogy

„Aradról induljon ki egy országos jellegű politikai és katonai mozgalom, amely politikai és katonai téren döntő változást idézzon elő Magyarország életében és ennek elérése után egy oly kormányzat megalakulását készítse elő, amely a polgárság és munkásság egyesítésével az ország fejlődését és gazdasági termelőképességét biztosítsa.”⁸¹

Varjassy kérte, hogy bízzanak meg valakit e mozgalom vezetésével. Saint-Laumer mint a „francia hadsereg hangja” szólalt fel, üdvözölte az összefogást, és azt kérte, hogy Arad mintapélda legyen arra, hogy miként kell a kommunisták ellen harcolni. Javasolta, hogy Varjassyt bízzák meg a mozgalom vezetésével.⁸²

A polgárság nevében dr. Parecz Béla ügyvéd, a munkásság képviselőjében Gruber Imre szólalt fel. Utóbbi kijelentette, hogy az ő szemükben Kun Béla nem szervezett munkás, hanem a csőcselék része, s természetesen csatlakoznak a Szent Egységhez.⁸³ A többi résztvevő is megértette a franciák üzenetét: egyhangúlag döntöttek arról, hogy az összes politikai párt és társadalmi csoport összefog, és megalakítják az Union Sacrée-t, amelynek az élére Varjassy Lajos kormánybiztos kerül.⁸⁴

Saint-Laumer bejelentette, hogy a gyűlésről táviratilag értesíti Belgrádot (de Lobit), Konsztantinápolyt (Franchet d’Espèrey) és Párizst (francia kormány). Hozzátette, hogy Arad és Arad vármegye azon részein, ahol még nincsenek román csapatok, csendőrséget kell szervezni,

„amely egy később megfelelő időpontban egy magyar nemzeti hadsereg magvát alkossa [sic!].”⁸⁵

E terület azonban fokozatosan csökkent, az április 16-i román támadás miatt hamarosan Arad egy francia (és magyar) szigetté vált a román tengerben. Április 27-én a franciák Varjassyn

⁷⁸ Több eltérő dátum szerepelt már a korabeli magyar forrásokban is, de az Union Sacrée megalakulásáról már április 25-én tudtak a franciák, így a következő lábjegyzetben felsoroltak közül a legkorábbi a helyes. ORMOS 1984: 248, 418.

⁷⁹ Kelemen azt írta, hogy április 25-én este volt a gyűlés, az *Aradi Ujság* tudósítását átvevő *Szeged és Vidéke* szerint április 26-án délelőtt 11 órakor kezdődött az értekezlet. A *Délmagyarország* ugyanezt a cikket április 28-ai datálással közölte 29-én: *Délmagyarország*, 1919. április 29., 2; KELEMEN 1923: 219–220; *Szeged és Vidéke*, 1919. április 27., 1.

⁸⁰ *Szeged és Vidéke*, 1919. április 27., 1; VARJASSY 1932: 53.

⁸¹ *Szeged és Vidéke*, 1919. április 27., 1.

⁸² VARJASSY 1932: 54.

⁸³ KELEMEN 1923: 219–220; VARJASSY 1932: 54.

⁸⁴ *Szeged és Vidéke*, 1919. április 27., 1.

⁸⁵ *Szeged és Vidéke*, 1919. április 27., 1.

keresztül megüzenték, hogy a kialakult helyzet miatt a városból nem indulhat el a katonai akció. Azt javasolták, hogy a csendőrség erői hagyják el Aradot Szeged felé. Benedicty ezt kalandor megoldásnak találta, és azt ajánlotta, egyelőre maradjanak helyben.⁸⁶

Az aradi kormány létrejöttének előzményei — a temesvári szál

1919. április 27-én Pálosi Dénes, a Temesvári Városi Fiú Felső Kereskedelmi Iskola tanára kopogtatott Márton Albert ügyvédnél, a Délvidéki Magyar Nemzeti Tanács (D. M. N. T.) végrehajtó bizottságának elnökénél. Hírt hozott: a franciák azt üzenték, hogy Belgrádból, a francia főparancsnokságról két küldött érkezik.⁸⁷

Mint korábban utaltunk rá, Temesvár sajátos helyzetben volt. Miután a gyakorlatilag halva született Róth Ottó-féle Bánáti (vagy Bánsági) Köztársaság története véget ért,⁸⁸ a szerbek és a franciák szállták meg a Bánságot, de megmaradt a magyar közigazgatás. 1918 decemberében kezdték meg a D. M. N. T. megszervezését, amely 1919. január végén alakult meg hivatalosan. A szervezet igyekezett a magyar érdekek mellett lobbizni a temesvári megszállóknál. Két tanár — egyikük az említett Pálosi — memorandumot készített Magyarország területi integritása mellett.⁸⁹

1919 februárjában a szerb megszállók újabb lépéssel próbáltak közelebb kerülni az „impérium átvételéhez”: Martin Filipon (dr. Filipon Márton) alibunári ügyvédet Temes és Krassó-Szörény megyék, Josef Reinhold Heegn (Heegn Reinhold) verseci mérnököt, pángermán politikai aktivistát Temesvár város főispánjává nevezték ki. Filipon azonban Heegnt — annak túlzott németbarátsága miatt — félreállította, s „de facto” kormánybiztosként működött Temesváron.⁹⁰ Mindezek természetesen kiváltották a D. M. N. T. választ, amely a magyar polgárság képviselőjeként egyszerre küzdött a szerbek és a város adminisztrációjában jelentős szerepet játszó magyar szocialisták ellen. Május 5-én megalakították a Temesvári Polgári Szövetséget (más forrásokban a Bánáti Polgári Szövetség, Polgári Tanács illetve a Polgárszövetség név is megjelenik) a vagyonosabb rétegek, főleg a háztulajdonosok képviselőit, és nagyobb beleszólást követeltek a helyi közéletbe.⁹¹

E robbanékony viszonyok között létező városba érkezett meg Bartha Ábel és Augner István, az említett két küldött egy francia főhadnagy kíséretében. Mártont és Pálosit arról informálták, hogy a korábban elküldött memorandum okán fordulnak hozzájuk, és a kommunistákkal szemben egy ellenkormányt kívánnak szervezni — ehhez a francia támogatás már megvan. Márton Albert elfogadta a javaslatot, és megegyeztek abban, hogy Bartha és Augner megteremti az összeköttetést Szeged, Arad és Temesvár között.⁹² Ugyanezen a napon megérkezett Szegedről Temesvárra Gömbös Gyula küldötte, Isépy Aladár vezérkari őrnagy is, akinek hasonló célja volt, mint Bartháéknak: a három város ellenforradalmi erői közötti kapcsolat-

⁸⁶ KELEMEN 1923: 220.

⁸⁷ KELEMEN 1923: 221.

⁸⁸ KÓKAI 2013: 67–70.

⁸⁹ KELEMEN 1923: 221.

⁹⁰ A temesvári események háttérével kapcsolatban lásd: GEML 1924: 112, 123–125.

⁹¹ GEML 1924: 140–142; JAKABFY-PÁLL 1939: 24–27.

⁹² BARTHA 1920: 27–28; KELEMEN 1923: 221–222.

felvétel. Isépy szintén egyeztetett Pálosival, majd maga is Aradra indult, ahol a vonaton megismerkedett Barthával és Augnerrel. A vezérkari tisztre — a Kelemennek átadott visszaemlékezései szerint — nem tett túl jó benyomást a két küldött, kétkedve hallgatta, hogy a franciák József főherceget szeretnék uralkodónak, és hihetetlennek tartotta azt az állításukat is, hogy a Nagy-Magyarország megmarad, „s legfeljebb határkiigazításról lesz szó a románok javára.” Azonban a közös cél miatt együttműködött velük.⁹³

Aradon április 28-án Pálmai Lajos lakásán fogadták a három férfit a helyi és az itt összegyűlt ellenforradalmárok, ezzel megtörtént személyesen is a kapcsolatfelvétel a három város mozgalmai között. Isépy szerint Bartha azt tanácsolta, hogy „az összes politikai pártok és társadalmi egyesületek vezetőit” hívják össze, és mondassák ki velük a „szent egységet”. Ennek értelmében április 30-án este tíz és éjfél között megalakították az aradi Antibolsevista Comitét, és elnökének Varjassyt választották. Erről azonban sem Bartha, sem Varjassy nem tett említést a memoárjában, az ünnepség leírása pedig az aradi Union Sacrée április 25-i megalakításáról szóló tudósításokra emlékeztet. Az eseményről más forrás nem áll rendelkezésre: habár a vezérkari őrnagy azt állította, hogy a jegyzőkönyvből készítettek másolatot a szegedi ABC részére is, ezzel kapcsolatban Kelemen megjegyezte kötetében, hogy „[e]zt az iratot soha nem kaptam meg”.⁹⁴

A kormányalakítás előkészítése

„Mi szeretjük a lelkes, becsületes embereket, de felelőtlen egyénnel nem tárgyalhatunk. Alakítsanak kormányt, ha egy megfelelő kormány alakul, azt támogatni fogjuk!”

— Paál Jób így „idézte” de Gondrecourt (a Budapestről újból Aradra érkezett) Gábor Ferenc-hez intézett szavait. A hírlapíró úgy tudta, előtte Párizssal egyeztetett a francia tábornok, de valószínűbb, hogy de Lobit-val tette. Szerinte először a banktisztviselővel közölte az ötletet, majd Saint-Laumer-en keresztül a prefektusnak is ugyanezt üzenté még aznap.⁹⁵ Varjassy viszont úgy emlékezett, hogy a kormányalakítás ötlete Bartha Ábeltől származott,⁹⁶ azaz valójában ez esetben is a francia Magyarországi Hadsereg parancsnokságát sejtethetjük az ötlet mögött. Isépy arról számolt be néhány évvel később, hogy április 29-én ment de Gondrecourt-hoz kihallgatásra Bartha és Augner.⁹⁷ Valószínűleg ekkor beszélt Bartha a kormányalakításról a tábornoknak, aki jóváhagyta azt egyetlen kikötéssel: a kabinet a megalakulása után költözzön Szegedre.⁹⁸

Bartha, Augner és Isépy május 2-án gépkocsival elhagyta Aradot. Másnap Gömbös próbált közvetíteni a már jó ideje Szegeden tartózkodó Wagner Károlyék és Bartháék között: sikertelenül, sőt a két belgrádi küldött megharagudott rá. Május 3-án Bartha Ábel és Augner István Temesváron egyeztetett a D. M. N. T. képviselőivel. Az előbbi a belügy-, az utóbbi

⁹³ KELEMEN 1923: 222–223.

⁹⁴ KELEMEN 1923: 225.

⁹⁵ PAÁL 1919: 15–16.

⁹⁶ VARJASSY 1932: 56.

⁹⁷ KELEMEN 1923: 224.

⁹⁸ VARJASSY 1932: 56.

a külügyminiszteri posztot szerette volna magának. Márton Albert nem kívánt részt venni a kormány létrehozásában, de azt támogatta, hogy a D. M. N. T. képviseltesse magát. A következőkben állapodtak meg: Pálosi Dénest közlélmzési, Fülöpp Bélát kereskedelmi miniszteri, Korossy Györgyöt belügyi államtitkári, Tubán Tibort vallás- és közoktatásügyi államtitkári, Hemmen Jánost nemzetiségi miniszteri, Gemeinhardt Mártont nemzetiségi államtitkári posztra jelölik. Május 4-én reggel Bartháék újból Aradra utaztak.⁹⁹

Paál Jób szerint hivatalosan az Union Sacrée május 3-án este tartott ülésén vetették fel először a kormányalakítást. A hírlapíró kötetében az áll, hogy Ugron Gábor volt országgyűlési képviselőnek és Návay Lajos korábbi házelnöknek a nevei kerültek elő ekkor lehetséges miniszterelnök-jelöltként.¹⁰⁰ Varjassy úgy emlékezett, Návay Lajoshoz a franciák ragaszkodtak,¹⁰¹ Kelemen Béla pedig úgy tudta, hogy ugyanazon napon, a temesvári megbeszélésen Márton Albert javasolta Návay személyét.¹⁰² Maga Bartha Ábel pedig — hűen önmagához és a memoárja többi részéhez — azt állította: ő mondta, hogy legyen a kormányfő az Országgyűlés egykori elnöke.¹⁰³ Barabás Béla kötetében az olvasható, hogy már akkor került elő Návay neve, mikor minden későbbi miniszter és államtitkár Aradon volt — ez május 5-én reggel lehetett (volna), amennyiben jól emlékezett az idős politikus.¹⁰⁴

A legvalószínűbb, hogy a Kelemen Béla által leírt — talán (az 1920-as évek elején Szege-den lakó) Pálosi Dénes elmondására épülő — változat az igaz. Mindenesetre a javaslattal az aradiak is egyetértettek május 4-én, és báró Solymossy Lajos, illetve Bartha Ábel azonnal Csana-d megyébe indult Varjassy autójával. Kelemen Béla információi alapján Földeákon, Bartha Ábel emlékei szerint Makón értesültek arról, hogy Návayt elhurcolták a kommunisták.¹⁰⁵

Ekkor fordult a figyelem Károlyi Gyula volt főispán személye felé. Varjassy szerint felmerült, hogy ő maga vagy Barabás Béla legyen a miniszterelnök (az utóbbi ilyesmire nem emlékezett),¹⁰⁶ de a prefektus olyan kormányfőt akart, akit a bécsi ABC is elfogad:

„a tárgyalások fárasztó meddőségében unottan néztem ki a vármegyei irodám ablakán, s ott láttam elhaladni gr. Károlyi Gyulát. Hirtelen visszafordulva odakiáltottam az értekezlet tagjainak: Uraim, megtaláltam az aradi ellenkormány elnökét, itt halad a megyeháza kapuja előtt mit sem sejtve gr. Károlyi Gyula! A megoldást mindenki jónak találta s azonnal felhívták az irodába az elnökjelöltet.”¹⁰⁷

— írta Varjassy Lajos. Paál Jób, akinek a verziója teljesen elvethető, május 3. éjjelre tette a Návayért való utazást, e változatban Bartha kísérője Eckhardt.

⁹⁹ KELEMEN 1923: 226.

¹⁰⁰ PAÁL 1919: 19–20.

¹⁰¹ VARJASSY 1932: 56.

¹⁰² KELEMEN 1923: 226.

¹⁰³ BARTHA 1920: 32.

¹⁰⁴ BARABÁS 1929: 161.

¹⁰⁵ BARTHA 1920: 32; KELEMEN 1923: 227; VARJASSY 1932: 56.

¹⁰⁶ BARABÁS 1929: 160.

¹⁰⁷ VARJASSY 1932: 57.

„Éjfél után visszajön az autó. Eckhardt rohan be a terembe. Magánkívül kiáltja: — Návayt meggyilkolták a kommunisták!”

— állította Paál, aki szerint ezután hajnali két órakor telefonon hívták fel Károlyit, miután őt „liberális embernek” ismerték. A földbirtokos telefonon igent mondott, az Union Sacrée ülését három órakor berekesztették, és másnap reggel már a birtokáról a városba érkező Károlyi elnökölt. Barabás Béla a kormányfő felkérésének kevésbé filmforgatókönyvre emlékeztető változatát ismertette. E leírás alapján Károlyi Gyula személyében állapotok meg, majd Mácsáról be akarták hívni, de mire elindult volna a futár, kiderült, hogy a gróf Aradon tartózkodik éppen. Kelemen Béla leírása Barabás verzióját erősíti meg, s nála szerepel egyedül pontos dátum: május 5-én reggel jött be a városba.¹⁰⁸

Aznap reggel érkeztek meg a temesváriak az értük küldött autóval. Korossy hosszas kapacitálás után csak úgy vállalta az államtitkári posztot, ha Návay lesz a kormányfő, az újaradi Hemmen János pedig semmit sem tudott „miniszterségéről”, akkor győzték meg őt, hogy jöjjen velük. Kelemen szerint Bartha Ábel¹⁰⁹ azzal a hírrel fogadta őket Aradon, hogy a volt házelnököt sajnálatos módon elvitték a kommunisták, de Károlyi Gyula vállalta a miniszterelnökséget — csak erről egyedül maga a gróf nem tudott.¹¹⁰

A források egységesek a tekintetben, hogy gróf Károlyi Gyula csak hosszas gondolkodás után vállalta a miniszterelnökséget.¹¹¹ Május 5-én egyeztetett Kintzig Jánossal, Pálmai Lajossal, Bársony Elemérrel, Varjassy Lajossal és Saint-Laumer századossal, míg végül — főleg az utóbbi háromnak — sikerült őt meggyőzni, és valamennyivel éjfél után¹¹² vállalta a miniszterelnökséget. El kellett fogadnia azt is, hogy kész miniszteri listát kapott, a kabinet összetételébe már nem szólhatott bele.¹¹³

A kabinet tagjairól

A hamarosan megalakuló kormány tagjai¹¹⁴ a következő személyek lettek: gróf Károlyi Gyula miniszterelnök, dr. Barabás Béla vallás- és közoktatásügyi miniszter, Bársony Elemér népjóléti miniszter, Bartha Ábel¹¹⁵ belügyminiszter, báró Bornemisza Gyula¹¹⁶ külügyminiszter, dr. Fülöp Béla¹¹⁷ közlekedésügyi, dr. Hemmen János nemzetiségi, Kintzig János¹¹⁸ földművelésügyi,

¹⁰⁸ BARABÁS 1929: 160; KELEMEN 1923: 227.

¹⁰⁹ Bartha szerint a távollétében akkor döntöttek Károlyi személyéről, mikor ő még Návayt kereste. Ezt azonban más nem erősítette meg, és nem is tűnik logikus eseménysornak. Lásd BARTHA 1920: 32–33.

¹¹⁰ KELEMEN 1923: 227.

¹¹¹ BARABÁS 1929: 160; BARTHA 1920: 33; KELEMEN 1923: 227–228; PAÁL 1919: 20–21; VARJASSY 1932: 57.

¹¹² KELEMEN 1923: 228.

¹¹³ BARABÁS 1929: 160–161; KELEMEN 1923: 227–228.

¹¹⁴ A variánsok könnyebb megtalálása érdekében a miniszterek különböző névalakjait nem az első említésnél, hanem e fejezetben gyűjtöttük össze.

¹¹⁵ Néhol Barta. A jegyzőkönyvek és saját állítása szerint a nagyborosnyói előnévvel rendelkezett, de ezt nem tudtuk igazolni más források alapján.

¹¹⁶ Néhol Bornemissza.

¹¹⁷ Néhol Fülöp, de ő maga a fenti formában írta alá a nevét 1919. május 7-én.

¹¹⁸ Teljes nevén nyéki Kintzig János József Antal. A jegyzőkönyvekben nem használta előnevét, habár 1905-ben magyar nemességet nyert.

dr. Pálmai Lajos¹¹⁹ igazságügyi, Pálosi Dénes¹²⁰ közlekedési miniszter, báró Solymossy Lajos¹²¹ pénzügyminiszter, kisjolsvai Szabó Zoltán¹²² hadügyminiszter, dr. Varjassy Lajos¹²³ kereskedelemügyi miniszter.¹²⁴

Fennmaradt Svájc bécsi követének, Ch. D. Bourcart-nak 1919. május 28-án készített jelentése a miniszterekről, amelynek fordítását Gyarmati Enikő közölte.¹²⁵ A szerző informátora, esetleg informátorai jól ismerték a magyar belpolitikát. A miniszterelnök esetében Bourcart a családi hátteret bemutatta: Károlyi Gyula rokona volt az évtized két legismertebb miniszterelnökének: Tisza Istvánnak anyai, Károlyi Mihálynak apai ágon volt unokatestvére. A század első évtizedében, az ellenzéki koalíció győzelme után Arad vármegye főispánja volt, majd a Wekerle-kormány bukása után lemondott a tisztségről.

„Alapvetően soha nem mutatott sok politikai becsvágyat, jelenleg is nehezen volt elérhető nála, hogy politikai szerepet töltsön be”

— írták a kormányfőről a jelentésben.¹²⁶

Barabás Bélát jó szónokként, a Parlament aktív szereplőjeként jellemezték:

„Nem európai formátumú férfi, de a magyar vidéken népszerű a nép körében.”¹²⁷

Bornemisza Gyulával kapcsolatban kiemelte hosszú diplomáciai karrierjét, szolgálati helyeit Pittsburgh-tól Bukarestig. Nyugodt embernek mutatta be, „akitől távol állnak az extravagáns politikai eszmék”. Úgy tudta, hogy a térség jövőjével kapcsolatban az utódállamok közötti szorosabb gazdasági föderációjában gondolkodott¹²⁸ — ez igaz is volt.¹²⁹

Bársony Elemérről azt hallotta, hogy a Lovászypárt titkára volt, aki már az év elejétől mozgósítani próbálta a polgárságot a „radikális szocialisták ellen”. Két testvére professzor és író, de ő maga „teljesen ismeretlen”.

„Bartha Ábel belügyminiszter állítólag katonatiszt, unokaöccse rövid ideig Károlyi alatt volt háborús miniszter”

¹¹⁹ Néhol Pálmay.

¹²⁰ A legtöbb helyen Pálossy, néhol Pálosy, de ő maga a fenti formában írta alá a nevét 1919. május 7-én.

¹²¹ Néhol Solymosy. A teljes nevén loósi és egervári báró Solymossy Lajos, azonban csak bárói címét használta a jegyzőkönyvekben.

¹²² Nemesi előnevét nem használta a jegyzőkönyvekben, habár arra jogosult volt a honvédségi sematizmusok alapján is. A legmagasabb rendfokozata vezérőrnagy, tévesen egyes forrásokban ezredes.

¹²³ Néhol Varjasy. A teljes neve dr. csejthei Varjassy Lajos Béla. Az előnevét aradi minisztersége alatt nem használta, habár jogosult lett volna rá.

¹²⁴ BERNACHOT 1970: 323–324.

¹²⁵ GYARMATI 2021: 46–49.

¹²⁶ GYARMATI 2021: 46.

¹²⁷ GYARMATI 2021: 47.

¹²⁸ GYARMATI 2021: 47.

¹²⁹ Lásd a később ismertetett, *Neue Freie Presse* részére adott nyilatkozatát.

— olvasható róla.¹³⁰ Habár a minisztertanács ülésein használta a nagyborosnyói előnevet,¹³¹ amely a korábbi honvédelmi miniszter, Bartha Albert nemesi előneve volt, maga az állítólagos „rokon” már 1919-ben tagadta, hogy bármi köze lenne „egy Bartha Ábel nevű politikai akarnok”-hoz.¹³²

A másik franciákhoz köthető minisztert, Varjassy Lajost is részletesen, fontosságának megfelelően mutatta be, bár első szavával is elég pontosan jellemezte őt: konjunktúrapolitikus. Később hozzátette: „Intelligens, okos, becsvágyó és gátlástalan”. Volt Tisza István híve, majd 1918 őszén hirtelen (Jászi-féle) radikális lett, s az események alakulásával párhuzamosan egyre inkább balra, a szociáldemokraták felé tolódott. A jelentésben az áll, hogy végül az aradi szovjet elnöke lett, azonban e tisztségről lemondott, s a francia okkupáció veszélye miatt bejelentette, hogy minden kapcsolatot megszakít a Tanácsköztársasággal.¹³³ Míg a többi kijelentést több más forrás megerősíti, a legutolsó tekintetében ellentmondó visszaemlékezések maradtak fenn. Varjassy memoárjában az olvasható, hogy maga beszélt le de Gondrecourt-t arról, hogy megengedje a tanácsrendszer működését. A munkásság nem kért a „rendszerváltásból”, csupán azt akarták, hogy ő maradjon kormánybiztos. Kelemen Béla forrásai alapján viszont Varjassy kétségbeesve rohant a franciákhoz március 21-én este, mert nem tudta, mit tegyen. De Gondrecourt detektívjeinek köszönhetően tisztában volt vele, hogy mi várható — három nap múlva létrehozzák az aradi kommunista direktóriumot —, ezért megtette a szükséges intézkedéseket.¹³⁴ Eckhardt Tibor szerint a Tanácsköztársaság kikiáltása után Varjassy telefonon, majd futárok útján tartotta fenn a kapcsolatot Kun Bélával. Erre válaszul vágatta el a telefonkapcsolatokat de Gondrecourt.

„Ezzel Varjassy francia orientációja befejezett ténnyé vált.”¹³⁵

A Tisza István Munkapártjához köthető politikusok közül báró Solymossy Lajost kitűnő mezőgazdászként írta le, aki azonban „soha nem volt különösen kiemelkedő”. Kintzig Jánost gazdag helyi polgárként, korábbi aradi polgármesterként (valójában főispán volt) mutatta be. Pálmai Lajossal kapcsolatban azt emelte ki, hogy aradi jegyző, képviselő és az egyedüli zsidó a kormányban. Mindhármuk esetében megjegyezte, hogy (politikailag) nem kiemelkedő személyek.¹³⁶

Hemmen Jánosról azt tudta meg, hogy fiatal aradi (helyesen: újaradi) ügyvéd, és csak szülővárosában ismerik, „Szabó ezredes, a háborús miniszter” (valójában vezérőrnagy)¹³⁷ pedig már a háború kitörése előtt nyugállományba vonult, de utána újból katonai szolgálatot

¹³⁰ GYARMATI 2021: 48.

¹³¹ HU-MNL-OL-K 32-1.

¹³² *Világ*, 1919. szeptember 30., 3.

¹³³ GYARMATI 2021: 47–48.

¹³⁴ KELEMEN 1923: 215; VARJASSY 1932: 46–48.

¹³⁵ ECKHARDT 1922a: 1.

¹³⁶ GYARMATI 2021: 47–48.

¹³⁷ *Rendeleti Közlöny a Magyar Királyi Honvédség számára. Személyes Ügyek*, 1918. május 14., 1682.

vállalt, „úgy tűnik, azonban a fronton nem volt”.¹³⁸ Ez utóbbi állítás téves volt, sőt Szabót többször kitüntették harctéren szerzett érdemeiért.¹³⁹

Fülöpp Béla a követ szerint az Apponyi-párt korábbi tagja, volt parlamenti képviselő, „egészen jelentéktelen”, akit csupán azért vettek be a kabinetbe, hogy abban ne csak aradi legyen. Pálosi Dénest egy kereskedelmi főiskola (valójában közép fokú intézmény) oktatójaként mutatta be, aki az országban gyakorlatilag ismeretlen.¹⁴⁰

Több államtitkár is részt vett a kabinet munkájában, de velük már a svájciak nem foglalkoztak. A legjelentősebb karriert közülük Eckhardt Tibor¹⁴¹ miniszterelnökségi államtitkár futotta be, aki Aradon a jegyzőkönyveket vezette.¹⁴² Szegeden, az új Károlyi-kormányban maradt ugyanez a feladata, de már mint a miniszterelnökség elnöki osztályának vezetője végezte azt, s egyben a sajtóügyekért is felelt.¹⁴³ Tubán Tibor temesvári piarista szerzetes-tanár Barabás Béla államtitkáraként, majd a szegedi kormányok idején miniszteri tanácsosként működött.¹⁴⁴ A Bartha Ábellel együtt érkező dr. Augner István külügyi államtitkár és meghatalmazott miniszter lett,¹⁴⁵ a Belügyminisztérium államtitkáraként a korábbi Temes megyei és temesvári főispán, Korossy György¹⁴⁶ szolgált.¹⁴⁷ Saárossy-Kapeller Oszkár francia összekötő tiszt új szerepkörben, mint kereskedelemügyi államtitkár jelent meg a kabinetben.¹⁴⁸ Hemmen nemzeti miniszter államtitkára a szintén német származású, de temesvári Gemeinhardt Márton építész lett, aki ennek ellenére a két-két temesvári miniszterhez és államtitkárhoz hasonlóan a Délvidéki Magyar Nemzeti Tanács tagja volt.¹⁴⁹

Az aradi kormány megalakulásának értelmezései

A kormányt már a korabeli források is különböző elnevezésekkel illették. Hívták aradi magyar kormánynak,¹⁵⁰ aradi nemzeti kormánynak,¹⁵¹ aradi ellenforradalmi kormánynak,¹⁵² a kommunisták pedig operettkormánynak.¹⁵³ Önelnevezés tekintetében támpont az a körpecsét (bélyegző), amelyet nemcsak Barabás Béla említett meg visszaemlékezésében,¹⁵⁴ hanem a kormány működésének egyik utolsó momentumát megörökítő dokumentumon is megtalálható. A báró Solymossy Lajosnak írt miniszterelnöki köszönőlevél végén ugyanis „MAGYAR

¹³⁸ GYARMATI 2021: 48.

¹³⁹ Többek között elnyerte a Vaskorona Rend III. osztályát hadidíszítménnyel 1916-ban és a porosz Vaskereszt II. osztályát. *Rendeleti Közlöny a Magyar Királyi Honvédség számára. Személyes Ügyek*, 1916. március 11., 501; 1918. április 20., 1315.

¹⁴⁰ GYARMATI 2021: 48.

¹⁴¹ Teljes nevén po(z)sonyi Eckhardt Tibor József Ákos. Előnevét nem használta ebben az időszakban.

¹⁴² HU-MNL-OL-K 32-2.

¹⁴³ KELEMEN 1923: 252, 369.

¹⁴⁴ BERNACHOT 1970: 323; KELEMEN 1923: 255, 355.

¹⁴⁵ HU-MNL-OL-K 32-2.

¹⁴⁶ A teljes nevén korosi és helbényi Korossy György Dezső Kamilló. Tévesen néhol Körössy.

¹⁴⁷ BERNACHOT 1970: 323; *Budapesti Közlöny*, 1918. november 17., 1.

¹⁴⁸ BERNACHOT 1970: 323.

¹⁴⁹ BERNACHOT 1970: 324.

¹⁵⁰ *8 Órai Ujság*, 1920. szeptember 17., 3.

¹⁵¹ *Egyenlőség*, 1919. november 2., 5.

¹⁵² *Népszava*, 1919. június 5., 3.

¹⁵³ *Népszava*, 1919. május 21., 5.

¹⁵⁴ BARABÁS 1929: 161.

MINISZTERIUM” feliratú pecsételés található.¹⁵⁵ A már akkor is némileg archaikusnak tekinthető szóhasználat arra utal, hogy önmagára a kabinet az 1848-as első felelős magyar minisztérium utódjaként tekintett.

Az aradi Magyar Minisztérium a legtöbb magyar történeti munka¹⁵⁶ szerint — valószínűleg az e napra datált, később ismertetendő proklamáció alapján — 1919. május 5-én alakult meg, de álláspontunk az, hogy ez valójában május 6-án történt meg. Ez utóbbi gondolatot erősítik meg mind egyes magyar,¹⁵⁷ mind egyes francia levéltári források.¹⁵⁸

Bonyolítja a válasz megadását, hogy május 5-ei datálású kétnyelvű (francia és magyar) igazolványok is fennmaradtak, amelyek igazolják, hogy egy-egy személy az igazságügyi miniszter, illetve a földművelésügyi miniszter mellett teljesít szolgálatot. Azonban az összes fennmaradt igazolvány, amelyek között van május 6-ai és május 8-ai datálása is, 12/1919 iktatószámmal¹⁵⁹ rendelkezik, azaz valószínűleg 1919. május 8-án, esetleg 9-én lettek kiállítva. Nem derül ki a dokumentumokból, hogy másolatok, másodpéldányok volnának, vagy egyszerűen ismeretlen okból korábbi dátumot írtak rájuk.¹⁶⁰ Ha az előbbi, az is csak azt erősíti meg, hogy a miniszteri munkatársak felkérését már a kabinet végleges megalakulása előtt megkezdték — a május 5-ei dátumú igazolványok mindegyike egy-egy szakminiszter beosztottjának lett kiállítva.¹⁶¹

A kortársak és a visszaemlékező egykori miniszterek sem könnyítették meg a „tájékoztatót”. Varjassy Lajos¹⁶² és Barabás Béla¹⁶³ nem írt visszaemlékezéseiben arról, hogy pontosan mikor alakult meg a kabinet, míg a — tegyük hozzá — sok helyen pontatlan Paál Jób szerint május 5-én délelőtt 10 órakor kezdődött az „első formális minisztertanács” a vármegyeházán. „Tudósítása” ugyan egyes elemeiben eltér mások visszaemlékezéseitől,¹⁶⁴ de azokkal, valamint a május 6-i minisztertanács jegyzőkönyvével összevetve valószínűsíthető, hogy a következő napi ülésre vonatkozik a leírása.

Bartha Ábel mindegyiküktől eltérően állt a kérdéshez: azt állította, május 5-én este 6 órakor alakult meg a kabinet francia hozzájárulással, viszont miniszterelnök nélkül. Ezt követően ment el társaival Návayért Földeákra, de már csak halálhírét tudta hozni. Távollétében az aradiak már meggyőzték gróf Károlyi Gyulát, aki két nap gondolkodási idő után igent mondott. Végül Bartha szintén 5-ére teszi a proklamáció kibocsátását. Visszaemlékezése többször nemcsak az idővel, hanem a valós tényekkel is ütközik,¹⁶⁵ de nézőpontjának vizsgálata megkerülhetetlen: a kormány az első üléssel és az eskütétellel vagy a névsor franciák általi jóváhagyásával alakult meg? Válaszunk az, hogy gyakorlatilag az utóbbi a lényeges, de formálisan inkább az előbbivel fejeződik be egy kabinet megalakulása, ezért az aradi kabinet létrejöttét helyesebb május 6-ára tenni.

¹⁵⁵ HU-MNL-OL-K 32-31.

¹⁵⁶ Legutóbb lásd KEREPESZKI 2023: 247. Mi magunk is korábban ezt fogadtuk el: TÓTH 2019a: 35.

¹⁵⁷ HU-MNL-OL-K 32-1.

¹⁵⁸ ÁDÁM—ORMOS 1999: 296.

¹⁵⁹ Az iktatószámok szemmel láthatóan nem utólag kerültek a dokumentumokra.

¹⁶⁰ HU-MNL-OL-K 573-71-80.

¹⁶¹ HU-MNL-OL-K 573-72-74.

¹⁶² VARJASSY 1932: 56–57.

¹⁶³ BARABÁS 1929: 160–162.

¹⁶⁴ PAÁL 1919: 21–22.

¹⁶⁵ BARTHA 1920: 31–33.

Szintén fontos momentum, hogy — miként korábban utaltunk rá — valamivel éjfél után, tehát már május 6-án vállalta a miniszterelnökséget Károlyi Gyula. Kelemen úgy értelmezi, hogy ezzel megalakult a kormány, de az eskütételről nem ír.¹⁶⁶ A jegyzőkönyvben az áll, hogy 1919. május 6-án délelőtt 11 órakor tartották a legelső kabinetülést a vármegyeházán, ezen minden miniszter részt vett. Az eskütételre vonatkozó kérdést egyértelműen tisztázni képes miniszteri eskük nem maradtak fent, utalás sincs rájuk a jegyzőkönyvben, ahogy más eskütételre sem.¹⁶⁷ Barabás Béla emlékei szerint Károlyi Gyula a kabinet tagjai előtt tette le az esküt, majd a saját esküjüket az ő kezébe tették le a miniszterek az első minisztertanácsi ülésen.¹⁶⁸ Paál Jób ezen kívül arról számolt be, hogy Eckhardt Tibor olvasta fel a szövegét.¹⁶⁹

Fennmaradt viszont a jegyzőkönyvvel együtt egy átalakított dokumentum, amely alapján a korábbi, népköztársasági „A) minta. Tisztviselők és kezelők részére készített” esküokmányt dolgozták át. A következőkben aláhúzással a kézzel írott utólagos kiegészítéseket, áthúzással a kihúzott részeket jelöljük:

„Én esküszöm az élő Istenre, hogy a Magyar Népköztársasághoz Országhoz és ennek alkotmányához hű leszek, a törvényeket és a törvényes szokásokat, ~~rendeleteket, utasításokat és szabályokat~~ megtartom, hivatali előjáróimnak engedelmeskedem, a hivatali titkot megőrzöm, a hivatalommal járó kötelességeket részrehajlatlanul, lelkiismeretes pontossággal és legjobb tehetségem szerint teljesítem. Isten engem úgy segítjen!”

— Eckhardt Tibor miniszterelnökségi államtitkár, Augner István külügyi államtitkár, meghatalmazott miniszter és Worasicky Olivér külügyi megbízott tette le a fenti szövegű esküt a miniszterelnöknek.¹⁷⁰ Érdekes azonban, hogy a másnap elhangzott államtitkári és miniszteri fogalmazói eskük szövegében csak a Magyar Népköztársaság szót cserélték Magyarországra, minden más változatlan maradt.¹⁷¹

A proklamáció

A május 6-i jegyzőkönyvben az áll, hogy a szerkesztőbizottság nevében Eckhardt mutatta be *A magyar nemzethez intézett kiáltvány* szövegét. A proklamációt a hozzászólások után a minisztertanács egyhangúlag elfogadta, és döntött annak kibocsátásáról¹⁷² — azaz a szövegén nem változtatott. Ennek megfelelően elvethetőek Paál Jób és Barabás Béla azon állításai, amelyek alapján a proklamáció megszövegezése az első ülésen történt.¹⁷³ A korábban említett szer-

¹⁶⁶ KELEMEN 1923: 228.

¹⁶⁷ HU-MNL-OL-K 32-1.

¹⁶⁸ BARABÁS 1929: 160–161.

¹⁶⁹ PAÁL 1919: 22.

¹⁷⁰ HU-MNL-OL-K 32-2.

¹⁷¹ HU-MNL-OL-K 32-24; HU-MNL-OL-K 573-2–4.

¹⁷² HU-MNL-OL-K 32-2.

¹⁷³ BARABÁS 1929: 161; PAÁL 1919: 22.

kesztőbizottság — Varjassy Lajos emlékiratai szerint — személyéből és Eckhardt Tiborból állt, ők készítették el a kiáltványt.¹⁷⁴

A *magyar nemzet*hez címzett proklamáció szerzői hangsúlyozták, hogy a kommunista vezetők és pártjuk „anarchiát, pusztulást és felfordulást” hoztak Magyarországra:

„Ezeréves történelmünk legválságosabb napjait éljük.”

Senki nem vállalta, hogy e katasztrofális helyzetből kivezesse az országot, ezért ők, akik

„a megszálló csapatok támogatásával rendben és nyugalomban”

élnek, vállalják, hogy kezdeményezik

„a rend és jog uralmának helyreállítását”.

E célból

„1919. május hó 5-én [...] megalakítottuk Aradon a rend pártjában szent egységgé tömörült összes magyar politikai pártok kormányát”.

Hangsúlyozták, hogy

„az alkotmányosság követelményeinek megfelelő magyar kormány”

megalakulásáig működésük

„csak ideiglenes, rendcsináló és előkészítő feladatok teljesítésére szorítkozik”.

Céljuk a „bolsevizmus letörése” (1. pont), a szomszédos országokkal és az „antant összes államaival való baráti jó viszony előkészítése” (2. pont), „a kommunisták által elárult nemzeti gondolat érvényre emelése” (3. pont), a törvényesség, a jogállamiság és a végrehajtó hatalom „a művelt nyugati demokráciák szellemének megfelelő kezelése”, helyreállítása (4. pont).

„Kelt Aradon, 1919. május hó 5-én.”¹⁷⁵

Paál Jóbtól tudjuk, hogy a szavazást követően Teller Kálmán aradi szerkesztő

„rohan a proklamáció szövegével a nyomdába.”¹⁷⁶

¹⁷⁴ VARJASSY 1932: 57.

¹⁷⁵ KELEMEN 1923: 228–229.

¹⁷⁶ PAÁL 1919: 22.

E kinyomtatott plakátokból, esetleg szórólapokból — a későbbi szegedi kormány kiáltványaival ellentétben — tudomásunk szerint nem került elő még egy példány sem — a korabeli román megszállás alatti magyar sajtóból,¹⁷⁷ valamint Bartha Ábel 1920-as, Kelemen Béla 1923-as, végül Barabás Béla 1929-es közléséből ismerjük a szövegét.¹⁷⁸

Az öt szövegváltozatot áttekintve — *Keleti Ujság*, 1919. május 17.; *Csiki Lapok*, 1919. május 18., valamint a három memoár — csak kisebb eltéréseket figyelhetünk meg. Ilyen az, hogy a harmadik bekezdés legelején „E kötelességérzettől” szerepel az újságokban, Barthánál ebből „E kötelesség érzetéből” lett, majd — a valószínűleg a volt aradi belügyminiszter kötetéből dolgozó — Kelemen Béla felismerte, hogy ez utóbbi nyelvi szempontból helytelen, így megjelent egy újabb szövegvariáns: „E kötelesség érzetétől”.¹⁷⁹ Ezek a szöveg tartalmi részét nem érintik — leszámítva a román cenzúra csiki működését, ahol az ottani cenzor nem szeretne volna, ha a székelyek tudnak arról, hogy a harmadik pont szerint az aradi kormány a „nemzeti gondolat érvényre emelése” céljából is küzd.¹⁸⁰ A kelteztést és az aláírókat csak a visszaemlékezők közlik. A tizenháromból négy miniszter neve — Pálosié, Bornemiszáé, Fülöppé és Varjassyé — helytelenül szerepel Barthánál és Kelemennél. Ez utóbbi hiba meglepő, hiszen furcsa lett volna, ha a kiáltvány egyik megfogalmazója, a kereskedelemügyi miniszter a saját nevét nem tudta volna helyesen leírni. Barabás Bélánál három politikus neve szerepel hibásan, a két temesvárié, továbbá Pálmaié — miközben Varjassy nevét helyesen írja.¹⁸¹ Szintén pontosan szerepel a kereskedelemügyi miniszter neve a következő bekezdésben elemzett francia fordításokban, ahogy Pálmaié is, viszont Bornemiszáé és a „temesvári uraké” nem. Eltérés még, hogy az idegen nyelvű változatok végén a miniszterek mellett az államtitkárok nevei is megtalálhatók.¹⁸²

Kérdésként merülhet fel, hogy de Gondrecourt és Saint-Laumer részt vett-e a kiáltvány üzenetének alakításában. Habár a proklamáció szövegének francia fordítása három változatban is megmaradt a Miniszterelnökség levéltári anyagában, azokból nem derül ki, hogy a megszallók befolyást gyakoroltak-e annak megszövegezésére. A fordításokat nyelvi szempontból megvizsgálva¹⁸³ és időrendi sorrendbe helyezve megállapítható, hogy az első változatot feltételezhetően egy magyar személy készítette a proklamáció jóváhagyott, magyar nyelvű szövegéből,¹⁸⁴ amelynek részben helyesírási, részben nem megfelelő szóhasználatból eredő tévedéseit egy újabb verzióban kijavította egy franciául jobban beszélő korrektor.¹⁸⁵ A legutolsó változat valószínűleg egy francia anyanyelvű, a nyelvet választékosan beszélő ember kezének nyomait viseli, aki ugyan látszólag jelentősebb módosításokat hajtott végre a második szövegben, de ez elsősorban azt szolgálta, hogy a francia fordítás ne szó szerint, hanem tartalmában legyen hű az eredeti magyar nyelvű kiáltványhoz.¹⁸⁶

¹⁷⁷ *Csiki Lapok*, 1919. május 18., 3; *Keleti Ujság*, 1919. május 17., 2.

¹⁷⁸ BARABÁS 1929: 161–162; BARTHA 1920: 33–33; KELEMEN 1923: 228–229.

¹⁷⁹ Barabás nem idézi ezt a részt.

¹⁸⁰ *Csiki Lapok*, 1919. május 18., 3.

¹⁸¹ BARABÁS 1929: 162; BARTHA 1920: 35; KELEMEN 1923: 229.

¹⁸² HU-MNL-OL-K 32-13.

¹⁸³ E lábjegyzetben köszönöm meg dr. Tóth-Szabolcs Enikő segítségét a három francia szöveg módosításainak vizsgálatában.

¹⁸⁴ HU-MNL-OL-K 32-12.

¹⁸⁵ HU-MNL-OL-K 32-18–19.

¹⁸⁶ HU-MNL-OL-K 32-6–7.

A proklamáció tehát négy magyar (a két vizsgált lapban a szöveg azonos) és három francia változatban maradt fenn. Az előbbieket a szöveg tekintetében gyakorlatilag megegyeznek, csupán a miniszterek neveit írták eltérően a memoárokban — azonban az, hogy Varjassy Lajos aláírása (gépi formában) két magyar visszaemlékezésben is hibásan szerepel, egyáltalán nem zárja ki, hogy Eckhardttal ők ketten készítették a kiáltványt, illetve a makói születésű államtitkár szerkesztőbizottsági tagságát az 1919. május 6-ai minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve is megerősíti.¹⁸⁷ Ha a dokumentumok keletkezését nézzük, akkor legkorábbiak a francia fordítások, de azok is már a végleges, elfogadott magyar szöveg fordításai, így a szöveg létrejötte — és ennek esetleges francia befolyásolása — tekintetében információt nem hordoznak. Megállapítható, hogy a pontok összeállítói a kiáltvány május 5-ei közlését tervezték, és egyben a kabinet megalakulásával is e napon számoltak. A vizsgált minisztertanácsi ülésen készített jegyzőkönyv alapján viszont csak másnap fogadták el a dokumentumot,¹⁸⁸ és — az egyetlen ezt megemlítő kortárs, Paál Jób szerint — ezután vitték nyomdába a kéziratot¹⁸⁹ a dátum módosítása nélkül.

Döntés a Szegedre költözésről és a bécsi tárgyalások eredményei

Mind Paál, mind Varjassy leírja, hogy az első minisztertanácsi ülésen döntöttek a kormány Szegedre költözéséről,¹⁹⁰ de ennek a jegyzőkönyvben nincs nyoma. Mindenesetre valószínűsíthető, hogy korán megszületett az erre vonatkozó döntés, mert de Lobit május 7-én már tudott Belgrádban e szándékról, sőt azt írta Franchet d’Espèrey-nek, hogy még aznap költözni fog a kabinet.¹⁹¹ Szintén csak francia levéltári forrásból ismert, hogy megegyeztek: a kabinet „semmilyen elhatározó lépést” nem tesz, amíg a bécsi ABC Aradra vagy a kormány új székhelyére, Szegedre meg nem érkezik.¹⁹²

Barabás Béla azt állította, hogy ekkor döntöttek az államformáról, a királyság mellett tettek le voksukat.¹⁹³ Megerősíti Barabást egy román forrás is: 1919. május 13-án Iuliu Maniu arról számolt be egy levelében, hogy a nagyszebeni román Kormányzótanács tagja és aradi kiküldötte, dr. Ioan Suciu a következőt jelentette neki:

„A Károlyi Gyula-kormány nem tagadja, hogy nem ért egyet a magyar köztársasági iránnyal, és a királyság helyreállítását célozza meg Magyarországon, amely tehát maradni fog, Habsburg József főherceggel mint királlyal az élén.”

Az információ Varjassy Lajostól származott, aki mindezt nem magánbeszélgetés keretében osztotta meg, hanem az aradi kormány nevében, hivatalosan nyilatkozta a román félnek.¹⁹⁴

¹⁸⁷ HU-MNL-OL-K 32-2.

¹⁸⁸ HU-MNL-OL-K 32-2.

¹⁸⁹ PAÁL 1919: 22.

¹⁹⁰ PAÁL 1919: 22–23; VARJASSY 1932: 57.

¹⁹¹ ÁDÁM—ORMOS 1999: 296.

¹⁹² ROMSICS 1985: 580.

¹⁹³ BARABÁS 1929: 161.

¹⁹⁴ L. BALOGH 2020: 161.

Ahogy korábban írtuk, a Magyar Népköztársaság formulát viszont nem Magyar Királyságra, hanem Magyarországra cserélték az esküben. Ez utalhatott arra, hogy elutasítják az 1919. március 21. előtti berendezkedést, de arra is, hogy államforma ügyében (legalábbis nyilvánosan) nem kívántak állást foglalni, a döntést későbbre halasztották.

A kereskedelemügyi miniszter visszaemlékezése szerint szintén május 6-án határozott a minisztertanács báró Bornemisza Gyula Belgrádba, majd Bécsbe küldéséről, aki még aznap el is indult.¹⁹⁵ Feladataként meghatározták, hogy jelentse be a kormány megalakulását a szerb fővárosban, valamint kezdje meg ott a tárgyalásokat a nemzeti kabinet nevében,¹⁹⁶ illetve érje el az aradi kormány elismertetését, és egyben kérjen pénzügyi segítséget a bécsi Antibolsevista Comitétól.¹⁹⁷

Bornemisza járt Belgrádban és Bécsben is.¹⁹⁸ A szerb fővárosban tárgyalt a franciákkal, de nem hivatalos minőségben, a megbeszéléseket viszont eredményesnek ítélte.¹⁹⁹ Az osztrák sajtó tudósításai szerint Bécsben találkozott ifj. gróf Andrássy Gyulával, aki támogatásáról biztosította a magyar ellenforradalom ügyét.²⁰⁰ Nem csak a volt közös külügyminiszter tett így. Mikor Bornemisza azt javasolta, hogy a bécsi ABC tagjai közül minél többen települjenek át Szegedre, és vegyék át az ellenforradalmi akció vezetését, vagy akár alakítsanak maguk kabinetet (ez esetben Károlyi Gyula és minisztertársai lemondanak), azt Bethlen István visszautasította 1919. május 14-én, sőt annak támogatására szólított fel.²⁰¹

„A magyar politikai pártok alulírott tagjai felhívnak [...] minden magyar honpolgárt, hogy az Aradon megalakult kormánnyal szemben bizalommal viseltessék és hogy azt mindaddig támogassa, amíg egy, az országos pártok bizalmára támaszkodó alkotmányos kormány létrehozatala lehetővé nem válik, amelyet később — a nemzetnek általános szavazati jog alapján való megkérdése után — egy, az alkotmányozó nemzetgyűlésen képviselt, az egész nép akaratan alapuló végleges kormány fog felváltani.”

Tehát az aláírók, összesen tizenhárom fő — Andrássy mellett Bethlen István, Gratz Gusztáv, Sigray Antal, Teleki Pál és mások a bécsi Antibolsevista Comitéből²⁰² — 1919. május 15-én kijelentették, hogy egyetértenek a proklamációval a korábbi pártállástól függetlenül, és fenntartás nélkül támogatják a kabinetet.²⁰³ A jelentősebb személyek közül egyedül Batthyány Tivadar maradt ki, aki állítólag maga aspirált Károlyi Gyula helyére,²⁰⁴ míg Gratz Gusztávnak arra hivatkozott, hogy azt gondolja, az aradi kabinet royalista (legitimista), és elutasítja a Káro-

¹⁹⁵ VARJASSY 1932: 57–58.

¹⁹⁶ HU-MNL-OL-K 32-27–28.

¹⁹⁷ VARJASSY 1932: 57–58.

¹⁹⁸ Május 13-án úgy tudták Szegeden, hogy már Bécsben tárgyal, az osztrák lapok szerint viszont csak 17-én érkezett meg. A *Neue Freie Presse* által közölt május 20-i nyilatkozata bevezetésében az olvasható, hogy aznap indult Szegedre. KELEMEN 1923: 143; *Neue Freie Presse*, 1919. május 20., 3; *Tages Post*, 1919. május 19., 1.

¹⁹⁹ *Neues Wiener Journal*, 1919. május 18., 1.

²⁰⁰ *Tages Post*, 1919. május 19., 1.

²⁰¹ GRATZ 1935: 207.

²⁰² HU-MNL-OL-K 32-35. Továbbá közli: KELEMEN 1923: 188.

²⁰³ GRATZ 1935: 208.

²⁰⁴ Batthyány erről memoárjában nem írt, csak arról, hogy felkérte Montgomery-Cuninghame, a bécsi brit katonai misszió vezetője egy ellenkormány alakítására, amelybe egy-két kommunistát, köztük Kun Bélát bevehetne, de ő visszautasította a lehetőséget. BATTHYÁNY 2017: 637–639; ROMSICS 1985: 580; ROMSICS 2023: 466.

lyi-féle népköztársaság vívmányait.²⁰⁵ Batthyány memoárjában is megismételte az akkor elmondottakat, valamint hozzátette, hogy nem csak az aradi proklamációval volt gondja, amelyben szerinte nem vettek tudomást a monarchia felbomlásáról, hanem a kormány összetételével is. Úgy látta, nem vállalhatják a felelősséget előre egy olyan kabinet tetteiért, amelyben több ismeretlen személy is helyet foglal.²⁰⁶ A harmadik Wekerle Sándor- és a Károlyi Mihály-kormány minisztere szerint utólag beigazolódtak aggodalmai, és utalt arra, hogy volt olyan tagja²⁰⁷ az aradi kabinetnek, aki később bíróság elé került.²⁰⁸

Feltételezhetően zajlottak egyeztetések a bankgassei puccs során a Tanácsköztársaság magyar követségéről szerzett 140 millió koronáról is, amelynek csak egy része állt rendelkezésre. Bornemisza május végén azt mondta Kelemen Bélának Szegeden, hogy a bécsi Antibolsevista Comité mintegy 90 millió koronát a rendelkezésükre tud bocsátani, illetve állítólag intézkedett, hogy 70 millió koronát egy belgrádi francia tiszt hozzon el az osztrák fővárosból.²⁰⁹ Végül az összegnek csak egy töredéke, 3 millió korona jutott el a dél-alföldi városba Teleki Pálon keresztül,²¹⁰ de az előbbiektől függetlenül. Még május közepén döntöttek arról, hogy Teleki fog csatlakozni a bécsi ABC képviselőjeként az aradi (szegedi) kormányhoz.²¹¹ A földrajztudós-politikus azonban csak június 2-án érkezett meg, így az újabb Károlyi-kabinetben kaphatott szerepet.²¹²

A (volt) császárvárosból elutazása előtt Bornemisza hosszabb interjút adott a *Neue Freie Presse*-nek. Habár megemlítette, hogy Aradon alakult meg a kormány, de már nem oda, hanem Szegedre²¹³ kívánt visszamenni. Elmondta, hogy utazásának célja az volt, hogy kapcsolatot teremtsen a délszláv államba, Ausztriába, csehszlovák területre menekült magyar politikusokkal. Ez sikerült, úgy vélte, a vezető személyek minden pártban támogatják a szegedi kormány²¹⁴ törekvéseit. Azt állította, hogy nem az antant kezdeményezésére jött létre a kabinet, a győztesek nem is támogatják őket, sőt Magyarország belügyének tekintik „az anarchia és a rend elemei” között zajló küzdelmet. A hivatalos elismerés hiányát nem tartotta problémának, mert más kormányokat sem ismertek még el a monarchia utódállamainak területén. Úgy látta, ha a Károlyi Gyula-kabinetnek sikerül ténylegesen hatalmat gyakorolni Magyarország egy részén, akkor már „de facto” létező kormánynak fogják azt tekinteni.²¹⁵ Valószínűleg abból fakadt-e remény, hogy Henri Allizé bécsi francia követ is ugyanerre tett utalást Gratz Gusztávnak, és megígérte, hogy ha ez bekövetkezik, akkor közbenjár az aradi kabinet de facto elismerése érdekében Párizsban.²¹⁶

²⁰⁵ GRATZ 1935: 209.

²⁰⁶ A feltétel nélküli támogatást Zichy Aladár gróf és Pallavicini György őrgrof javasolta. Batthyány csak az előbbi említette memoárjában. BATTHYÁNY 2017: 637; GRATZ 1935: 208.

²⁰⁷ Valószínűleg Bartha Ábelre gondolt.

²⁰⁸ BATTHYÁNY 2017: 635–637.

²⁰⁹ KELEMEN 1923: 192–193.

²¹⁰ TÓTH 2021: 52.

²¹¹ GRATZ 1935: 209.

²¹² TÓTH 2019b: 25–28.

²¹³ Végül mégis Aradra ment előbb. KELEMEN 1923: 186.

²¹⁴ Az eredeti szövegben is „Szegediner ungarischen Regierung” szerepel, azaz Bornemisza már szegedi kormányként tekintett a kabinetre.

²¹⁵ *Neue Freie Presse*, 1919. május 20., 3–4.

²¹⁶ GRATZ 1935: 206–207.

Bornemisza arról is nyilatkozott, hogy szerinte a Tanácsköztársaság hamarosan összeomlik a belső nehézségei következtében. Az aradi proklamáció második pontja alapján hangsúlyozta, hogy a szomszédos államokkal baráti kapcsolatokat kívánnak ápolni. Különösen igaz ez Német-Ausztriára, amely (akkor még) nem lépett fel Magyarországgal szemben területi követelésekkel. Már egy lecsökkent területű, elsősorban mezőgazdasági területekből álló Magyarországgal számolt, amely tud élelmiszer-felesleget termelni, és ennek köszönhetően az iparosodott Ausztriával jó gazdasági együttműködést alakíthatna ki.²¹⁷ Az interjúból egyedül ez utóbbit szemlélte a *Népszava*. A cikk szerzője gúnyosan megjegyezte, hogy

„a területi integritás jelszavával szédelgő hazaffyak egyik reménysége, szemhunyorítás nélkül belenyugszik a »megkisebbitett« Magyarországba».

Szerinte a politikus Német-Ausztria gyarmatává tenné az országot, de ebbe az ország proletariátusa nem nyugodna bele:

„Az ország elűzött urai bizonyára epedve várják Bornemisza »külügyminiszter« urat és társait; az ország ipari és földműves-szegényei azonban a bécsi nyilatkozatra nem felelhetnek mást, mint hogy fogcsikorgatva és puskájukat még szorosabbra fogva kiáltják oda a fehéreknek: csak a mi testünkön keresztül!”²¹⁸

A kormány további aradi „működése”

A külügyminiszter küldetésére vonatkozóan azonban nem találtunk utalást az első minisztertanácsi ülés jegyzőkönyvében. Szintúgy arra sem, hogy itt mondták volna ki Károlyi Gyula javaslatára, hogy a kabinet összes tagja a saját költségét maga fedezi, továbbá működésük csak ideiglenes, és addig tart, amíg eljutnak a magyar fővárosba, vagy alkalmasabb személyeknek át tudják adni tisztségüket — igaz, az előbbieket követték már magából a kiáltvány szövegéből.²¹⁹

A kormány ugyan csak néhány napot működött Aradon, de ez idő alatt igyekeztek megteremteni a szükséges pénzügyi alapokat. Solymossy pénzügyminiszter berendelte szolgálattételre az aradi pénzügyigazgatóság megbízott vezetőjét, Berzseny Béla helyettes pénzügyigazgatót, akinek javaslatára Csernátorny Jenőt²²⁰ és Oláh Albertet beosztotta tárcájának elnöki osztályára.²²¹ A létrejövő központi állampénztárnak Oláh lett a pénztárnoka és Csernátorny az ellenőre.²²² Összesen 794 ezer korona állt rendelkezésükre, ebből a magyarpécskai adóhivatal-

²¹⁷ *Neue Freie Presse*, 1919. május 20., 4.

²¹⁸ *Népszava*, 1919. május 22., 2.

²¹⁹ KELEMEN 1923: 228.

²²⁰ Néhol Csernátorny.

²²¹ Ez Kelemen Béla szerint még 1919. május 5-én történt. KELEMEN 1923: 500.

²²² KELEMEN 1923: 500.

tól származott 54 070 korona és 58 fillér, az araditól²²³ mintegy 440 ezer korona, emellett 300 ezer koronát „zsákmányolt” az Arad Megyei Csendőrség Battonyán.²²⁴

Az adóbeszedésről egyedül Bartha Ábel tett említést: a kormány mintegy 150 ezer koronát gyűjtött össze a világháború után a helyi gazdáknak kiadott, de addig ki nem fizetett kincstári lovak vételára után, ebben bányavölgyi Éber Viktor nyugállományú huszárezredes segítette a kabinetet²²⁵ — ez a bevétel valószínűleg az aradi 440 ezer korona része lett.

Az előbb említett „hivatalos kasszán” felül még önkéntes adományok is rendelkezésre álltak. Ez Kelemen Béla szerint másfél millió koronát tett ki, és mintegy felét elvitte Szegedre Solymossy pénzügyminiszter. Azonban később ezt a pénzt nem volt hajlandó átadni a P. Ábrahám-kormánynak, hanem utóbb inkább visszajuttatta az adományozóknak.²²⁶ Sz. Szigethy nem tartotta kizárhatónak, hogy a teljes összeg nem állt rendelkezésre, egy részét csupán felajánlották, de nem fizették be.²²⁷ Magunk is egyetértünk e feltételezéssel, s valószínűnek tartjuk, hogy a ténylegesen biztosított összeg megegyezett azzal a 850 ezer koronával, amelyet az Arad Megyei Csendőrség részére biztosítottak a helyi kereskedők Paál Jób szerint.²²⁸ A fenti összegnek levéltári nyoma nincs, de valószínűsíthető, hogy nem költöttek belőle, vagy csak minimális összeget használtak fel, ha a másfél millió korona „mintegy fele” megmaradhatott.

Paál Jób említést tett arról is, hogy az első minisztertanács előtt Gábor Ferenc levelet adott át Pálmainak, amely szerint Krausz Simon és bankártársai ötmillió koronával támogatják a kormányt, ha az „sikeres akciót kezd a bolsevisták ellen.”²²⁹ Ehhez az összeghez azonban nem jutottak hozzá, bár Gábor később a szegedi kormányt anyagilag támogatta.²³⁰

Május 7-én Bartha Ábel belügyminiszter minden állami, törvényhatósági és tanügyi hivatalnál elrendelte a bizalmi-férfi rendszer megszüntetését, ettől kezdve a panaszaikkal az érintett tisztviselők és más munkavállalók Varjassy Lajos kormánybiztoshoz fordulhattak.²³¹ Valószínűleg erre utal Bartha a memoárjában és Paál Jób a riportkötetében, amelyek szerint a belügyminiszter feloszlatta a szakszervezeteket, és megtiltotta a köztisztviselőknek a belépést. A zszurnaliszta kötete alapján e lépést az aradi munkásság felháborodással fogadta.²³²

Az aradi kormány az intézkedéseinek többségénél a 1912. évi LXIII. törvénycikkre (*A háború esetére szóló kivételes intézkedésekről*)²³³ hivatkozott. E törvényből kiindulva hirdette ki a belügyminiszter a minisztertanács határozata alapján a statáriumot 1919. május 8-án.²³⁴ A dokumentum szerint rögtönítélő bíróság elé kerülnek, és bizonyítottság esetén halálbüntetéssel sújtandóak a következő bűncselekmények elkövetői (aláhúzással jelölve, amely az eredeti törvényben nem szerepel): lázadás, gyilkosság, szándékos emberölés, közegészség ellen halál okozásával elkövetett büntett, rablás, lopás (fosztogatás) büntette, szemérem elleni büntettek

²²³ Sz. Szigethy 420 000 koronát írt, de ez csak elgépelés vagy számítási hiba. Sz. SZIGETHY 1942: 9.

²²⁴ KELEMEN 1923: 504; Sz. SZIGETHY 1942: 9.

²²⁵ BARTHA 1920: 36–37.

²²⁶ KELEMEN 1923: 502.

²²⁷ Sz. SZIGETHY 1942: 10.

²²⁸ PAÁL 1919: 23.

²²⁹ PAÁL 1919: 22.

²³⁰ KELEMEN 1923: 503.

²³¹ HU-MNL-OL-K 573-15.

²³² BARTHA 1920: 36; PAÁL 1919: 23.

²³³ 1912. évi LXIII. tc.

²³⁴ BARTHA 1920: 35; HU-MNL-OL-K 573-46–52.

(erőszakos nemi közösülés, megfertőzés), gyújtogatás, a vízáradás okozásának büntette, vaspályákon, távirodákön (illetve távbeszélőn) vagy hajókön elkövetett közveszélyes cselekmények büntette, hatóság elleni erőszak büntette, magánosok elleni erőszak büntette, magánlaksértés büntette. A felsorolásból hiányzik²³⁵ — az eredeti törvényhez képest — a hűtlenség büntette, de ez valószínűleg csak véletlenül maradhatott ki.²³⁶ Természetesen a gyakorlatban ennek megvalósítása nem történt meg, sőt még hónapokig foglalkoztak a rendelet „farigcsálásával” a szegedi kormányok is, de az még 1919. augusztus 12-én is a „függőben” kifejezéssel volt ellátva.²³⁷

Szintén az 1912. évi LIII. tc. alapján neveztek ki több kormánybiztost. Salacz Gyula főszolgabíró Csanád vármegye,²³⁸ Green Nándort²³⁹ Arad város és az azonos nevű vármegye kormánybiztos-főispánjává²⁴⁰ nevezte ki a kormány,²⁴¹ de ténylegesen egyikük sem tudta a hatalmat gyakorolni. Krassó-Szörény vármegye és Szeged városa esetében a kormánybiztosi állást nem töltötték be.²⁴²

Paál Jób úgy látta, hogy a kabinet egyetlen tényleges eredménye a nyomdászsztrájk leszerelése volt²⁴³ — ez a *Gyógyszerési Közlöny* szerint Bársony Elemérnek volt köszönhető:

„Ez a siker annyira jelentős volt, hogy az érdekeltek küldöttségileg jelentették ki a miniszterelnök előtt, miképp Bársony nagyszerű munkája után a kabinetet teljes erejükből támogatni készek”²⁴⁴

—, de a kijelentés forrásértékét némileg megkérdőjelezi, hogy a többi miniszter meg sem említi a visszaemlékezésében sem Bársony szerepét, sem magát a sztrájkot.

A Magyar Hadügyminisztérium részéről a toborzás megkezdését is tervezték, de május 8-án még a belügyminiszter nem tudta meghatározni, hogy pontosan mely településeken tehetik ezt meg.²⁴⁵

Azt viszont már ekkor lehetett tudni, hogy hol nem. Fülöpp Béla és Pálosi Dénes — a minisztertanács határozata alapján — visszautazott Temesvárra május 6-án,²⁴⁶ és 7-én jelentkeztek a szerb kormánybiztosnál, Martin Filiponnál. A két miniszter a megszálló szerb katonai csapatok parancsnokságával kívánt egyeztetni, és írásbeli előterjesztést készítettek a magyar ellenforradalmi hadseregbe való toborzás ügyében.²⁴⁷

Még aznap este válaszolt a szerb kormánybiztos: sem ő, sem a csapatparancsnokság nem kapott hivatalos értesítést a „magyar nemzeti kormány megalakulásáról”, ezért a toborzást

²³⁵ Öt német vagy magyar nyelvű példány maradt fenn a hirdetményből, tartalmuk megegyezik.

²³⁶ HU-MNL-OL-K 573-46-52.

²³⁷ HU-MNL-OL-K 573-28-40.

²³⁸ HU-MNL-OL-K 573-8.

²³⁹ Néhol Grén, a halotti anyakönyvi bejegyzésben Greén.

²⁴⁰ BARTHA 1920: 35–36.

²⁴¹ Csak az előbbi kinevezése maradt fenn 1919. május 7-i dátummal. Bartha Ábel szerint mindkettejüket ő nevezte ki. A megmaradt kinevezés is a Belügyminisztérium anyagában található, de azon Károlyi Gyula miniszterelnök aláírása olvasható.

²⁴² HU-MNL-OL-K 573-11-13.

²⁴³ PAÁL 1919: 23.

²⁴⁴ *Gyógyszerési Közlöny*, 1919. november 15., 205–206.

²⁴⁵ HU-MNL-OL-K 573-60-63.

²⁴⁶ KELEMEN 1923: 229.

²⁴⁷ HU-MNL-OL-K 32-26.

nem engedélyezi, s egyben vagyonek Kobzással fenyegette meg a két politikust, ha utasítását nem tartják be. Szerinte az, hogy az aradi francia parancsnokság hozzájárulásával jött létre a kabinet, nem jelent semmit, mert

„nekik [értsd: a szerbeknek — T. M.] a francziákhoz semmi közük és a francziák által kiállított engedélyeket el nem ismerik”.

Azt állította, hogy az ő előzetes engedélye kellett volna mind az Aradra utazáshoz, mind a kormányban való részvételhez — az előbbiekkal összefüggésben pedig rendőri felügyelet alá helyezte Fülöppöt és Pálosit, egyben megtiltotta nekik Temesvár elhagyását.²⁴⁸ A barátságatlan válasz összefüggthetett azzal is, hogy a Polgári Tanács okozta — a megszállás nyugalma zavaró — „gondok” nem oldódtak meg. A temesvári magyar polgármester emlékiratai szerint Heegn főispán egyenesen azzal fenyegetőzött, hogy „meg fog lakolni” Fülöpp Béla azért, mert „most miniszternek nevezeti magát”.²⁴⁹

Május 8-án Károlyi Gyula egy-egy azonos tartalmú levelet írt Filiponnak és a bánáti szerb erők parancsnokának, Pantelija Panta Grujity²⁵⁰ tábornoknak, amelyeknek a magyar és a francia nyelvű pizkozatai fennmaradtak. Leveleiben leírta, hogy Aradon antibolsevista kormány alakult, amely jó kapcsolatot kíván kialakítani az antant államokkal, és ennek jegyében utazott Belgrádba tárgyalni a kabinet külügyminisztere. Felsorolta a négy temesvári illetőségű miniszterét, illetve államtitkárát, és kérte, hogy segítse a kormánybiztos és a parancsnok Szegedre, azaz a kormány új állomáshelyére jutását.²⁵¹

Habár Filipon azt mutatta, hogy nem veszi komolyan a francia megszállókat, természetesen figyelembe kellett vennie őket. A két miniszter a francia katonai parancsnokság segítségét kérte, amely kiállította az utazási igazolványt. Ezt két nappal később a szerb kormánybiztos is láttamozta, így megszűnt az internálásuk.²⁵²

A kormány a német származású nemzetiségi miniszter és szintén német államtitkára kinevezésével a bánáti svábokat próbálta megszólítani. A helyi lapok közül a sváb közösség jövőjét a magyarsággal együtt elképzelő *Schwäbische Volkspresse* üdvözölte a kormányt, közölte annak proklamációját, és megszólaltatta Fülöpp Bélát. Velük szemben a pángermán *Deutsche Wacht* „nem eléggé németnek” tartotta Hemment, és elégedetlen volt a kabinettel.²⁵³

Úgy tűnt viszont, hogy a románok kedvezően fogadták az aradi kormány megalakulását — legalábbis ezt írta de Lobit május 7-én a nagyszebeni román Kormányzótanács²⁵⁴ egyik meg nem nevezett tagja²⁵⁵ által közölt információk alapján.²⁵⁶ De Lobit kincstári optimizmusa meglepő, hiszen tudhatta, hogy Aradra a románok akarnak bevonulni, és egy visszaemlékezés szerint maga de Gondrecourt is azért tanácsolta a Szegedre költözést a kabinet tagjainak, mert

²⁴⁸ HU-MNL-OL-K 32-26.

²⁴⁹ GEML 1924: 141.

²⁵⁰ A legtöbb korabeli magyar forrásban Gruics.

²⁵¹ HU-MNL-OL-K 32-27-29.

²⁵² KELEMEN 1923: 229.

²⁵³ JAKABFY—PÁLL 1939: 45.

²⁵⁴ Erdély, Bánság és Partium Kormányzótanácsa, románul Consiliul Dirigent al Transilvaniei, Banatului și Ținuturilor românești din Ungaria.

²⁵⁵ Valószínűleg dr. Ioan Suciú lehetett e személy. *Nagyszeben*, 1919. május 13., 161.

²⁵⁶ ÁDÁM—ORMOS 1999: 296.

a románok nem örültek a kormány megalakításának.²⁵⁷ Ioan Sociu ugyan valóban azt javasolta, hogy tárgyaljanak a kormánnyal (hívják meg Varjassyt Nagyszebenbe), de közben a román csapatok bevonulását sürgette, mert szerinte bármikor lemészárolhatják a városban lézengő „volt vörösgárdisták” a helyi románokat.²⁵⁸ Pár nappal később be is igazolódott Mezőhegyesen, hogy mit jelent a „kedvező fogadtatás”.

A „mezőhegyesi baleset”

Mint korábban említettük, gyakorlatilag már a kezdetektől fogva egyértelmű volt, hogy a nemzeti kormánynak át kell tennie a székhelyét Szegedre Arad várható román megszállása miatt.

A város egyelőre még a franciák kezében volt, viszont a makói hídfőhöz már a románok megszállta vasútvonalon keresztül vezetett az út. Az utazáshoz az Aradi és Csanádi Egyesült Vasutak két vonatot bocsátott a kormány rendelkezésére, a kabinet szerelvényét (a cég díszkocsijával) Koromzay Frigyes, a vállalat vezérigazgatója vezette.²⁵⁹

A kormányt segítve Saint-Laumer százados Arad vármegye Román Nemzeti Tanácsához²⁶⁰ fordult, s kérte, támogassák a kabinet eljutását Szegedre. Az áthaladási engedélyt, amelynek kiállításához a nagyszebeni román Kormányzótanács (helyesebben valószínűleg a kiküldöttje)²⁶¹ is hozzájárult, dr. Romul Veliciu mint Arad vármegye prefektusa állította ki.²⁶² Dr. Sever Miclea,²⁶³ a tanács titkára önként vállalta, hogy elkíséri a kormányt.²⁶⁴ Az aradi ügyvéden kívül egy francia főhadnagy is a kíséretbe került.²⁶⁵

Az 1919. május 8-án Aradon kiállított „Szabad utazási engedély” szövegében Veliciu hangsúlyozza, hogy az „új magyar kormány” „kizárólag a volt Magyarország tiszta magyar területére” alakult meg „a francia haderő védelme alatt”.

„Miután általános érdek, hogy a bolsevizmus minden területen leveressék, ennek szolgáltatásban állott az újonnan alakult magyar nemzeti kormány és ugyancsak ennek támogatására az aradi magyar hadsereg és csendőrség is eltávozik Aradról”

— állt a dokumentumban. Veliciu a nyílt parancsban kérte, hogy mind a katonai, mind a polgári román hatóságok engedjék szabadon távozni a kabinetet és kíséretét. Összesen 30 főt sorolt fel név szerint (elsősorban minisztereket, államtitkárokat), illetve általánosságban kitért a hadügyminisztérium 25 fegyvereit vivő tisztjére és 50 fegyvertelen altisztjére, illetve közkatonájára.²⁶⁶ Közülük nem mindenki utazott a vonaton, így a listán szereplő miniszterek közül

²⁵⁷ RÓNA 1930: 772.

²⁵⁸ L. BALOGH 2020: 162–163.

²⁵⁹ KELEMEN 1923: 229; PAÁL 1919: 24.

²⁶⁰ Consiliului Național Român din comitatul Arad.

²⁶¹ Minden bizonnyal ez itt is azt jelentette, hogy dr. Ioan Sociu támogatólag nyilatkozott az utazásról.

²⁶² BARTHA 1920: 38.

²⁶³ Magyaros formában dr. Miklea vagy Miclea Szevér (1885–1934) aradi román ügyvéd. Varjassy szerint a tanács vezetője volt, egy román nyelvű életrajzban viszont a szervezet titkáráként szerepel.

²⁶⁴ VARJASSY 1932: 58.

²⁶⁵ KELEMEN 1923: 229.

²⁶⁶ BARTHA 1920: 38–40.

Fülöpp Béla és Pálosi Dénes már nem tért vissza Aradra május 9-ig, illetve két miniszter hiányzott a névsorból: Bornemisza Gyula a bécsi útja miatt, valamint Varjassy Lajos, aki saját autóval rendelkezett.²⁶⁷

A két vonaton azonban ennél többen utaztak. A belügyminiszter által kiállított kétnyelvű (francia és magyar) igazolványok közül kettőn említik a különvonatot: egy május 6-ai és egy május 8-ai dátummal ellátottn.²⁶⁸ Fennmaradt egy 26 névből álló, május 8-ai datálású lista, amely valószínűleg szintén a vonaton belügyminiszteri jóváhagyással utazó személyeket tartalmazza. Közülük többen igazoltan eljutottak Szegedre, így a későbbi különítményes Vannay László hadnagy és Gábor Ferenc banktisztviselő, főhadnagy is, az utóbbi volt a két említett igazolvány egyike.²⁶⁹ Néhány személy szerepel mind a 26-os listán, mind a Veliciu-féle nyílt parancson, közülük tartozott Schartner Sándor belügyi fogalmazó, dr. Lukács István²⁷⁰ miniszterelnöki fogalmazó, Wekerle Géza miniszterelnöki titkár, ezenfelül gróf Csáky Andor az előbbi, míg felesége az utóbbi dokumentumon szerepel.²⁷¹ Többen nem szerepelnek egyik listán sem, pedig a vonaton utaztak.²⁷² Az altiszti és tiszti kíséret egészét Kelemen Béla és Barabás Béla száz főben adta meg, míg Paál Jób 68 tisztet és 200 főnyi legénységet említett.²⁷³

Varjassy Lajos Eckhardt Tiborral, a Csáky-házaspárral²⁷⁴ és egy francia tiszttel személygépkocsival indult útnak Pécskán és Nagylakon keresztül Makó felé, ahol a kormány fogadását kívánták előkészíteni. Óvatosságból az aradi kormánynak fegyvereket és lőszeret szállító francia teherautókat követték, így gond nélkül megérkeztek Makóra.²⁷⁵

Fülöpp Béla és Pálosi Dénes május 9-én autót akart kölcsönözni a temesvári polgármestertől, aki azonban megtagadta azt, ahogy azt is, hogy a délszláv megszállók által okozott károkról adjon hivatalos nyilatkozatot.

„Egyébként is kértem, hogy Temesvárt és engem ne keverjenek bele akciójukba, mert a megszálló szerb hadsereg és a főispánok az ő miniszterségüket nem ismerik el, már pedig nekünk a közbéke és nyugalom érdekében fenn kell tartanunk a szerbekkel a jó viszonyt”

— írta visszaemlékezéseiben Geml József.²⁷⁶ A két miniszter végül május 12-én érkezett meg Szegedre Tubán Tibor, Augner István és Saárossy-Kapeller Oszkár társaságában.²⁷⁷

Az aradiak két vonata május 9-én indult el: Barabás Béla és Paál Jób szerint a Szabó Zoltán vezette, katonákkal, csendőrökkel, fegyverekkel és munícióval megtöltött vonat reggel 6-kor hagyta el az állomást, de azt feltartóztatták Mezőhegyesen a román megszállók. A nemzeti tanács utazási engedélyén 10 óra szerepel, Paál 11 órát adott meg a második vonat indulása

²⁶⁷ VARJASSY 1932: 60.

²⁶⁸ HU-MNL-OL-K 573-71., 79.

²⁶⁹ HU-MNL-OL-K 573-66., 79.

²⁷⁰ Néhol Lukács.

²⁷¹ BARTHA 1920: 39–40; HU-MNL-OL-K 573-66.

²⁷² BARTHA 1920: 39–40; KELEMEN 1923: 229–230.

²⁷³ BARABÁS 1929: 163; KELEMEN 1923: 229; PAÁL 1919: 24.

²⁷⁴ Nem egyértelmű, hogy kikre utal Varjassy. Gróf Csáky Andor már május 8-án Szegeden volt. KELEMEN 1923: 128.

²⁷⁵ BARABÁS 1929: 163; VARJASSY 1932: 60.

²⁷⁶ GEML 1924: 140.

²⁷⁷ KELEMEN 1923: 140.

tekintetében, míg Varjassy azt írta, a mintegy 70 km-re lévő Makóra várták már ez utóbbi időpontra a minisztereket.²⁷⁸

A második vonat utasai Pécskán kaptak értesítést arról, mi történt az első szerelvénnel Mezőhegyesen, de — bízva az aradi románok engedélyében, illetve a személyes román (és francia) kíséretben — folytatták az útjukat.²⁷⁹ Gheorghe Rambela őrnagy, a 2. călărași lovas-ezred I. osztályának parancsnoka azonban a második vonatot is feltartóztatta.

„Az előző katonai vonat ablakaiból átszólnak az utasok, hogy baj van, nem engednek tovább. A mezőhegyesi pályaudvar tele van román katonasággal, akik fegyverrel kezükben várják a parancsot, sőt gépfegyverek sorjában ásítoznak a berobogó vonat elé. Megállunk. Harsány kiáltások, hogy nem szabad kiszállani senkinek sem. A mozdonyt lekapcsolják a szerelvényről, elviszik, nehogy erővel birtokba vehessük”

— emlékezett vissza Barabás Béla. Hiába tiltakozott a kísérő francia tiszt és Miclea, Rambela kijelentette, hogy csak Bukarest engedélyével haladhatnak tovább a vonatok. Néhány órán át még leszállni sem engedték a minisztereket, majd a román katonák sorfala között mehettek

„az állomással szemben lévő elég kényelmes vendéglőbe ebédelni, vacsorálni.”²⁸⁰

Néhány kortárs és egyes miniszterek Varjassy Lajos „ármánykodásait” sejtették a feltartóztatás mögött. Azt állították, hogy — jó román kapcsolatait kihasználva — szándékosan csalta őket törbe. Erre azért volt szükség, hogy közben Szegeden társait megkerülve tárgyalhasson,²⁸¹ vagy akár saját maga lehessen a miniszterelnök. A volt kereskedelemügyi miniszter memoárjában e vádra, amely a romániai magyar sajtóban is előkerült, úgy reagált, hogy az

„amilyen aljas, épp oly nevetséges is. Ha az aradi kormány miniszterelnöke akartam óhajtottam volna lenni, ezt a kívánságomat minden intrika nélkül elérhettem volna, főleg a franciáknál élvezett befolyásom következtében.”²⁸²

Paál Jób és Barabás Béla elsősorban Szabó Zoltán hadügyminisztert tette felelőssé az események miatt. Kelemen Béla is részletesen bemutatja ezt az „alternatívát”: eszerint Saint-Laumer közvetítette a román katonai vezetőség azon kérését, hogy fegyvert és muníciót ne vigyenek magukkal. Ennek ellenére ezt nem tartották be, egy (Paálnál kettő) vagon megraktak munícióval és fegyverekkel. Szabó a tiszteket is arra biztatta, hogy hozzák el az oldalfegyvereiket — igaz, ez utóbbit nem is tiltotta az Arad megyei román prefektus nyílt parancsa. Kelemen úgy vélte, a románok kémeik útján értesülhettek a hajnali berakodásról, ezért már felkészülten várták Mezőhegyesen a vonatokat.²⁸³

²⁷⁸ BARABÁS 1929: 164; BARTHA 1920: 40; VARJASSY 1932: 60.

²⁷⁹ KELEMEN 1923: 229.

²⁸⁰ BARABÁS 1929: 164–165.

²⁸¹ A kérdéssel bővebben foglalkozom az alábbi, megjelenés előtt álló tanulmányomban: TÓTH 2024b.

²⁸² VARJASSY 1932: 61.

²⁸³ BARABÁS 1929: 163–164; KELEMEN 1923: 229; PAÁL 1919: 41–42.

Varjassy és Eckhardt szerint csak az egyik probléma volt a teljes felfegyverzetséggel, valójában a katonai parancsnokság engedélye hiányzott az átutazáshoz. A feltartóztatás híre gyorsan terjedt, a kereskedelemügyi miniszter és Eckhardt még aznap jelezte a problémát a véletlenül pont Makón tartózkodó Charpy tábornoknak, aki a román térparancsnokhoz, Constantin Brătianu huszárőrnagyhoz irányította őket. A tiszt kijelentette, hogy az ügy politikai kérdés, Bukarest nélkül nem tehet semmit.²⁸⁴

Barabás két lehetőséget vázolt fel az internálás okaként: vagy a románok így akarták megakadályozni, hogy a magyarok önerővel és francia segítséggel döntsék meg a Tanácsköztársaságot, s helyettük ezt ők tehessek meg, vagy azért lettek elfogva, mert Kun Bélának kérték a kiadatásukat, sőt ezért cserébe területi engedményeket is adtak volna, de ez utóbbit ő maga sem tartotta hihető lehetőségnek.²⁸⁵

Az egyértelmű, hogy mind a kormányra, mind az Arad megyei csendőrségre fenyegetésként tekintett a román hadsereg. Az elfogatás pontos oka az Erdélyi Csapatok Parancsnokságának²⁸⁶ hadinaplójában sem lett megfogalmazva, de a május 9-i bejegyzésben leírtak közelebb vihetnek minket a válasz megadásához. Ebben beszámoltak arról, hogy Aradról elindult katonai kísérettel a kabinet, és Makón a kormányt éltető falragaszok jelentek meg. Azt is állították, hogy Károlyi Gyulának kapcsolatot tartanak fenn Kun Béla titkárával, és „bolsevista alapelveket” vallanak.²⁸⁷

Azt gondoljuk, a bemutatott visszaemlékezéseket és forrásokat vizsgálva elvethető az a vád, hogy Varjassy akarta törbe csalni miniszter társait. Felmerülhet lehetőségként, hogy a román katonai és az Arad megyei politikai hatóságok nem egyeztettek egymással, vagy ha igen, akkor pont ezzel mutatta meg a hadsereg, hogy a valós irányítás a kezükben van. Az első vonat feltartóztatása még érthető lenne a fegyverek szállítása miatt, de nem magyarázza meg a második szerelvény feltartóztatását, s főleg az utasok többhetes fogságát. Nem zárható ki, hogy más volt az aradi és a regáti román politikusok szándéka — az előbbieket örültek a kabinet távozásának, hiszen ezzel egy súlyos akadályt háríthattak el a város román megszállása elől, míg Bukarest már magának a kormánynak a létét is veszélyesnek érezte. Nem tartjuk elvethetőnek azt a lehetőséget sem, hogy a románok szándékosan csalták törbe a szegedi kormány tagjait — a fegyverszállítás csupán egy ürügy volt. A legvalószínűbb, hogy ez a lépés (Bukarest jóváhagyásával) tisztán katonai akció lehetett, de nem zárható ki az sem teljes mértékben, hogy a vármegyei politikai elit és a hadsereg együttműködésében valósult meg.

A szegediek és az aradiak a mezőhegyesi fogság alatt

A románok a katonákat, köztük Szabó Zoltán hadügyminisztert és további 28 főt — minisztereket, államtitkárokat, miniszteri beosztottakat, a miniszterek kíséretének tagjait, valamint Koromzayt — helyben internálták.²⁸⁸ Sever Micleát nem találtuk meg a Kelemen által felsorolt

²⁸⁴ VARJASSY 1932: 61; ECKHARDT 1922b: 5–6.

²⁸⁵ BARABÁS 1929: 165.

²⁸⁶ Comandamentul Trupelor din Transilvania.

²⁸⁷ CIUBOTĂ—NICOLESCU—ȚUCĂ 1998: 194.

²⁸⁸ KELEMEN 1923: 229–230.

internáltak között, habár ő is a foglyok közé került; Bartha Ábel szerint csupán azért, hogy könnyebben kihallgathassa őket, de nem zárható ki, hogy valójában a hadsereg és a (vármegyei) polgári hatóság hatásköri vitájának áldozata lett. Egy román újságban arra utaltak, őrizetbe vétele összefüggött azzal, hogy a magyarok segítője volt.²⁸⁹

Két napig a vagonokban tartották őket fogva, majd egy-egy kincstári épületben — a civileket a Kantár nevű nőtlentishti-lakban, a katonákat egy szomszédos házban — helyezték el Mezőhegyesen.²⁹⁰ Rambela 1919. május 11-én adta ki első parancsát. Ebben megtiltotta, hogy az élelmet behozók kivételével bárki is belépjen az internáltak helyiségeibe. Elrendelte az összes ajtó és ablak bezárását minden nap este 9-kor. A szobák ajtajára ki kellett függeszteni a lakók névsorát. Meghatározta a fogyasztható alkoholmennyiséget: a legénység (beleértve az altiszteket) nem ihatott, a főtiszték (alhadnagytól századosig) ebéd és vacsora idején 250 gramm (2,5 deciliter) alkoholt kaptak, míg a törzstisztek és a miniszteri tagok esetében nem volt korlátozás. Az utasítást megszegő internáltakat (és velük együtt az őrparancsnokot) haditörvényszékkel fenyegette meg a katonatiszt.²⁹¹

A kultuszminiszter megörökítette memoárjában, hogy nemcsak a lefekvést és az étkezést szabályozták szigorúan, hanem csak rövid időre, fegyveres kísérettel mozdulhattak ki az épületből.²⁹² Egy-egy szobában több minisztert is elhelyeztek, gróf Károlyi Gyula szobatársa báró Solymossy Lajos lett. Egy aradi tudósító szerint a miniszterek, valamint Koromzay és Berzsenyi szabadon sétálhattak a Kantár kertjében, könyvekhez és újságokhoz juthattak.²⁹³ A helyi lakosság barátságosan viszonyult hozzájuk:

„A Mezőhegyesen lakó kincstári méntelep és gazdaság tisztikara nagy részvétellel volt sorunk iránt s igyekeztek fogságunkat figyelmességükkel enyhíteni”

— írta Barabás.²⁹⁴ A minisztertanács üléseit is megtartották, amelynek tényét Kelemen Béla naplójában gúnyosan, idézőjelbe téve jegyezte fel.²⁹⁵

A szegedi ellenforradalmárok kezdetben kifejezetten ellenségesen viszonyultak az aradi kormányhoz. Kelemen Béla május 7-én szerzett tudomást az aradi kabinet megalakulásáról, s az alábbi jegyezte fel:

„Aligha lehet a dolgot komolyan venni. Ilyen helyi alakulás minden városban létesülhet.”²⁹⁶

Béatrix városkormányzó még aznap arról tájékoztatta Szombathelyi Béla magyar állomásparancsnokot, hogy másnap a Károlyi-kormány Szegedre érkezik, de ez elmaradt, csupán má-

²⁸⁹ BARTHA 1920: 43; *Gazeta Transilvaniei*, 1919. május 25., 2.

²⁹⁰ BARABÁS 1929: 164; BARTHA 1920: 42; *Keleti Újság*, 1919. május 18., 1.

²⁹¹ HU-MNL-OL-K 573-87-92; BARTHA 1920: 43.

²⁹² BARABÁS 1929: 164.

²⁹³ *Keleti Újság*, 1919. május 18., 1.

²⁹⁴ BARABÁS 1929: 164.

²⁹⁵ KELEMEN 1923: 174.

²⁹⁶ KELEMEN 1923: 119.

jus 9-én érkezett meg a kormányból Varjassy és Eckhardt.²⁹⁷ Ekkor a szegedi ABC határozatot hozott az aradi kormány ügyében. Eszerint csak a bécsi ABC végrehajtó bizottsága az egyetlen, amelyet minden politikai párt „az ország sorsának és politikájának irányítására teljhatalommal” ruházott fel, s ennek albizottságai szerveződtek az ország különböző területein — beleértve az aradi ellenforradalmi mozgalmat is (ki nem mondva: az aradi Union Sacrée-t). Kijelentették a szegediek, hogy az aradi kabinet „a törvényes alapnak még a látszatával sem bír”, nem gyakorolhatja a végrehajtó hatalmat, nem képviselheti a törvényhozást: „az Aradon állítólag megalakult kormányt önkormánytnak tekinti, azt a nemzet képviseletének el nem ismeri”. Minderről pedig nem Varjassy Lajos kereskedelemügyi minisztert, hanem Varjassy Lajos kormánybiztost értesítették, egyben felszólították, hogy utasítsa Bornemiszt és Augnert arra, hogy a szerb kormánnyal ne kössenek semmilyen megállapodást addig, amíg a szegediek nem kapnak értesítést a bécsi ABC-től.²⁹⁸

Kelemen Béla és Varjassy Lajos személyesen találkozott május 10-én, ahol az aradi miniszter hangsúlyozta, hogy nem végleges a kabinet összetétele, a szegediek személyi kívánságait figyelembe kívánják venni. Kelemen Károlyival akart tárgyalni, Varjassy arról tájékoztatta őt, hogy a kabinet tagjai este már Szegeden lesznek, mert de Gondrecourt Belgrádból kapott utasítást arra, hogy elhozza őket.²⁹⁹ Az aradi városkormányzó kérését azonban Bukarestre hivatkozva ugyanúgy elutasították:³⁰⁰ a mezőhegyesi fogságban lévők helyett csak a kormány Temesvárról érkező tagjai jelentek meg a városban, akik már május 14-én új kormányt akartak alakítani az aradi kabinet ott tartózkodó tagjaiból, valamint a szegediekből. Végül megegyeztek abban, hogy létrehoznak egy közös bizottságot. Az aradi kormány öt (Varjassy, Saárossy-Kapeller, Fülöpp, Pálosi, Eckhardt), a szegedi ABC végrehajtó bizottságát három (Kelemen, Szombathelyi, Back Bernát nagyiparos), a bécsi ABC-t egy (Gömbös), az országos magyar szövetkezett pártokat szintén egy (Hencz Károly) fő képviselte. Megegyeztek abban, hogy egy minden pártot és társadalmi osztályt képviselő, nemzeti elven alapuló kormányt tartanak kívánatosnak, és a bécsi Antibolsevista Comitével összhangban szeretnének működni.³⁰¹

Károlyi Gyuláék internálása ellenére Eckhardt Tibor levélben kapcsolatba tudott lépni a Mezőhegyesen ragadtakkal. A miniszterelnök 1919. május 16-án megtiltotta a Szegeden lévő kormánytagoknak az önálló működést, és a Kelemen Bélával való együttműködést írta elő számukra.³⁰² Az előbbire hivatkozva az időközben megalakult szegedi Union Sacrée május 21-én tartott gyűlésén kormányzóbizottságot választottak, hattagú végrehajtó bizottsággal és húszfős kormányzótanáccsal. A végrehajtó bizottság elnöke a távollévő, de a következő napokra várt Teleki Pál lett. A földrajztudós-politikuson kívül Bécset Gömbös, Temesvárt Fülöpp, Aradot Varjassy, Budapestet Hencz, Szegedet pedig Kelemen képviselte.³⁰³

Közben újabb szigorítást jelentett az aradi hírlapíró látogatásának másnapján, május 18-án Rambela következő parancsa. Ebben a tisztt, „az internáltak részéről a román katonákkal szemben rosszakaratot tapasztalva”, megtiltotta, hogy azok — beleértve mind a katonákat,

²⁹⁷ KELEMEN 1923: 121; VARJASSY 1932: 61.

²⁹⁸ KELEMEN 1923: 134.

²⁹⁹ KELEMEN 1923: 136.

³⁰⁰ ECKHARDT 1922b: 6.

³⁰¹ KELEMEN 1923: 146–147.

³⁰² KELEMEN 1923: 161.

³⁰³ TÓTH 2019a: 36.

mind a polgári személyeket — román katonákkal kommunikáljanak. A tilalom megszegőit ismét haditörvényszékekkel fenyegette meg.³⁰⁴

A miniszterek közül Bartha Ábel idő előtt, angolosan távozott: a Nádaskay István csendőr főhadnagy által becsempészett női öltözetben, majd vasutas egyenruhában május 21-én elhagyta Mezőhegyest, és másnap Szegeden jelentkezett.³⁰⁵ Szökése felesleges volt, május 22-én elengedték a kormány tagjait és kíséretüket, akik visszatérhettek Aradra.³⁰⁶ Négy polgári személyt továbbra is őrizetben tartottak tíz napig, Kelemen Béla szerint azért, mert nevük nem szerepelt a nyílt parancson. Azonban csupán húsz fő található meg mind a Veliciu-féle nyílt parancsban, mind a Kelemen által közölt internált névsorban: Koromzay Frigyes, Kósa Olivér, Lőcs Gyula, Neustadt Emil hiányzott az előbbi listáról.³⁰⁷ A 26 fős belügyminiszteri névsoron ugyan Kósa volt az első helyen, de a rögtön utána következő Gábor Ferencet mégis ott tartották a románok.³⁰⁸ Igaz, ez utóbbi összefügghetett azzal, hogy Kelemen Béla „aradi uraktól” nyert értesülése szerint Gábor nemcsak az első világháború alatt szolgált a városban, hanem ott maradt még Károlyi Mihály hatalomra jutása után is, s a vármegyében a „Gábor-különítmény” „hatékonyan közreműködött” a környékbeli zsidó kereskedőket, kocsmárosokat, földbirtokosakat előszeretettel megtámadó — a korabeli forrásokban csőcseléknek³⁰⁹ nevezett — elemekkel szembeni fellépésben.³¹⁰ A helyi Román Nemzeti Tanács vádjai szerint négy román kivégzésére is parancsot adott Kerülős községeben, a csendőrök által a közeli patakba lőtt emberek közül háromnak a holttestét megtalálták.³¹¹ A katonákat sem engedték el, hanem Craiovába internálták őket — beleértve magát Szabó Zoltán hadügyminisztert is.³¹²

Az aradi Magyar Minisztérium lemondása

A szabadon engedett miniszterek és munkatársaik Aradra tértek vissza. A város ekkor már román megszállás alatt állt. 1919. május 16-án Franchet d’Espèrey engedélyezte bevonulásukat azzal a kitétellel, hogy a település francia parancsnokság alatt marad, és a francia helyőrség sem távozik.³¹³ 19-én a románok Green Nándort a vármegye feletti hatalom átadására kényszerítették.³¹⁴ Az ezt követő hetek során a „mohó kis szövetséges” polgári és katonai képviselői fokozatosan kiszorították a franciákat a városból.³¹⁵

Aradra érkezett meg egy francia tiszt kíséretében Bornemisza is, a külügyminiszter beszámolt Károlynak a belgrádi és bécsi egyeztetésekről.³¹⁶ Barabás emlékei szerint még tartottak

³⁰⁴ HU-MNL-OL-K 573-83-85; BARTHA 1920: 44.

³⁰⁵ BARTHA 1920: 42; KELEMEN 1923: 174.

³⁰⁶ Paál Jób szerint 23-án. Barabás és Kelemen viszont május 22-én való kiengedésről írtak. BARABÁS 1929: 165; KELEMEN 1923: 230; PAÁL 1919: 44.

³⁰⁷ BARTHA 1920: 39-40; KELEMEN 1923: 229.

³⁰⁸ KELEMEN 1923: 229-230; HU-MNL-OL-K 573-66.

³⁰⁹ A jelenségről lásd a szomszédos vármegye esetében: MAROSVÁRI 2023.

³¹⁰ KELEMEN 1923: 517.

³¹¹ DOBERDÓI 1925: 94.

³¹² KELEMEN 1923: 230.

³¹³ BERNACHOT 1970: 315-316.

³¹⁴ TIMBUS—CACIORA 2008: 153.

³¹⁵ BERNACHOT 1970: 316-318.

³¹⁶ KELEMEN 1923: 186.

néhány minisztertanácsi ülést, az ezeken elhangzottakról azonban nem rendelkezünk más adatokkal.³¹⁷ Miután a Szegedre küldött Korossynak Kelemen Béla azt mondta, számíthat a kabinet a támogatásukra,³¹⁸ döntés született arról, hogy újból Szegedre próbálnak eljutni, de most már Temesváron át. Barabás — egészségi állapotára hivatkozva — viszont már nem kívánt utazni:

„bejelentettem rövid, de sikertelen miniszteri szereplésem után lemondásomat, s tisztelettel őrzöm gróf Károlyi Gyula miniszterelnök aláírásával azt az elismerő okmányt, amely szép szavakban emlékezik meg hazafias »érdemeimről«.”³¹⁹

Aradról a kormánytagok május 27-től érkeztek Szegedre, és 28-án — Szabó és Barabás kivételével — mindegyikük a Tisza-parti városban tartózkodott. A következő napon megkezdődtek a tárgyalások: a szegediek már három nappal korábban összeállítottak egy kormánynévsort, de azt Károlyi nem fogadta el. Azonban a két politikus hamar megtalálta a közös hangot: Varjassyval kapcsolatban mindkettejüknek fenntartásai voltak, de a francia kapcsolatai miatt megkerülhetetlennek tartották.³²⁰

Május 29-én este a szegedi Kass Szállóban tartottak minisztertanácsi ülést. A kormányfő elmondta, hogy két okból alakítottak kormányt Aradon: egyrészt, mert az ország ismertebb politikusai akadályoztatva voltak, másrészt pedig a francia offenzívát vártak. Azóta megváltozott a helyzet, és lehet olyan kabinetet alakítani, „amely minden tisztességes politikai pártot képvisel.” Károlyi Gyula ezért rábeszélte a kormányának tagjait a tárcájuk felajánlására és a lemondónyilatkozatuk aláírására. Hozzátette, ő is legszívesebben követné a példájukat, de nem tudná ezt megtenni lelkiismeret-furdalás nélkül ilyen válságos időszakban. Úgy látta másnap, hogy pont azok mentek bele a tárcájuktól megválásba a legkönnyebben, akikkel együtt akart dolgozni a következő időszakban, s csak azok akadékoskodtak, akikre egyébként sem kívánt számítani.³²¹ Május 30-án elfogadta a lemondásukat, ezzel véget ért az aradi kormány története.³²²

Ez azonban nem jelentette azt, hogy az egykori kormánytagok szereplése véget ért. Gyakorlatilag minden olyan, előző kabinetben részt vevő személy bekerült a május 31-én megalkotott szegedi kormányba, akit Károlyi szeretett volna maga mellett tudni. Egyetlen fontos kivételt említhetünk meg: Pálmai Lajos nem lett igazságügy-miniszter. Az aradi közjegyzőt a szegediek vétózták meg zsidó származása miatt.³²³

³¹⁷ BARABÁS 1929: 165.

³¹⁸ KELEMEN 1923: 181–182.

³¹⁹ BARABÁS 1929: 165.

³²⁰ KELEMEN 1923: 185–198; PÜSKI 2016: 39–41.

³²¹ KELEMEN 1923: 193–194.; HU-MNL-OL-K 32–30.

³²² HU-MNL-OL-K 32–30–31.

³²³ TÓTH 2021b: 50–51.

Összegzés

Az aradi Magyar Minisztérium hivatalosan 1919. május 6-tól május 30-ig működött, s e 25 nap mintegy felét is román internálásban töltötte tagjainak többsége. A kormány létrejöttéhez a legjelentősebb lökést a helyi francia megszálló csapatok adták, az ő kezdeményezésük, támogatásuk nélkül sem az ellenforradalmi mozgalmak nem jöttek volna létre, sem a kabinet nem alakult volna meg. Gróf Károlyi Gyula szinte véletlenül került az élére, tagjai között pedig az aradi és temesvári polgári elit, a különböző polgári pártok képviselői mellett a zavaros időszakra jellemző kalandorok is jelen voltak.

A kabinet valódi kormányzást nem folytatott, csupán próbálta azt imitálni. Már az első jelentős kihívás, a Szegedre költözés sem sikerült május 9-én. Az eredeti céljaik megvalósítására, azaz arra, hogy hivatalos elismerést nyerjenek, illetve a franciákkal együtt Budapestre vonuljanak, és valódi hatalomra tegyenek szert, esélyük sem volt.

Kisebbsi sikereket azonban elértek. Megszerezték a bécsi Antibolsevista Comité támogatását: a jobboldali emigráció fontosabb személyei írásban is támogatták céljaikat, és a lakosságot is ugyanerre szólították fel. Ezt ugyan nem követte a Tanácsköztársaság uralma alatt élők lázadása — bár nyilvánosságra hozás hiányában nem is tudhattak a felszólításról³²⁴ –, de értesülhettek arról, hogy létezik alternatíva: ha máshonnan nem, akkor a kommunista lapok „operettkormányt” gúnyoló cikkeiből. Eredménynek tekinthető az, hogy Károlyi Gyula meggyőzte a szegedi ABC tagjait is, fogadják el kormányát, majd végül nemcsak a saját kabinetjének tagjait mondatta le, hanem elérte, hogy a szegedi alternatíva, az ott alakított Országos Kormányzó Bizottság is beszüntesse működését.

Szakirodalom

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

HU-BFL-XXXIII.-1-a. 1.a Állami anyakönyvi másodpéldányok levéltári gyűjteménye.

(FamilySearch adatbázison keresztül.)

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (OL)

HU-MNL-OL-K 32 = K 32 Szegedi kormány miniszterelnöksége.

HU-MNL-OL-K 573 = K 573 Szegedi kormány belügyminisztériuma.

1912. évi LXIII. törvénycikk a háboru esetére szóló kivételes intézkedésekről.

KIADOTT FORRÁSOK

ÁDÁM Magda — ORMOS Mária (szerk.)

1999 *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1918–1919.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

³²⁴ Ez csak május végén, már Szegeden történt meg. GRATZ 1935: 209.

BERNACHOT, Jean

1970 *Les armées françaises en Orient après l'armistice de 1918. L'armée française d'Orient l'armée de Hongrie.* Paris

CIUBOTĂ, Viorel — NICOLESCU, Gheorghe — ȚUCĂ, Cornel (szerk.)

1998 *Jurnal de operațiuni al Comandamentului Trupelor din Transilvania (1918–1921).* Satu Mare.

GYARMATI Enikő (ford. és jegyz.)

2021 *Svájc történetének forrásai III. Svájc bécsi követének politikai jelentései Magyarországról (1919).* Budapest.

L. BALOGH Béni

2020 *Románia és az erdélyi kérdés 1918–1920-ban. Dokumentumok.* Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont.

ȚIMBUS, Mircea — CACIORA, Andrei

2008 *Orașul și Județul Arad după 1 decembrie 1918. Din amarul lunilor de tranziție către administrația română. Studii și documente.* Arad.

VISSZAEMLEKEZÉSEK, NAPLÓK, KORTÁRS MUNKÁK

BARABÁS Béla

1929 *Emlékirataim 1855–1929.* Arad.

BARTHA Ábel

1920 *Az álforradalomtól a nemzet újraébredéséig.* Budapest.

BATTHYÁNY Tivadar, gróf

2017 *Beszámolóim.* Budapest.

DOBERDÓI Breit

1925 *A magyarországi 1918/19. évi forradalmi mozgalmak és a vörös háború története,* 2. kötet. *A proletárdiktatura kikiáltásától a románok támadásáig.* Budapest.

ECKHARDT Tibor

1922a A francia megszálló csapatok szerepe az aradi és szegedi ellenforradalomban. *Magyar Külpolitika*, 1922. október 15., 1–2. <https://doi.org/10.1093/ptj/2.2.15>

1922b A francia megszálló csapatok szerepe az aradi és szegedi ellenforradalomban. *Magyar Külpolitika*, 1922. október 29., 5–6.

GEML József

1924 *Emlékiratok polgármesteri működésem idejéből (1914. VI. 15. — 1919. IX. 4.).* Temesvár.

GRATZ Gusztáv

1935 *A forradalmak kora. Magyarország története 1918–1920.* Budapest.

JAKABFY Elemér — PÁLL György

1939 *A bánsági magyarság húsz éve Romániában 1918–1938.* Budapest.

KELEMEN Béla

1923 *Adatok a szegedi ellenforradalom és a szegedi kormány történetéhez (1919).* Szeged.

KUN Béláné

1969 *Kun Béla.* Budapest.

PAÁL Jób

1919 *A száz napos szegedi kormány. Az ellenforradalom története.* Budapest.

PATTANTYÚS-ÁBRAHÁM Dezső

2017 *Danckai Pattantyús Ábrahám Dezső egykori miniszterelnök memoárjai, valamint 1973-ban elmondott emlékei.* Összeáll. KÉRY László András. Budapest.

RÓNA Lajos

1930 *Harminc év az újságírói pályán III.* Budapest.

SZ. SZIGETHY Vilmos

1942 *A szegedi kormányok pénzügyei.* Szeged.

TONELLI Sándor

1939 *A franciák Szegeden. Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Geographico-historica 7, 1–63.*

VARJASSY Lajos

1932 *Gr. Károlyi Mihály, Kun Béla, Horthy Miklós. Az októberi forradalomtól a „bűnös” Budapest hódolatáig. 1918–1919.* Timisoara.

WAGNER Károly

1920 *Forradalomtól az ellenforradalomig. Ki vezette az ellenforradalmat? Visszaemlékezések.* Budapest.

SAJTÓ

8 Órai Ujság, 1920.

Budapesti Közlöny, 1911–1918.

Csiki Lapok, 1919.

Egyenlőség, 1919.

Délmagyarország, 1914–1919.

Friss Ujság, 1919.

Gazeta Transilvaniei, 1919.

Gyógyszerészből miniszter 1919. Gyógyszerészi Közlöny, 1919. november 15., 205–206.

Keleti Ujság, 1919.

Népszava, 1919.

Neue Freie Presse, 1919.

Neues Wiener Journal, 1919.

Rendeleti Közlöny a Magyar Királyi Honvédség számára. Személyes Ügyek, 1916–1918.

Szeged és Vidéke, 1919. április 27.

Tages Post, 1919.

Világ, 1919.

SZAKIRODALOM

BABUCS Zoltán — GULYÁS László

- 2021 Hogyan született meg, és mit tartalmazott a belgrádi katonai konvenció? In GULYÁS László — SZIDIROPULOSZ Archimédesz (szerk.): *Trianoni kiskaté*. Budapest: L'Harmattan, 34.

BENE Krisztián

- 2020 A francia megszálló hadsereg szerepe a magyar határváltozásokban 1918–1920 során. Tervek és valóság. In BARABÁS Gábor et al. (szerk.): *Pontes. A PTE BTK Történettudományi Intézetének Évkönyve 3. Határ — Változás — Átmenet*. Pécs: Kontraszt Plusz Kft., 134–152.
- 2021 A délvidéki semleges zóna létrehozása. In GULYÁS László — TÓTH Marcell — ZEMAN Ferenc Csaba (szerk.): *Lokális Trianon 1. Csongrád, Csanád és Torontál vármegye az összeomlás éveiben, 1918–1920*. Szeged: Egyesület Közép-Európa Kutatására, 11–25.

HORNYÁK Árpád

- 2000 A belgrádi katonai konvenció. *Világtörténet*, 22/2, 74–84.

KEREPESZKI Róbert

- 2023 A szegedi (és aradi) ellenkormányok. In ABLONCZY Balázs et al. (szerk.): *Trianon enciklopédia*. Budapest: Ludovika Egyetemi Kiadó, 247–250.

KÓKAI Sándor

- 2013 Illúziók és csalódások: a Bánsági Köztársaság. *Közép-Európai Közlemények*, 6/2, 63–74.

MAROSVÁRI Attila

- 2023 *A vidék lázadása 1918 őszén. Erőszak és hatalomátrendeződés Csanád vármegyében*. Budapest: Erőszakkutató Intézet.

MIKLÓS Péter

- 2020 Az aradi ellenforradalmi kormány történetéhez. *Közép-Európai Közlemények*, 13/1, 225–231.

NAGY Miklós

- 2018 A belgrádi katonai konvenció. *Szeged*, 30/11, 12–16.
- 2019 *Francia megszállás Szegeden (1918–1920)*. Szeged: Areión Könyvek.
- 2020 Párizsi levéltári adalékok az 1918/20-as szegedi francia megszállás történetéhez. *Szeged*, 32/2, 8–15.

ORMOS Mária

- 1984 *Padovától Trianonig*. Budapest: Kossuth Kiadó.

POLLMANN Ferenc

- 2016 A forradalmak kora (1918–1919). In HERMANN Róbert (szerk.): *Magyarország hadtörténete III.* Budapest: Ludovika Egyetemi Kiadó, 339–352.

PÜSKI Levente

- 2016 *A Horthy-korszak szürke eminenciása. Károlyi Gyula (1871–1947).* Budapest—Pécs: Kronosz Kiadó.

ROMSICS Gergely

- 2023 *Összeomlás, útkeresés, 1917–1920.* Budapest: HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.

ROMSICS Ignác

- 1985 Bethlen István és a forradalmak kora. *Történelmi Szemle*, 18/4, 561–590.
2017 Ellenforradalom és konszolidáció. A Horthy-rendszer első tíz éve. In ROMSICS Ignác (szerk.): *A Horthy-korszak* Budapest: Gondolat Kiadó, 11–177.

TÓTH Marcell

- 2019a A forradalom és az ellenforradalom városa. *Szeged*, 31/5, 30–38.
2019b 1919 Szegedje és a nemzeti kormányok. *Szeged*, 31/6, 25–34.
2021a Szeged a Nagy Háború után. Károlyi Mihály embereitől Károlyi Gyula megjelenéséig. In GULYÁS László — TÓTH Marcell — ZEMAN Ferenc Csaba (szerk.): *Lokális Trianon 2. Szeged az összeomlás éveiben, 1918–1920.* Szeged: Egyesület Közép-Európa Kutatására, 13–25.
2021b „Letörjük a bolsevizmust és helyreállítjuk a rendet”. A szegedi nemzeti kormányok története. In GULYÁS László — TÓTH Marcell — ZEMAN Ferenc Csaba (szerk.): *Lokális Trianon 2. Szeged az összeomlás éveiben, 1918–1920.* Szeged: Egyesület Közép-Európa Kutatására, 49–64.
2024a Az aradi kormány története. *Délvidéki Szemle*, 11/1, 17–61.
2024b *Egy rejtélyes figura, Varjassy Lajos a visszaemlékezések tükrében.* Kézirat.

VADÁSZ Sándor

- 1969 Vix és Károlyi. *Hadtörténelmi Közlemények*, 16/2, 239–265.

Abstract

On 6 May 1919 the counter-revolutionary government was established with French support in Arad. The prime minister of the cabinet was Count Gyula Károlyi, the ministers were politicians and public figures from Arad and Temesvár. They repealed the laws of the Hungarian Soviet Republic and established the Arad County Gendarmerie as a counter-revolutionary armed force. The government functioned in Arad for a few days because the ministers decided to move to Szeged. However, the two trains did not arrive in the city on the banks of the Tisza, the Romanians interned Gyula Károlyi and most of the ministers on 9 May in Mezőhegyes. The interned persons were released on 22 May 1919 and returned to Arad. At the end of May,

the ministers resigned and on 31 May 1919 the new counter-revolutionary government was established in Szeged. The sources of my study are the documents of the Arad government, the memoirs published in Hungary and Romania, and the press of the period between the two world wars.

A tatabányai csendőrsortűz az újabb kutatások tükrében

Horváth Olivér

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar — doktorandusz

1919. szeptemberében a 8 órás munkaidő 12 órára emelése, valamint a Tanácsköztársaság alatt megállapított béremelés eltörlése a Magyar Általános Részvénytársaság (továbbiakban MÁK Rt.) tatabányai bányatelepén rombolóan hatott a dolgozók moráljára. Munkások egy csoportja, megbízott „munkásbizalmik” által közvetítve, tárgyalást kezdeményezett a MÁK Rt. bányagazgatóságán, ám ez eredménytelennek bizonyult. 1919. szeptember 5-én a Magyar Általános Kőszénbánya Részvénytársaság tatabányai bányatelepén dolgozó munkások a helyi bányagazgatóság elé gyűltek, ahol ismételten a bércsökkentés és a munkaidő növelése ellen tiltakoztak. Másnap ismét a bányagazgatóság elé gyülekeztek 250-400-an, hogy az előző napi követelések mellett a fogvatartott munkatársaik¹ kiszabadítását is kieszközljék. Többen téglával, kövekkel, dorongokkal voltak felfegyverkezve, és elzárták a bányagazgatóság bejáratát. Az igazgatóságon ekkor az ott dolgozó irodisták, valamint Réhling Konrád bányagazgató és Illyés András csendőr főhadnagy tartózkodtak. A tömeg erőszakos fellépése miatt az irodákból telefonon értesítették a helyi csendőrlaktanyát, amelyhez eközben Forisek Ferenc és egy társament el a bányászok üzenetét átadni, mely szerint, ha nem engedik szabadon a lefogott munkásokat, a bányászok beszüntetik a munkát, és a csendőrséget lefegyverzik. Mindezek után a csendőrlaktanyából az igazgatóság elé vonult Huber Ferenc csendőrhadnagy vezetésével egy csendőrszakasz, mely élén Huber a munkásokat oszlásra szólította fel. Miután azok ezt megtagadták, és fenyegetőleg léptek fel a kiérkező csendőrökkel szemben, a csendőrök sortűzet adtak le, melyet Huber Ferenc rendelt el. A helyszínen öten meghaltak, a bányakórházban hatan sérüléseikbe haltak bele. Az esetről szeptember végén a *Népszava* beszámolt.² Ezt követően hosszú ideig elvélve említették az esetet.³ Az 1945 utáni emlékezetpolitikában a fehérterror egyik kiemelt eseteként kezelték a tragikus eseménysorozatot. 1951-től az Országos Bányásznapot az itt elhunyt munkások tiszteletére vezették be. Azonban a korábbi újságírók, történétírók vagy éppen a propagandának bedolgozó helyi „népművelők” munkái kivétel nélkül munkásmozgalmi és ennek kapcsán óhatatlanul is párttörténeti szemüvegen keresztül

¹ Letartóztatásuknak konkrét oka ismeretlen, de a Tatabánya Megyei jogú Város Levéltárában talált iratok alapján valószínűsíthető, hogy, mint kommunista érzelmű személyeket, veszélyes elemként a csendőrség elfogta őket.

² *Népszava* 1919: 47/189, 3.

³ *Népszava* 1929: 57/204, 4.

láttatják az eseményeket. Arra a kérdésre, hogy miért nem oszlott fel a tömeg Huber Ferenc csendőrhadnagy felszólítására, és miért vezényelt le sortűzet, arra a történettudomány eddig nem adott választ — bár nem is különösebben keresett.

Emlékezet és történetírás

A Horthy-korszakban a tatabányai csendőrsortűzet a sajtóorgánumok elvértve, a történészek semennyire nem említették. Egyedül az 1929. szeptemberében 10-én megjelent *Népszava* írt ugyan a 10 éve lezajlott eseményekről, ám a cikk fő mondanivalóját nem a sortűz, sokkal inkább a megemlékezés körülményei határozzák meg. A *csendőrszuronyok megakadályozták a temetői gyászünnepeket* címmel írt cikkben, az alcímet követően, természetesen kiderül, hogy a hozzátartozók gyászát nem akadályozták a csendőrök, viszont a sírokhoz csak a hozzátartozókat engedték oda, a beszédeket szavaló (meg nem nevezett) munkásmozgalmi képviselőket nem. Továbbá a Magyar Általános Kőszénbánya Részvénytársaságot „magyar kapitalista nagyhatalom” címkével látták el. Továbbá sérelmezték, hogy a 8 órás munkanapot és a béreket egyoldalúan állapította meg a MÁK Rt. Emellett a munkásság munkakörülményeiért folytatott harcra buzdítással zárult a cikk.⁴ A munkások magatartásáról az írás nem értekezett. Implicit állításként pedig a Magyar Általános Kőszénbánya Részvénytársaság mint a sortűz egyik előidézője jelenik meg, hiszen ők vágta vissza a béreket.

Ezt követően az 1948-ban megjelent *Szabad Nép* naptárában találkozunk az eseménnyel, amely az 1848-as forradalom centenáriumának apropóján jelent meg.⁵ A naptárról fontosnak tartom megjegyezni, hogy nagy vonalakban egy kéttípusú eseményt illesztettek be a szerkesztők.⁶ Az egyik: valamilyen régebbi történeti esemény, melyben a kommunisták saját előképeiket vélték felfedezni. Ilyen volt például: „Byron angol költő és szabadságharcos születése” 1788. január 22-én. A másik típusú esemény: valamilyen munkásmozgalmi szempontból jól átékelhető esetet mutatott. Ilyen volt például az 1937. január 25-én a franciaországi Clichyben munkásokra leadott rendőrsortűz, vagy az 1945-ös 10 hetes tatabányai bányászsztrájk, melyhez annyi megjegyzés került oda:

„Peyer törte le.”⁷

Utóbbi típusba tartozik a szeptember 6-ai tatabányai csendőrsortűz az alábbi szöveggel:

„Réhling bányaigazgató parancsára csendőrsortűz a felsőgallai bányászokra: 8 halott.”⁸

Itt látható, hogy a kommunista diktatúra emlékezetpolitikájában kizárólag Réhling Konrádot teszik felelőssé. A kommunista párt-sajtóban ettől a pillanattól kezdve folyamatosan jelentek

⁴ *Népszava* 1929: 57/204, 4.

⁵ *A Szabad Nép Naptára*, 1948. február 4., 1.

⁶ Nemes György szerkesztette és a Szikra Kiadó nyomtatta.

⁷ *Szabad Nép Naptára*, 1948. február 4.

⁸ *Szabad Nép Naptára*, 1948. szeptember 6.

meg különféle megemlékező cikkek, beszámolók. Az efféle cikkek jó része korabeli cikkeken, visszaemlékezéseken alapult, stílusa azonban irodalmiasnak mondható, több esetben kifejezetten pátoszosnak hat. A *Szabad Nép*ben 1951. július 1-jén Tárnok József által jegyzett cikk minden fentebb említett kritériumnak megfelel. Az eseménytörténeti szempontból legfontosabb kijelentései a cikknek:

„Huber⁹ azonban nem szólt egy szót sem. Derékszija csattant, már fogta a pisztolyát és hasbalótta a tőle két lépésnyire álló Dorogit¹⁰, aki iszonyú jajkiáltással végigzuhan a földön.”

A cikk minden bizonyossággal Seszták József¹¹ visszaemlékezéseit dolgozza fel. Továbbá utal arra, hogy a csendőrsortűzért — bár Huber vezényelte le — a felelős Réhling Konrád:

„Ezzel az ügy — Réhling igazgató jelentése szerint »egyszersmindenkorra le van zárva« a bányászág hangulata előreláthatóan megnyugszik.” [Sic!]

A fegyverhasználati problémakörhöz kapcsolható az a kijelentése a cikknek, mely szerint:

„A sebek csaknem kivétel nélkül roncsolt sebek voltak, mintha dum-dummal lőttek volna a csendőrök.”¹²

Következő év szeptember 7-én vasárnap, a bányásznapon jelent meg egy cikk a *Népszavában* *Csendőrsortűz Tatabányán* címmel. Érdekessége, hogy ugyanazon Seszták József beszámolójára alapozva írta a cikket Ember György. Ez az írás már nyíltan kimondja, hogy Réhling Konrád értesítette a csendőröket:

„Ott már körülbelül 500-an áldogáltak. Háromtagú küldöttség ment be az irodára, engem is a megbízottak közé választottak. Mikor beléptünk Réhling Konrád igazgató szobájába, jól láttuk, hogy éppen akkor tette le a telefonkagylót. Később érttettem meg, hogy már ekkor értesítette a csendőröket.”¹³

A szakirodalomban, illetve forrásként kezelhető irodalomban szeptember 6. ekkoriban még elvértve töltött be központi szerepet. Legkorábbi történeti munkának, mely a témát valamelyest feldolgozza, Nemes Dezsőnek *Az ellenforradalom hatalomrajutása és rémuralma Magyarországon* című könyvét tekintjük. Ez a munka, az *Iratok az Ellenforradalom Történetéhez*¹⁴ című sorozatnak az első darabja, hangvételeiben és politikai-ideológiai töltetében pedig irányadó

⁹ Huber Ferenc csendőrhadnagy.

¹⁰ Dorogiról teljes bizonyossággal nem tudjuk megállapítani, ki lehetett.

¹¹ Seszták József szemtanú, aki később Bécsbe emigrált, így a perben nem hallgatták meg.

¹² *Szabad Nép* 1951: 9/152, 9.

¹³ *Népszava* 1952: 80/210, 4.

¹⁴ Az *Iratok az Ellenforradalom Történetéhez* című sorozat öt kötetben jelent meg. Az első kötet 1953-ban Nemes Dezső szerkesztésében. A második és harmadik 1956 és 1959-ben szintén Nemes nyomán, míg a negyedik és ötödik kötet 1967-ben, valamint 1976-ban Karsai Elek munkája.

volt. A szerzőről érdemes megjegyezni, hogy a keményvonalas párttörténetírás egyik meghatározó alakjaként tartják számon.¹⁵ 1953-ban megjelent könyvében az alábbi mondatok szerepelnek: *A kizsákmányoló osztályok általános támadása a dolgozók életszínvonala ellen és az ellenforradalmi terror* fejezetben megjelenik a premissza, amely a későbbiekben (és bizonyos értelemben napjainkban is) meghatározta eseményünk emlékezetét.

„A Tanácsköztársaság idején köztulajdonba vett vállalatokat a Peidl-kormány adta vissza a tőkéseknek [...]. A tőkés offenzívában a »szakszervezeti kormány« megtette a maga kezdeményező lépését a munkabérek leszorítása terén a közalkalmazottak fizetésének leszállításával».¹⁶

Az egyik fontos kiindulópont az volt tehát, hogy a „tőkések”, akik általában az egyes vállalatok tisztviselői voltak, illetve az ellenforradalmi kormányok (és a szociáldemokraták mint a „munkásság árulói”) megfeleltethető egymásnak.

„Az ellenforradalom kegyetlen terrorral válaszolt a tőkés offenzívával szemben tanúsított ellenállásra. Ebben a kormánysszervek, a román megszállók és a fővezérség katonai szervei egyaránt részt vettek.”¹⁷

E mondatokból tapasztalható egyfajta kollektív bűnösség, mely mindenkre vonatkozik, aki a Tanácsköztársasággal valamelyest szembehelyezkedett.

„Szeptember elején, alig egy hónappal a proletárdiktatúra leverése után, a bányamunkások elkeseredetten szembeszálltak az ellenforradalom terrorjával és brutális tőkés támadással. 1919 szeptember 6-án Tatabánya és Felsőgalla bányamunkásai harcba léptek az újonnan bevezetett kegyetlen munkarend, a munkanap 12 órára való meghosszabbítása ellen. A Friedrich-kormány csendőröket vonultatott ki az ellenállás vérbefojtására, akik sortűzet nyitottak a hősiessen harcoló bányászok ellen. A gyilkos csendőrsortűznek öt halálos áldozata és számos sebesültje volt.”¹⁸

A politikai alapon elkövetett terrorcselekményeket és a vállalatok gazdasági alapon meghozott döntéseit Tatabánya esetében is megfelelteti egymásnak a szerző. Nemes munkája azért jelentős, mert bizonyos esetekben évtizedek elmúltával is ezt hivatkozták a sortűz eseményeivel kapcsolatban.¹⁹ Érdemes megjegyezni, hogy Nemes egy későbbi munkája, az *Ellenforradalom története* címmel 1962-ben jelent meg ugyanazzal a szöveggel, mint az 1953-as munkájában.²⁰

¹⁵ A fenti kötet mellett részt vett az 1957-ben megjelent *Fehér könyvek*, valamint *A magyar forradalmi munkásmozgalom története* című kiadvány szerkesztésében is. Emellett az 1962-es *Az ellenforradalom története Magyarországon* című könyv szerzője volt.

¹⁶ NEMES 1953: 37.

¹⁷ NEMES 1953: 38.

¹⁸ NEMES 1953: 39.

¹⁹ BEREND—JUHÁSZ (szerk.) 1984: 1310–1311.

²⁰ NEMES 1962: 134.

Emellett a könyv végén található egy időrendi táblázat a könnyebb áttekinthetőség miatt, ahol az alábbi szöveg található:

„szept 6 Tatabánya és Felsőgalla bányászainak hősie sztrájkja és összeütközése a csendőrökkel”.

A fogalmi keretrendszer mellett megjelenik a munkások magatartásának kérdésköre, pontosabban annak teljes negligálása.

Az első átfogó és tudományos igényű munkára egészen 1969-ig kell várnunk, melyet Ravasz Éva írt *A tatabányai bányamunkásság mozgalmi a tanácsköztársaság leverése után* címmel. Utóbbi munka a legjelentősebb szakirodalom a témával kapcsolatban, hiszen az eddigi legalaposabb gyűjtőmunka van mögötte. A politikai töltet — bár jelen van — kétségtelenül enyhült a korábbi történészekhez és sajtóanyagokhoz képest. A munka Réhling Konrád felelősségét jobb híján Illyés András és Réhling személyes kapcsolatával igyekezett igazolni:

„Hogy a főhadnagy nem beszélte meg ezt az igen fontos telefont a bányaigazgatóval, nem valószínű. annál is inkább, mivel az előzményekből, de a további eseményekből is kiderül, mennyire szoros volt a kapcsolat a bányaigazgatóság és a csendőrök között. Mindenesetre, ha az igazgató Illyés telefonhívása után nem vétózta meg a csendőrszakasz hívását, ez a történetekbe való beleegyezését, a későbbiek jóváhagyását jelentette.”²¹

A korrektség kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy az eseményt feldolgozó szakirodalom a politikai-ideológiai terheltség mellett egy olyan időszakban született, amikor még a Magyar Királyi Csendőrség fegyverhasználatára vonatkozó jogi szabályozásokról nem született tudományos munka Magyarországon. Rektor Béla *A Magyar Királyi Csendőrség oknyomozó története*²² vagy épp Hollós Ervin *Csendőrség, Rendőrség, VKF 2*²³ munkái Ravasz 1969-es tanulmánya után jelentek meg. Ezek előtt mindössze Nemes Dezsőre, Kubitsch Imrére vagy épp korábbi újságcikkekre támaszkodhattak a szerzők a csendőrség történetével kapcsolatban. Természetesen ezen anyagok hatása érződött az 1960-as évek munkáin.

A per

Az eset emlékezete a csendőrök által alkalmazott nyílt erőszak köré épül. Azonban érdemes megnézni a győri bíróságon lezajlott persorozat anyagát, valamint az esetről készült jelentéseket. Az ügyben egyik fontos dokumentum a tatabányai csendőrőrs távirata, melyet többek között a belügyminisztériumnak küldött meg Huber Ferenc csendőrfőhadnagy szeptember 8-án. A jelentés szövege az alábbi:

²¹ RAVASZ 1969: 32.

²² REKTOR 1980.

²³ HOLLÓS 1971.

„Tatabánya folyó hó 6. délben, mint egy 200-250 főnyi bányamunkás dorongokkal és tégladarabokkal felfegyverkezve a bányaigazgatóság épülete elé vonult a kijáratokat elállta követelte a csendőrség által letartóztatott kommunisták kiadását. Az igazgatóság tagjait az életbiztosságot veszélyeztető fenyegetéssel illették. A helyszínen megjelent csendőrjárőr a tömeget szétoszlására szólította fel, a tömeg járőrrel szemben helyezkedett a tömeg részéről revolver lövés és tégladarabok estek a járőr elé. A járőr erre a tüzet megnyitotta melynek következtében 4 munkás azonnal meghalt. Belügynek, csendőrfelügyelőségnek és budapesti csendőrkerületnek táviratilag jelentve.”²⁴

A jelentésből kivehető, hogy Huber Ferenc a sortűz leadása és a jelentés megírása között tisztában volt a helyzet politikai természetével. Emiatt ez a sortűz úgy is értelmezhető, mint egy politikai alapú strukturális és nyílt erőszak, amelynek iránya fentről lefelé, azaz a karhatalomtól a munkások felé halad.²⁵ Azonban, ha a tömeg valóban agresszíven, fenyegetően viselkedett, amennyiben hihetünk Huber Ferenc jelentésének és a bíróságon megjelent tanúk vallomásának, a korabeli és későbbi sajtóorgánumok által, valamint a történészek által felvázolt eseménysorozat képe korántsem ennyire egyértelmű. Legfontosabb forrásunk a Győri Királyi Ügyészség, valamint a Győri Királyi Büntetőtörvényszék iratai között található. A MÁK Rt. tatabányai bányaigazgatósága előtt zajlott eseményeknek a vizsgálati perét 1920. szeptember 16-án rendezték. Ravasz „sortűz-per”²⁶ kifejezése semmiképpen sem helytálló, ugyanis a sortűzről egyetlen szó sem esett a tárgyaláson a vallomásokat leszámítva, ráadásul nem a polgári bíróságok hatásköre volt a csendőrök fegyverhasználatának kivizsgálása. A felhozott vádpontok Forisek és 60 társa ellen a következők voltak: magánosok és hatósági közeg elleni erőszak, illetve arra való felbujtás. Az ítélet alapján bűnösnek találtattak, jöllehet a több mint egyéves vizsgálati fogságot, a néhány kivétellel büntetlen előéletet és a közhangulatot Tatabányán enyhítő körülménynek vették.²⁷ A második tárgyalást 1921. február 23-én tartották, ahol a vádlottak ügyvédjei fellebbeztek az 1920. szeptember 16-án hozott ítélet ellen, melyet már a Győri Királyi Ítéltábla tűzött napirendre.²⁸

A főbb mozzanatokat részletesen ismertetik a fellebbviteli bíróság anyagai, mint például Forisek Ferenc magatartását. Még a fellebbezési tárgyaláson is megjegyezték, hogy

„A kir. ítélőtábla elfogadta az első bíróság ítéletében Forisek Ferenc vádlottra vonatkozóan megállapított tényállást. Ugyanis a vádlott tagadása ellenében Boldog József, Gézafi Mózes csendőrtiszt helyettesek és Goldscmied Nándor termester tanúk bizonyítják, hogy Forisek Ferencz vádlott tényleg úgy közölte a csendőrséggel a küldőik izenetét, hogy ha a csendőrség nem bocsájtja szabadon a letartóztatott munkásokat, az összmunkásság abba-hagyja a munkát minden üzem megáll, a munkások lefegyverzik a csendőröket és maguk

²⁴ RAVASZ 1969: 15.

²⁵ Az erőszak feltérképezéséről: GALTUNG 2004.

²⁶ RAVASZ 1969: 39.

²⁷ MNL GyMSVML VII. 1. Győri Királyi Büntetőtörvényszék 1545/1919. 78. 1920. szeptember 16. Forisek Ferenc és 60 társának pere.

²⁸ MNL GyMSVML VII. 7.b Győri Királyi Ítéltábla 2346/1920.84. 1921. január 28. ülés a február 23-án tartott 1545/1919. 78 szám alatti per ítéletéről.

szabadítják ki az elfogottakat. Minthogy a közlés arra való tekintettel, hogy a munkásság a 8 órai munkaidő felemelése és emiatti elégedetlenség folytán néhány munkás letartóztatása miatt forrongásban volt, veszélyes fenyegetés jellegével bírt, a Kir. törvényszék ki mondta törvénybe ütköző büntettet, de a Btk. 92.§-ának alkalmazásával a Btk. 20§-a alapján vétségge minősített hatóság közeg elleni erőszaknak minősül.”²⁹

Ismerve a bányatelepen a bérek miatti elégedetlen hangulatot, ez meglehetősen fenyegetően hangzott. Forisek magatartása, bár nem volt különösebben fenyegető — az üzenet tartalmától eltekintve —, ha a kontextust megvizsgáljuk, hamar rájöhetünk, hogy a munkások mellett a csendőrség (és vélhetően az MÁK Rt. munkatársai) is rendkívül feszültek voltak.

A Győri Királyi Büntetőtörvényszék 1920. szeptember 16-án meghozott ítéletében a csendőröket tanúként, nem pedig vádlottként hallgatták ki. Ugyanez vonatkozik a Győri Királyi Ítéletábla által kitűzött 1921. február 23-ai tárgyalásra is. Irreálisnak tűnhet a csendőröket a vádlottak padjára állítani, ugyanis ez a per nem a sortűz ügyét, hanem, amint a vádiratból kiderül, a bányagazgatóságon dolgozókat (köztük Réhling Konrád bányagazgatót és Illyés András csendőrfőhadnagyot) fenyegető 200-600 emberből álló tömeg közül 61 kiválogatott személy ügyét tárgyalja. Az „osztályellenes” bírósági magatartást, melyet Ravasz említ,³⁰ némileg árnyalják az enyhe ítéletek.³¹ Továbbá a Győri Királyi Főügyészség 1920 decemberében a Btk. 175.§ és 176.§-okba ütköző „magánosok elleni erőszak”, valamint az 1914:XII. törvény-cikk 2.§, valamint 3.§-ok alapján „hatóság elleni erőszak” büntette miatt emelt minden vád alól a Btk. 326.§-ának 2. pontja alapján felmentette a gyanúsítottakat.³² Mindemellett az egyes vádlottakat fellebbezés esetén két csoportra lehet osztani. Az egyik a fővádlottak csoportja, akiket végül a vizsgálati fogságot követően pénzbírsággal sújtottak. A másik csoportot azok a vádlottak alkotják, akiket már az első perben is felmentettek. Egyrészt 1921. február 23-án a Győri Királyi Ítéletábla helybenhagyta az 1920. szeptember 16-ai első tárgyalás eredményét, mely a hatóság és magánosok elleni erőszak minden vádja alól felmentette: Krupecz Lajos, Horváth, János, Kugler Imre, Polacsek Károly, Kis Pál, Horn András, Boda Ernő, Mráz Mihály, Szabó Pál, Tóth Jenő, Brummer Mátyás, Mojzes József, Spiják Mihály, Spiteller János, Bányi József, Kaszás János, Móricz Gyula, Burg Keresztély, Laki Ignác, Stercz József, Hamburger Gábor és Hatos Antal vádlottakat.³³ (Kilétükről, utóéletükről nincs bővebb információnk, részben a munkaerő jelentős fluktuációja, részint a Tatabányai Levéltár iratanyagának 1944-ben bekövetkezett pusztulása miatt.)

A hatóság elleni erőszak büntettét másodfokon vétségge minősítették Halla Mihály és Jós Vendel esetében.³⁴ A fellebbezésnél sokkal enyhébbnek minősítették a fővádlottak vétségeit. A perekben érdekes módon az egyes vádlottak politikai beállítottsága nem kerül említésre,

²⁹ MNL GyMSVML VII. 6.b 1920. december 24. 2346/84/1920.

³⁰ RAVASZ 1969: 39.

³¹ RAVASZ 1969: 36; GyMSVML GyL VII. 6.b Győri Királyi Főügyészség iratai, 1920. december 24. 2346/84/1920. Halla Mihály és Jós Vendel fellebbezési ügye.

³² MNL GyMSVML VII. 6.b 1920. 2346/84/1920. Halla Mihály és Jós Vendel fellebbezésének eredménye.

³³ MNL GyMSVML VII. 1.b peres iratok.

³⁴ MNL GyMSVML VII. 1.b peres iratok. A Győri Királyi Ítéletábla határozata 1921. február 23-án. Halla Mihály és Jós Vendel ügye.

más forrásokból természetesen ismerjük a hatóságok által feltételezett politikai hátterüket. Tény az is, hogy 1919 augusztusához és szeptemberéhez képest 1920 februárjától már a közbeszédben átalakult a kommun bűneinek megítélése. Példa erre Huszár Károly miniszterelnök február 20-ai kijelentése, mely szerint

„Nem akarok ellen-Szamuelyket látni”,

melyet a Somogyi—Bacsó-gyilkosság kapcsán hangoztatott.³⁵

Fegyverhasználat

A téma szempontjából kulcskérdés a csendőrség fegyverhasználatának jogi szabályozása, valamint a Friedrich-kormány előtt és alatt lezajlott átalakítások, illetve azok hiánya. A fegyverhasználat rendeletben nem került szabályozásra a háború alatt és után sem. Viszont a különböző szolgálati utasítások részletesen taglalták az eljárások módját. Nagyobb embertömeg esetén — ez nagyjából 100-200 embert jelentett — a tömegtől lehetőleg 10-20 lépés távolságra kell tartózkodni. Ez a távolság elég messze van, hogy jó rálátás nyíljon az eseményekre, és időt hagy felkészülni a fegyverhasználat előkészítésére. Kedvező terepviszonyok esetén — a hátról történő támadások elkerülése miatt — domboldalon vagy egy ház falának háttal tanácsolták a pozicionálást. A tömegoszlatás első fázisa a szuronnal történő oszlatás volt, sürgős esetekben szuronyroham, annak sikertelensége esetén a löfegyvert vetették be. A löfegyver bevetésére szigorú szabályok vonatkoztak, ilyen volt a figyelmeztető lövés tiltása, illetve a sebesültek és halottak számának a lehető legpontosabb közlése, ezekre a tiszteknek jelentésben kellett kitérniük.³⁶

A tatabányai incidens, a bányászok magatartása, valamint a bányaigazgatóság épületében tartózkodók testi épsége miatt sürgős esetnek mutatkozott. Itt érdemes megemlíteni, hogy Illyés András csendőrfőhadnagy a munkások erőszakos fellépése miatt mint hivatalos közeg kellett, hogy jelen legyen.³⁷ Kijelenthető tehát, hogy Réhling Konrád jogkörén kívül esett a csendőrség vezénylése. Sőt, a fegyverhasználati jog szerint, még ha tiltakozott is, akkor sem tehetett semmit a sortűz megakadályozásának érdekében. Ami a csendőröket illeti, a fegyverhasználatra vonatkozó jogi rendelkezések a kezdetektől fogva világosan fogalmaznak. Ami a csendőrök fegyverhasználatának jogszerűségét illeti, még a századforduló előtt már komoly diszkusszió zajlott a tömegekkel szembeni fellépés kereteiről. Úgy tűnik, a döntéshozók esetében konszenzus alakult ki arról, hogy a fegyverhasználat a legvégső esetben legyen szükséges, más eszközük viszont nemigen akadt a tömegekkel szemben. Ugyanakkor a csendőr szolgálat közben a fegyverét ugyanúgy használhatta, mint egy katona.³⁸ Amennyiben pedig sor kerülne

³⁵ TAKÁCS 2019: 137.

³⁶ CSAPÓ 2004a: 89.

³⁷ MNL GyMSVML VII. 6.b Győri Királyi Főügyészség iratai, 1920. december 24.

³⁸ MNL OL – K 150 – 1238. cs. 1884. VII. 6. 8322. asz. Közli: CSAPÓ 2004a: 89.

a fegyverhasználatra, úgy az egyes csendőrkerületekhez beosztott hadbírók, illetve kettő csendőrtisztből álló bizottság ítéli meg a fegyverhasználat jogosságát. Különösen súlyosan esett a latba a halált okozó fegyverhasználat, mely esetében fokozott szigorral és alapossággal kellett a körülményeket vizsgálni (legalábbis elviekben).³⁹ Ami a fegyverhasználat jogi lehetőségeit illeti, az „általános esetekben” a sortűz vezénylése jellemzően a 100 főnél nagyobb embertömeg esetében, oszlatásnál vetették be, amennyiben a felszólítás és a szuronyroham eredménytelennek bizonyult.⁴⁰ Ami a tatabányai esetet illeti, a tömeg nem oszlott, a vallomások tükrében pedig azt láthatjuk, hogy a tömeg özvegy Novák Károlyné felhívására/ösztönzésére állt ellen a felszólításnak, mely így hangzott:

„Ne mozduljon senki, úgy sem mernek lőni a csendőrök!”⁴¹

A csendőrök természetesen lőttek, több beszámoló szerint a tömeg fenyegetően lépett fel velük szemben. Rendvédelmi szempontból a tüntetés különösen problémásnak minősült. A csendőrök általában helyi informátorok nyomán előre értesültek az egyes tervezett felvonulásokról, tüntetésekről, akciókról stb. Tatabánya esetén ezek az információk kiegészültek a térmester munkájával, aki a bányakolóniákban a szabályok betartását felügyelte, ebből fakadóan ismerte a problémás munkásokat.⁴² Mindezek ellenére a csendőrség nem szerzett tudomást a munkabeszüntetésről és az igazgatóság előtti tér megszállásáról, így csak utólag tudtak cselekedni, amely a dokumentumok alapján nem számít szakszerű eljárásnak. A karhatalom tömeggel szembeni fellépését ugyanis minden esetben a megelőzéssel kell kezdeni, így a legeredményesebb.⁴³ 1904-ben az élesdi sortűznél⁴⁴ is a csendőrök biztosították a helyszínt, ott nem az előkészület hiánya okozott tragédiát, hiszen a kezdetektől fogva jelen voltak. Sőt az 1904-es marosvásárhelyi zavargásoknál már kifejezetten utasításba adták a csendőröknek, hogy a lehető legnagyobb türelemmel és tapintattal legyenek jelen, ugyanis a fegyverhasználatra adott várható reakció beláthatatlan zavart és politikai káoszt okozhat.⁴⁵ A rendvédelmi szervek fegyverhasználati szabályozása rendszerint a hadsereg fegyverhasználati protokolljait, elveit követte.

A történeti kontextus

A Tanácsköztársaság alatti lázadók, valamint, a helyi példánál maradva, a tatabányai bányászok egy csoportja is fenyegetőleg lépett fel a települést körülvéő falvak lakosságának azon részével szemben, akik a kommün bukását ünnepelték.⁴⁶ A felhívás szövege egyébiránt sokatmondó:

³⁹ CSAPÓ 2004b: 86–87.

⁴⁰ CSAPÓ 2004a: 86.

⁴¹ MNL – GyMSVML VII. 1.b. fellebbezési döntés özvegy Novák Károlyné ügyében.

⁴² A termesterek feladatköréről bővebben: SIMONIK 2007: 65.

⁴³ *Csendőrségi Lapok* 1929: 29/34, 1090–1091.

⁴⁴ Az élesdi sortűzről: GYURGYÁK 2007: 86.

⁴⁵ MNL OL K 149. 42. d. 1904. 8. t.

⁴⁶ RAVASZ 1969: 4.

„Mint a tatárjárás, mint a török dúlás után: Magyarországot újra kell építeni. Legsürgősebb teendőink: Az államhatalom megrendült tekintélye iránt a bizalmat helyreállítani. Meggátolni az egyeseket veszélyeztető, a társadalmat és az államot szétbontó, a kultúrát letörő elemek aknamunkáját. A rendelkezésre álló minden törvényes eszközzel helyreállítani a rendet, a közbékét, az élet- és vagyonbiztonságot. Az egész ország, a lakosság minden rétege és a kormány is bizalommal várja a csendőrt. A háború előtti csendőr példája volt a kötelességtudásnak támasza és büszkesége az országnak, harcos katonája a békének. A háború a honvédelem hőségé érlelte a csendőrt. A testület zöme a közelmúlt rettenetes terrorja idején is megállta a helyét s kötelességének a köz érdekében való állhatatos teljesítésétől el nem tántorodott. Az új Magyarország salaktól megtisztult, a szenvedés tüzén megedzett, a múlt tanulságain okult csendőre bizonyára szintén beváltja azt, amit az ország az újraépítés nagy munkájában tőle vár. Híven becsülettel, vitézül! volt a csendőr jelszava a múltban. Legyen méltó e jelen szóhoz a jövőben is!”⁴⁷

A fentebb idézett belügyminiszteri felhívás meglehetősen apokaliptikus hangvételűnek tűnhet bizonyos elemeiben. Fontos megjegyeznünk azt is, hogy a bolsevik forradalommal és a „judeo-bolsevikokkal” szembeni félelem már a Német Császárságban is megjelent még a háború alatt, és a fenti idézethez hasonló, apokaliptikus hangulatról tettek tanúbizonyságot a német konzervatívok is.⁴⁸ Az 1919. augusztus 10-én kelt szövegben a „közelmúlt rettenetes terrorja” a vörös-terrorra utal, ahogy a többi jelző is: „salak”, „szenvedés tüze”. Az a tény pedig, hogy a Tanácsköztársaság megmaradt „elemeit” veszi célkeresztbe, valóban utal a csendőrök politikai szerepkörére is. A fenti, miniszter által jegyzett szöveg mellett megjelenik a belügyminisztérium felhívása a csendőrséghez a régi szervezet és szabályzat visszaállításáról augusztus 6-ai dátummal.⁴⁹ Így tehát a tömegek által elkövetett bűntényeket jogi értelemben is azonosan kezelték a Tanácsköztársaság bukását követően. Azonban meg kell jegyezni, hogy jelen esetben a támadó embertömeg ellen leadott tűz legnagyobb valószínűséggel haditöltényekkel történt meg, mivel a szolgálati utasításokat 1912⁵⁰ és 1924⁵¹ között érdemben nem változtatták.

Megjegyzendő továbbá, hogy az már az első világháború utolsó évében kifejezetten rossz volt a közbiztonság az országban. Sztrájkok és tüntetések nemcsak Tatabányán zajlottak, hanem országszerte több ipari városban, sőt asszonytüntetések és éhséglázadások is kitörték.⁵² Érdemes megemlíteni, hogy bár Tatabánya esetén erről nincs tudomásunk, számos helyen (különösen a Duna—Tisza közén) antiszemita felhang, mi több, antiszemita erőszak párosult a lázongások mellé, amely az egyes nem különösebb notabilitással rendelkező, ám zsidó vagy zsidó származású emberek ellen is irányult.⁵³ A statáriális ítéletek végre nem hajtása egy jó példája lehet a rendvédelem eszközhiányának bemutatására. Hovatovább az asszonytüntetések

⁴⁷ *Belügyi Közlöny*, 1919. augusztus 17., 1191, 548. A magyar belügyminiszternek 1/1919. kmb számú rendelete. A működésükben akadályozott községi, városi és vármegyei alkalmazottak jelentkezésre felhívása. A belügyminiszter (Samassa Adolf) a csendőrséghez.

⁴⁸ GERWARTH—HORNE 2018: 59.

⁴⁹ GERWARTH—HORNE 2018: 59.

⁵⁰ *A Magyar Királyi Csendőrség Szervezeti és Szolgálati utasítása*, 1912.

⁵¹ *A Magyar Királyi Csendőrség Szervezeti és Szolgálati utasítása*, 1924.

⁵² BODÓ 2022: 75.

⁵³ ROMSICS 1982: 28–34.

esetében a rendőrök és csendőrök több ízben tanácsstalanságukat fejezték ki feletteseik felé, ehhez társult még az a tény, hogy egyre gyakrabban terjedt át más településekre egy-egy ilyen sztrájk, lázadás vagy tüntetés, hozzátevé, hogy egyre kevesebb sérültje volt ezeknek, ám egyre több fosztogatással járt.⁵⁴ A sortűz okai között meg kell említenünk a háború végi tapasztalatokat. Ezek pedig azt mutatják, hogy a háború utolsó évében az egyre határozatlanabb fellépés a káosz és lázadások további terjedésének az előidézője lehetett. Ez pedig táptalajt biztosított az esetleges túlkapaszkodásoknak is, mely tovább brutalizálta az ekkorra már viszonylag erőszakossá váló társadalmat.⁵⁵

A szeptember 6-ai eset jogilag legitimált, ennek ellenére kifejezetten szerencsétlen helyzet volt. A fehérterrorista magatartás feltételezne valamiféle ellenforradalmi ideológiát, melyet a kor politikusai biztosítottak, és korábban láthattuk, a csendőrök tisztában voltak a helyzet ideológiai töltetével.⁵⁶ Bizonyos tisztí különítmények⁵⁷ politikai és faji alapú erőszakossága vitán felül áll. Ne felejtjük azonban el, hogy Tatabánya ekkor román megszállás alatt áll, a tisztí különítmények jelenléte csaknem lehetetlenné válik. A sortűz esetében a források nem tesznek említést tisztí különítmények jelenlétéről. Ugyanígy a fonyódi gyilkosságokhoz hasonlatos faji kérdések sem merültek fel. A fehérterrort nehezebb meghatározni egységes ideológiai tényezőként, ám az antibolsevizmust megnevezhetjük, mint közös nevezőt. A korábbi tüntetéseken keresztül a csendőrök már jól ismerhették a baloldali mozgalmakat, hiszen a háború alatt is több tüntetésen biztosították a területet. Az összegyűlt munkások magatartását, mely erőszakos volt, pontosan mi váltotta ki? A valamilyen csoport által elkövetett kollektív erőszak általában feltételez valamiféle közös érdeket.⁵⁸ A tüntetőleg, majd erőszakosan fellépő 2-300 fős munkáscsoport által elkövetett erőszaknak mi lehetett az iránya? A munkások érdekét világosan meghatározhatjuk követeléseikben, mely a bérek és a munkaidő visszaállítása volt. Ehhez jön a letartóztatott társaik kiszabadítása, mely a csendőrséggel egy érdekellentétet szült. Elméleti szempontból megközelítve, tipikus kollektív erőszakról⁵⁹ beszélhetünk a munkások részéről, amennyiben elfogadjuk Charles Tilly distinkcióit, vagyis 50 embernél többen vesznek részt egy tüntetésen, mely tárgyak vagy személyek sérülését, illetve megszállást vagy birtokbavételt jelentette.⁶⁰

A MÁK Rt. tatabányai munkavállalóinál ilyen volt a 8 órai munka, és ilyen volt a bérek 30%-os csökkentésének a visszaállítása. Minthogy a bányatelep társadalmán belül súlyos feszültségek keletkeztek, és ennek okán tüntetőleg léptek fel, így kollektív társadalmi akcióról beszélünk Charles Tilly meghatározása szerint. A telepeken tapasztalható feszültség egyébként

⁵⁴ BODÓ 2022: 75.

⁵⁵ Brutalizálódás fogalma: George Mosse használja az első világháború és különösen a vesztes háború tapasztalatai kapcsán megjelenő társadalmierőszak-szint exponenciális növekedéséről bizonyos társadalmi csoportokban.

⁵⁶ *Belügyi Közlöny*, 1919/39, 1191, 548. A magyar belügyminiszternek 1/1919. kmb számú rendelete. A működésükben akadályozott községi, városi és vármegyei alkalmazottak jelentkezésre felhívása. A belügyminiszter (Samassa Adolf) a csendőrséghez.

⁵⁷ Itt elsősorban Héjjas Iván és Ostenburg-Moravek Gyula nevével fémjelzett paramilitáris szervezetek erőszakos fellépéseire gondoljunk.

⁵⁸ TILLY, C. — TILLY, L. — TILLY, R. 1975: 48–51.

⁵⁹ A kollektív erőszak fogalma: olyan erőszakos, kárt okozó magatartás, melyben legalább kettő csoport részt vesz, akár kölcsönösen, akár egyoldalúan, de mindenképpen koordináltan. A kollektív erőszak fogalmát lásd: TILLY, C. 2003: 3–6.

⁶⁰ TILLY, C. 2003: 3–6.

a fellebbezési tárgyaláson szóba kerül Foriseknél, így még a nem baloldali kortársak is megerősítik a munkások elégedetlenségét. A tüntetők magatartása pedig erőszaknak tekinthető, amennyiben a magánosok és a hatóság ellen erőszakkal léptek fel, és megszállták a bányaigazgatóság előtti teret, elzárva a kijutás lehetőségét a bent lévők elől, mindezekon felül özvegy Novák Károlyné ellen hivatalos közeggel szembeni fellépés lett a vád.⁶¹

Ami az eset politikai színezetét és a felelősök keresését illeti, a Magyar Királyi Csendőrség esetében az érdekellentét mellett nem kellett attól tartani, hogy szimpatizált volna az utólag a szociáldemokraták és a kommunisták által is a maguk hőseinek vallott bányászokkal. Ugyanakkor egy több száz fős, fenyegető magatartást gyakorló tömeggel szemben nem volt más eszközük. Továbbmenve, nem található más a szolgálati utasításokban sem a tömeg összegyűlésének és erőszakossá válásának megelőzésén kívül. Ezt alátámasztani látszik, hogy a csendőrök 10 év múlva már sokkal jobban beágyazódtak a helyi társadalomba, így a 10. évfordulóra a bányászok által szervezett szeptember 6-i megemlékezésen a rendőrség és a csendőrség az esemény kezdete előtt biztosította a területet, bármilyen kollektív vagy egyéni erőszakot megelőzve ezzel.⁶² Sőt, korábban az 1917-es májusi tüntetéseket és bérmozgalmakat is vérontás nélkül képesek voltak „menedzselni”, pusztán a rendelkezésükre álló információkkal és alapos előkészülettel, amennyiben a hadsereggel kiegészülve katonai alakulatokat is állomásoztattak Tóvároskertben.⁶³ Mindenesetre kijelenthető, hogy a karhatalom szempontjából ez egy váratlan esemény volt, és vélhetően a bányaigazgatóság nézetéből is. Emiatt Réhling Konrád bányaigazgató, Illyés András és Huber Ferenc csendőrfőhadnagyok, valamint, a Friedrich-kormány felelőssége mérséklődik, legalábbis a korábbi történetírói munkákban megállapított mértékhez képest.

A sortüzet követő egy hónapról szórványos és kérdéses igazságtartalmú információk maradtak fent. Azonban érdemes megjegyezni, hogy a székesfehérvári csendőrkerületi parancsnokság az esetet követően kimutatást készített az internálandó bányászokról. A Komárom vármegyei alispán⁶⁴ a belügyminiszternek jelezte, hogy bár az internálás szükséges, eddig semmiféle lépést nem fogantatosított ellenük a korábban felmentett Perczel Mór kormánybiztos. Továbbá a széntermelés zuhanását, valamint az alacsony morál okát is a bányatelepekre részben külföldről bekerült, részben korábban már itt élt kommunisztikus elemekben látta.⁶⁵ Az alispán ekkor két dolgot tartott fontosnak. Az egyik a széntermelés állapota, melynek visszaesését ő maga a kommunisták aknamunkájának és főleg megnövekedett létszámának tudta be. Ebből következik a második, azaz a kommunisták félelmetesen nagy mértékű jelenléte. Néhány nappal korábban Peyer Károly szavait közölte a *Népszava* szeptember 30-i száma *Miért nincsen szén?* címmel, melyben a lokális politikai és gazdasági elitek túlbuzgóságának szerepét hangsúlyozta, valamint az egyes különítmények tisztjeinek garázdálkodásait. Emellett kijelenti, hogy a bányászság nem támogatta a kommunizmust.⁶⁶ A fent említett cikk és a belügyminiszternek címzett levél ellentmond a kommunista befolyás mértékével kapcsolatban

⁶¹ TILLY, C — TILLY, L. — TILLY, R. 1975: 49.

⁶² *Népszava* 1929: 57/204, 4.

⁶³ STENGE 2017: 40.

⁶⁴ Komárom vármegye alispánja ekkor Ghyczy Dénes volt.

⁶⁵ TMJVL Komárom vármegye alispánjának iratai 1920–1944. XV. 33/13. Komárom vármegye alispánjának levele a belügyminiszternek.

⁶⁶ *Népszava* 1919: 47/189, 3.

és a széntermelés visszaesésének okaiban egyaránt. Peyer állítását a *Budapesti Közlöny* augusztus 12-i száma némileg árnyalja, amennyiben „kisebb rendellenességek” mellett a rend az ország minden részében helyreállt. Itt érdemes megjegyeznünk, hogy ezek a rendellenességek Tatabányán és Ostffyasszonyfalván jelentek meg, felszámolásukra pedig a csendőrség már kiküldetett.⁶⁷ Azonban a *Budapesti Közlöny* augusztus 11-i száma azt írja:

„a bányatelepen példás rend uralkodik.”⁶⁸

Tudunk olyan esetről is, amely szerint bányászok egy csoportja augusztus elején a környező falvak lakóit fenyegették,⁶⁹ amennyiben azok ünnepelték a Tanácsköztársaság bukását, de hogy ez az eset és a *Budapesti Közlöny*ben megjelent rendellenességgel azonos eseményt fedne, azt nem tudjuk megállapítani. A fővezérség 1920 novemberében követelte, hogy internálják a terhelt előéletű személyeket.⁷⁰ A politikai térben történő folyamatos ellentmondást a MÁK Rt. igazgatóságának levele oldotta fel. A levélből kiderült, hogy végül 20-25 munkást valóban nem vettek vissza abból a 120 emberből, akiket ismételtén szabadlábra helyeztek. A vissza nem fogadott munkások már ismertek voltak az egyes üzemvezetők és termesterek között, a munkások pedig a visszafogadásukért nem emeltek szót.⁷¹ Itt érhető tetten az a szembenállás, amelyet sem Nemes Dezső, sem Ravasz Éva, sem a *Szabad Nép* nem említett meg: hogy a több száz fő internálását a Magyar Általános Kőszénbánya Részvénytársaság és annak igazgatósága kifejezetten ellenezte.

Összegzés

Az 1919. szeptember 6-i csendőrsortűz okai a körülmények bővebb ismeretében átértelmeződnek. Ami a felelősség kérdését illeti, Réhling Konrád, bár a helyszínen tartózkodott, nem utasíthatott sortűzre egy csendőrt sem. Kijelenthető, hogy a *Szabad Nép*ben megjelent cikk nem állított igazat. Ravasz Éva megjegyzi, hogy Réhling hallgatólagosan beleegyezett a sortűz levezénylésébe, ám Illyés András csendőrhadnagy⁷² adta ki hivatalos közeg minőségében a parancsot, hogy vonuljon ki a csendőrség, amely a tömeg ellenállása miatt tüzelt Huber Ferenc csendőrhadnagy utasítására. Így Illyés András korlátozottan felelős a sortűzért, hiszen ő telefonon csupán a kivonulásra adott parancsot. Réhling Konrád pedig teljesen tehetetlennek bizonyult. A munkások magatartása és feszült hangulata megállapítást nyert több forrásból is, a szolgálati utasítás a tömeggel szembeni eljárásról pedig világosan fogalmazott. A tömeg zaklatottsága, az első világháború alatti statáriális eljárások végre nem hajtása, valamint a csendőrség információhiánya és fegyverhasználati szabályzata vezetett a tragédiához. A személyi mulasztás (megelőzés) mellett bármennyire is megdöbbentő és tragikus az eset, Huber Ferenc

⁶⁷ *Budapesti Közlöny* 1919: 53/78, 3.

⁶⁸ *Budapesti Közlöny* 1919: 53/77, 3.

⁶⁹ RAVASZ 1969: 4.

⁷⁰ TMJVL Alispáni iratok 1919–1920. A fővezérség átírt a dunántúli kormánybiztosnak, 1919. november 18.

⁷¹ TMJVL Alispáni iratok 1919–1920. A Magyar Általános Részvénytársulat Tatabányai bányagazgatóságának levele a tatabányai főszolgabírónak.

⁷² Illyés András csendőrhadnagy, aki az irodában Réhling Konrád bányagazgatóval egyeztetett.

technikailag protokoll szerint járt el. A háború végi tapasztalatot még politikai szinten (alispán, Fővezérség, Közlönyök,) sem különösebben említik. E problémakör további társadalomtörténeti kutatásokat kíván. Annál inkább kerül előtérbe a bolsevizmustól való félelem, illetve a résztvevők mint bolsevik érzelmű egyének megjelenítése. Emellett az esemény Nemes Dezső-féle értelmezése („munkásság elleni tökéletes offenzíva”) igazságtartalma is megkérdőjeleződik,⁷³ amikor a MÁK Rt. számszerűsíti, és kevés kivétellel kvázi megvédi a munkavállalóit. Az pedig, hogy milyen hasonló esetek történtek 1919 előtt és után, további kutatásokat igényel, mely lehetőséget kínál a különféle esetek komparatív összevetésére.

Szakirodalom

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK:

Magyar Nemzeti Levéltár Győr Moson Sopron Vármegyei Levéltár Győri Levéltára
(MNL GyMSVML GyL)

VII. 1.b Győri Királyi Büntetőtörvényszék Peres iratok 1545/1919. 78. 1920. szeptember 16.

VII. 6. Győri Királyi Főügyészség iratai 1920. december 24. 2346/84/1920.

VII. 7.b Győri Királyi Ítéletábla Peres iratok 2346/1920.84. 1921. január 28. tárgyalás
az 1545/1919.78 szám alatt tartott per ítéletéről

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

Belügyminisztériumi iratok: Reservált iratok K 149. 42.d 1904. 8.t.

Tatabánya Megyei Jogú Város Levéltára (TMJVL)

Komárom vármegye alispánjának iratai 1920–1944.

Komárom vármegye alispánjának iratai 1919–1920.

UTASÍTÁSOK, KÖZLÖNYÖK, RENDELETEK

A Magyar Királyi Csendőrség Szervezeti és Szolgálati utasítása, 1912.

A Magyar Királyi Csendőrség Szervezeti és Szolgálati utasítása, 1924.

Belügyi Közlöny, 1919/39, 1191. 548. A magyar belügyminiszternek 1/1919. kmb számú rendelete.

Budapesti Közlöny, 1919. 53/77. augusztus 11., 3. 1919. 53/78. augusztus 12., 3.

SAJTÓFORRÁS

Népszava

1929: 57/204, 4. Halotti beszéd — Tatabányán.

1919: 47/189, 3. Miért nincs szén?

1952: 80/210, 4. Csendőrsortűz Tatabányán.

A Szabad Nép naplója

1948. február 4.

Szabad Nép

1951: 9/152, július 1., 9. Tatabánya, 1919. szeptember.

| ⁷³ NEMES 1962: 134.

Csendőrségi Lapok

1929: 29/34. december 1., 1090–1091. Rendfenntartás tömeggel szemben.

SZAKIRODALOM

B. STENGE Csaba (szerk.)

2017 *Tatabánya az első világháborúban*. Tatabánya: Tatabánya Megyei Jogú Város Levéltára.

BODÓ Béla

2022 *A fehérterror*. Budapest: Napvilág Kiadó.

CSAPÓ Csaba

2004 A Magyar Királyi Csendőrség fegyverhasználati jogáról. In MEZEY Barna (szerk.): *Eckhart Ferenc emlékkönyv*. Budapest: Gondolat.

TILLY, Charles — TILLY, Louise — TILLY, Richard

1975 *The rebellious century 1830–1930*. Cambridge: Harvard University Press.

GYURGYÁK János

2007 *Ezzé lett magyar hazátok*. Budapest: Osiris Kiadó.

HOLLÓS Ervin

1971 *Csendőrség, Rendőrség, VKF 2*. Budapest: Kossuth.

GALTUNG, Johann

2004 *Violence War and Their Impact*. Polyog: Forum for intercultural philosophy.

BEREND T. Iván — JUHÁSZ Gyula

1984 *Magyarország története VIII/I* (1. kötet) 1918/19. Budapest: Akadémiai Kiadó. illetve, VIII/II (2. kötet).

NEMES Dezső

1962 *Az ellenforradalom története Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

RAVASZ Éva

1969 *A tatabányai bányamunkásság mozgalmi a tanácsköztársaság leverése után 1919–1920*. Tatabánya: Komárom Megyei Nyomda Vállalat Lapnyomdája.

REKTOR Béla

1980 *A Magyar Királyi Csendőrség oknyomozó története*. Cleveland: Árpád Könyvkiadó Vállalat.

GERWARTH, Robert — HORNE, John

2018 *Háború béke idején. Paramilitáris erőszak Európában az első világháború után*. Budapest: L'Harmattan.

ROMSICS Ignác

1982 *A Duna—Tisza köze hatalmi viszonyai 1918–1919-ben*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

SIMONIK Péter

2007 *Szociális érzékenység vagy gazdasági érdek? Munkásjóléti intézmények a magyar bányáikarban a két világháború között*. Doktori disszertáció. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem.

TAKÁCS Tibor

2019 Erőszak ellenfényben: Szamuely Tibor az ellenforradalmi rezsimben. In MÜLLER Rolf — TAKÁCS Tibor — TULIPÁN Éva (szerk.): *Terror 1918–1919*. Budapest: Jaffa, 137–174.

Abstract

This study compares earlier interpretations of the 1919 gendarmerie shooting in Tatabánya with the findings of more recent research. It places particular emphasis on the gendarmes' use-of-force options, the legal background, the behaviour of the crowd, and collective violence as a historical phenomenon.

Egy katonatiszt megpróbáltatásai az 1920-as évek Romániájában¹

Török Ádám

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar — doktorjelölt

Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala — tudományos munkatárs

Zákó András vezérőrnagy, a Magyar Királyi Honvéd Vezérkar főnöke (2. vkf. osztály),² valamint az Államvédelmi Központ³ utolsó parancsnoka. 1949–1968 között a magyar (katonai) emigráció egyik meghatározó szervezetének, a Magyar Harcosok Bajtársi Községének (MHBK) vezetőjeként a szovjet és magyar államvédelmi, majd állambiztonsági szervek célke-resztjében állt Kelet és Nyugat hidegháborús konfliktusában. Ennek megfelelően tevékenysége sokáig csak a szovjet, illetve hazai kommunista államvédelmi, majd állambiztonsági szervek fedett hírszerzői,⁴ illetve a szervek által inspirált történészek, zurnaliszták,⁵ valamint a nyugati társutas értelmiségiek⁶ által vált ismertté. Pályafutása, katonai ténykedése teljesen átpolitizálódott, a szocialista történetírás által mesterségesen terjesztett legendák, valamint dezinformációk⁷ beépültek a köztudatba, egyes elemek mind a mai napig tartják magukat.⁸ A Zákó lejáratására irányuló intézkedések különösen nagy lendületet vettek az 1956-os forradalom

¹ A tanulmány része a szerző 2024-ben benyújtott doktori disszertációjának: TÖRÖK 2024: 42–63.

² A Magyar Királyi Honvédvezérkar főnökének 2. osztályát a szakirodalomban sokféleképpen (VKF/2, VKF-2, Vkf-2 stb.) jelölik. Amennyiben nem idézett szövegről van szó, én a korszakban is használatos, hivatalos 2. vkf. osztály (2. vkf. o.) rövidítést alkalmazom. Az osztály volt felelős a Horthy-korszak katonai hírszerzésért és elhárításáért. Mivel a trianoni békediktátum tiltotta a magyar vezérkar működését, így a rejtés évei alatt mint a Honvédelmi Minisztérium VI. (fő)csoportjának 2. osztálya működött, majd a vezérkar nyíltá válásától ismét 2. vkf. o. néven tevékenykedett. Szervezetére bővebben lásd: BÖLL 2001: 71–102; TÖRÖK 2015: 340–365.

³ Államvédelmi Központ: 1942 júliusában a BM közvetlen alárendeltségében létrehozott, a katonai elhárító (2. vkf. osztály Defenzív Alosztálya) és a politikai nyomozó szervek (rendőrség, csendőrség) országos kihatású defenzív és államrendészeti ügyekben folyó nyomozásainak összehangolására és koordinálására alakított, országos hatáskörű állambiztonsági csúcsszerv. Az ÁVK fellépett minden kül- és belföldről kezdeményezett szélsőséges, felforgató tevékenységet folytató mozgalommal és szervezkedéssel szemben, amelyek szabotázsakciókkal veszélyeztették a termelést; emellett irányította az országos jellegű közellátási visszaélésekkel kapcsolatos nyomozásokat, amelyek az ország belső rendje ellen irányultak, illetve sértették vagy veszélyeztették a honvédelem érdekeit. Ezenkívül a párhuzamos nyomozások és a hatásköri súrlódások tekintetében közvetítőként lépett fel a polgári és a katonai nyomozószervek között. Az ÁVK tevékenysége az ország német megszállását követően formálissá vált, a nyilas hatalomátvételt követően rövidesen fel is számolták.

⁴ ARDAY 1961; SZABÓ M. 1958; SZABÓ M. 1961; SZABÓ M. 1984; DÉNES—VELEZ 1962: 112–118.

⁵ BOLDIZSÁR 1952: 157–159; PINTÉR—SZABÓ L. 1959; GYULAI et al. 1960; PINTÉR 1961a: 71–78; PINTÉR 1961b: 52–59; PINTÉR, 1972, KOPPÁNY—HAHN 1984.

⁶ JOUVENEL 1953: 75; MINAJEV 1963; GUÉRIN 1971; MADER 1965; CHARISIUS—MADER 1971.

⁷ A BM II/5. osztályának 1962. augusztus 2-án kelt javaslata név szerint Pintér Istvánt, a *Népszabadság* zurnalisztáját terjesztette elő a Zákó-ellenes lejárató cikksorozat megírására. A cikkeket a javaslat szerint megjelenés előtt a BM II/5. osztály átvizsgálta. Lásd: HU ÁBTB 3.2.2. T-2/4. 156–157.

⁸ A köztudatba beépült és sajnálatosan továbbadott legendákra és dezinformációkra lásd: ÁRVAI—GYARAKI 2019: 777–778.

és szabadságharcot követően, amikor a hazai szervek igyekeztek az októberi események és a nyugati (katonai) emigráció közötti kapcsolatot bizonyítani.⁹ Ekkor a hazai szervek a román partnerszervekhez fordultak, hogy a brassói születésű Zákó családi hátterét, esetleg még élő rokonait, ismeretségi körét, korai pályaképét, illetve tevékenységét felderítsék, a nyert információkat pedig Zákó ellen felhasználhassák. A román szervek két archív dossziényi irat-együtttestet adtak át tanulmányozásra, amely tartalmazta Zákó András 1920-as évekbeli erdélyi tevékenységét, valamint csoportjának lebukását is. Az iratok a román szervek nézőpontját tükrözik, tanulmányomban ezért a fellelt kontrollforrásokkal mutatom be Zákó családi hátterét és erdélyi fedett hírszerző tevékenységét, majd további pályafutásának több, eddig ismeretlen, valamint pontosított részletét.

A szocialista szemléletű művek, majd a rendszerváltás után keletkezett objektívebb történelmi munkák,¹⁰ valamint a hivatalos közlönyök és a levéltári kutatások felhasználása mellett Zákó András életútjának ismertetésekor az általa a nyugati hírszerző szervek számára készített hivatalos *Curriculum vitae*jére¹¹ is támaszkodom, azonban ebben életútjának minden részletére teljeskörűen — érthető okokból — nem tért ki.

Zákó András személyiségével kapcsolatban egy 1958-ban készült összefoglaló jelentésben a következők szerepelnek:

„a székelly szófukarság és ravaszság minden kellékével rendelkezik. Erre vezethető vissza az is, hogy katonai pályafutásának egyes részletei még bizalmas munkatársai előtt is ismeretlenek. Fő jellemvonása, hogy sokat beszéltet, ő maga keveset beszél.”¹²

Vagyis már kortársai közül is alig ismerték Zákó András magyar királyi vezérőrnagyot, az MHBK Központi Vezetőjét. Életútjának és katonai pályafutásának tisztázásához, a pontatlanságok és a csúsztatások kiküszöböléséhez alap kutatásokat kellett végezni.

Családi háttér

Nemes reszneki Zákó András 1898. március 23-án Brassóban látta meg a napvilágot, eredetileg „Zakó” András (székelyesen olykor Endre) néven. A kutatás során az egyes forrásokban tehát különböző névvariációkban (Zakó/Zákó András vagy Zakó/Zákó Endre) tűntették fel. Származását tekintve több, főként a hazai állambiztonsági szervek által híresztelt pontatlanságot és dezinformációt kell kiigazítani. Brassói születését felhasználva keletkezett sommás ma-

⁹ HOLLÓS 1966; HOLLÓS 1967; MOLNÁR 1966; MOLNÁR 1967; BEREZ 1969; HOLLÓS—LAJTAI 1980; HOLLÓS—LAJTAI 1982; HOLLÓS—LAJTAI 1986.

¹⁰ UNGVÁRY 2009: 353–409; UNGVÁRY 2011: 483–498; UNGVÁRY 2014: 58–81; Soós: 2010; SZAKÁLY 1984: 597–598; SZAKÁLY 2001: 376; SZAKÁLY 2005: 671–690; SZAKÁLY 2010: 119–120; SZAKÁLY 2015: 80–81.

¹¹ Lásd: CIA FOIA https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/ZAKO,%20ANDREAS_0115.pdf (mentés dátuma 2025. március 4.).

¹² HU ÁBTL 3.2.2. T-2/2. 62.

gyarázat szerint román felmenőkkel rendelkezett, eredeti neve „Zacu” -volt.¹³ Más források, nemesi előnévre hivatkozva, apját temesi főispáni címmel ruházzák fel.¹⁴

A valóságban Zákó András családi hátteréről, valamint származásáról a következőket lehet megállapítani: Zákó András Zákó Jenő¹⁵ és Strelitz (olykor Strelicz változatban) Erzsébet második gyermeke volt.¹⁶ A dokumentumok, így Zákó életrajza, valamint apjának, Zákó Jenő hadapródnak fellelt katonai anyakönyve¹⁷ alapján bizton állítható, hogy Zákó Jenő egyszerű városi mérnök volt. A félreértéshez az adhatott némi alapot, hogy az első világháborút megelőzően a dualista közigazgatásban bajsai Zákó Milán¹⁸ valóban főispán volt, noha nem Temes vármegye élén állt, hanem Versec és Pancsova előljárója volt. Ahogy azonban nemesi előneve (bajsai) mutatja, Zákó Milán nem a „reszneki” ághoz tartozott, így Zákó Andrásához a vezeték-név azonosságon kívül semmilyen rokoni szál sem fűzte.

Iskolapadból a frontra

Zákó András 1908 és 1913 között végezte gimnáziumi tanulmányait az Erdélyi Római Katolikus Státus Brassói Főgimnáziumában,¹⁹ majd a nagyváradi hadapródiskola növendéke lett. Tanulmányait mindvégig jeles, illetve kitűnő eredménnyel végezte.²⁰ Miután a hadapródiskola IV. évfolyamát elvégezte, báró Hazai Samu²¹ honvédelmi miniszter 1916. augusztus 14-én kelt

¹³ Lásd: ARDAY 1961: 28; PINTÉR 1972: 149.

¹⁴ Ennek alapja egy téves jelentés. Lásd: HU ÁBTL 3.2.2. T-2/2. 38. Ez az információ aztán beszűrődött a médiába: PINTÉR 1968: 77, onnan pedig sajnálatosan továbbhagyományozódott: ÁRVAI—GYARAKI 2019: 777–778.

¹⁵ Zákó Jenő (Lenti, 1861. április 28. — Budapest, 1938. szeptember 19.) tartalékos hadapród tiszthelyettes, mérnök. Kereskedelmi tengerészeti akadémiát végzett Fiumében. 1879. október 4-én kezdte meg önkéntes sorkatonai szolgálatát a 32. gyalogezrednél. 1880. április 15-től őrzetű, június 15-től címzetes tizedes, majd 1882. augusztus 18-tól címzetes őrmester lett. 1882. december 31-én áthelyezték a 86. gyalogezredhez. 1883. szeptember 1-én hadapróddá, 1884. február 1-én hadapród tiszthelyettesé léptették elő. 1885. december 31-én ezredtartálékba helyezték. 1889. december 31-én a m. kir. 20. gyalog feldandár szabadságolt állományába helyezték, s két év múlva december 31-én lépett ki a hadsereg kötelékéből.

¹⁶ Zákó Andrásnak Korponay Miklós hagyatékában fellelt *Curriculum Vitae*-töredékében, (amely nem azonos a már idézett változattal) szó szerint a következők szerepelnek: „Nevem Reszneki Zákó András, vagyontalan szülők második gyermekeként születtem 1898. március 23-án Brassóban Magyarországon.” Lásd OSZK 590. fond, 7. doboz. Zákó testvéréről jelenleg bővebb információkkal nem rendelkezem.

¹⁷ HM HIM HL AKVI 33187. (Zákó Jenő).

¹⁸ Bajsai Zákó Milán (Szenttamás, 1860. július 29. — Budapest, 1930. január 10.) főispán, országgyűlési képviselő. 1890–1892 között zsablyai főszolgabíró, majd a Szabadelvű Párt megválasztott képviselője lett. 1901-ben az uralkodó Pancsova és Versec szabad királyi városok főispánjává nevezte ki, hivatalát 1908-ig látta el. 1910-től a titeli választókerület országgyűlési képviselője. A világháború alatt Budapestre költözött, ezt követően haláláig a politikától visszavonultan élt.

¹⁹ A névsorokban „Zákó Endre”-ként szerepel.

²⁰ Zákó András *Curriculum Vitae*-je.

²¹ Báró Hazai (Kohn) Samu (Rimaszombat, 1851. december 26. — Budapest, 1942. február 10.) izraelita származású hivatásos katonatiszt, vezérezredes, politikus, honvédelmi miniszter. A Ludovika Akadémia, majd a Hadiiskola elvégzése után 1883. december 1-jétől a cs. és kir. kassai VI. hadtestparancsnokságára helyezték, majd a kassai III. honvédkerület parancsnokság segédtiszthelyettese. 1886-tól a HM beosztottja, 1889. október 1-jétől a Ludovika Akadémia hadseregszervezet- és harcászattanára lett. 1896-tól a honvéd törzstiszti tanfolyam oktatója, majd 1902. október 9-től a honvéd törzs- és felsőbb tiszti tanfolyam parancsnoki teendőinek ellátásával bízták meg. 1904. október 28-tól a Honvédelmi Minisztérium egyik ügycsoportfőnöke, majd 1910. január 17-én I. Ferenc József Honvédelmi miniszterré nevezte ki. A honvédelmi tárca éléről elmozdítva, 1917. február 2-től az uralkodó az osztrák–magyar fegyveres erők utánpótlási ügyeinek ellátásával bízta meg. A Monarchia összeomlásakor visszatért Budapestre, ahol 1918 decemberében nyugállományba helyezték.

rendeletével,²² szeptember 1-jétől számítandó ranggal, 17-es rangszámmal zászlóssá nevezte ki,²³ egyben beosztotta a magyar királyi brassói 24. gyalogezredhez.²⁴ A fiatal tiszt nyomban meg is kezdte elsővonalbeli frontszolgálatát mint szakasz-, majd századparancsnok. Kezdetben a 24. gyalogezred kötelékében, majd a 38. rohamzászlóalj²⁵ tagjaként harcolt az orosz fronton Kelet-Galíciában, majd az olasz hadszíntéren a Hétközség-fennsíkért vívott hadműveletekben.²⁶

1917. május 1-jén (november 1-i, 17-es rangszámmal) hadnaggyá léptették elő,²⁷ szeptemberben pedig az ekkor mindössze tizenkilenc éves Zákó az ellenség előtt tanúsított vitéz magatartása miatt a 3. osztályú Katonai Érdemkereszt kitüntetésben részesült a Legfelsőbb Dicsérő Elismerés és a kardok egyidejű adományozása mellett.²⁸ 1917. július 29-i kitüntetési felterjesztése²⁹ szerint

„Az ellenség előtt vitéz és bátor magatartást tanúsított, mert 1917. július hó 23-án Wino-govskára rohamjárőr élén az ellenséges árokba elsőnek ugrott be és a kézigránát támadást az ellentálló ellenségre a legelsőnek kezdette meg”³⁰

Decemberben az ellenség előtt tanúsított vitéz magatartása elismerésül a 3. osztályú Katonai Érdemkereszt hadidíszítményekkel és kardokkal kitüntetésben részesült.³¹ Az 1917. augusztus 11-i felterjesztés kiemelte, hogy Zákó

„Az ellenség előtt vitéz és bátor magatartást tanúsított, mert 1917. július 30 és 31-iki Babince körüli harcokban a leghevesebb ellenséges ágyú és gépfegyver tűzben szakaszának élén elsőnek tört be az ellenséges állásokba. Válságos pillanatokban személyes példájával buzdítólag hatott alárendeltjeire s ezzel a gyors döntést nagyban elősegítette.”³²

²² Az 1916. augusztus 14-én kelt 15638/ eln. sz. rendelet. *Rendeleti Közlöny a Magyar Királyi Honvédség számára* (a továbbiakban R. K.) 43/105, 1916. augusztus 18., 2161; *Budapesti Közlöny* 50/190, 1916. augusztus 20., 4.

²³ Az 1916-ban a Ludovikán zászlósokká avatott nagyváradi és pécsi hadapródiskolai növendékeket lásd: dezséri BACHÓ (szerk.) 1930: 960.

²⁴ Az ezred történetét lásd: BIRÓ—V. ANTAL—NEMESDY 1943; AJTAY 1941: 130–145.

²⁵ A rohamszászlóaljakhoz lásd: BACZONI et al. 2006.

²⁶ Zákó András *Curriculum Vitae*-je.

²⁷ A 10547 / eln. sz. rendelet 1917. május 15. R. K. 44/61, 1917. május 17., 1158; *Budapesti Közlöny* 51/114, 1917. május 19., 4.

²⁸ A 19843/ eln. sz. rendelet 1917. szeptember 17. (Legfelsőbb elhatározás kelte: szeptember 8.) R. K. 44/121, 1917. szeptember 19., 2318; *Budapesti Közlöny* 51/220, 1917. szeptember 23., 4.

²⁹ Itt mondok köszönetet Balogh-Hegedűs Juditnak és a Hadtörténeti Levéltár munkatársainak, amiért segítségemre voltak Zákó kitüntetési javaslatának felkutatásában.

³⁰ HM HIM HL I. világháborús kitüntetési feljegyzések. 31998/ti. (Zákó Endre); 20524./ti. (Zákó András)

³¹ Az 1917. december 5-én kelt 26765 / eln. rendelet (A legfelsőbb elhatározás kelte: 1917. november 27.) R. K. 44/162, 1917. december 8., 3118; *Budapesti Közlöny* 51/285, 1917. december 11., 3.

³² HM HIM HL I. világháborús kitüntetési feljegyzések. 23904/ti. (Zákó András).

1918. március 8-án egy korábbi tettéért felterjesztették Bronz Vitézségi Éremre. Az előterjesztés vonatkozó része szerint Zákó

„zászlós az 1917. évi március és április havában a Kuropatniki-i és bouszorovi állásharcokban, több ízben önként vállalkozott járőrparancsnokul; mely alkalmakkor vitéz magatartásával kitűnt.”³³

Egy másik fegyvertényleírása³⁴ szintén bepillantást enged a fronton küzdő Zákó életébe: 1918. június 15-én alakulata Asiago előtt támadt. A zászlóaljparancsnok helyetteseként egysége a legerősebb tüzérségi, géppuska- és heves éjszakai aknavetőtűzben tört előre. Az előretörés közben megszakadt minden összeköttetés a támadó különítmény és a parancsnokság között. Zákó átvette a támadóék parancsnokságát, sőt maga is részt vett az ellenség által időközben alkalmazott erős ellentámadás kivédésében, kézigránatokkal nagy veszteséget okozott az ellenfélnek, egysége így új erőre kapva, kézitusában megfutamodásra készítette az angolokat.³⁵ Ezért 1918. augusztusában az ellenség előtt tanúsított vitéz magatartása elismerésül újra Legfelsőbb Dicsőítő Elismerésben — a kardok egyidejű adományozása mellett, a 3. osztályú Katonai Érdemkereszt kitüntetésében — részesült.³⁶ Zákót ugyanezért a fegyvertényéért akkori előjárója, Hunfalvy Artúr³⁷ 1931. július 30-án az I. osztályú Tiszti Vitézségi Éremre terjesztette fel. Az előterjesztés szerint Zákó az

„1918. évi június 15-i Asiagó-i offenzívánál vitéz és bátor magatartást tanúsított az által, hogy a támadás alatt az első vonalban levő szakasza midőn az ellenséges állásba való betörés előtt erős géppuska és tüzérségi tűzben csüggedni kezdett, lélekjelenlétét megőrizve személyes bátorságával tűnt ki az által, hogy a szakasz élire állván, a szakaszába új erőt öntve, sikeresen betört az ellenséges állásokba, miáltal a harcnak a további győzelmét elősegítette, továbbá foglyokat ejtett és egy géppuskát zsákmányolt.”³⁸

³³ HM HIM HL I. világháborús kitüntetési feljegyzések 45046/legs.

³⁴ Fegyvertényleírás: fegyveres összecsapás során végrehajtott haditett, amelynek leírását az egyes kitüntetési felterjesztésekhez csatolták.

³⁵ A német eredeti szöveget lásd: HM HIM HL I. világháborús kitüntetési feljegyzések. 41904/ti. (Zákó Endre).

³⁶ Az 1918. augusztus 13-án kelt 19664. / eln. sz. rendelet. (A legfelsőbb elhatározás kelte: 1918. július 28.) R. K. 45/116, 1918. augusztus 17., 3405; *Budapesti Közlöny* 52/186, 1918. augusztus 18., 5.

³⁷ Vitéz Hunfalvy (Hoffmann) Artúr (Alsószombatfalva, 1884. december 16. — Debrecen, 1975. december 20.) hivatásos katonatiszt, ezredes, a Vitézi Szék Szabolcs vármegyei törzskapitánya. Az első világháború kitörésekor százados, a brassói 24. gyalogezreddel végigharcolta a háborút, 1933-ban a Vitézi Szék Szabolcs vármegyei törzskapitánya. 1936. május 1-jén nyugállományba helyezték. 1940-ben nyugalmazott ezredesként tényleges szolgálatra hívták be. A nyíregyházi őrezred parancsnokává nevezték ki. 1944. október 15-én letartóztatták, a nyilasok fogságba vetették. A Vitézi Székkel Bögödre, majd 1945 márciusában az 1. hadsereg kitelepítési csoportjával Németországba települt. Hazatértét követően 1946-ban az igazolóbizottság rangfosztásra ítélte, majd Bakonypölösken egy sertéstelep vezetőjeként vették őrizetbe 1947-ben. Az egyik hortobágyi zárt táborba telepítették.

³⁸ HM HIM HL I. világháborús kitüntetési feljegyzések 37249/ti. UNGVÁRY 2014: 59.

Zákó saját kezű életrajza szerint a 3. osztályú Katonai Érdemkereszt mellett, Ezüst és Bronz Katonai Érdemérmekkel, Háborús Emlékéremmel, illetve Károly-csapatkereszttel rendelkezett,³⁹ ezek adományozására eddigi kutatásom során nem találtam adatokat.

Hírszerző feladatok Erdélyben

A Zákóval foglalkozó művek meglegszenek azzal, hogy pusztán említést tesznek arról, hogy Zákó András a háborút követően Erdélyben mint hírszerző tiszt működött. Zákó tevékenysége ennél jóval színesebb, és az eset Zákó további katonai pályafutása szempontjából sem mellékes.

1960-ban a magyar állambiztonság a román partnerszervhez fordult azzal, hogy Zákó 1920-as évekbeli erdélyi fedett működését és esetleg még élő kapcsolatait felderíthessék, hogy azokat egy esetleges lejárato kampányban felhasználhassák. A magyar állambiztonságnak a román szervek két archív dossziét adtak át tanulmányozásra.⁴⁰ A dossziékban szereplő hevenyészve lefordított és kivonatolt jelentéseket igyekeztem más kontrollforrásokkal — levéltári és sajtóanyagokkal — egybevetni, így a lehető legtöbb fellelhető információtöredéket is felhasználva rekonstruálni Zákó Erdélyben eltöltött éveit. Az ekkor 22 éves Zákó Andrást erdélyi származása, hely- és nyelvismerete alkalmassá tette, hogy hírszerzőként működjön a románok által megszállt, majd elcsatolt Erdélyben.⁴¹ Az *Uj Kelet* című folyóirat 1924. április 9-én számolt be egy nagyarányú erdélyi magyar kémszervezet lebukásáról, amelynek

„feje egy Zakó Endre nevű fiatal aktív tisztje a magyar hadseregnek, akit a brassói sziguranca már egy év óta köröz. Március huszonnegyedikén a brassói állambiztonsági hivatal egyik detektívje észrevette a régen körözött Zakót, aki éppen Aradra váltott vasúti jegyet a menetjegy-irodában”⁴²

— olvasható a tudósításban. De hogyan jutott a fiatal tiszt Erdélybe?

Az első világháborút követő összeomlás, majd a zavaros idők következtében Zákó életútja kevésbé dokumentálható. A hivatalos közlönyök alapján megállapítható, hogy a Kriegsministerium felszámolása után a volt honvédség és a közös hadsereg csapattisztjeinek egybesorolását követően Zákót mint hadnagyot 1917. november 1-jétől számítandó új, 19-es rangszámmal tüntették fel.⁴³ 1919. december 28-án pedig megerősítették többek között Zákó Bronz Vitézségi Érmének adományozását.⁴⁴

³⁹ Zákó András *Curriculum Vitae*-je. Megjegyzendő, hogy életrajzában a 3. osztályú Katonai Érdemkereszt kitüntetését csak egyszer tüntette fel.

⁴⁰ HU ÁBTL 3.2.2. T-2/4. 98.

⁴¹ A dezinformálásra szánt művek abszurd módon kiemelik, hogy Zákót román származása miatt a hadseregből ki akarták zárni, ez alól csak úgy mentesült, hogy hírszerzőnek jelentkezett Romániába. ARDAY 1961: 28; PINTÉR 1972: 149.

⁴² Új kémhálózatot lepleztek le Erdélyben. *Uj Kelet* 7/82, 1924. április 9., 3.

⁴³ 1919. december 10-én kelt 13800/eln./31.b. sz. rendelet. R. K. 46/98, 1919. december 17., 2363.

⁴⁴ R. K. 46/104, 1919. december 28., 2656.

Nincs adat arra vonatkozóan, hogy az első világhéget követően Zákó András hol szolgált. Hivatalos életrajzában a szóban forgó időszakról lakonikusan annyi szerepel, hogy a háború után mint főhadnagy, a vezérkarnál mint hírszerző teljesített szolgálatot.⁴⁵ Zákó leírása részben fedi a valóságot, velős megfogalmazása azonban sejteti, hogy szándékosan nem tért ki szolgálatának minden részletére.

A második világháborút követő államvédelmi, majd állambiztonsági szolgálatok Zákóval kapcsolatos nyomozásai során kiemelték, hogy Zákó a Székely Hadosztályhoz csatlakozva harcolt az országba betörő román csapatok ellen.⁴⁶ Erre az adhatott alapot, hogy a brassói 24. gyalogezred és a 38. rohamzászlóalj tagjainak többsége csatlakozott a Kratochvil Károly⁴⁷ vezette alakulathoz, amely a románokkal és egyben a Tanácskormánnyal is küzdelmet folytatott.⁴⁸ A Székely Hadosztály egy része végül Demecsernél a román csapatok előtt tette le a fegyvert, őket hadifogságba Brassóba hurcolták, majd Aradra internálták. Szabadulásukat követően többségük csatlakozott a Nemzeti Hadsereghez, míg az alakulat egy másik része a románokkal szembeni halogató harcok közepette vonult vissza, később ők is a Nemzeti Hadsereghez csatlakoztak.⁴⁹ A dokumentumok tanúsága szerint Zákót a Nemzeti Hadsereg 1920. március 9-én kelt 51681/eln. számú rendeletével igazolta, így továbbra is megmaradt a katonai pályán. Érdekesség, hogy a felsorolásban, „Zákó Endre”-ként szerepel, illetve már ekkor feltüntették a „reszneki” előnevet.⁵⁰ Majd az ez évben kiadott (a korábbi rendelkezést⁵¹ hatályon kívül helyező) rangsor-megállapítás során Zákót az 1917. november 1-jével számítandó 24-es rangszám alatt tüntették fel.⁵²

Egy családi dráma következményeiről⁵³ készült helyszíni tudósításból kiderül, hogy Zákó 1920. március—április fordulóján Hódmezővásárhelyen, az Andrássy úti Nagy–Varga-kúriában volt elszállásolva, ahol is szem-, jobban mondva fültanúja volt a Rázsonyi—Papp-féle szerelemfeltéti gyilkosságnak.⁵⁴

⁴⁵ Zákó András *Curriculum Vitae*je.

⁴⁶ HU ÁBTL 3.1.5. O-13766. 283–284. A jelentés írója szerint Zákó a Székely Hadosztály harcainak keretében román fogságba került, majd rövid internálás után szabadon bocsátották.

⁴⁷ Vitéz szentkereszthegyi Kratochvil Károly (Brünn, 1869. december 13. — Budapest, 1946. szeptember 19.) hivatásos katonatiszt, altábornagy. A 48. gyalogezrednél töltött rövid szolgálat után, majd a bécsi Hadiiskola elvégzését követően lett vezérkari tiszt a 2. hegyi dandár kötelékében. 1900-tól a pécsi hadapródiskola, majd a Ludovika Akadémia oktatója, majd 1908 nyaráig a VI. honvédkerületi parancsnokság, ezt követően pedig néhány hónapig az 1. gyalogezred vezérkari tisztje. 1909-től József főherceg két fiának volt a nevelője. 1918-ban, az összeomlást követően csapatait zárt rendben vezette Nagyváradra, 1918 novemberében kinevezték az V. erdélyi katonai kerület parancsnokává. Kolozsvár román bevételét követően egységeit a jobb védelmi pozíciót kínáló Máramarosziget–Belényesi-medence-vonalra vonta vissza, amelyet 1919. januárjától április 16-ig sikerrel védtek. A hadosztály egy része 1919. április 26-án Demecsernél a románok előtt tette le a fegyvert. A románok Brassóba internálták, majd szabadulását követően államellenes összeesküvés vádjával eljárást indítottak ellene. 1923–1924 között a Hadtörténelmi Múzeum igazgatója volt.

⁴⁸ Az alakulat harcaival kapcsolatban lásd: NAGY—GOTTFRIED 2011; KRATOCHVIL 2017; KRATOCHVIL 2024.

⁴⁹ Zákó és a Székely Hadosztály kapcsolatára kontrollforrás eddigi kutatásom során nem került elő.

⁵⁰ R. K. 47/18, 1920. március 13., 366.

⁵¹ R. K. 46/98, 1919. december 17.

⁵² Az 52420./eln. 8. sz./1920. rendelet (Legfelsőbb elhatározás kelte: 1920. április 12.) R. K. 47/31, 1920. április 30., 792.

⁵³ A cikk szerint a villában elszállásolt Zákó Endre, a Nemzeti Hadsereg hadnagya akkor ért haza, amikor dr. Rázsonyi-Papp Miklós ügyvéd meggyilkolta feleségét, Szendy Ilonát, majd önkézzel véget vetett életének. A lövések eldördülésekor a hadnagy a helyszínre sietett, majd a hatóságokat is ő értesítette.

⁵⁴ *Vásárhelyi Reggeli Ujság* 16/72, 1920. április 1., 1.

A második világháborút követően kihallgatott, egykor a 2. vkf. osztályon szolgálatot teljesítők közül Szentpétery György⁵⁵ a 2. vkf. osztály beosztottjairól adott jellemzései között Zákóról az szerepel, hogy az 1920-as években az úgynevezett Siménfalvy-csoportnál teljesített szolgálatot.⁵⁶ A csoport nevét adó Siménfalvy Tihamér⁵⁷ korábban a 38. gyaloghadosztály, majd a Székely Hadosztály vezérkari főnöke volt, a fogságot követő internálásból megszököve Szegeден a Fővezérséghez került. Kántás Balázs és Regényi Kund kutatásai szerint Siménfalvy a Fővezérség II/b. osztály Belsőszervezeti Alosztályának lett a vezetője,⁵⁸ erre azonban eddigi kutatásaim során nem találtam utalást. Siménfalvy katonai anyakönyvében, az ottani bejegyzések szerint 1919. november 18. — 1920. március 31. között a Fővezérség I. K. Osztály vezetője, majd 1920. április—december között a vezérkar hadműveleti irodában az „S”-csoport vezetője volt, ezt követően haláláig „különleges bizalmas alkalmazásban állott”.⁵⁹

Zákó és a Siménfalvy-csoport kapcsolatára korabeli információk eddigi kutatásaim során nem kerültek elő. A kapcsolatra csak néhány, jóval az eseményeket követő időből származó halvány utalás akadt, amelyek az ÁVH által kihallgatott személyek anyagaiban olvashatók. Egy 1952. december 12-én keletkezett jelentés szerint Zákó mint próbaszolgálatos került Kolozsvárra.

„Feladata volt a kapcsolat felvétele és megbízatások közvetítése egy romániai magyar hírszerzőnek.”⁶⁰

Zákó és a Siménfalvy-csoport kapcsolatát sejteti a 2. vkf. osztály élén Zákó elődjének, Kuthy Lászlónak⁶¹ a 2. vkf. osztály egykori beosztottairól készített összefoglalója, amelyben Kuthy

⁵⁵ Szentpétery György (Hatvan, 1901. december 31. — Budapest, 1978. január 23.) hivatásos katonatiszt, vezérkari ezredes, miniszteri osztályfőnök, a Jóvátételi Hivatal elnökhelyettese. 1924. augusztus 20-án avatták hadnaggyá a Ludovika Akadémián. Katonai szolgálatát az 1. gyalogezred kötelékében kezdte meg. Vezérkari tanulmányokat folytatott, majd 1939. november 1-től a 2. vkf. osztály defenzív alosztályának vezetője. Vezérkari őrnagyként 1941. november 1-jétől mint „mindennemű szolgálatra alkalmatlant” nyugállományba helyezték. A szovjet megszállást követően igazolták, 1945. december 1-jével nyugállományú vezérkari ezredessé léptették elő. A Jóvátételi Hivatalhoz került. 1947-ben a HM Katonapolitikai Osztály lefogta, beszervezték. 1948. január 7-től a Jóvátételi Hivatal miniszteri osztályfőnökévé nevezték ki, majd a Jóvátételi Hivatal elnökhelyettesévé. 1950. május 2-án letartóztatták, Kistarcsára internálták, ahonnan 1953 szeptemberében szabadult, rendfokozatától megfosztották.

⁵⁶ HU ÁBTL 4.1. A-857. 18–19.

⁵⁷ Vitéz Siménfalvy Tihamér (Alsószentmihályfalva, 1878. január 30. — Budapest, 1929. március 20.) hivatásos katonatiszt, tábornok. A Ludovika növendéke, majd 1898. augusztus 18-án hadapród tiszthelyettesként a 22. gyalogezredhez került. Vezérkari tisztként a 76. gyaloghadosztály parancsnokságánál, majd a hadügyminisztériumban teljesített szolgálatot. 1914-ben a 2. hadsereg-parancsnokságon összekötőtiszt, illetve repülőfelderítő, majd nyilvántartótiszt. 1917 júniusától a vezérkari osztály főnöke. 1918 augusztusában a 38. gyaloghadosztály vezérkari főnöke. Az összeomlást követően alakulataival zárt rendben tért haza, 1919 januárjától a Székely Hadosztály vezérkari főnöke. A románok Brassóba internálták, onnan megszökött, és csatlakozott a Nemzeti Hadsereghez. A Fővezérségre osztották be, az I. K. osztály vezetője, majd a hadműveleti iroda „S”-csoportjának vezetője. 1920. május 1-től ezredes, majd tábornok. 1921 januárjától „különleges alkalmazásban” volt.

⁵⁸ KÁNTÁS—REGÉNYI 2024.

⁵⁹ HM HIM HL AKVI 33684. (Siménfalvy Tihamér)

⁶⁰ HU ÁBTL 3.1.5. O-14851. 92.

⁶¹ Vitéz Kuthy László (Székesfehérvár, 1896. szeptember 22. — Budapest, 1958. augusztus 30.) hivatásos katonatiszt, vezérezredes, államtitkár. 1916-tól a 69. közös gyalogezred kötelékében teljesített frontszolgálatot. 1919 júniusában belépett a Nemzeti Hadseregbe. Részt vett a nyugat-magyarországi felkelésben. 1928–1935 között a Magyar Királyi Testőrségnél szolgált, majd a 14. gyalogezred II. századának parancsnoka lett. 1936. április 1-jétől a Honvédelmi Minisztérium VI. Csoportfőnökség 5. osztályán vezérkari szolgálatot teljesítő tiszt.

Zákóval kapcsolatban kifejtette, hogy az 1920-as évek közepén Romániában valamilyen szervezkedéssel kapcsolatban bukott le, azt azonban Kuthy — a vallomás szerint — nem tudta, hogy Zákó mint ottani lakos vagy mint kiküldött szervező került az összeesküvésbe.⁶² Majd a 1954. június 1-jén keltezett vallomásában Kuthy bővebben foglalkozott a Siménfalvy-csoport genezisével. Szerinte az alakulat létrejött az első világháborút követő megszállások, valamint a békekötés idejére nyúlt vissza. A csoport feladata volt, hogy az elszakított területeken tényleges tiszteket tartson vissza, akik a helyi lakosságot megszervezve az utódállamok területén szabotázsakciókat hajtanak végre, illetve felkelést készítenek elő. Kuthy szerint a Siménfalvy-csoport munkájának tudható be a Csécsi-Nagy Imre⁶³-féle szervezkedés,⁶⁴ amelyet a románok lelepleztek, ezt követően Kuthy szerint a Siménfalvy-csoport erdélyi vonala megszűnt.⁶⁵ A Kuthy által említett Csécsi-Nagy Imre vezette nagyváradi összeesküvés perrel párhuzamosan zajlott a temesvári, úgynevezett Levente-per is, amelyhez szintén kapcsolódott a Siménfalvy-csoport.⁶⁶ Így nem kizárt, hogy a két, románok által leleplezett szervezet helyébe egy új sejt kiépítése céljából, jobban mondva a megtépázott hírszerző hálózat újjászervezése érdekében került Zákó Erdélybe; ahogy az sem kizárható, hogy Zákó sejtje a két szervezettel párhuzamosan működött. E kérdés teljes körű megválaszolása azonban további kutatást igényel.

Annyi bizonyos, hogy a román partnerszervek által a magyar állambiztonságnak tanulmányozásra 1960-ban átadott dossziék tartalmazzák a Siguranța⁶⁷ által 1924-ben, az úgynevezett brassói kémszervezet leleplezését követően lefolytatott vizsgálatok iratait. Ezek szerint Zákó

„a tiszai román fronton harcolt főhadnagyi rendfokozattal 1920-ig, amikor saját elmondása szerint Olaszországba ment, ahol 1922-ig tartózkodott, amikor a 665-ös számú 1922. január 27-én kiadott hazatérési igazolvánnyal visszatért Romániába. Az igazolványt a Ró-

1938. július 15-től az 5. vkf. osztályvezető-helyettese. 1940-től a 2. vkf. osztály beosztottja, 1941. október 1-jétől osztályvezető-helyettes. 1942. szeptember — 1944. április között az I. hadtest vezérkari főnöke volt. A német megszállás után az Államvédelmi Központ vezetője, májustól egyben a 2. vkf. osztály parancsnoka lett. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány igazolta, majd a Honvédség Felügyelőjévé, 1948 februárjában pedig a HM államtitkárává nevezték ki. 1950 márciusában az ÁVH letartóztatta, majd a Súlyos-perben háborús bűncselekmény elkövetéséért halálra ítélték, azonban kegyelmet kapott, és ítéletét életfogytiglani börtönbüntetésre változtatták.

⁶² HU ÁBTL 2.1. II/30.b. (V-142767/2) 12.

⁶³ Csécsi-Nagy Imre (Szatmárnémeti, 1868. május 11. — Budapest, 1967. július 19.) hivatásos katonatiszt, altábornagy. A Ludovika Akadémia növendéke, 1888. augusztus 18-án avatták huszártiszté a 15. (Pálffy-) huszárezredhez, majd a 3. honvéd huszárezrednél szolgált. A világháború kitörését követően a galíciai hadszíntérre került, 1914. december 10-én a 2. népfelkelő huszárezred ideiglenes parancsnoka, majd az 1. népfelkelő lovasdandár parancsnoka. 1919. január 1-jével a Károlyi-kormány nyugállományba helyezte. 1919 végén letartóztatták a román állam ellen irányuló szervezkedés és összeesküvés vádjával, halálra ítélték, nemzetközi nyomásra szabadon engedték, de kitiltották Románia területéről. 1920 októberétől Budapesten telepedett le. 1921. január 21-én ismét tényleges állományba helyezték, és tábornokká, valamint a Törzstiszti Fellebbezési Tanács elnökévé nevezték ki. 1922. január 1-vel altábornaggyá léptették elő, továbbá a Legfelsőbb Honvédtörvényszék alelnökévé, valamint Veszprém vármegye ideiglenes székkapitányává nevezték ki. 1923-ban nyugállományba helyezték.

⁶⁴ HU ÁBTL 2.1. II/30. b. (V-142767/2) 12.

⁶⁵ HU ÁBTL 2.1. II/30. a. (V-142767/1) 16.

⁶⁶ Az erdélyi perekkel kapcsolatban lásd: BORSI 2010; BORSI 2021; RÉFI 2021: 154–170; NAGY 2020: 57–74.

⁶⁷ Serviciul Secret de Informații (Titkos Hírszerző Szolgálat), más néven Siguranța Statului (Állambiztonság) a leggyakrabban egyszerűen csak Siguranța: A Román Királyság titkosszolgálat 1924–1940. november 13. között. Bővebben lásd: BANDI 2018: 23–45.

mai Román Követség állította ki. Zákó 1922. január 31-én lépte át a román határt Carpi-
mis⁶⁸ határállomásnál, majd Brassóban élő szüleinél telepedett le.⁶⁹

Vagyis Zákó fedése céljából felvette a román állampolgárságot.⁷⁰ Zákó, illetve a leleplezett brassói csoport tevékenysége az iratok alapján az alábbiak szerint rekonstruálható. A dokumentumok rövidített, fordított változata szerint Zákót 1924. március 24-én hosszas, majd egyéves előzetes megfigyelés után tartóztatták le a brassói állomáson, amikor épp Temesvárra váltott jegyet.⁷¹ Zákó lebukására több magyarázat létezik: a román iratok kiemelték, hogy a román szerveknek az tűnt fel, hogy Zákó „foglalkozás nélküli”, mégis sokat utazott. Erre hivatkozva Ungváry Krisztián szerint nem kellően készíthették elő Zákó „legendáját”⁷², így ez okozta a lebukását.⁷³ Ennek viszont ellentmond az, hogy egyes források szerint Zákó vándorprédikátorként, illetve fakereskedőként szerepelt a nyilvánosság előtt.⁷⁴ Egy másik magyarázat szerint Zákót egy általa beszervezendő személy jelentette fel, mivel megkörnyékezésében a románok provokációját sejtette.⁷⁵ Ez a magyarázat is hihető, hiszen a román szervek gyakran éltek a beugratás módszerével.⁷⁶

Az iratok szerint előállítását követően Zákó szökést kísérelt meg, az őt szállító fiákerről leugorva, egy csomagot eldobva igyekezett elmenekülni, azonban nem sikerült egérutat nyernie.⁷⁷ A brassói kapitányságon a csomagot átvizsgálva a román szervek különböző katonai utasításokat, körleveleket, a román vezérkari főnökség bulletinjeit és brosúrait, a román Honvédelmi Minisztérium parancsait, katonai iskolák programjait, valamint egy híradó ezred teljes, érvényben lévő siffréjét⁷⁸ találták.⁷⁹

Az iratok pusztán az eredményt közlik, hogy Zákó vallomást tett felső kapcsolatáról, társairól, a csoport módszereiről, tevékenységéről; azonban a dokumentumok természetesen nem tartalmazzák, pusztán másodlagos forrásokból tudható, hogy Zákóval szemben a kihall-

⁶⁸ Helyesen Cărpiniș, vagyis Gyertyámos.

⁶⁹ HU ÁBTL 3.2.2. T-2/4. 129.

⁷⁰ A román állampolgárság felvételét erősíti meg egy Ujszászy Istvánnak tulajdonított háború utáni beszámoló, amelyben a 2. vkf. osztály romániai hírszerző hálózatáról többek között a következő szerepel: „Záhó [sic!] András, [...] átlépett a magyar hadseregbe.” HU MNL OL M — KS 274. f. 11. cs. 16. ő. e. 29. Az állampolgárság felvételéből később Arday Géza és Pintér István azt a téves következtetést vonták le, hogy Zákó román származású volt, holott az állampolgárság és a származás között jelentős különbségek vannak. Céljuk ezzel híreszteléssel nyilvánvalóan Zákó dehonesztálása, sőt sértegetése volt. PINTÉR 1972: 149; ARDAY 1961: 28.

⁷¹ HU ÁBTL 3.2.2. T-2/4. 127.

⁷² Legenda: a konspiráció egyik módszere; titkosszolgálati feladat álcázását szolgáló körülmények létrehozása céljából olyan tevékenység folytatása, amely illetéktelenek előtt indokolja vagy elfedi a hírszerző munkát.

⁷³ UNGVÁRY 2014: 59.

⁷⁴ MAROSI 1968: 4.

⁷⁵ HU ÁBTL 3.1.5. O-14851. 92.

⁷⁶ Az egyik legismertebb eset Maderspach Viktoré, akit a saját házában igyekeztek a román „agent provocateur”-ök, vagyis beugratók beszervezni a Nemzeti Hadsereg nevében. Maderspach, átlátva a helyzetet, visszatartotta a beszerzési ajánlatot, vita bontakozott ki, a román ügynökök az életére törtek, azonban sikerült elmenekülnie. Bővebben lásd: MADERSPACH 2013: 7–12.

⁷⁷ HU ÁBTL 3.2.2. T-2/4. 127; *Új Kelet* 7/82, 1924. április 9., 3.

⁷⁸ Siffre: dokumentumok titkosítására használt rejtjelkulcs.

⁷⁹ HU ÁBTL 3.2.2. T-2/4. 127–128. A hírányagok leltárját, illetve azok hírértékét kielemezve lásd: HU ÁBTL 3.2.2. T-2/4. 129–130.

gátások során fizikai kényszert alkalmaztak. Eszenyi László⁸⁰ visszaemlékezésében kiemelte, hogy Zákót

„oláh módszerekkel borzalmasan megkínózták. [...] Az arcát és egész testét elborító mély sebhelyeket élete végéig viselte.”⁸¹

Hasonlóan emlékszik Fehérváry István,⁸² aki szerint még az 1950-es években is látszódtak Zákó sebhelyei,⁸³ valamint erről tett tanúságot az 1950-es években az MHBK központjában, akkor Zákó szomszédságában élő Záhonyi család gyermeke, Clementis-Záhonyi Botond.⁸⁴ A sebhelyekről tanúskodik visszaemlékezésében⁸⁵ Sikorszky-Vértes Béla,⁸⁶ Zákó egykori beosztottja. A Siguranta vizsgálói tehát szó szoros értelmében kiveték Zákóból az őket érdeklő információkat. Az iratok szerint Zákót egy bizonyos „Liszay Kálmán”, a szegedi hírszerző kirendeltség vezetője bízta meg, hogy Romániában kémkedést folytasson. Katonai jellegű információk beszerzése érdekében Liszay kapcsolta össze Zákót romániai megbízható személyekkel.⁸⁷ A dokumentumok szerint Zákónak 1924. március 25-én Temesvárott kellett volna átadnia a megszerzett híryananyagokat Liszaynak.⁸⁸ Vagyis a leírtakból megtudható, hogy Liszay volt Zákó felettes kapcsolata. A Siguranta természetesen kiszállt a Zákótól kicsikart találkozóra, azonban az általa megjelölt időben és helyen Liszaynak hűlt helye volt,⁸⁹ nem kizárt, hogy Zákó szándékosan rossz helyet és időt mondott be, időt nyerve ezzel Liszay „Kálmánnak”. Érdemes megállni egy pillanatra. Liszay Kálmán nem szerepel a korabeli sematizmusokban. Elmentésben Liszay Auréllal,⁹⁰ aki ebben az időben valóban a Szegeden állomásozó 9. gyalog-

⁸⁰ Nemes eszenyi Eszenyi László (Temesvár, 1912. március 4. — USA, 2003.) hivatásos katonatiszt, vezérkari százados. Ludovika Akadémiát végzett, majd kitűnő minősítéssel a Hadiakadémiát. Részt vett a Don-menti harcokban, 1944 októberében a magyar 1. hadsereg hadművelési vezérkari tisztje volt. Nyugatra távozott, az amerikai hatóságok megbízták a repatriálás megszervezésével. Ezt követően kivándorolt az Amerikai Egyesült Államokba.

⁸¹ ESZENYI é. n.: 262.

⁸² Vitéz Fehérváry István (Budapest, 1925. december 1. — Budapest, 2014. október 30.) a Horthy István Honvéd Repülő Akadémia növendéke volt. Az intézmény kitelepítése során nyugatra vezényelték, amerikai fogságba esett. Hazatérve 1945–1948 között általános mérnöknek tanult. Bekapcsolódott a szovjet- és kommunistaellenes ellenállásba, majd Nyugatra szökte a formálódó MHBK tagja lett. 1949-ben Bécsben a Katonapolitikai Osztály a szovjet elhárítással együttműködve Dósa Attilával együtt lefogta. A Budapesti Büntető Törvényszék 15 év kényszermunkára ítélte, amely jogerőre emelkedett. 1956. október 28-án szabadult. 1956 decemberében elhagyta az országot.

⁸³ FEHÉRVÁRY 2001: 758.

⁸⁴ Clementis-Záhonyi Botond szíves közlése a szerzővel.

⁸⁵ HM HIM HL TGY 3456. vitéz Sikorszky-Vértes Béla: *Denkwürdigkeiten meiner Dienstzeit* III., 177.

⁸⁶ Vitéz Sikorszky-Vértes Béla (Pozsony, 1913. október 17. — Lindau, 1986. január 26.) hivatásos katonatiszt, vezérkari százados, a Magyar Atlétikai Club nehézsúlyú birkózóbajnoka, valamint vízilabdázója. 1935. augusztus 20-án avatták gyalogos hadnaggyá a Ludovika Akadémián. 1943. május 15-től a Székely Határvédelmi Erők Parancsnoksága I. c. (anyagi) osztályának vezetője. A világháborút követően nyugatra távozott, bekapcsolódott az MHBK munkájába. Az MHBK langensargeni hírszerzőközpontjának kiképzője, majd 1950–1951 között vezetője volt.

⁸⁷ HU ÁBTL 3.2.2. T –2/4. 128.

⁸⁸ HU ÁBTL 3.2.2. T –2/4. 123.

⁸⁹ HU ÁBTL 3.2.2. T –2/4. 123.

⁹⁰ Liszay Aurél (Belgrád, 1896. június 11. — Waldkraiburg, 1970.) hivatásos katonatiszt, vezérkari alezredes. A hadapródiskol elvégzése után 1915-ben avatták zászlóssá a 46. gyalogezredhez, majd a tartalékos tiszti iskolát követően 1916-tól hadnagyként végigharcolta a háborút. 1919 augusztusában leszerelték, azonban különleges, bizalmas beosztásba helyezték. 1927-től a HM VI — 2. osztály állományában a bécsi hírszerzőkirendeltség, a WEX (Wien-i Expozitúra) román referenseként működött. 1931. január 1-től a HM katonai szakközegek „B” állományába helyezték, és bizalmas külföldi kiküldetésre vezényelték. 1938-tól a 2. vkf. osz-

ezrednél szolgált, majd később a HM VI – 2., vagyis a hírszerző és kémelhárító osztály beosztottja volt. Ezt erősíti meg Szentpétery György is, aki szerint Liszay Zákóval egy időben, ugyanazzal a feladattal volt megbízva Erdélyben, sőt Szentpétery kiemelte, hogy Zákó és Liszay „testi-lelki jóbarátok voltak.”⁹¹

A Zákó letartóztatásakor lefoglalt iratokból, valamint társairól a román kihallgatók a következő információkat szereztek. Az iratok nagy része Homorogán Adriántól,⁹² a temesvári román 94. gyalogezred híradós tizedesétől származott. Homorogán tizedes kihallgatási jegyzőkönyve szerint Zákó kereste fel őt, a katonai hírszerzésért cserébe pénzt és jó állást helyezett kilátásba számára.⁹³ Ennek azonban ellentmond Homorogán egy másik vallomása, amely szerint egy bizonyos Lakatos Lajossal,⁹⁴ a szegedi hírszerző iroda beosztottjával maga is szolgált a Nemzeti Hadseregben. Elmondása szerint Zákó, mielőtt lebukott volna, őt egy másik személynek adta át további tartásra, mivel Zákó a közeljövőben szándékozott hazatérni.⁹⁵ Magyarországi kapcsolatai közül Homorogán még egy bizonyos Slavik/Szlávik Józsefet nevezett meg, aki futárszolgálatot teljesített Magyarország és Románia között.⁹⁶ Az iratok megszerzésében Homorogán vallomása szerint segítségére voltak a következő személyek: Krasch/Krastl András, Hargittay János, Fries/Friss Antal, Munteanu Pál/ Pavel, Zimonyi József, Leibovics Árpád, Bergher Adolf, Ganea/Ganca Rudolf.⁹⁷ A vizsgálatok szerint Homorogán, aki maga is többször járt Brassóban, általában Putnik István, a román államvasutak nemzetközi hálókocsi kalauza révén juttatta el Zákóhoz vagy apjához, Zákó Jenőhöz a beszerzett iratokat,⁹⁸ amelyeket Zákó András kiértékelve és rendszerezve küldött tovább. A hálózat további tagjai voltak Hódy Miklós és Hódy István, a határközeli Porgány községbeli birtokosok, valamint Vitán Anna, a temesvári központi postahivatal tisztviselője.⁹⁹ Így talán nem áll messze a valóságtól az *Új Kelet* tudósítása, amely szerint a megszerzett hírszerzési anyagokat kézzől kézre adva juttatták el Szegedre.¹⁰⁰ A későbbi fordító maga is kiemelte, hogy a kémcsoport bravúrosan felhasználta a kettős birtokosokat, amely megnehezítette a kémkedés bizonyítását.¹⁰¹ Az iratok még említést

tály beosztottja. 1940. szeptemberétől őrnagy, 1942 áprilisától alezredes. 1944. november 12-én a külügyminiszter rendelkezésére bocsátották, miniszteri osztálytanácsosi címet adományoztak részére. Rómába távozott, 1945. január 25-én szolgálaton kívüli viszonyba helyezték.

⁹¹ HU ÁBTL 4.1. A-857. 18 – 19. „Záhó [sic!] András, Liszay Aurél főhadnagyk / később mindkettő átlépett a magyar hadseregbe.” Lásd: HU MNL OL M – KS 274. f. 11. cs. 16. ő. e. 29.

⁹² Helyesen: Homoródi (1936-ig Homorogán) Adorján: (Lippa, 1899. október 18. – ?) hivatásos katonatiszt, főhadnagy, magyar királyi honvéd főellenőr. Az első világháborúban az 1. gyalogezrednél teljesített szolgálatot. 1918 októberében nem tényleges viszonyba helyezték. Belépett a román hadseregbe, a 94. gyalogezredben teljesített szolgálatot. A Zákó-csoport tagjaként letartóztatták, elítélték. 1929. szeptember 1. – 1938. augusztus 31. között mint szerződéses „K-ügynök” teljesített szolgálatot, majd a BM VIII. D. osztályon helyezkedett el. 1940-től hadnagy az I. hadtest 2. kiegészítő körlet állományában. 1942-től főhadnagy, részt vett a keleti front hadműveleteiben. Egy újságcikk szerint 1946-ban valuta be nem jelentése miatt folytattak ellene eljárást.

⁹³ HU ÁBTL 3.2.2. T-2/4. 125.

⁹⁴ Személyét eddigi kutatásaim során nem sikerült azonosítanom. Itt hívom fel a figyelmet, hogy a szövegben szereplő személyek azonosítását nehezíti, hogy a román szervek az 1924-es kihallgatások során gyakran úgy írták le őket, ahogy éppen hallották. Az így torzult nevek aztán 1960-ban a románról magyarra fordított anyagban tovább deformálódtak. Ékes példa, hogy lett az eredetileg Lakatos Lajosból „Locatus”. Így ebben a fejezetben csak azokat a személyeket jelölöm, akiket a kutatás során sikerült azonosítani.

⁹⁵ HU ÁBTL 3.2.2. T-2/4. 125.

⁹⁶ HU ÁBTL 3.2.2. T-2/4. 127.

⁹⁷ HU ÁBTL 3.2.2. T-2/4. 126.

⁹⁸ HU ÁBTL 3.2.2. T-2/4. 126.

⁹⁹ HU ÁBTL 3.2.2. T-2/4. 126.

¹⁰⁰ *Új Kelet* 7/82, 1924. április 9., 3.

¹⁰¹ HU ÁBTL 3.2.2. T-2/4. 128.

tesznek Gulácsi Jánosról, aki időközben Magyarországra szökött,¹⁰² egy Kokoida/Kokaida József nevű egyénről és egy Amta nevű polgári személyről, azonban róluk semmi közelebbi nem derül ki.¹⁰³ Ellentétben egy Foisel János nevű századossal, akiről Zákó és Hódy is bevallotta, hogy a hálózat tagja, noha Zákó szerint nem biztos, hogy sikerült őt időközben beszervezni. A román szervek, mivel Foisel kihallgatása, valamint a nála tartott házkutatás eredménytelennek bizonyult,¹⁰⁴ személyét elvetették. Nem zárható ki, hogy Foisel felemlítése pusztán a hatóság megvezetésére és időnyerésre volt alkalmas. Külön érdekes, hogy a tanulmányozásra 1960-ban átadott román anyagban nem lelhető fel Zákó kihallgatási jegyzőkönyve, sem az ügyben keletkezett összefoglaló jelentés, sem az ügyészi, illetve bírói dokumentáció. Ezeken kívül, mivel az iratok között nem találhatóak dátumok, amelyek segítenék a megértést, a fellelt sajtóanyag alapján rekonstruálom az eseményeket.

Zákót 1924. március 24-én vették őrizetbe, a tárgyalásra sajtóforrások alapján több, mint egy évvel később, 1925. május végén Bukarestben, a IV. Divízió Hadbírósa előtt, C. Tănăsescu ezredes elnökletével került sor.¹⁰⁵ A tárgyalásról készült tudósítások kiemelik, hogy a vádlottak tagadták a terükre felrótt cselekményeket, előadták, hogy beismerő vallomásaikat kényszer hatására tették: a gyanúsítottakat éhezették, fizikailag bántalmazták,¹⁰⁶ valamint egyéb módon abuzálták. Például Zákó ekkor 63 esztendőes édesapjától — a dokumentumok szerint — elvonták pokrócát, matracát és személyes ruházatát.¹⁰⁷

Mivel a dokumentumok között a „brassói kémügyben” született ítélet nem szerepel, jobb híján e tekintetben is a sajtótudósításokra kellett hagyatkozni. Eszerint Zákó Andrást és Homorogánt öt év javító-nevelő börtönre; Vitán Annát öt év börtönre; Hargittay Jánost, Fries Antalt, Zimonyi Józsefet, Hódy Miklóst és Krasl Andrást három év; Ganea Rudolfot egy év; Leibovics Árpádot tizenegy havi; Putnik Istvánt négyhavi, Zákó Jenőt pedig egy hónap börtönre ítélték. A hadbíróság távollétében öt év börtönre és ötvenezer lei pénzbüntetésre ítélte Liszay Kálmánt, Slavik Józsefet, Gulácsy Jánost, Lakatos Lászlót és Hódy István ügyvédet. A tudósítás megjegyzi, hogy azok a vádlottak, akiknek büntetése az egy évet meghaladta, fellebbezést jelentettek be.¹⁰⁸ A másodfokú tárgyalásra eddigi kutatásom során nem találtam utalást. Mivel az iratok között Zákó András börtönkartonjának összefoglalása szerint büntetését 1925. május 29-én megkezdte, nagy a valószínűsége annak, hogy a fellebbezéseket elutasították.¹⁰⁹

A jogerős ítéletet követően az elítéltek megkezdték börtönbüntetésüket. A román szervek által 1960-ban átadott iratok között csak Zákó Jenő esetében van utalás arra, hogy megjárta a jilavai börtönerődöt.¹¹⁰ A trianoni békediktátum miatt rejtett magyar vezérkar iratai között

¹⁰² HU ÁBTL 3.2.2. T-2/4. 127.

¹⁰³ HU ÁBTL 3.2.2. T-2/4. 126.

¹⁰⁴ HU ÁBTL 3.2.2. T-2/4. 128.

¹⁰⁵ *Universul* 43/123, 1925. június 1., 6.

¹⁰⁶ „Magyarok a hadbíróság előtt. Nagy kémkedési pert tárgyalnak Bucurestiben. — Bántalmazások miatt tettek beismerő vallomást a vádlottak.” *Erdélyi Hírlap* 9/2100, 1925. május 27., 5; *Adevărul* 38/12714, 1925. május 27., 2.

¹⁰⁷ HU ÁBTL 3.2.2. T-2/4. 124.

¹⁰⁸ *Lupta* 4/1041, 1925. június 1., 2.

¹⁰⁹ HU ÁBTL 3.2.2. T-2/4. 131.

¹¹⁰ HU ÁBTL 3.2.2. T-2/4. 124.

elfekvő jelentés¹¹¹ szerint a Honvédelmi Minisztérium VI. csoport 2. osztály (HM VI. – 2. osztály) vezetője a külügyminisztérium útján több alkalommal pénzsegélyben részesítette a brasói kémügyben lefogottakat. A jelentésből kitűnik, hogy az osztály tudomása szerint

„a foglyok elhelyezési és élelmezési viszonyai általában súlyosak”,

kicszerelésük időpontja bizonytalan.¹¹² Zákó András és társai — Vitán Annát leszámítva — a jilavai börtönerődben senyvednek.¹¹³ Vitán Anna az ítéletet követően a Mislea nevű női börtönbe került. A dokumentumok szerint két másik politikai fogollyal éhségstrájkba kezdett, hogy jobb bánásmódban részesülhessenek. A tíz napig tartó akciót követően a vacaresti rabkórházba szállították, mert egészségi állapota az éhségstrájk, valamint tuberkulózis következtében válságossá vált.¹¹⁴ A külügyminisztérium jelentése szerint a bukaresti követségről Dávid Mihály konzuli irodaigazgató¹¹⁵ Vitán Annát több ízben felkereste fogsága alatt, valamint pénzsegélyben részesítette. A jilavai fogvatartottakat azonban a börtönerőd parancsnokának akadékoskodása miatt nem tudta személyesen meglátogatni, azonban egy fogolytársuk útján sikerült őket pénzsegélyben részesítenie.¹¹⁶ Vagyis a dokumentumok szerint a rabokat nem hagyták magukra, a követség útján mindent megtettek az érdekükben.

Az iratok szerint Zákó András büntetésének egyharmad részét elengedve, 1928. november 27-én szabadult. Az események után jóval később keletkezett visszaemlékezések¹¹⁷ szerint Zákó egy román—magyar fogolycsere-akció során került haza, erről azonban eddigi kutatásaim során nem sikerült bővebb információkat feltárni. Az ügyben szereplők közül Zákó Jenő és Zimonyi József letöltötték büntetésüket,¹¹⁸ Homorogán, 1936-tól Homoródy Adorján néven a Magyar Királyi Honvédségben folytatta pályafutását.¹¹⁹ Vitán Anna büntetéséből egy év nyolc hónapot elengedve, 1929. március 21-én került szabadlábra.¹²⁰ Ezt követően Magyarországon telepedett le, folytatta postatisztviselői karrierjét, postadíjnokból 1934-ben posta-kezelőnévé léptették elő.¹²¹ 1937. január 9-én, Budapesten hunyt el 42 éves korában.¹²²

¹¹¹ A dokumentum feltalálásában segítségemre volt Balogh-Hegedűs Judit, akinek ezúton is hálás köszönetemet fejezem ki.

¹¹² HM HIM HL VKF 1926. VI. csop. 1052_B./B.

¹¹³ HM HIM HL VKF 1926. VI. csop. 1052_B./B.

¹¹⁴ HU ÁBTL 3.2.2. T-2/4. 131–132.

¹¹⁵ Dávid Mihály (? — ?) siketnéma nevelőintézeti tanító, magyar királyi diplomata. A kolozsvári Siket-néma Nevelő Intézet tanáraként a román hadüzenetet követően hívták be, és a Romániai Katonai Igazgatóság Központi Rendőrség Hírszerző egységébe (Abwehrstelle bei der Zentralpolizei der Militärverwaltung in Rumänien) nyert beosztást. A háborút követően a román szervek vegzálták. 1921. július 18-án konzuli irodaigazgatónak nevezték ki, majd 1928–1935 között a bukaresti követség kolozsvári útlevél-kirendeltségének vezetője volt. Ezt követően galați magyar királyi alkonzulátus megszervezésével bízták meg, majd 1935–1940 között a galați hajózási kirendeltség vezetője.

¹¹⁶ HM HIM HL VKF 1926. VI. csop. 1052_B./B.

¹¹⁷ RADNÓCZY 1998: 729; ESZENYI é. n.: 263; MAROSI 1968: 4.

¹¹⁸ HM HIM HL VKF 1926. VI. csop. 1052_B./B.

¹¹⁹ HM HIM HL AKVI 795/1899 (Homoródy Adorján).

¹²⁰ HU ÁBTL 3.2.2. T-2/4. 131.

¹²¹ *Magyarság* 15/170, 1934. július 29., 7.

¹²² „Vitán Anna postakezelőné f. hó 9-én elhunyt, temetése 12-én délután 3 órakor a Gyáli úti Helyőrségi kórházból.” *Pesti Hírlap* 59/8, 1937. január 12., 14; Budapest I. kerület halotti anyakönyve, 1937. január 9-én kelt 45/1937. sz. bejegyzés: „haláleset időpontja: 1937. január 9. d.e. ¼. 6 óra. Vitán Anna, m. kir. postakezelőné. Lakcím Budapest, XV. ker. Fürj u. 15/e. Római katolikus, 42 éves. Házastársa: —, szülei: néhai Vitán Lajos,

Megtört, de folytatódó katonai pálya (1928–1942)

A fogolycserét követően a Zákó családnak új életet kellett kezdeni. A kémügyből kifolyólag a román hatóságok igencsak megnehezíthették az életüket. Eddigi kutatásaim során kevés információ látott napvilágot a család Romániából Magyarországra való településéről. Annyi bizonyos, hogy a 30 esztendőes Zákó szüleivel az ekkor Cinkotához tartozó Árpádföldön telepedett le,¹²³ majd édesanyja 1932-es halálát követően édesapjával a Ludoviceum utca 8. szám alá költöztek.¹²⁴ Bár Zákó pályájában a romániai fogság évei egzisztenciális törést okoztak, de ez nem jelentette katonai pályájának végét. Ungváry Krisztián szerint az elkövetkezendő időkben

„viszonylag komoly beosztásait részben annak köszönhetette, hogy kárpótolni akarták a több, mint 4 év börtönért.”¹²⁵

A trianoni békediktátum katonai megkötéseinek árnyékában kétségesnek tartom, hogy a Magyar Királyi Honvédségben érzelmi alapon töltötték volna be az egyes beosztásokat, ha ez közre is játszhatott, a rátermettség és megbízhatóság mellett sokkal kisebb mértékben számíthatott. 1929. október 23-án kelt kormányzói elhatározással Zákó átmeneti viszonyba helyezését, végkielégítéssel és emléklappal történő elbocsátását érvénytelenítették, egyben főhadnaggyá léptették elő.¹²⁶ Amennyiben tehát nem tartották volna tovább szolgálatra alkalmasnak és érdemesnek, érdemei elismerése mellett nyugállományba helyezhették volna, így viszont folytathatta tiszti pályáját. Sőt, a különbözeti vizsga teljesítése után vezérkari képzésben részesülhetett, vagyis Zákó a trianoni megkötések miatt ekkor a Magyar Királyi Budapesti Honvéd Tiszti Szabályzatismertető Tanfolyam név alatt, fedetten működő vezérkari tisztképző, a későbbi Hadiakadémia hallgatója lett.¹²⁷ A szakirodalom tévesen 1924–1926 közé teszi Zákó vezérkari képzését,¹²⁸ azonban, ahogy azt korábban ismertettem, 1924–1928 között Romániában

Kollár Krisztina, Halál helye: Budapest, I. ker. Alkotás u. 25. Halál oka: szívbénulás, asthma. Bejegyzés írásbeli bejelentés alapján.”

¹²³ Egy 1964. november 20-án keletkezett jelentés szerint az emigrációban élő Zákó „Honvágával kapcsolatban megemlítette, [...] Csak azért kíván rövid időre hazautazni, mert szülei sírját Cinkotán szeretné meglátogatni.” HU ÁBTL 3.2.2. T-2/4. 312. Cinkotai Anyakönyvi Hivatal halotti anyakönyv, 1931. augusztus 6-i 61/1931. folyószámú bejegyzése: „haláleset időpontja: 1931. augusztus 5. este 11 óra. Zákó Jenőné, szül. Strelitz Erzsébet magánzónő. Lakcím: Cinkota, Árpádföld, Árpád út. 13. Római katolikus, 62 éves. Házastársa: Zákó Jenő, szülei: néhai Strelitz Jakab, néhai Lukács Róza. Bejelentő: Zákó András.”

¹²⁴ Budapest I. kerületi Anyakönyvi Hivatal halotti anyakönyv 1938. szeptember 28-ai 1663/1938. folyószámú bejegyzése: „haláleset időpontja: 1938. szeptember 19. délután fél 1. Zákó Jenő, nyugalmazott mérnök. Lakcím: Budapest, VIII. kerület Ludoviceum u. 8. Római katolikus, 77 éves. Házastársa: néhai Strelitz Erzsébet, szülei: néhai Zákó Dániel, néhai Kunz Emília, halál helye: Budapest, I. kerület Gömbös Gyula u. 21. [= Gömbös Gyula úti Helyőrségi Kórház — T. Á.]”

¹²⁵ UNGVÁRY 2014: 59.

¹²⁶ Kormányzói elhatározás a m. kir. honvédelmi miniszter 110.509/Eln. 8. /1929. számú alázatos előterjesztésére. HM HIM HL I. 42. Legfelsőbb elhatározások (1928—1929), 62. doboz.

¹²⁷ A trianoni békediktátum határozottan tiltotta a vezérkari tisztek képzését. A rejtett képzés a Hungária körúton, a Pálffy-tüzérlaktanyában 1920 szeptemberében indult meg, kezdetben mint a Hungária körúti Tiszti Szálló, majd 1927-ig mint Tiszti Továbbképző Tanfolyam működött. 1927–1938 között pedig a m. kir. Budapesti Honvéd Szabályzatismertető Tanfolyam fedőnév alatt zajlott a képzés. Az ország fegyverkezési egyenjogúságát elismerő bledi konferenciát követően az intézmény a Magyar Királyi Honvéd Hadiakadémia nevet vette fel.

¹²⁸ OROSZI 2000: 300; SZAKÁLY 2015: 80.

fedett hírszerző volt, majd lebukását követően börtönbüntetését töltötte, tehát képzésének egy későbbi időpontban kellett történnie. Siegler Endre így emlékszik vissza Zákóra:

„A Hadiakadémián osztálytársunk volt, ő százados, mi főhadnagyk. Úgy mondtuk neki: Rang apó.”¹²⁹

Ha viszont Zákó András Siegler osztálytársa volt, akkor a Hadiakadémiát 1931–1934 között kellett elvégeznie.¹³⁰ A számomra releváns évfolyamok tablói eddigi kutatásaim során nem kerültek elő,¹³¹ így kontrollforrásként érdemes idézni Siegler évfolyamtársának, técsői Móricz Bélának¹³² vezérkari tisztekről szóló adatgyűjteményét,¹³³ amely megerősíti, hogy Zákó valóban évfolyamtársa volt.¹³⁴ Siegler és Móricz mellett Vértés Béla is kiemeli, hogy Zákó a tőle fiatalabb évfolyammal végezte a vezérkari képzést,¹³⁵ ugyanakkor kisbarnaki Farkas Ferenc vezérezredes visszaemlékezésében pedig azt írja, hogy Zákónak 1931–1934 között a „Hadiakadémián” tanára volt.¹³⁶ Zákó a „hadiakadémiai” évek alatt vezérkari szolgálaton a 2. tábori tüzérezrednél tevékenykedett. Majd tanulmányai végeztével ismét a hírszerző alosztályon (HM VI — 2.) került beosztásra.¹³⁷ Móricz szerint, bár Zákó eredményesen végezte a vezérkari tisztképzőt, egy ismeretlen becsületügy miatt¹³⁸ nem vették át vezérkari próbaszolgálatra, hanem 1934 őszén a pécsi 4. határőrkerületi parancsnoksághoz osztották be századosként mint a karpaszományos iskola parancsnoka. Majd 1936. május 1-jén a kémelhárító osztályra, Szentpétery alosztályába¹³⁹ került fogalmazó tisztként.¹⁴⁰ Szentpétery György későbbi kihallgatása során Zákó jellemzésekor a következőket vallotta:

„Kiváló gyakorlati hírszerző volt román viszonylatban jól dolgozott. Nagyon csöndes, zárkózott ember volt s csak olya[n]kor nyilatkozott a magánviszonyairól.”¹⁴¹

¹²⁹ HM HIM HL TGy. 3255. (Siegler Endre: *Az én világom. Meg ez a Másik 1905–1956*), 148.

¹³⁰ HM HIM KI 85484. sz. tiszti okmánygyűjtő.

¹³¹ A HM HIM Fotótárban az 1920–1945 között végzett évfolyamok tablói között sem az 1924–1926-os, sem az 1931–1934-es évfolyam tablója nem lelhető fel.

¹³² Vitéz técsői Móricz Béla (Zombor, 1905. február 27. — Budapest, 1979. június 6.) hivatásos katonatiszt, vezérkari alezredes. 1927-ben avatták hadnaggyá a Ludovika Akadémián. A Hadiiskolát 1934-ben végezte, majd a HM Szabályzatelőkészítő Osztályán volt beosztott vezérkari tiszt. Tapasztalatgyűjtés céljából megjárta a Don-kanyart, 1944-ben a III. hadtest vezérkari főnöke, majd a 3. hadsereg parancsnokságán beosztott tiszt. Nyugatra távozott, majd Prágában a Vöröskeresztrel működött együtt a csellengő magyarok összegyűjtésén. Hazatérve igazolták.

¹³³ Móricz Béla: *Vezérkari tisztek A–Z*, Zákó András. HM HIM HL Pers. 237. doboz. 1120. vö. Móricz Béla tiszti okmánygyűjtőjével HM HIM KI 313/1617. sz. ti. egy.

¹³⁴ Móricz Béla: *Vezérkari tisztek A–Z*, 1122.

¹³⁵ HM HIM HL TGY 3456. vitéz Sikorszky-Vértés Béla: *Denkwürdigkeiten meiner Dienstzeit*, III., 177.

¹³⁶ HM HIM HL Pers. 339. doboz, 3. (MHBK) dosszié, „Magyar Harcosok Bajtársi Községe”.

¹³⁷ Zákó András *Curriculum Vitae*je.

¹³⁸ A HM HIM HL tájékoztatása szerint a fennmaradt tiszti becsületügyek között Zákó Andrásra vonatkozó anyag nem szerepel.

¹³⁹ Ebben az időben Szentpétery György vezette a 2. vkf. osztály Központi Offenzív Alosztály (KOFFA) „B” (román) arcvonalát.

¹⁴⁰ Móricz Béla: *Vezérkari tisztek A–Z*, Zákó András; HM HIM HL VKF 34.040./eln./VI. – 3./1936. Tárgy: „Zákó András szds. anyakönyvi okmányainak elküldése”. — Az irategyüttes nem tartalmazza Zákó okmányait, pusztán az áthelyezésekkel kapcsolatos levélváltást. HM HIM HL VKF 33.370/eln./VI – 3./1936. Tárgy: Változási kimutatás tiszti beosztási névjegyzékben (1936. évi május hó.); HM HIM HL VKF 33.738/eln./VI – 3. /1936. Tárgy: Tiszti beosztási névjegyzék betérjesztése (1936. augusztus hó.).

¹⁴¹ HU ÁBTL 4.1. A-857. 19.

1936. november 1-jével a HM. VI. – 2. osztályától az 1. honvéd vegyes dandárparancsnokság vezérkari szolgálatot teljesítők személyi tartalékába helyezték,¹⁴² majd 1937. május 1-jétől ténylegesen oda osztották be.¹⁴³ Ezt követően a budapesti I. hadtestparancsnokság vezérkari osztályán a kiképzés vezetője, majd, mint vezérkari őrnagy a vezérkari osztály vezetője lett,¹⁴⁴ így vett részt az 1937. évi hadgyakorlaton.¹⁴⁵

Az 1938-as Csehszlovákia elleni mozgósítás során a 3. könnyűhadosztály vezérkari főnökévé nevezték ki.¹⁴⁶ 1939. január 15-én az I. hadtesttől a 3. vkf. osztályára helyezték, egyben a Legfelsőbb Honvédelmi Tanács¹⁴⁷ vezértitkárságának vezérkari főnöki beosztásával is ideiglenesen megbízták.¹⁴⁸ Horthy Miklós „a magyar Felvidék visszacsatolásával kapcsolatos különleges helyzetben kifejtett, az átlagon felülemelkedő” teljesítményéért Zákó András vezérkari szolgálatot teljesítő¹⁴⁹ őrnagynak a Magyar Érdemrend Lovagkeresztjét adományozta.¹⁵⁰ Zákónak a propagandával, szabadcsapatokkal, valamint a kisantant államai ellen alkalmazandó különleges harcéljárásokkal és a magyar kisebbség ellenállásának megszervezésével foglalkozó HM VI. – 5. osztályhoz (a későbbi 5. vkf. osztály) való átvezénylését a későbbi állambiztonsági források csak sejtetik:

„a VKF/5. osztály irányításával nagyarányú kiképzés indult meg. A kiképzés egyik vezetője Zákó András volt.”¹⁵¹

Erre a feladatra nyilvánvalóan alkalmassá tette az első világháborúban a rohamcsapatoknál, valamint a Romániában telepített hírszerző és hálózatszervező tapasztalata. 1939. október 30-án, november 1-jei 12-es rangszámmal Horthy kormányzó Zákót vezérkari alezredessé léptette elő.¹⁵² Ezt követően majd egy évig a Legfelsőbb Honvédelmi Tanács vezértitkárság katonai csoportjának vezérkari főnöke volt.¹⁵³ A Románia elleni 1940-es mozgósításkor a Magyar Királyi Honvéd Fővezérség különleges (sajtó-, propaganda- és szabotázsügyekért felelős) alosztályának élére nevezték ki.¹⁵⁴ Erdélyi származású katonatisztként részt vett az erdélyi bevonulásban, a legtöbbször az elsők között volt, ahogy az egy korabeli tudósításból kiderül:

¹⁴² HM HIM HL VKF 3. oszt. 34 040/el. /1936. sz. irat.

¹⁴³ HM HIM HL VKF 42.083./el. /VI – 4./1937. Áthelyezési kimutatás.

¹⁴⁴ Zákó András *Curriculum Vitae*je.

¹⁴⁵ HM HIM HL VKF 2209./el. /VI – 1./1938. Vezérkari tisztek tapasztalatai a hadgyakorlatokról (1937. évben).

¹⁴⁶ Zákó András *Curriculum Vitae*je.

¹⁴⁷ Legfelsőbb (1939-től Legfelső) Honvédelmi Tanács: 1928. július 28-án Horthy kormányzó, a honvédelmi miniszter javaslatára hozta létre mint a legmagasabb szintű honvédelmi és országmozgósítási politikai döntéshozó testületet.

¹⁴⁸ HM HIM HL VKF 3038./el. /1. vkf. /1939.

¹⁴⁹ A trianoni békediktátum katonai megkötései többek között tiltották a vezérkar fenntartását, így az rejtve működött. A fedésben működő vezérkari tisztek jelölésére szolgált a vkszt. rövidítés, azaz „vezérkari szolgálatot teljesítő” tiszt.

¹⁵⁰ *Honvédségi Közlöny a Magyar Királyi Honvédség számára* 51/3, 1939. július 19., 9; *Pesti Hírlap* 61/164, 1939. július 21., 5; *Magyar Nemzet* 2/165, 1939. július 22., 13; *Uj Magyarság* 6/164, 1939. július 21., 4.

¹⁵¹ HU ÁBTL 4.1. A-3481. 6. v. ö. HU ÁBTL 4.1. A-857. 19.

¹⁵² 1939. október 28. 57171. eln. 8. (Legfelsőbb elhatározás kelte: 1939. október 27.) *Honvédségi Közlöny* 51/11, 1939. október 30., 52.

¹⁵³ *Magyarország tiszti cím- és névtára* 47. (1940), 26.

¹⁵⁴ Zákó András *Curriculum Vitae*je.

„megérkeztek az első magyar katonai gépkocsik. Az első gépkocsiban Zákó András vezérkari alezredes, Csics György¹⁵⁵ tüzérezredes és Somogyváry Gyula¹⁵⁶ százados ült.”¹⁵⁷

1940 nyarán Bán Mihály¹⁵⁸ vezérkari őrnagy Hadiakadémiára történő kinevezésekor Zákó neve felmerült Bán utódjaként az 1. vkf. osztály elvi alosztályának élén, kinevezésére azonban nem került sor.¹⁵⁹ Az észak-erdélyi részek hazatérését követően Zákót a Fővezérség különleges alosztályának éléről szintén a Hadiakadémiára vezényelték, ahol a „hadműveleti vezérkari szolgálat” előadójává nevezték ki. Emellett a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem közérdekű és kötelezően előírt katonai tárgyú előadásainak keretében a *Korszerű honvédelmi kérdések* című tantárgy oktatójaként tevékenykedett. 1940. október 11-én a Belügyminisztérium 316.145/1940. II. a. számú rendeletében régi magyar nemességét, a „Zákó” családi név és a „reszneki” előnévhez való jogát igazolta, amelyet a honvédelmi minisztérium 1940. december 18-án 113.816/eln. 8. számú rendeletével megerősített.¹⁶⁰ Zákó András hadiakadémiai működéséről kevés információ áll rendelkezésre. A Kormányzó 1942. február 5-én kelt legfelsőbb elhatározásával Nemzetvédelmi Keresztet adományozott többek között Zákó András vezér-

¹⁵⁵ Csics György (Tata, 1898. január 6. — Szovjetunió, 1945. augusztus ?) hivatásos katonatiszt, tüzérezredes. 1915 augusztusában avatták hadnaggyá a 7. honvéd tábori tüzérezredhez, 1917-től főhadnagyként a 37. honvéd hegyi tüzérosztály kötelékében harcolt. 1920-ban igazolták, 1922-től a 2. tüzérosztálynál szolgált. 1941. november — 1942 májusa között a Keleti Megszálló Erők haditudósító-századának parancsnoka, ezt követően a 2. vkf. osztályon teljesített szolgálatot, 1942 októberében a 6. tábori tüzérosztályhoz helyezték, ezredessé léptették elő, majd decembertől az alakulat parancsnokságával bízták meg. Október 15-ét követően Budapestre távozott, 1945. január 22-ig beosztás nélküli, majd a budapesti hadtest személygyűjtő keretéből alakított tisztí karhatalmi zászlóalj parancsnokságával bízták meg. Budán február 8-án fogságba esett, a szovjetek február 19-én átadták Debrecenben. Nem igazolták, a tényleges szolgálatból elbocsátották. Mint volt 5. illetve 2. vkf. osztály tagját, a szovjetek elhurcolták, golyó általi halálra ítélték, majd kivégezték.

¹⁵⁶ Vitéz Somogyváry (1929-ig Freissberger) Gyula (Füles, 1895. április 21. — Budapest, 1953. február 12.) hivatásos katonatiszt, tartalékos százados, újságíró, író, országgyűlési képviselő. Az első világháború kitörésekor a lengyel légio önkéntese, majd a 29. honvéd gyalogezredhez került. Részt vett az ellenforradalmi megmozdulásokban, majd csatlakozott a Nemzeti Hadsereghez. 1920 tavaszán a Magyar Távirati Iroda vidéki osztályának, majd a belpolitikai osztályának vezetője. 1922-től riporter, 1928 őszétől a Magyar Telefonhírmondó és Rádió Rt. helyettes igazgatója, később irodalmi igazgatója. 1938-ban reaktiválták, összekötőként dolgozott az MTI és a VKF között, valamint a VKF rádiócsoporthoz vezetőjeként részt vett az 1938-as felvidéki, majd az 1940-es erdélyi bevonulásban. 1942 novemberétől a 6. vkf. osztály beosztottja. 1944. március 21-én a Gestapo letartóztatta, és a mauthauseni koncentrációs táborba hurcolták. 1945 júniusában tért haza. 1945 novemberben népbíróvá állították, és négy évre eltiltották az újságírástól és a rádiózástól. 1950 novemberében az ÁVH letartóztatta, 3 hónapos vizsgálati fogság után Kistarcsára internálták. 1953. február 11-én beszállították a Mosonyi utcai Rabkórházba, ahol másnap elhunyt.

¹⁵⁷ *Ujság* 16/203, 1940. szeptember 7., 1; *Pesti Hírlap* 62/203, 1940. szeptember 7., 3; *Magyar Nemzet* 3/187, 1940. szeptember 7., 1; *Magyarság* 21/197, 1940. szeptember 7., 2.

¹⁵⁸ Bán (1931-ig Frieber) Mihály dr. (Zombor, 1900. szeptember 22. — Németország, 1945.?) hivatásos katonatiszt, vezérkari ezredes. A Ludovika Akadémián 1920-ban avatták hadnaggyá. A 10. gyalogezredhez helyezték. Vezérkari beosztásban a Rendőrhajó Iskolájánál, ezt követően az 1. gépkocsizó dandár felderítő zászlóaljánál szolgált, majd 1940-től Hadiakadémia tanárává nevezték ki. 1942 augusztusában a HM 8/e. osztály vezetője, 1943. szeptember 15-től a 3. hadsereg vezérkari főnöke. 1944. május 15. — augusztus 15. között az 1. hadsereg vezérkari főnöke. 1944. október 15-én a HM I. csoportfőnöke, 1945 januárjától a HM és Honvédség Főparancsnokának II. személyi csoportjának főnöke. Németországba települt. 1945. március 9-én a debreceni kormány távollétében lefokozta, és a Honvédségből kicsapta.

¹⁵⁹ HM HIM HL VKF 3717./eln./1. vkf./1940. Bán Mihály vk. őrnagy utódjának beosztása t[árgy]ban. A dokumentum szerint Bán utódja Makay-Hollósy Ferenc vezérkari százados lett.

¹⁶⁰ *Honvédségi Közlöny* 52/44, 1940. december 23., 577.

kari alezredesnek is.¹⁶¹ Az 1942. április 3-án kelt legfelsőbb elhatározással, 1942. április 1-i hatállyal, 1942. március 30-i 8-as rangszámmal a vezérkarnál ezredessé léptették elő.¹⁶² Már előléptetése mutatta, hogy Zákó nem marad sokáig az intézménynél: 1942. május 1-én kinevezték a debreceni VI. hadtest vezérkari főnökévé.¹⁶³ Az 1942. december 6-án kelt legfelsőbb elhatározás alapján a Horthy Miklós a vezérkari szolgálat terén kifejtett kiválóan eredményes és igen hasznos teljesítményéért Zákót a Magyar Érdemrend Tiszti Keresztjével tüntette ki.¹⁶⁴ A fennmaradt dokumentumok tanúsága szerint 1943-ban Zákónak odaítélték a II. A. osztályú Tiszti Szolgálati Jelet 1941. augusztus 18-ával. 1943. október 1-jétől a 27. székely könnyűhadosztály parancsnoka lett, az alakulatot mozgósítva 1944. március 21-étől felvonult az Északkeleti-Kárpátokban, majd részt vett a keleti front hadműveleteiben.¹⁶⁵ 1944. október 15-ét követően Budapestre rendelték, vezérőrnaggyá léptették elő, és a 2. vkf. osztály valamint az Államvédelmi Központ parancsnokává nevezték ki.¹⁶⁶ Részt vett a szovjetellenes ellenállási mozgalom kialakításában, majd Nyugatra távozott.¹⁶⁷

A háborút követően a magyar (katonai) emigráció egyik kiemelkedő tagjaként a szovjet és a hazai államvédelmi, majd állambiztonsági szervek célkeresztjében állt 1968-ban bekövetkezett haláláig. A személye iránti élénk érdeklődés nyomán került a hazai szervek birtokába a román partnerszervek által átadott két archív dosszié, arra azonban nincs forrás, hogy az átadott román anyagot bármilyen formában is felhasználták volna. A hevenyészett fordítás kivonatolva fennmaradt iratanyaga azonban fontos adalékokkal szolgált Zákó András életútja korai szakaszának tisztázásához.

Szakirodalom

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

- 2.1. II/30. a. (V-142767/1)
- 2.1. II/30.b. (V-142767/2)
- 3.1.5. O-13766.
- 3.1.5. O-14851.
- 3.2.2.-T-2/4.
- 4.1. A-857.
- 4.1. A-3481.

¹⁶¹ Az indoklás kiemeli, hogy a kitüntetést „a világháborút követő forradalmak és ellenforradalmak, valamint az ország elszakított területeinek visszaszerzése körül életüket veszélyeztető önfeláldozással véghezvitt hazafias cselekedeteik elismeréseként” kaphatták meg. *Honvédségi Közlöny a Magyar Királyi Honvédség számára* 54/7, 1942. február 17., 100.

¹⁶² *Honvédségi Közlöny a Magyar Királyi Honvédség számára* 54/14, 1942. április 3., 208.

¹⁶³ Vértés szerint a hadtestparancsnoknak kinevezett Beregfy Károly igényelte ki Zákót vezérkari főnökének. HM HIM HL TGY 3456. vitéz Sikorszky-Vértés Béla: *Denkwürdigkeiten meiner Dienstzeit*, III., 189.

¹⁶⁴ *Honvédségi Közlöny a Magyar Királyi Honvédség számára* 54/50, 1942. december 4., 1239.

¹⁶⁵ Bővebben lásd: BEREKMÉRI 2008; BEREKMÉRI 2015; KISBARNAKI FARKAS 1952.

¹⁶⁶ TÖRÖK 2024: 94–104.

¹⁶⁷ TÖRÖK 2024: 105–196.

ANYAKÖNYVI BEJEGYZÉSEK (AKVI)

Budapest I. kerület halotti anyakönyve 1937. január 9-én kelt 45/1937. sz. bejegyzése
Budapest I. kerületi Anyakönyvi Hivatal halotti anyakönyv 1938. szeptember 28-i 1663/
1938. folyószámú bejegyzése:
Cinkotai Anyakönyvi Hivatal halotti anyakönyv 1931. augusztus 6-i 61/1931. folyószámú
bejegyzése
33187. (Zákó Jenő)
33684. (Siménfalvy Tihamér)
795/1899. (Homoródy Adorján)

Central Intelligence Agency Freedom of Information Act Electronic Reading Room.

(CIA FOIA) https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/ZAKO,%20ANDREAS_0115.pdf (mentés dátuma 2025. március 4.).

Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltára
(HM HIM HL)

I. világháborús kitüntetési feljegyzések

20524/ti.
23904/ti.
31998/ti.
37249/ti
41904/ti.
45046/legs.

I. 42. Legfelsőbb elhatározások (1928–1929), 62. doboz.

Personália (Pers.)

237. doboz (Móricz Béla)
339. doboz (kisbarnaki Farkas Ferenc)

Tanulmányok és visszaemlékezések gyűjteménye (TGY)

3255. (Siegler Endre: *Az én világom. Meg ez a Másik 1905–1956.*)
3456. vitéz Sikorszky-Vértess Béla

Vezérkari iratok (VKF)

1926. VI. csop. 1052_B./B.
34.040./eln./ VI. – 3./1936.
33.738/ eln. /VI – 3. /1936.
33.370/eln. /VI – 3./1936.
3. oszt. 34 040/eln./1936.
42.083./eln./VI – 4./1937.
2209. /eln./VI – 1./1938.
3038. /eln./ 1. vkf. /1939.
3717./eln./1. vkf./1940.

Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet Központi Irattár (HM HIM KI)

85484. sz. tiszti okmánygyűjtő. (Siegler Endre)
313/1617. sz. ti. egy. (Móricz Béla)

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

M — KS 274. f. 11. cs. 16. ő. e. 29.

Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattára (OSZK)

590. fond, 7. doboz.

FORRÁSKIADVÁNYOK

Hivatalos közlönyök, iskolai értesítők:

Budapesti Közlöny

50/190, 1916. augusztus 20., 4.

51/114, 1917. május 19., 4.

51/220, 1917. szeptember 23., 4.

51/285, 1917. december 11., 3.

52/186, 1918. augusztus 18., 5.

Honvédségi Közlöny a Magyar Királyi Honvédség számára

51/3, 1939. július 19., 9.

51/11, 1939. október 30., 52.

52/44, 1940. december 23., 577.

54/7, 1942. február 17., 100.

54/14, 1942. április 3., 208.

54/50, 1942. december 4., 1239.

Magyarország tiszti cím- és névtára 47. (1940).

Rendeleti Közlöny a Magyar Királyi Honvédség számára

43/105, 1916. augusztus 18., 2161.

44/61, 1917. május 17.

44/121, 1917. szeptember 19., 2318.

44/162, 1917. december 8., 3118.

45/116, 1918. augusztus 17., 3405.

46/98, 1919. december 17., 2363.

46/104, 1919. december 28., 2656.

47/18, 1920. március 13., 366.

47/31, 1920. április 30., 792.

A budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem tanrendje, 1940–1941. tanév, 2. félév. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

A budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem tanrendje, 1941–1942. tanév, 1. félév. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

A budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem tanrendje, 1942–1943. tanév, 1. félév. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

Az Erdélyi Róm.Kath. Státus Brassói Főgimnáziumának Értesítője az 1908–1909. tanévről. Brassó: Herz-féle Kő-és Könyvnyomda, 1909.

Az Erdélyi Róm.Kath. Státus Brassói Főgimnáziumának Értesítője az 1909–1910. tanévről. Brassó: Brassói Lapok könyvnyomda, 1910.

Az Erdélyi Róm.Kath. Státus Brassói Főgimnáziumának Értesítője az 1910–1911. tanévről. Brassó: Brassói Lapok Nyomdája, 1911.

Az Erdélyi Róm.Kath. Státus Brassói Főgimnáziumának Értesítője az 1911–1912. tanévről.

Brassó: Csiby és Égető Könyvnyomda, 1912.

Az Erdélyi Róm.Kath. Státus Brassói Főgimnáziumának Értesítője az 1912–1913. tanévről.

Brassó: Égető Testvérek Könyvnyomdája, 1913.

FOLYÓIRATOK

Adevěrul 38/12714, 1925. május 27., 2.

Erdélyi Hírlap 9/2100, 1925. május 27., 5.

Lupta 4/1041, 1925. június 1., 2.

Magyar Nemzet 2/165, 1939. július 22., 13.

Magyar Nemzet 3/187, 1940. szeptember 7., 1.

Magyarság 15/170, 1934. július 29., 7.

Magyarság 21/197, 1940. szeptember 7., 2.

Pesti Hírlap 59/8, 1937. január 12., 14.

Pesti Hírlap 61/164, 1939. július 21., 5.

Pesti Hírlap 62/203, 1940. szeptember 7., 3.

Új Kelet 7/82, 1924. április 9., 3.

Új Magyarság 6/164, 1939. július 21., 4.

Ujság 16/203, 1940. szeptember 7., 1.

Universul 43/123, 1925. június 1., 6.

Vásárhelyi Reggeli Ujság 16/72, 1920. április 1., 1.

SZAKIRODALOM

AJTAY Endre

1941 A m. kir. brassói 24. honvéd gyalogezred. In DESEŐ Lajos (szerk.): *Erdélyi ezredek a világháborúban. I. rész.* Budapest: Ardó Irodalmi és Könyvkiadó Vállalat, 130–145.

ARDAY Géza

1961 *M. kir. tisztikar — nyugaton.* Budapest: Pannonia Kiadó.

ÁRVAI Zoltán — GYARAKI Károly

2019 *100 éves az önálló magyar katonai felderítés, hírszerzés és elhárítás 1918–2018.* Budapest: Zrínyi Kiadó.

BACHÓ László, dezséri (szerk.)

1930 *A magyar királyi honvéd Ludovika Akadémia története.* Budapest: M. kir. Honvéd Ludovika Akadémia (Stádium).

BACZONI TAMÁS et al.

2006 *Halálfejes katonák. Az Osztrák–Magyar Monarchia rohamcsapatai 1916–1918.* Debrecen: Püldo Kiadó.

BANDI István

2018 A román titkosszolgálatok intézménytörténeti áttekintése az első világhégtől a királyság bukásáig. In SZEKÉR Nóra — KÁVÁSSY János — NAGYMIHÁLY Zoltán

(szerk.): *Utak a Teleki térről: Esszék és tanulmányok a 75 éves M. Kiss Sándor tiszteltére*. Lakitelek: Antológia Kiadó, 23–45.

BERECZ János

1969 *Ellenforradalom tollal és fegyverrel* 1956. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.

BEREKMÉRI Árpád Róbert

2008 *Fegyver alatt. A marosvásárhelyi magyar királyi 27. székely könnyű hadosztály tisztikara 1940–1945*. Marosvásárhely: Mentor Kiadó.

2015 „Lesz még kikelet!” — *A marosvásárhelyi magyar királyi 27. székely honvéd könnyű hadosztály a második világháborúban (1940–1945)*. Marosvásárhely—Kolozsvár: Lector Kiadó.

BIRÓ Lajos — v. ANTAL Áron — NEMESDY Ernő

1943 *A volt m. kir. brassói 24. honvéd gyalogezred, népfőlkelő ezred és pótzászlóalj története*. Székelyudvarhely: Könyvnyomda.

BOLDIZSÁR Iván

1952 *Összeesküvés a magyar nép ellen*. Budapest: Szikra.

BORSI Kálmán Béla

2010 *Iff. Niameessny Mihály és a temesvári Levente-per (1919–1920)*. Budapest: Helikon.

2021 *Kisfiúk a nagy viharban. A temesvári „Levente-pör”, az első román „irredenta per” története, 1919–1922*. Budapest: Kortárs.

BÖLL Gábor

2001 *A VKF-2 szervezettörténete az újabb kutatások tükrében*. In OKVÁTH Imre (szerk.): *Katonai perek a kommunista diktatúra időszakában 1945–1958. Tanulmányok a fegyveres testületek tagjai elleni megtorlásokról a hidegháború kezdeti időszakában*. Budapest: Történeti Hivatal, 71–102.

CHARISIUS, Albrecht — MADER, Julius

1971 *Nem titok többé. Az imperialista német titkosszolgálat fejlődése, rendszere és munkamódszere*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó — Zrínyi Katonai Kiadó.

DÉNES Gyula őrgy. — VELEZ Gyula őrgy.

1962 *A reakciós magyar katonai emigráció*. *Honvédségi Szemle* 13/2, 112–118.

ESZENYI László

é. n. *Idegenbe szakadt hazánk fia*. Budapest: Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Nyomdája.

FARKAS Ferenc, kisbarnaki

1952 *Tatárhágó visszanéz*. Buenos Aires: Kárpát Kiadó.

FEHÉRVÁRY István

2001 *Titkos katonai ellenállások*. In RADA Tibor (szerk.) *A Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémia és a testvérintézetek története 1830–1945*. Budapest: Calgary (Bánkuty Géza — Gálos Nyomdász Kft.), 758–759.

GUÉRIN, Alain

1971 *A hidegháború martalócai*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.

GYULAI István et al.

1960 *Árnyék Európán*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.

HOLLÓS Ervin

1966 *A belső ellenség szerepe az 1956. október 23-án kirobbantott ellenforradalomban és előkészítésében*. Kandidátusi értekezés. Budapest: MTA.

1967 *Kik voltak, mit akartak?* Budapest: Kossuth Könyvkiadó.

HOLLÓS Ervin — LAJTAI Vera

1980 *Köztársaság tér/1956*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.

1982 *Hidegháború Magyarország ellen/1956*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.

1986 *Drámai napok. 1956. október 23. — 1956. november 4.* Budapest: Kossuth Könyvkiadó.

JOUVENEL, Renauld de

1953 *Zsoldosok háborúja*. Budapest: Szikra Kiadó.

KÁNTÁS Balázs — REGÉNYI Kund

2024 *Siménfalvy Tihamér az árnyéktábornok. A Horthy-korszak első éveinek elfeledett titkosszolgálati vezetője*. Budapest: Horthy-korszak Kutatásáért Felelős Társaság.

KOPPÁNY József — HAHN Péter

1984 *Égető tűzben*. Kaposvár: Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó.

KRATOCHVIL Károly, Szentkereszthegyi

2017 *A székely hadosztály 1918–19. évi bolsevistaellenes és ellenforradalmi harcai*. Máriabesnyő: ATTRAKTOR Könyvkiadó Kft.

2024 *Erdélyi ezredek és a Székely Hadosztály. Kiadatlan írások*. Budapest: Erdélyi Szalon.

MADER, Julius

1965 *Lesben a bérnyilkosok*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.

MADERSPACH Viktor

2013 *Menekülésem Erdélyből*. Szeged: Lazi Könyvkiadó.

MAROSI Tibor

1968 Egy katona emlékére. *Magyarország* 44/16, 1968. április 19., 4.

MINAJEV, Vlagyiszlav

1963 *Fény derül a titokra*. Budapest: Zrínyi Katonai Kiadó.

MOLNÁR János

1966 *Ellenforradalom Magyarországon 1956. Polgári magyarázatok és az igazság*. Kandidátusi értekezés. Budapest: MTA.

1967 *Ellenforradalom Magyarországon 1956-ban. A polgári magyarázatok bírálata*. Budapest: Akadémiai Könyvkiadó.

NAGY Szabolcs

- 2020 Paranoiás Nagy-Románia? Kratochvil Károly, illetve más magyar tisztek, civilek a román hadbírótság előtt. *Székelyföld* 24/6, 2020. június 1., 57–74.

NAGY Szabolcs — GOTTFRIED Barna

- 2011 *A Székely Hadosztály története*. Barót: Tortoma Kiadó.

OROSZI Antal

- 2000 *A magyar királyi Honvéd Hadakadémia Története 1920–1945*. Budapest: Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem.

PINTÉR István

- 1961a Az NSzK a magyar fasiszták paradicsoma. 1. Zákó székhelye München és Bad Godesberg. *Igaz Szó* 6/20, 1961. október 15., 71–78.
1961b Az NSzK a magyar fasiszták paradicsoma. 2. Kisbarnaki Farkas Ferenc útja a K.u.K hadseregtől Gehlenéig. *Igaz Szó* 6/21, 1961. november 1., 52–59.
1972 *Magyarok amerikai kosztón*. Budapest: Táncsics Könyvkiadó.

PINTÉR István — SZABÓ László

- 1959 *Titkos utakon*. Budapest: Minerva.

RADNÓCZY Antal

- 1998 A magyar katonai emigráció története (1945–1990). *Hadtörténelmi Közlemények* 111/3, 728–744.

RÉFI Attila

- 2020 Csécsi Nagy Imre altábornagy évszázados életútja (1868–1967) II. rész. Halálra ítélve a nagyváradi összeesküvés perben. In *Veritas Évkönyv 2020*. Budapest: Veritas Történetkutató Intézet és Levéltár — Magyar Napló, 154–170.

RADNÓCZY Antal

- 2010 „Z”: egy megfigyelés története. Előkészületek az MHBK vezetőjének, Zákó Andrásnak erőszakos hazahozatalára. *Betekintő* 2010/3.

SZABÓ Miklós

- 1958 *Foglalkozásuk: emigráns*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
1961 *Zsoldosok, hazaárulók*. Budapest: Zrínyi Katonai Kiadó.
1984 *Csendes háború*. Budapest: Zrínyi Katonai Kiadó.

SZAKÁLY Sándor

- 1984 Az ellenforradalmi Magyarország (1919–1944) Hadseregének felső vezetése. Adattár. II. rész: L—Z. *Hadtörténelmi Közlemények* 31/3, 597–598.
2001 *A magyar katonai felső vezetés 1938–1945. Lexikon és adattár*. Budapest: ISTER Szolgáltató, Kereskedelmi és Kiadó Kft.
2005 A magyar katonai hírszerzés és kémelhárítás vezetői 1919–1945. In HAUSER Gábor (szerk.): *Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére*. Budapest: Argumentum, 671–691.

- 2010 Akik a magyar katonai hírszerzést és kémelhárítást irányították (1919–1945). *Felderítő Szemle* 9/2, 83–120.
- 2015 *A 2. vkf. osztály. Tanulmányok a magyar katonai hírszerzés és kémelhárítás történetéből 1918–1945.* Budapest: Magyar Napló — Veritas Történetkutató Intézet.

TÖRÖK ÁDÁM

- 2015 Ködbe veszett arcok. Hírszerzés és kémelhárítás a Horthy-korszakban. In SZULY Rita — KRÁNITZ Péter Pál (szerk.): *Társadalom térben és időben. Tanulmányok az új- és modernkori Magyarország eszme-, művelődés- és társadalomtörténetéről.* Budapest—Piliscsaba: Magyar Napló — Írott Szó Alapítvány, 340–365.
- 2024 „VIHARTÉPTE BARÁTSÁG” Korponay Miklós és Zákó András életpályája 1940–1951 között. Pomáz–Budapest–Péteri: PPKE BTK DHI. Doktori (PhD) értekezés.

UNGVÁRY KRISZTIÁN

- 2009 A Kádár-rendszer kémelhárítása. In TISCHLER János (szerk.): *Kádárizmus. Mélyfúrások. Évkönyv, 16.* Budapest: 1956-os Intézet, 353–409.
- 2011 Az MHBK szürke eminenciása: Zákó András és az ellene folytatott állambiztonsági eljárások. In GEBEI Sándor — ifj. BERTÉNYI Iván — RAINER M. János (szerk.): „...nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni”: *Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére.* Eger: EKF Líceum Kiadó, 483–498.
- 2014 Az MHBK szürke eminenciása: Zákó András és az ellene folytatott állambiztonsági eljárások. In UNGVÁRY Krisztián (szerk.): *Tettesek vagy áldozatok? Feltáratlan fejezetek a XX. század történelméből.* Budapest: Jaffa Kiadó, 58–81.

Abstract

In this study, I examine the early career of András Zákó, who later became a Major General in the Royal Hungarian Army. Limited information is available regarding how the 18-year-old ensign became involved in the First World War, how he performed his duties at the front as a platoon and company commander, and how he eventually served as an intelligence officer deployed from the war zones to the newly established Kingdom of Romania. This study also investigates the circumstances of his involvement in intelligence networks, the reasons for his capture, the treatment he received from Romanian authorities during his imprisonment, the prospects he faced, his eventual return to Hungary, and the extent to which these early experiences shaped his subsequent military career.

Kelet-Közép-Európa jövőjéről szóló tervek a második világháború idején

Ernyei Katalin

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar — doktorandusz

Külgazdasági és Külügyminisztérium — munkatárs

Bevezetés

A háború utáni világrend amerikai érdekek szerinti alakítása a State Department diplomatáit és szakértőit is aktívan foglalkoztatta, az erről való gondolkodás már 1939-ben megkezdődött. 1941 decemberében, a Pearl Harbort ért japán támadást követően új szakaszba lépett az amerikai külügyminisztérium háborús küldetése. 1942 februárjában kezdte meg működését az *Advisory Committee on Post-War Foreign Policy* (a *Háború Utáni Külpolitika Tanácsadó Bizottsága*, a továbbiakban: Tanácsadó Bizottság).¹ A Tanácsadó Bizottság által megfogalmazott javaslatok a legfelsőbb politikai vezetésig is eljutottak, ezért kijelenthetjük, hogy annak tevékenysége meghatározó volt a háború utáni világrend formálásában. Az európai és Európán kívüli országok határainak, politikai és gazdasági berendezkedésének kérdése így az amerikai külügyi tervezés egyik központi témájává vált. A szakértők nagy energiát fektettek abba, hogy megértsék a háborúhoz vezető társadalmi, politikai és gazdasági folyamatokat, majd javaslatot tegyenek azok jövőbeli kiküszöbölésére. Számos dokumentum keletkezett az egyes országok és régiók amerikai szempontból ideális berendezkedésének feltárására katonai, gazdasági, politikai vagy jogi szempontból. Magyarországot érintően is számos elemzés, vélemény, jelentés és felvetés látott napvilágot, és tárgyalták egy Magyarországot is magába foglaló kelet-európai államszövetség („Kelet-európai Unió”) lehetőségét. Ez azt a célt szolgálta volna, hogy ütközőállamként mind a német, mind a szovjet politikai és katonai behatást csökkentse Európában, biztosítsa a gazdasági együttműködést az elmaradott régiókban, illetve feloldja a térségben uralkodó, évszázados kisebbségi konfliktusokat, vagyis orvosolja azt a problémát, melyet az első világháborút lezáró béke nem tudott megoldani.

„Paths not taken”, vagyis „Be nem járt utak”, szól az amerikai szempontból legfontosabb huszadik századi külpolitikai dilemmákat bemutató tanulmánykötet címe.² A tanulmányok rávilágítanak azokra a kérdésekre, amelyek az Egyesült Államok külpolitikai döntéshozóit befolyásolták egy-egy meghatározó történelmi helyzetben. Kutatásom tárgya hasonló módon a be nem járt utak, mégpedig a Kelet-európai Uniót érintő elképzelések és az azok megghiúsulá-

¹ A Bizottság felállításának körülményeiről és összetételéről lásd: NOTTER 1949; ROMSICS 1992a.

² NIELSON 2000.

sát kiváltó tényezők feltárása, elsődlegesen a Tanácsadó Bizottság és albizottságainak munkája során keletkezett levéltári dokumentumok segítségével. A kutatás során korábban publikált elsődleges forrásokat is felhasználok, amelyek az amerikai külpolitikát alakító döntéshozóktól származnak. Közülük többen Rooseveltnél jóval szélesebb és teljesebb rálátást egyrészt azokra a dilemmákra, amelyekkel a főszereplők szembesültek a világháború során változó erőviszonyok hatására, másrészt arra a gondolatmenetre és világgépre, amelyben az Egyesült Államok Közép-Európával kapcsolatos elképzelései megjelentek. A vizsgálatot természetesen korábbról kell kezdenünk, hiszen a Roosevelt-éra legfontosabb külpolitikai gondolkodói a világháború idején már komoly tisztséget töltöttek be, gondolkodásukat még első világháborús és wilsoni hatások formálták.

Jelen tanulmányban bemutatom e téma összetettségét, a szereplőket és a fő forrásokat, amelyeknek a vizsgálata a doktori kutatásom tárgya. A téma felvázolásához röviden ismertetem a Tanácsadó Bizottság létrejöttét, legfontosabb tagjait, illetve azokat a konföderációs elképzeléseket, amelyek megtárgyalásáról forrással rendelkezünk. Kitérek arra is, hogy a bizottsági és albizottsági üléseken milyen felvetések hangzottak el a már említett konföderációs javaslatokkal összefüggésben.

A téma jelentősége, felvetendő kérdései

Közép-Európa az első világháború pusztítását, az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását és a törékeny békét jelentő trianoni békeszerződés aláírását követően bizonytalan jövőnek nézett elébe. A nemzetállamok kialakulása ellenére nem csitultak a térséget korábban szétfeszítő nemzetiségi ellentétek, a politikai, ideológiai és hatalmi csatározások. A világháborúval, majd Európa térképének átrajzolásával járó gazdasági és társadalmi nehézségek olyan kihívást jelentettek a korszak politikusai számára, amelyre a két világháború közötti időszakban különböző válaszok születtek. Közép- és Kelet-Európában a nemzetgazdaságok megerősödéséért kitűzött célok mellett tovább erősödött a nacionalizmus és a revizionizmus, amelynek útja egészen a második világháborúig vezetett. Ezzel párhuzamosan tovább élt az a gondolat is, amely a 19. századi Kossuth-féle Dunai Konföderáció tervéhez hasonlóan a közép-európai nemzetállamok összefogásában, egy közös, nagy államalakulattá válásában látta a kiutat a fennmaradásért vívott harcból.³ Az első világháború végének közeledtével egyértelművé kezdett válni, hogy a Monarchia átalakítása már bizonyára nem lesz elég, az államalakulat túlélése érdekében legalább a dinasztikus állameszme radikális reformja szükséges. Jászi Oszkár magyar politikus 1918-ban a *Monarchia jövője: A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok* című tervezet-

³ Közvetlen előzménye ezen gondolatnak Friedrich Neumann német politikus (1860–1919) 1915-ben megjelent *Mittleuropa* című munkája volt. Neumann ebben egy Magyarországot, Ausztriát és Németországot magában foglaló, vámhatárok nélküli nagytérség létrehozása mellett érvelt, amely az elképzelés szerint a közép-európai régió történelmi, szerves együttműködésén alapult volna, megőrizve a két európai birodalom területi integritását.

ben vázolta konföderációs javaslatát, amely az Osztrák–Magyar Monarchia helyén létrejövő dunai nemzetek társulását vetítette előre. Jászi gondolatait az a tény hívta életre, hogy a világháború előrehaladtával az antant tagállamai előtérbe helyezték a kisállami gondolat és a nemzetiségi elv érvényesítését a közép-európai viszonyok rendezését illetően, de maga IV. Károly is elkötelezett volt egy föderatív jellegű átszervezés mellett.

Trianon egy időre ellehetetlenítette a föderációs érveket, és a nacionalizmust igazolta a régió nemzetei számára. A második világháború időszakában a kiútkeresés néhányakban ismét életre hívta az államszövetség gondolatát, s ennek népszerűsítésében az emigráns politikusok játszottak főszerepet. Közülük öten — Habsburg Ottó (1912–2011), Edvard Beneš (1884–1948), Milan Hodža (1878–1944), Władysław Sikorski (1881–1943) és Eckhardt Tibor (1888–1972) — kapcsolatrendszerüknél és befolyásuknál fogva az amerikai politikusok és diplomaták egy részét meg tudták győzni a közép-európai államszövetség létrehozásának szükségességéről. Az igazi kérdés az volt, mi szolgálná igazán az Egyesült Államok érdekeit hosszú távon. A Kelet-európai Unió terve végül nem vált a hivatalos amerikai külpolitikai stratégia részévé, s ennek számos oka volt, ám a második világháború első felében a kérdés még nem volt eldöntött. Az Egyesült Államok külpolitikai gondolkodóit aktívan foglalkoztatta a kérdés, hogy a háború győztes befejezése után milyen szerepet játszik majd országuk az új világrend kialakításában. A feltörekvő tengerentúli ország a két világháború között az aktív világpolitikai szerepvállalás és a passzív, az európai konfliktusoktól önmagát távol tartó magatartás között ingadozott. Eközben erősen jelen volt az igény az első világháború és az azt lezáró béke tanulságainak levonására, ahogy az számos politikus és diplomata visszaemlékezéséből kiolvasható.

Az Egyesült Államok számára a második világháború egyedi tapasztalatokkal és következményekkel járt. Régóta foglalkoztat a kérdés, miként alakította Franklin Rooseveltnél a külpolitikája az amerikai nagyhatalmi gondolkodást, hogyan hozta meg döntéseit, melyek az USA globális szerepvállalása útján hosszú időre meghatározták a történelem alakulását. A közép- és kelet-európai régiót érintő amerikai szerepvállalás vagy éppen annak hiánya kiváló terepe ennek a vizsgálatnak, hiszen megmutatja, hogy vélt vagy valós nagyhatalmi megfontolásokra hivatkozva miként fordította el tekintetét a tengerentúli nagyhatalom a két világháború kirombanásának helyszínétől. A Tanácsadó Bizottság dokumentumait olvasva az a benyomásunk, hogy a szereplők előtt nem sejtett fel az évszázados nemzetiségi konfliktusoktól és szövvényes politikai viszonyoktól terhelt régió problémáira olyan megoldás, amely egyben megfelelően képviselte volna az Egyesült Államok érdekeit is, és amelyet hitelesen tudott volna támogatni a nemzetközi közösség előtt. Ennél azonban fontosabb, hogy még mélyebben értsük a külpolitikai gondolkodók, szereplők meggyőződését, a folyamat döntéshozatali mechanizmusát, az elnök személyes benyomását. Mint „meg nem történt történelemmel”, a témával kevesen foglalkoznak, a második világháborúval foglalkozó tengernyi szakirodalomnak csak elenyésző része foglalkozik a közép-kelet-európai régió történetében játszott amerikai szerepvállalással. Célt a téma kutatásával ennek a szerepvállalásnak a bemutatása.

Emellett fontosnak tartom a témát a közép-európai történelem külön fejezeteként is vizsgálni. Trianonnak köszönhetően az egész 19. század általánosságban a közép- és kelet-európai nemzetiségek folytonos harcaként él az európai tudatban, amelyben nem volt helye a nemzetiségek összetartásának, egy közös célért való összefogásának a nagyobb hatalmakkal szemben. A politikai realitás természetesen ebbe az irányba mutatott, azonban érdemes megemlékez-

nünk és tanulságokat levonnunk abból a fejezetből is, amely az államszövetség tervével egy élhetőbb jövő lehetőségét biztosíthatta volna a régió népei számára. Tanulságokat rejt az is, miért nem erre a végre futott ki a történet. Végül, de nem utolsósorban a témát tekinthetjük úgy is, mint az európai integráció egyik fejezetét, amely már az első világháború előtt elkezdődött.

A Bizottság felállítása és konföderációval kapcsolatos munkája

Az amerikai Külügyminisztériumban felállított testületek által keletkeztetett iratanyag ma teljes terjedelmében kutatható. Az ezekkel kapcsolatos első publikáció Harley A. Nottertől származik, aki a Tanácsadó Bizottság titkáráként Truman elnöktől kapott megbízást egy összefoglaló-értékelő kiadvány elkészítésére 1946-ban. A kötet 1949-ben jelent meg *Postwar Foreign Policy Preparation 1939–1945* címmel. Később, 1970-ben maguk az eredeti dokumentumok átkerültek az Amerikai Nemzeti Levéltárba, majd a gyűjtemény 1974-ben nyílt meg a korszakot kutatók előtt *Notter-files* (Notter-akták) címmel, páratlan lehetőséget teremtve ezzel a történészek számára. Ezt megelőzően visszaemlékezésekre, naplóbejegyzésekre, sajtómegjelenésekre, táviratokra, illetve a politikusok nyilatkozataira, beszédeire támaszkodhatott a kutató. Bár ezek a források szükségesek, önmagukban nem elegendők a téma teljes feltárásához: sok esetben szubjektívek, részrehajlók voltak, vagy kódolt nyelvezen íródtak. A Notter-gyűjtemény a külpolitikai döntésekhez vezető folyamatot a maga teljességében tárja elénk. Számos bizottsági feljegyzés szó szerint tartalmazza a felvetéseket, ezáltal egyszersmind a legösszintébb forrása Amerika háborút követő világrendről alkotott perspektívájának kialakulásáról.⁴

Harley Notter kiadványa mutatja be az amerikai béke-előkészítő munka minden részletét a kezdetektől a háború lezárásáig, és forráskiadványként ez alatt az időszak alatt a külügyminisztériumi bizottsági munka legfontosabb dokumentumait. A háború kitörése után az elnök és a politikai vezetés is szükségesnek látta a béke politikai irányának meghatározását. A New York-i Külkapcsolatok Tanácsa⁵ Hamilton Fish Armstrong főtitkár és Walter H. Malloy ügyvezető igazgató kezdeményezésére már 1939. szeptember 12-én javasolta George S. Messersmith külügyminisztériumi helyettes államtitkárnak, hogy bővítse a külkapcsolatokkal kapcsolatos tanulmányait, és tegye azokat a minisztérium számára is elérhetővé. A külügyminisztérium részéről Cordell Hull külügyminiszter (1871–1955) különleges tanácsadóját, Leo Pasvolksy (1893–1953) orosz származású közigazdászt jelölte ki a feladatra, hogy a béke-előkészítés kérdéseivel foglalkozzon. Pasvolksy nem vett részt az *Inquiry*⁶ munkájában, de

⁴ A Notter-aktákból gyűjtötte össze a Magyarországot érintő dokumentumok mintegy harmadát Romsics Ignác történész 1991-ben, amelyeket teljes terjedelemben közölt az *Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról* című kötetben. Az itt publikált dokumentumok felbecsülhetetlen források a magyar történelem alakulásának megismeréséhez az Egyesült Államok szemszögéből, a forrásoknak azonban csak egy apró szelete ismerhető meg belőle, a kép még korántsem teljes.

⁵ Az amerikai Külkapcsolatok Tanácsa egy független, párton kívüli szervezet, amely a nemzetközi kapcsolatok és külpolitika témaival foglalkozik, székhelye New Yorkban található.

⁶ Az Inquiry Bizottságot Wilson elnök hozta létre. Célja az volt, hogy előkészítse az Egyesült Államok békétárgyalásokra vonatkozó javaslatait és irányelveit az első világháború utáni világ átrendezésére, és közvetlenül az elnök irányítása alá tartozott. Bővebben az Inquiry megszervezéséről és működéséről a magyar szakirodalomban lásd Glant Tibor történész munkáit, például: GLANT 2020.

— akkor még újságíróként — tudósított a párizsi békekonferenciáról. A cári Orosz Birodalom területén született, gyermekként vándorolt ki az Egyesült Államokba családjával. Származásából is fakadóan jól ismerte a kelet-európai régiót, közgazdászként a térség gazdasági együttműködésének lehetőségeit vizsgálta. Ebben az időszakban jelent meg a külügyminisztériumban az igény arra, hogy az előkészületi munka a szervezet keretein belül történjen. 1939. december 27-én Hull külügyminiszter döntést hozott arról, hogy a State Departmenten belül létrehoznak egy bizottságot a háború utáni problémák kezelésére. E bizottság — *Advisory Committee on Problems of Foreign Relations*, vagyis Külügyi Kapcsolatokkal Foglalkozó Tanácsadó Bizottság — és albizottságai a háborús helyzetből fakadó, azonnali problémákra és hosszú távú kérdésekre egyaránt javaslatokat dolgozott ki, elnöke Sumner Welles külügyminiszter-helyettes (1892–1961) lett. Három albizottság felállítását határozták el, amelyek a politikai, gazdasági és fegyverleszerelési kérdésekkel foglalkoztak.⁷ Az előkészítő munka nagyrészt ad hoc jellegéből és a szervezett kutatói stáb hiányából fakadóan a bizottság tevékenysége visszaszorult, bár formálisan nem szűnt meg, de átszervezték.⁸

Az új bizottság felállításával kapcsolatban Hull külügyminiszter az alábbiakat írta Roosevelt elnöknek 1941. december 22-én:

„Összhangban az Ön által nemrégiben nekem és a külügyminiszter-helyettesnek kifejezett kívánságával, miszerint a Külügyminisztérium folytassa és bővítse előkészítő munkáját annak érdekében, hogy az ország hatékonyan részt vegyen azoknak a hatalmas és összetett nemzetközi kapcsolatokkal kapcsolatos problémáknak a megoldásában, amelyekkel a világ és mi is szembe fogunk nézni az agresszív erők végleges legyőzése után, és hogy e célból egy különbizottságot hozzanak létre a minisztériumban az én elnökletemmel, örömmel teszek megfelelő lépéseket kívánságai teljesítése érdekében. [...] A Bizottság feladata lesz a szükséges tanulmányok elvégzése és az Ön elé terjesztendő ajánlások elkészítése. Feladata lesz, hogy az Atlanti Nyilatkozatban és a háború utáni politikáról szóló egyéb nyilatkozatokban megfogalmazott általános elveket konkrét politikák és intézkedések programjává alakítsa át. Ennek megfelelően az általános biztonság, a fegyverkezés korlátozása, a szilárd nemzetközi gazdasági kapcsolatok és a nemzetközi együttműködés egyéb, egymással elválaszthatatlanul összefüggő területein fog dolgozni, amelyek megvalósítása elengedhetetlen a tartós világbéke és a gazdasági fejlődés szempontjából. [...] Mindez azt a célt szolgálja, hogy az Önök elé terjesztett ajánlások megfelelően figyelembe vegyék az összes szempontot a régi rendszerek kívánatos javításait vagy módosításait, valamint az esetlegesen lehetségesnek és szükségesnek ítélt teljesen új megoldásokat illetően.”⁹

Az új testület neve *Advisory Committee on Post-War Foreign Policy*, vagyis *Háború Utáni Külpolitikáért Felelős Tanácsadó Bizottság* (továbbiakban: Tanácsadó Bizottság) lett, munkáját Cordell Hull külügyminiszter elnökeként, Sumner Welles külügyminiszter-helyettes alelnökként irányította.¹⁰ Az új testület az előzőhöz képest egy alapvetően más felvetés mellett kezdte

⁷ NOTTER 1949: 18–22.

⁸ NOTTER 1949: 40.

⁹ Idézi NOTTER 1949: 63–64.

¹⁰ NOTTER 1949: 64.

meg működését, a háború megnyerése ugyanis már valószínűsíthető volt az amerikaiak számára. Ennek tudatában nem volt kérdéses, hogy az USA-nak meghatározó szerepet kell játszania a kialakuló világrendben, és az ebben megjelenő lehetőségek legteljesebb kiaknázása érdekében minden lehetőséget és tényezőt igyekeztek megvizsgálni.¹¹ A Bizottság első ülésére 1942. február 12-én került sor, a munka támogatására politikai, jogi, területrendezési, gazdasági, biztonsági és európai rendezésért felelős albizottságok jöttek létre. Külön testület foglalkozott a Népszövetség helyett felállítani kívánt nemzetközi szervezet létrehozására irányuló kérdésekkel.¹² Ezek összetételéről és működéséről Harley A. Notter összefoglaló műve részletesen beszámol,¹³ ahogy annak a kutatócsoportnak (*Research Staff*) a felállításáról is, amely a Bizottság és az albizottságok munkáját volt hivatott hatékonyabbá tenni.¹⁴ A kutatócsoport elnöke Leo Pasvolksy, operatív vezetője maga Notter lett, aki a Tanácsadó Bizottság munkájában titkárként vett részt.¹⁵ A Kelet-európai Unió tervével az albizottságok közül többnyire a Politikai Albizottság foglalkozott.

A Bizottság üléseit a külügyminiszter vagy távollétében a helyettes külügyminiszter elnökölte. Cordell Hull az Egyesült Államok leghosszabb ideig szolgáló külügyminisztere volt, 1933-tól 1944-ig töltötte be ezt a tisztséget Franklin D. Rooseveltnél elnöksége alatt. Kulcsszerepet játszott az Egyesült Nemzetek Szervezetének létrehozásában, ezen munkásságáért 1945-ben Nobel-békedíjat kapott. Hull a multilateralizmus és a nemzetközi együttműködés elvét képviselte, a szabadkereskedelem szószólója volt. Külügyminiszterként a legfontosabb döntésekhez járult hozzá, az elnökkel való kapcsolata azonban nem volt felhőtlen: emlékiratait olvasva hamar észrevehető, milyen gyakran panaszkodik a külügyminiszter azok miatt az esetek miatt, amikor jogköreit megsértették, vagy olyan intézkedéseket és javaslatokat tettek, amelyek ellentétben álltak a Külügyminisztérium politikájával. Különösen kifogásolja Rooseveltnél gyakorlatát, hogy saját személyes képviselőit küldte ki, hogy külföldi kormányokkal tárgyaljanak, vagy bizonyos feladatokat végezzenek el helyette.¹⁶

A State Department vezetői közül a külügyminiszternél nagyobb érdeklődést mutatott Európa iránt Adolf A. Berle külügyminiszter-helyettes (1895–1971), aki az első világháborút

¹¹ NOTTER 1949: 69.

¹² Az albizottságok pontos, eredeti elnevezése: Subcommittee on Political Problems, Special Subcommittee on International Organization, Special Subcommittee on Legal Problems, Subcommittee on Territorial Problems, Subcommittee on Security Problems, Subcommittee on Economic Reconstruction, Subcommittee on Economic Policy, Committee on Post-War Foreign Economic Policy, Special Subcommittee on Problems of European Organization.

¹³ NOTTER 1949: 96–148.

¹⁴ Elsőként a Division of Special Research elnevezésű kutatócsoport jött létre, ez 1941 februárjától 1943 januárjáig működött, majd szerepét átvette a Divisions of Political Studies and Economic Studies nevű testület. Működésükről, összetételükről lásd: NOTTER 1949: 149–159.

¹⁵ NOTTER 1949: 154.

¹⁶ PRATT 1966: 76–77. Ezzel kapcsolatban Julius W. Pratt amerikai történész ezt írja: a sok új szövetségi ügynökséggel kapcsolatban, amelyeket abban az időben hoztak létre, megjegyzi, hogy bár mindegyiknek megvolt a maga sajátos küldetése, sok esetben joghatóságuk átfedte egymást, sőt még a kabinet osztályaiba is beavatóztak. Ez rendezetlenséget és problémákat okozott. Mégis, ez a „lazaság az ízületek körül”, ez a rugalmasság és lehetőség, amit Henry Stimson egyszer „a Roosevelt-kormányzat velejáró rendetlenségének” nevezett, vonzóvá tette a közszolgálatot bizonyos merész és képzett emberek számára. Emellett ösztönözte őket jobb teljesítményre is. Rooseveltnél kedvelte a versenyképes megközelítést az adminisztrációban, nemcsak azért, mert ez a nagy döntéseket az elnökre bízta, hanem talán még inkább azért, mert lehetőséget adott neki arra, hogy kipróbálja és fejlessze beosztottjai képességeit. Hogyan lehet eldönteni, hogy melyik ember, melyik megközelítés jobb? Az egyik válasz az volt, hogy hagyjuk őket „küzdni”. PRATT 1966: 76.

lezáró béketárgyaláson Párizsban az amerikai delegáció egyik legfiatalabb tagjaként az orosz és az északkelet-európai ügyek tanácsadója volt. Berle — az *Inquiry* néhány tagjával együtt — tiltakozott az amerikai küldöttség vezetőinek „engedékenysége” miatt a békekonferencia során, így diplomáciai karrierje egy időre megszakadt. 1932-től kezdve viszont elnöki tanácsadó, majd 1938-tól külügyminiszter-helyettes lett, s ebben a minőségében feladata volt az emigráns politikusokkal való kapcsolattartás is. Így ismerkedett meg az emigrációban élő Eckhart Tiborral és Pelényi János washingtoni magyar nagykövettel, aki az USA-nak küldött magyar hadüzenet miatt 1941-ben lemondott tisztségéről, és a tengerentúlon folytatta életét. Berle ismerte és támogatta Eckhardt konföderációra vonatkozó tervét.¹⁷

Romsics Ignác kulcsfigurának nevezi Hamilton Fish Armstrongot (1893–1973), aki a *Foreign Affairs* folyóirat főszerkesztője volt ebben az időszakban, és ebből kifolyólag rendkívül széles kapcsolatrendszerrel rendelkezett.¹⁸ Armstrongot a külügyi vezetők többségénél jobban foglalkoztatta Európa történelme és a kelet-európai államszövetség gondolata, nagy lélegzetvételű memoárjában két fejezetet is szentelt a régió jövőjének.¹⁹ 1918 és 1922 között az Egyesült Államok belgrádi nagykövetségének katonai attaséjaként szolgált. A párizsi béketárgyalásokon nem vett részt, de attaséi megbízatása alatt személyes tapasztalatokat szerzett, és fontos ismeretségeket kötött jó néhány európai politikussal.²⁰ Szintén kulcsszereplő volt Isaiah Bowman (1878–1950) a testületben.²¹ Bowman nemcsak földrajzprofesszor és az Amerikai Földrajzi Társaság alapítója, de az *Inquiry* veteránja, majd a delegáció fő területi szakértőjeként szintén a párizsi béketárgyalások résztvevője volt.²² Wilson elnök (1856–1924) személyesen kérte ki Bowman véleményét a békekonferencia idején, és ragaszkodott hozzá, hogy a küldöttség hazatérésig Párizsban maradjon.²³ Széles látókörrel és egyedülálló ismeretekkel rendelkezett Európáról, párizsi ténykedése alatt pedig kiterjedt ismeretségekre tett szert.

Alakulásakor a Bizottság tagja volt Norman H. Davis (1878–1944), aki ebben az időszakban az Amerikai Vöröskereszt és a Council on Foreign Relations (CFR)²⁴ elnöke volt, és bár a külügyminisztérium állományának nem volt hivatalosan tagja, tanácsadóként szolgált fontos külügyi kérdésekben. Davis is az amerikai delegáció tagja volt Párizsban Wilson elnök pénzügyi tanácsadójaként. 1920-tól 1921-ig külügyminiszter-helyettes, majd különmegbízottként és diplomataként tevékenykedett, és aktívan részt vett a nemzetközi leszerelési tárgyalásokon. Neve Wilson elnök közeli tanácsadójaként lett ismert, és e korszak elveit követve a második világháború időszakában is az amerikai külpolitikai gondolkodás meghatározó tagja maradt.

Ha közelebbről megvizsgáljuk a testület összetételét, a tagok között egy fontos tényező rajzolódik ki: sokan Woodrow Wilson elnöksége idején váltak diplomatává, építettek (kül-)

¹⁷ ROMSICS 1992a: 14.

¹⁸ ROMSICS 1992a: 13–14.

¹⁹ ARMSTRONG 1936.

²⁰ LUGLI 2024: 1.

²¹ ROMSICS 1992a: 13.

²² A titulus megnevezése: Chief Territorial Specialist of the American Delegation and Executive Officer of the Section of Economic, Political and Territorial Intelligence.

²³ MARTIN 1980: 90–93.

²⁴ A CFR egy amerikai nonprofit szervezet, amely kulcsszerepet játszott az Egyesült Államok külpolitikai vitáinak és stratégiáinak alakításában, és ma is létezik. Davis elnöki szerepében hozzájárult ahhoz, hogy a szervezet fontos fórumot biztosítson a külpolitikával kapcsolatos kérdések megvitatására, kutatásra és stratégiák kidolgozására, amelyek segíthették az Egyesült Államok nemzetközi pozíciójának erősítését.

politikai karriert, szereztek befolyást, vagy váltak szakmailag elismertté. Ez alól talán csak Sumner Welles külügyminiszter-helyettes volt a kivétel, aki Hull távollétében elnökölte az üléseket. Welles Rooseveltnél közeli tanácsadója volt, és egyben az amerikai külpolitika korának egyik legnagyobb befolyással bíró alakja. 1942-ben kiadott *Time for Decision* című összefoglaló esszéjében s annak címével is azt hangsúlyozta,²⁵ hogy a szövetséges hatalmaknak sürgősen meg kell hozniuk a határozott politikai, katonai és diplomáciai döntéseket a háború utáni világ jövőjének meghatározására. Welles kezdő diplomataként Latin-Amerikával foglalkozott, és ő dolgozta ki a „*Good Neighbor Policy*” („jó szomszédság”) elvét, amely nagy hangsúlyt fektetett az USA és Latin-Amerika közötti gazdasági együttműködés és a kölcsönösen előnyös kapcsolatok fontosságára. Ebből is adódóan szimpatizált azzal az ötlettel, hogy az európai béke egyik összetevője a kelet-európai (és balkáni) államok uniója lehetne.²⁶

Említést kell tennünk egy olyan személyről is, aki nem volt a Bizottság tagja, személye azonban meghatározónak bizonyult az elnök külpolitikai döntéshozatalában. William C. Bullitt (1891–1967) diplomáciai karrierje szintén a párizsi békekonferencia idején indult, amikor Leninnel való titkos tárgyalásait a bolsevik rezsimmel való kapcsolatok normalizálására végül eredménytelenül zárta. 1932-ben ismerkedett meg Roosevelttel, akinek hamarosan barátja és tanácsadója lett. Bullitt 1933 és 1936 között az Egyesült Államok első, Szovjetunióba akkreditált nagykövetségént szolgált, majd 1936-tól 1940-ig párizsi nagykövet volt. Ez az időszak hozta el életében azokat az ismeretségeket, amelyek a kelet-európai régió háború utáni rendezése szempontjából döntő fontosságúak voltak. Az ő közbenjárására adhatta elő Habsburg Ottó az elnöknek az államszövetségre vonatkozó elképzeléseit, és az ismertségből további tervek lettek. Saját visszaemlékezéseit Bullitt nem adta ki könyv formájában, az elnök és közte fennálló szoros viszonyról, közvetlen tanácskozásaikról szóló könyvet a két fél levelezése alapján már a halála után adták ki.²⁷

Emigráns politikusok föderációs tervei a közép-európai régióban

A kelet- és közép-európai nemzetek egyesítését a második világháború folyamán az emigráns politikusok kiemelten támogatták, akik nagy reményeket fűztek az Egyesült Államok hozzájárulásához. Míg Wilson elnök fellépése néhány évvel korábban a kisállamok születését segítette elő, ők abban reménykedtek, hogy a tengerentúli hatalom, mely kezdetben passzív szemlélője volt az európai eseményeknek, aktív alakítója lesz a világháború utáni világrendnek. Mindannyian azért érkeztek a tengerentúlra, hogy kapcsolatrendszerük és befolyásuk segítségével meggyőzzék az amerikai külpolitika befolyásos politikusait, és végső soron Rooseveltnél elnököt saját elképzelésükről. Jelen tanulmányban a Tanácsadó Bizottság Kelet-európai Unióval foglalkozó anyagaiban megjelenő tervek támogatóit mutatom be. Habsburg Ottó és Edvard Beneš egyaránt a *Foreign Affairs* 1942. januári számában mutatta be elképzeléseit.²⁸ Az egymással versengő politikusoknak markánsan eltérő nézeteik voltak arról, miként kellene ki-

²⁵ WELLES 1944.

²⁶ WELLES 1944: 255–256.

²⁷ BULLITT 1972.

²⁸ OTTO 1942: 226–240, BENEŠ 1942: 226–238.

néznie az új közép-európai egységnek. Schweitzer András történész, illetve Habsburg Ottó életrajzírója, Gordon Brook-Shepherd is megjegyzi,²⁹ hogy Habsburg Ottó amerikai útjairól egyelőre kevés forrás áll rendelkezésre. Annyit azonban tudni lehet mind az életrajzból,³⁰ mind a Franklin D. Roosevelt Elnöki Könyvtár elektronikus archívumából is elérhető naptárbejegyzésekből,³¹ hogy az elnök több alkalommal találkozott a főherceggel és családjával.³² A találkozóról a Fehér Ház részéről nem készült emlékeztető, annak tartalma és hangulata a többi résztvevő visszaemlékezéseiből és a további kutatás során ismerhető meg.³³ Habsburg Ottó a közép-európai konföderációt egy olyan államalakulatként képzelte el, amely nemcsak a hitleri Németország feltartóztatására, hanem a tartós fennmaradásra is képes.³⁴

Beneš több évtizedes politikai tevékenységét meghatározta a közép-európai egység megvalósítása iránti törekvés, pályafutása alatt a világháború és a változó körülmények függvényében különböző koncepciók mentén képzelte el Közép-Európa államainak megszervezését.³⁵ A *Foreign Affairs* 1942. januári számában pontokba szedve fejt ki elképzelését, mely szerint a háború utáni Németországnak decentralizált konföderációként kell tovább léteznie, Olaszország szerepét pedig gyengíteni kell a fasiszta uralomban játszott szerepe miatt. Közép-Európa alapját a csehszlovák–lengyel konföderáció jelenti, ezen politikai egység létrejötte Beneš szerint már ténykérdés. Hozzájuk csatlakozik — a háború utáni belső politikai berendezkedésétől függően — Ausztria, Magyarország és Románia. Külön egységet alkot a Balkán Görögország, Jugoszlávia, Albánia és — talán — Románia együttműködésével. Megjegyzi, hogy a Szovjetunióknak szintén szerepet kell játszania az európai rend kialakításában.³⁶ Hosszan értekezik a régió gazdasági együttműködésének fontosságáról, az első világháborút lezáró béke jelentőségéről és a Habsburg-birodalom felbomlásáról. A vázolt koncepció alapján az egyik fő vezérelv számára is az, hogy az új európai rend biztosítsa az újabb háborúhoz vezető okok feloldását. Beneš amerikai kapcsolatrendszere kiterjedt volt, az emigráció időszakában Hamilton Fish Armstrongnak a közbenjárására találkozott Roosevelt elnökkel, de kapcsolatban állt Hull külügyminiszterrel és Welles külügyminiszter-helyettessel is.³⁷ A csehszlovák emigráció megszervezőjeként tevékenykedő politikus aktív propagandatevékenységet folytatott az Egyesült Államokban, amelynek középpontjában a lengyel–csehszlovák konföderáció állt. Az elnökkel folytatott eszmecsere tartalmáról a Beneš-féle visszaemlékezésekből lehet tájékozódni.

A Tanácsadó Bizottság anyagaiban megjelenik Eckhardt Tibor terve is. Eckhardt kigazda politikusként, Horthy Miklós és Teleki Pál megbízásából érkezett az Egyesült Államokba 1941-ben, ahol a magyar emigráció meghatározó alakjává vált. Konföderációs elképzeléseit a bizott-

²⁹ SCHWEITZER 2013: 80.

³⁰ BROOK-SHEPHERD 2003: 234–236.

³¹ Elérhetősége: <http://www.fdrlibrary.marist.edu/daybyday/>

³² „Ütőkártyája — a legjobb az egész pakliban — személyesen Rooseveltnél volt. A királyi menekültek iránt érzett elnöki rokonszenv az Ottó anyjával történt találkozás után tovább mélyült.” BROOK-SHEPHERD 2003: 254.

³³ A főherceg az elnökkel William C. Bullitt amerikai diplomata révén került kapcsolatba, akivel Párizsban ismerkedett meg. Bullitt az elnöki naplóbejegyzések tanúsága szerint legalább egy találkozón ott volt, amely Ottó és az amerikai elnök között zajlott, így a főherceg által felvetett kérdésekben kialakított véleménye minden bizonnyal hatással volt Rooseveltre is.

³⁴ SCHWEITZER 2013: 80.

³⁵ GULYÁS 2008: 7.

³⁶ BENEŠ 1942: 228–229.

³⁷ GULYÁS 2008: 280.

sági dokumentumokból ismerhetjük, melyek szerint Eckhardt tisztán gazdasági együttműködést szorgalmazott.³⁸ Szintén fontos volt számára a biztonsági szempont, a kis népek együttműködésében a túlélést látta.³⁹ Egyesült Államokban töltött éveit Kádár Lynn Katalin monográfiája dolgozza fel. A kötet részletesen bemutatja Habsburg Ottó és Eckhardt együttműködését az emigrációban, valamint Rooseveltt és Hull Közép-Kelet-Európáról alkotott véleményét.⁴⁰

Szerepet kapott a Tanácsadó Bizottság ülésein Milan Hodža, valamint Władysław Sikorski konföderációs terve is. Hodža elképzeléseit az eredetileg 1942-ben Londonban angol nyelven kiadott, majd 2004-ben magyarul is megjelent *Szövetség Közép-Európában — Gondolatok és visszaemlékezések* című tanulmányában⁴¹ foglalta össze. Ahogy azt a magyar kiadás előszavában Pavel Lukac megjegyzi, Hodža egy demokratikus alapokon nyugvó közép-európai föderáció létrehozását szorgalmazta. A bolsevizmussal és a szovjet szándékokkal szembeni gyanakvása végigkísérte politikai pályafutását, ahogyan a demokratikus irányultság, majd az amerikai emigráció éveiben a Beneš külpolitikai irányultságával szembeni ellentét is meghatározó volt a gondolkodásában. Az USA-ban előadásokat tartott a kivándorolt szlovákoknak a háború utáni közép-európai rendezés kérdéseiről.⁴² Javaslat az volt, hogy a szövetség nyolc tagországa, Ausztria, Bulgária, Csehszlovákia, Görögország, Magyarország, Lengyelország, Románia és Jugoszlávia alkosson közös vámuniót, amelyben a kereskedelem és a külügyek koordinációja valósul meg.⁴³

Władysław Sikorski lengyel politikai és katonai vezetőként 1939-ben a német támadás elől menekülve emigrált. Sikorski világrendről alkotott elképzelését áthatotta az ún. Intermarium-konceptió, amely a Balti-tengertől a Földközi tengerig terjedő területen egyesítette volna a régió országait. Aktívan támogatta a lengyel–csehszlovák együttműködést az emigrációban töltött időszak alatt. Rooseveltnak küldött memorandumát szintén idézi a Schweitzer-tanulmány:

„Egy Közép-Európai Föderáció a Belgrád-Varsó tengelyen fekvő államok biztonságának alapvető feltétele... a föderáció alapvető elemei közé tartozik Lengyelország (Litvániával), Csehszlovákia, Jugoszlávia, Görögország (és Magyarország).”

A fent felsorolt emigráns politikusokhoz hasonlóan egy olyan, náci és szovjet nagyhatalmi fenyegetést egyaránt ellensúlyozó államalakulat létrehozását remélte, amely gazdaságilag is megáll a saját lábán, így képes a régió nemzeteinek szuverenitását biztosítani.⁴⁴

³⁸ SCHWEITZER 2013: 79.

³⁹ Az Amerikai Szláv Kongresszusnak küldött levelét Schweitzer András idézi tanulmányában: „A két világháború közti évek története bebizonyította, hogy a Kárpát-medence népei, illetve, általánosabban, a Közép-Duna völgyben élő népek nem tudják egyedül és önmagukban a létüket biztosítani. Nyugatról és Keletről ellenállhatatlan erők nyomásának kitéve csak úgy tudják függetlenségüket megőrizni, ha felismerik kölcsönös függésüket, és közös erőfeszítéssel új szövetségi rendszert építenek ki, ami elég erős arra, hogy az imperialista behatolásnak ellenálljon. Nem vagyunk egy német Lebensraum része, amelyből a náci terror emberéleteket és készleteket sajtolhat ki rabszolgaságot kínálva cserébe. Politikailag és földrajzilag önálló entitást képezünk, sajátos életformával, amit a közös múlt évszázadai és a létérdekek alakítottak ki. Ezen okokból a Közép-Duna vidék saját rendért kiállt; biztonsága csak független, de egymást kiegészítő nemzeti egységek önkéntes együttműködésén alapulhat.” SCHWEITZER 2013: 79.

⁴⁰ KÁDÁR 2006: 89–102.

⁴¹ HODŽA 2004.

⁴² HODŽA 2004: 24–38.

⁴³ SCHWEITZER 2013: 81.

⁴⁴ SCHWEITZER 2013: 82–83.

Bizottsági elképzelések a Kelet-európai Unióról

A Politikai Albizottság 1942 tavaszán kezdett el érdemben foglalkozni az államszövetség kérdésével. Az 1942. május 9-én keletkezett dokumentum⁴⁵ alapján sokat megtudhatunk a téma nyitott kérdéseiről. Az egyik felmerülő kérdés az volt, hogy az együttműködés tisztán gazdasági vagy politikai-gazdasági jellegű legyen. Norman Davis azon az állásponton volt, hogy egy ilyen szövetségnek kezdetben gazdasági jellegűnek kell lennie, ami egy idő után elősegítené egy szélesebb politikai egység létrejöttét anélkül, hogy erőszakkal kellene beavatkozni. Megfelelőbbnek tartotta a konföderáció, mint a föderáció gondolatát. Többen voltak azon a véleményen, hogy a gazdasági együttműködés nehezen elválasztható a politikai funkcióktól, illetve feltételezi azt. Nagyobb egyetértés mutatkozott a folyamat fokozatosságát tekintve, mindannyian úgy látták, hogy a Duna-menti viszonyok között a folyamatos, egység felé mutató fejlődés lenne a legmegfelelőbb. Alapvető kérdésként merült fel az is, hogy mi fogja kiváltani a lojalitást a létrejövő unió népei számára. Az önállóság feladása a térség országai részéről csak akkor lehetséges, ha a közös érdek garantált, Welles pedig ennek érdekében fontosnak tartotta a jobb életkörülmények és a területi autonómia minél szélesebb körű biztosítását. Megegyeztek abban az elvben, hogy célszerű lenne az államszövetségen belül összetartozó nemzeti csoportok kialakítása, és ennek érdekében a harcok végeztével határkiigazításokra is lehetőség nyílt. A térség államait — amelyek általában „instabilak, politikailag tapasztalatlanok és nacionalisták” — szigorúan meg kell szervezni, Armstrong hozzászólásában ehhez kötötte a tartós európai béke megteremtését. Azon a véleményen volt, hogy az uniónak a lehető legnagyobb területen kellene elhelyezkednie, s működéséhez nemzetközi szervezet nyújthat megfelelő garanciát. Ezen feltételek teljesülése mellett van esély arra, hogy az államszövetség korlátokat szabjon Németországnak, és megakadályozza a német-szláv ellenségeskedés kiújulását.⁴⁶

Júniusra született egy tervezet a Politikai Albizottság keretein belül, amely a létrehozandó államszövetség felépítésének a bizottsági vitákból leszűrhető leírása volt. Ez már kijelentette, hogy egy lazább keretek között együttműködő konföderáció létrehozása a cél, amely Közép- és Kelet-Európa minden államát magában foglalja Oroszország és Németország között, észa- kon Észtországtól nyugaton Ausztriáig és délen Görögorszáig. A térség saját alkotmánya biztosítja majd az etnikai kisebbségek jogait, az elnököt pedig a Politikai Tanács szavazza meg, amelyet minden tagállam két-két küldöttje alkot.⁴⁷ Az aktív tervezés időszakában keletkezett dokumentumok alapján is látszik, hogy az albizottsági tagok a biztonsági és a gazdasági szerepének betöltése alapján alkottak véleményt a Kelet-európai Unióra vonatkozó tervekkel kapcsolatban. A biztonság azt jelentette volna, hogy az államalakulat képes megakadályozni a német és orosz birodalmi ambíciókat, és képes saját biztonságát is megvédeni anélkül, hogy annak megsértése újabb európai háborúhoz vezetne. Kíváncsú lett volna, hogy az unió ön- ellátó legyen, gazdaságilag stabil és a benne élőknek egy jobb életet garantál, ezzel megtámog- atva a demokratikus viszonyok megszilárdulását. A Politikai és Gazdasági Albizottságok,

⁴⁵ NA RG 59. Notter File, Box 55. P Minutes-10., May 9., 1942.

⁴⁶ NA RG 59. Notter File, Box 55. P Minutes-10., May 9., 1942.

⁴⁷ NA RG 59. Notter File, Box 55. P Doc-24., June 19., 1942.

valamint a kutatócsoport egészen 1943 végéig vizsgálta a Kelet-európai Unió létrehozásának lehetőségét, egyre inkább az orosz és brit álláspontot, valamint az USA hosszú távú gazdasági érdekeit is szem előtt tartva. A frontvonalak alakulásával egyre kisebb volt a mozgástér a régió jövőjének szabad tervezésére.

Az idő előrehaladtával a Kelet-Európát érintő egyre határozottabb szovjet elképzelések és megnyilvánulások tükrében alakult a Tanácsadó Bizottság állásfoglalása. 1943. május 28-án George Creel amerikai író, újságíró és politikus, aki jó barátságban volt mind Eckhardttal, mind Habsburg Ottóval, elmesélte nekik a Hull külügyminiszterrel folytatott beszélgetését. Hull hangsúlyozta Creelnek, hogy

„Oroszországot mindenképpen bent kell tartanunk a háborúban, hiszen ő viseli a harcok legfőbb terhét. Amerikának [...] ezért el kell fogadni a szovjetek követeléseit”.⁴⁸

1944 elején a legnagyobb dilemma az volt, hogyan fogják értelmezni a szovjetek a kialakítani kívánt befolyási övezet fogalmát. Sokan úgy vélték, hogy a háború utáni gazdasági nehézségei miatt a Szovjetunió nem lesz abban a helyzetben, hogy a kelet-európai államok leigázására és teljes bekebelezésére törekedjen. Ugyanakkor tisztán látták azt, hogy ha meg is valósulhat a kelet-európai államok együttműködéséből valami, akkor az már korántsem az az államszövetség lesz, amelyről a Tanácsadó Bizottság eszmecserét folytatott 1942-ben. A körülmények változását a fogalomhasználat is tükrözte: 1943 második felében már inkább regionális csoportosulásokról (regional groupings) beszéltek,⁴⁹ majd 1944 tavasza után a téma teljesen lekerült a Bizottság napirendjéről.

Összegzés

Az eddigi kutatás során az a felismerés rajzolódott ki, hogy a Kelet-európai Unió gondolata nem egy elszigetelt javaslat volt, hanem szerves része annak a külpolitikai diskurzusnak, amely az Egyesült Államok vezetői köreiben zajlott. A második világháború idején az Egyesült Államok külpolitikai döntéshozói számára Kelet-Közép-Európa jövője komoly dilemmákat vetett fel. Az *Advisory Committee on Post-War Foreign Policy* munkájában született javaslatok, különösen a Kelet-európai Unió terve, olyan geopolitikai megoldásként jelentek meg, amelyek célja a térség stabilitásának megőrzése és a nagyhatalmi befolyás mérséklése volt. A Tanácsadó Bizottság és a vele kapcsolatban álló emigráns politikusok által felvetett konföderációs elképzelések a régió országainak gazdasági és politikai együttműködésére, valamint a nemzetiségi ellentétek feloldására épültek.

A Kelet-európai Unió terve nem vált hivatalos amerikai külpolitikai stratégiává. Ennek oka részben a szovjet és brit érdekek előtérbe kerülése, részben pedig az Egyesült Államok

⁴⁸ Eckhardtot idézi KÁDÁR 2006: 93–94.

⁴⁹ ROMSICS 1992b: 23.

hosszú távú érdekeinek újraértékelése volt. Mégis, ezek az elképzelések rávilágítanak arra, hogy a korszak döntéshozói mennyire komolyan foglalkoztak a háború utáni világrend kérdéseivel.

A jövőbeli kutatás célja, hogy még mélyebben megértsük, milyen tényezők akadályozták meg ezen elképzelések megvalósulását, és hogy milyen további következményekkel járhatott volna a Kelet-európai Unió létrehozása. Az amerikai külpolitikai gondolkodók döntéshozatali mechanizmusának elemzése segíthet jobban megvilágítani a geopolitikai erőter változásait és azokat a döntéseket, amelyek a régió történelmét véglegesen formálták.

Szakirodalom

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

NA RG 59. Notter File, Box 55., P Minutes-10., May 9., 1942.

NA RG 59. Notter File, Box 55., P Doc-24., June 19., 1942.

SZAKIRODALOM

ARMSTRONG, Hamilton Fish

1936 *Peace and counterpeace: America's foreign policy*. Harper & Brothers.

BENEŠ, Edvard

1942 The organization of postwar Europe. *Foreign Affairs* 20/2, 226–238.
<https://doi.org/10.2307/20029146>

BROOK-SHEPHERD, Gordon

2003 *Habsburg Ottó — életrajz*. Miskolc: Z-Press.

BULLITT, O. H. — KENNAN, George Frost (szerk.)

1972 *For the President: Personal and secret. Correspondence between Franklin D. Roosevelt and William C. Bullitt*. Boston: Little, Brown and Company.

GLANT Tibor

2020 Az Inquiry és a párizsi békekonferencia: Az amerikai béke-előkészületek és Magyarország sorsa, 1917–1920. *Kisebbségvédelem* 1/2, 89–128.

GULYÁS László

2008 *Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság*. Máriabesnyő-Gödöllő: Attraktor Kiadó.

HODŽA, Milan

2004 *Szövetség Közép-Európában — Gondolatok és visszaemlékezések*. Pozsony: Kalligram.

HULL, Cordell

1948 *The memoirs of Cordell Hull*. New York: The Macmillan Company.

KÁDÁR LYNN Katalin

2006 *Eckhardt Tibor amerikai évei 1941–1972*. Budapest: L'Harmattan.

LAPTOS, J. — MISZTAL, M.

2002 *American debates on Central European Union, 1942–1944*. Brussels: P. I. E.-Peter Lang S. A., Presses Interuniversitaires Européennes.

LUGLI, Matteo

2024 Hamilton Fish Armstrong and Yugoslavia: How an Internationalist's Idea of a New State Made Interwar-Era Foreign Affairs — and Foreign Affairs. *Modern American History* 7/1, 1–23.

MARTIN, Geoffrey J.

1980 *The Life and Thought of Isaiah Bowman*. Hamden (Connecticut): Archon Books.

NIELSON, J. M. (szerk.)

2000 *Paths not taken: Speculations on American foreign policy and diplomatic history, interests, ideals, and power*. Praeger Studies in Diplomacy and Strategic Thought Series. Westport (Connecticut): Praeger Studies.

NOTTER, Harley P.

1949 *Postwar foreign policy preparation, 1939–1945*. Washington D.C.: U.S. Department of State.

OTTO of Austria

1942 Danubian reconstruction. *Foreign Affairs* 20/2, 226–240.

PRATT, John W.

1966 The Ordeal of Cordell Hull. *The Review of Politics* 28/1, 76–98.
<https://doi.org/10.1017/S0034670500005957>

ROMSICS Ignác

1992a *Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról*. Gödöllő: Typovent.

1992b *Wartime American plans for a new Hungary: Documents from the U.S. Department of State, 1942–1944*. New York: Columbia University Press.

SCHWEITZER András

2013 Öt emigráns ötletel: Edvard Beneš, Eckhardt Tibor, Habsburg Ottó, Milan Hodža és Władysław Sikorski konföderációs terve a második világháború idején. In BAL-LABÁS Dániel (szerk.): *Doktorandusz hallgatók I. konferenciája, 2012. május 9*. Eger: Eszterházy Károly Főiskola Liceum Kiadó (<https://publikacio.uni-eszterhazy.hu/5511/> Elérés: 2025. január 13.)

2018 Ideas for Containment? World War Two American and British Confederation Plans for Postwar East-Central Europe. *MTA Law Working Papers* 2018/8. (<https://real.mtak.hu/121668> Elérés: 2025. január 13.)

WELLES, Sumner

1944 *The Time for Decision*. New York–London: Harper & Brothers.

Abstract

After the outbreak of the Second World War, the leadership of the United States sought to answer the question of what kind of world order would best reflect American ideals and serve American interests. Learning from the failures of the Versailles peace settlement that followed the First World War, U.S. foreign policy thinkers envisioned the creation of a more comprehensive and functional international system. Within the State Department, they established an internal advisory body — the Advisory Committee on Post-War Foreign Policy — to formulate postwar planning. In this study, I examine the plan that emerged within the committee for the creation of an East European Union, along with potential research directions related to it. The idea of a federation of Central and Eastern European countries was supported not only by émigré European politicians but also considered worthy of endorsement by several influential American foreign policy thinkers. However, the idea proved controversial and ultimately remained underdeveloped, fading away before it could become part of official U.S. foreign policy strategy. Yet the course of twentieth-century European history suggests that this question merits closer attention and deeper engagement with the relevant sources, particularly as debates over the United States' role in European security and conflict resolution are likely to continue into the future. My primary aim is to contribute to a better understanding of how the Central and Eastern European region was perceived in American policymaking — and how the region responded in turn. Ultimately, this study explores paths not taken in the development of American policy — unrealized alternatives that may offer new perspectives on the history of the region.

A szovjet megszállás és következményei Szentesen a levéltári források tükrében

Szabó Dániel

Kosztai József Múzeum, Szentes — történész, muzeológus

Bevezetés

Tanulmányomban a második világháború végi Szentes mindennapjairól, a front átvonulásáról, a szovjet megszállásról, valamint annak a városban és hozzá csatlakozó külterületein elkövetett atrocitásokról adok áttekintést egészen az 1944-es év végéig, mivel ekkortól kezd el az élet lassan normalizálódni. A városi hivatalok mellett a pártok és szakszervezetek is újjáalakultak. Írásomat a jövőben további levéltári kutatásokkal egészítem ki.¹

Szentes város Csongrád-Csanád vármegye északi részén található. A város fontos folyói a Tisza és a Körösből eredő Kurca, mely kettévágja a települést. Első okleveles említésére 1332-ben Scenthus (Szentüs) formában került sor. Szentes 1836-ig földesúri joghatóság alatt álló mezőváros volt, majd 1848-ban elnyerte a rendezett tanácsú város státust. Csongrád vármegye központja 1883–1950 között.²

A háború vége és a front átvonulása

A második világháború végéig és a 2. Ukrán Front közeledtéig nem érték nagy háborús károk a várost. A bombázó kötelékek 1944 júniusától egyre gyakrabban jelentek meg, és húztak el Szentes légtérén keresztül, de bombázására nem került sor, mivel nem volt a fő célpontok között a település.³ A 2. Ukrán Front csapatai a trianoni országhatárt 1944. szeptember 23-án Battonya térségében érték el.⁴ A sík alföldi tájon a rosszul felszerelt⁵ és hiányos magyar és német csapatokkal szemben gyorsan haladtak. A magyar közigazgatás, érzékelve a szovjet hadse-

¹ A tanulmány egy része már korábban megjelent a szentesi Koszta József Múzeum *Bonus Nuntium* című online folyóiratában. Az elmúlt évek során a levéltári kutatások alkalmával újabb forrásokra bukkantam főként a szovjetek és román katonák által a szentesi és Szentes környéki lakosság ellen elkövetett atrocitásairól. A most ismertetett cikk a korábbi tanulmányom átdolgozott, kibővített és új levéltári forrásokkal kiegészített változata. A szövegben jelzem a közeljövőben szükséges további levéltári kutatásokat is. SZABÓ 2019: 39–56.

² LABÁDI 2000: 99–199.

³ Erről az időszakról bővebben lásd: PUSZTAI 2004: 59–79.

⁴ SZÁMVÉBER 2007: 25.

⁵ Már a Makó környéki harcoknál is hiányos fegyverzetet vetettek be a magyar honvédséget. A csapatok csak kézfegyverekkel voltak ellátva a Vörös Hadsereggel szemben. HALMÁGYI 1989: 38.

reg közeledtét, elrendelte a főzőüstök és üstházak lefoglalását a katonaság részére,⁶ valamint megparancsolta az állatállomány áthajtását a Tisza jobb partjára.⁷ Ezeken az intézkedéseken kívül azonban nem történt nagyobb arányú felkészülés. Szeptember 25-én a közép-tiszai hadművelleti terület kormánybiztosa és egyben Csongrád vármegye főispánja, dr. Molnár Imre⁸ még megtorló intézkedések bevezetését javasolta az állomáshelyüket elhagyó tisztségviselők ellen.⁹ Ezt a döntést később annyiban változtatták meg, hogy nem akadályozták meg, de nem is támogatták a lakosságot a menekülésben.¹⁰ A front közeledtével a tisztségviselők nagy része és a polgármester is elhagyta Szentest.¹¹ A városi pénztárat is elszállították a harcok kezdete előtt.¹²

A Vörös Hadsereg 1944. október 5–6-án éjjel áttörte a német és magyar védelmi vonalakat, és két nap alatt elérték Szentest külterületét.¹³ Október 6-án éjjel Szentest ellen bombázást hajtott végre a 2. Ukrán Front 5. légi hadserege 2 db PO-2-es kétfedelel repülőgéppel.¹⁴ A cél-

⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Vármegyei Levéltára, Szentesi Fiókleveletár HU-MNL-CsCsVML-SZL V.177, Polgármesteri Iratok 2707/1944.

⁷ Az állatállomány áthajtásáról: HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2807/1944.

⁸ Személyéről életrajzi adat nem lelhető fel.

⁹ Dr. Molnár Imrét a minisztertanácsi jegyzőkönyvek alapján 1944. szeptember 13-án nevezték ki erre a poszt-ra. Elődje dr. Csitáry Emil nyugalmazott főispán volt. A jegyzőkönyvet bővebben lásd: <http://adatbazisokonline.hu/hu/adatbazis/minisztertanacsi-jegyzokonyvek-1867-1944/adatlap/59954> (Letöltés időpontja: 2019. 02. 15.)

¹⁰ HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2730/3/1944.

¹¹ A második világháború végén Kanász Nagy Sándor töltötte be ezt a tisztséget. Az elmenekülők számát 250 fő körülire becsülte Schneider Miklós. SCHNEIDER 1964: 7. Egy 1944. november 24-én készült polgármesteri irat tételesen felsorolja, mely főbb tisztséget betöltő személyek hagyták el a várost a megszállást követően. Itt összesen 16 főt neveztek meg. HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2981/1944. Egy 1945. július 26-ai Központi Statisztikai Hivatalnak küldött jelentésben a városból elment és elmenekült személyek számát 4 ezer főben határozták meg, melyből a leadás napjáig 1500 fő nem tért haza. HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2201/1945.

¹² Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Tanczos Rolandnak, a Szentesi Levéltár igazgatójának, hogy erre a forrásra felhívta a figyelmemet. A dokumentum egy tényleírás, mely 1945. szeptember 1-jén született. Ebből kiderült, hogy az akkori polgármester, dr. Kanász Nagy Sándor utasítására 1944. október 7-én 6 órakor a város pénztárat elszállították. A pénzt faládba zárva Szabó Imre pénztárnok őrizete alatt vitték egészen október 11-ig. Ekkor a csoport elért a Vérmezőig, majd innen a Százhalombatta községhez tartozó Pannónia majorba érkezett Piti Péter gazdasági tanácsnok vezetésével. A csoport Veszprémbe akart eljutni, de a front közeledése miatt csak a Halápi majorig jutottak. (Ma az Érdhez tartozó Simonpuszta. A major történeti elnevezéseiről bővebben lásd: DARÓCZI 1987: 48. A major térképét lásd: DARÓCZI 1987: 46.) Itt december 6-án a délutáni órákban nedves törőlközőkbe csavarva egy zárható vasajtó mögött elrejtették a 255 ezer pengőnyi készpénzt és más meg nem nevezett értékeket. A szovjet csapatok december 7-én érték el a majorot. A közelben harci cselekmények folytak, emiatt december 8-án a civileknek el kellett hagyniuk a területet, ahova többet nem is tértek vissza. A pénz további hollétéről nincs adat. Nagy valószínűség szerint a háborút követő zűrzavarban vesztetett el. 1945. május 23-án egy küldöttség Szentestől még elindult az elrejtett pénzért, de mire elérték a majorba, az épületet már teljesen kiürítették. HU-MNL-CsCsVML-SZL III. 2 (a Kálmán család iratai. A szentesi tisztségviselők menekülése, a város kiürítése). Az elszállított pénz mennyiségét Takács Edit 900 ezer pengőre becsülte. A pénztár útját a Csongrád-Kiskunfélegyháza–Kecskemét–Budapest útvonalban határozta meg. A csoport Szekszárdig akarta elvinni a pénzt, de ezt a front gyors közeledte miatt megghiúsult. TAKÁCS 1984: 157. A pénz útjáról egy 1945. január 2-ai testületi jegyzőkönyv is beszámolt. Itt összesen 800 ezer pengő értékről írtak. HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 1/1945. Egy későbbi, 1946. augusztus 14-én született kimutatást is készült a város vagyonának nyugatra szállításáról. Ebben 734.091 pengőnyi elvitt pénzvagyont és egyéb tárgyakat, többek között 12 db lovat a felszerelésükkel együtt, kisebb szerszámokat és légvédelmi felszereléseket menekítettek ki a városból. HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 3026/1946.

¹³ Ekkor bontakozott ki az alföldi páncélos csata nagyváradi szakasza. Erről az időszakról bővebben lásd: SZÁM-VÉBER 2007: 67–78.

¹⁴ Polikarpov 2 többcélú, kétfedelel szovjet repülőgép, melyet 1928-tól az 1950-es évek közepéig gyártottak. Tömege 770 kg, csúcsebessége 150 km/h volt. A háború előtt iskolagép, a háború alatt futár, sebesültszállító valamint éjszakai könnyűbombázó feladatokat is ellátott. A szovjet hadseregben a németek által csak „éjjeli boszorkáknak” nevezett női alakulatok is ezzel a típussal repültek. A típusról bővebben lásd: <https://www.>

pont a MÁV motorgarázsa és a vasútállomás volt, mivel ennek bombázásával megbénítható a város közlekedése. A bombák azonban célt tévesztettek, és a közeli lakóházakra zuhantak.¹⁵ A szovjet csapatok 2. Ukrán Fronthoz tartozó egységeit Govorunenok¹⁶ tábornok vezette.¹⁷ A védelmet Tomka Emil¹⁸ őrnagy 2/1 huszárhadosztálya, valamint Idrányi Ferenc¹⁹ alezredes 2/2 huszárhadosztálya látta el a város körül.²⁰ Tomka Emil naplójából tudjuk, hogy a harcok Szentes körül²¹ és a városban jóval nagyobb méretűek voltak, mint amit az eddigi helytörténeti szakirodalomban megjelentettek.²²

Szentes külterületét október 8-án érték el a szovjet csapatok, a reggeli órákban. Több oldalról indították meg a támadásaikat. A berekhatí vasútállomás környékén a magyar csapatok 6 db T-34-es²³ löttek ki, eközben a folyamatos szovjet támadások során páncéltörő ágyúikat és nehézfegyverzetüket a huszárok mind elvesztették. Ezután a városközpont felé hátráltak. A 2. század szintén kilőtt 4 db harckocsit. Tomka Emil leírta, miután elvesztették az összes páncéltörő fegyverzetüket, megkapták a parancsot a visszavonulásra utcai harccal.²⁴ A visszavonulás gyorsan és kaotikusan zajlott le. Ez a következőképpen írta le naplójában:

„Az északról előretörő ellenség lövedékei és aknaszilánkjai jégeső módjára pattogtak az aszfalton és a háztetőkön és mindez azt eredményezte, hogy a küzdők legnagyobb része ész nélkül futott a vezetékllovak után a Tisza-part felé. [...] Alig haladtunk 100 m-t, befordult egy T-34-es, megállt a hídnál és végiglötte az utat.”²⁵

Az este folyamán a szűk hídfőben még két T-34-es löttek ki páncélöklővel a honvédek, majd a hídfőt elkezdték kiüríteni.

masodikvh.hu/haditechnika/repulogepek/szovjet-repulogepek/1932-polikarpov-po-2-futarfelderitgep (Letöltés időpontja: 2024. 07. 18.) A repülőgépről lásd: 3. kép.

¹⁵ 1944. október 6-a és 9-e között Pusztai János összesítése szerint összesen 9 fő polgári áldozata volt a repülőgép-támadásoknak Szentesen. A bombázás részleteiről bővebben lásd: PUSZTAI 2004: 14.

¹⁶ Személyéről életrajzi adat nem lelhető fel.

¹⁷ FODOR 2010, 247.

¹⁸ Tomka Emil Kis Ernő aradi vértanú dédunokája. NÉMETH 2001: 23.

¹⁹ Életrajzát lásd. NÉMETH 2001: 89.

²⁰ A Szentes körüli hadműveletekről készült rajz megjelent: NÉMETH 2001: 88, valamint lásd: 2. kép.

²¹ A város határában kialakított védvonalak nagyságáról egy 1946. január 10-ei polgármesteri jelentésből kaphatunk némi képet. Ekkor az újjáépítési miniszternek írt a városvezető, hogy a város határában még ekkor is maradt 10.121 folyóméternyi tankárok, valamint ágyúállások is. A számításuk szerint ez 60 684 m³-nyi földmunkával jár. HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 271/1946.

²² „A város északi részén, a Nagygörgös és a Borza utca környékén utcai harcok fejlődtek ki. A szovjet tüzérség a várost a Vásárhelyi utcáról lötte.” BALÁZS 1986: 212. „1944. október 7-én estére Szentes népe számottevő katonai védelem nélkül maradt, ami megkönnyítette ugyan az oroszok számára a város elfoglalását, de egyben biztosította a front gyors átvonulását, megmentette a várost a harcok okozta közvetlen károktól.” TAKÁCS 2000: 229.

²³ A szovjetek által használt közepes harckocsinak a háború során több variánsa is készült. Tömege 26,5 tonna, páncélzata 47 mm, sebessége pedig 53 km/h volt. Hosszú ideig maradt hadrendben. A T-34/85-ös variáns az 1956-os forradalom leverésekor is megjelent Budapest utcáin. Utolsó harci tevékenysége az 1990-es délszláv háborúhoz köthető. Bővebben lásd: <https://www.masodikvh.hu/haditechnika/pancelosok/harckocsik/szovjet-harckocsik/2300-t-34-sorozat> (Letöltés időpontja: 2024. 07. 20.) Lásd: 4. kép.

²⁴ NÉMETH 2001: 90–91.

²⁵ NÉMETH 2001: 92.

„Ez sem ment ellenben simán, mert a 6. század fele még a túlparton tartózkodott, mikor a hidat utásaink felrobbantották.”²⁶

A leszakadt 6. század huszárjai az éjszaka folyamán csónakokkal keltek át a túlpartra.²⁷ Az itt harcoló szovjet katonák visszaemlékezéseiből²⁸ is kiderült, hogy Szentes környékén és a városban is történtek fegyveres összecsapások. Vszevolod Golubkov²⁹ visszaemlékezésében a következőt írta:

„Resetnyikov és Tolsztüh rövid tanácskozás során azt a megoldást választották, hogy a páncélosok és az önjárók lövegeiből rövid ideig tartó tüzérségi előkészítést végzünk és az aknavetők ösztüze után behatolunk a városba, ott utcai harcokba bocsátkozva észak-nyugat felé távozunk a város határába és tovább megyünk a Tiszához átkelőhelyet foglalni.”³⁰

A frontvonal fokozatosan egyre távolodott Szentes térségétől.

A szovjet megszálló hadsereg első intézkedései

A front átvonulását követően a közigazgatás és a karhatalom hiánya miatt kaotikus állapotok uralkodtak a városban egy-két napon keresztül. Erről egy 1944. december eleji dokumentumból lehet érzékletes képet kapni. Kecskemét városának polgármestere³¹ szentesi kollégájának³² egy több kérdésből összeállított listát küldött, hogy megosszák egymással a megszállás okozta tapasztalataikat. A legelső kérdés a Vörös Hadsereg bevonulásával és annak körülményeivel volt kapcsolatos. A szentesi polgármester a válasza elején ismertette, hogyan omlott össze a front, és hogyan érkeztek meg a megszálló erők Szentesre. Erről így írt:

„Megérkezvén mivel a város és vármegye vezetősége elmenekült az orosz hadsereg a csőcselékkel együtt fosztogatni kezdett s így tartott a dolog 2 napig, amikor is az akkori orosz

²⁶ NÉMETH 2001: 94. A tiszai vashíd németek illetve magyarok általi felrobbantásával kapcsolatban több teória is született. Erről bővebben lásd: FODOR 2010: 249–250.

²⁷ NÉMETH 2001: 94.

²⁸ A Szentesi Levéltár Kézirattárában két katona 1984-es visszaemlékezésére találtam. Egyikük, Vszevolod Filippovics Golubkov életrajzát lásd később, valamint Ervand Szaribekovics Akopján. Utóbbi katona személyéről életrajzi adat nem lelhető fel. Emellett a visszaemlékezésekben feltűnik még Vaszilij Pavlovics Tolsztüh hadnagy és Antonyina Tyerentyevna Muszatyenkó ápolónő, akiknek személyéről életrajzi adatot nem találtam.

²⁹ Vszevolod Filippovics Golubkov. 1925-ben született Kijevben. 1942-ben fejezte be középiskoláját Balasovban. A hadseregbe 1943-ban hívták be. Önjáró tüzérségi tanfolyamra küldték. Az év végén a 2. Ukrán Front 18. harcokosi hadtest, 5. gárda páncélos hadseregének 1438. önjáró tüzérségi ezredébe került. Szentesen sebesült meg, mellyel véget ért számára a háború. A Szentes körüli harcokért megkapta a Szovjetunió Hőse kitüntetését. 1946–1951-ig egy nem megnevezett egyetemet végzett el. Zaporozsijében és a Krímben főmérnökként dolgozott 1981-es nyugdíjazásáig. HU-MNL-CsCsVML-SZL Kézirattár F/3 doboz. Szentes felszabadítói.

³⁰ A szövegrészletben megemlített Resetnyikov személyéről életrajzi adat nem lelhető fel. HU-MNL-CsCsVML-SZL Kézirattár F/3 doboz.

³¹ Kecskemét polgármestere ekkor Várady József volt. Életrajzáról bővebben lásd PÉTERNÉ FEHÉR 1996: 35.

³² Szentes város polgármestere ekkor dr. Négyesi Imre volt.

parancsnok kérésére és utasítására a város vezetését átvettem. A fosztogatásból rengeteg kár származott. Ló alig van a határban. Ruhaneműje úgyszólván senkinek sincs.”³³

A városon belül a harci cselekmények következtében 50 ingatlanban, iskolaépületekben, valamint több ipartelepben esett kár.³⁴

A Vörös Hadsereg hamar hozzákezdett a városi közigazgatás helyreállításához. A városházán 1944. október 10-én kinevezték az új polgármestert, Négyesi Imrét,³⁵ aki megkezdte a városi intézmények újjászervezését, mely folyamat egészen november közepéig tartott.³⁶ Ezzel párhuzamosan a szovjet hadsereg 1. számú parancsa elrendelte, hogy a hatóságok, hivatalok, kereskedelmi és iparvállalatok folytassák működésüket, nyissák meg a kórházakat, az iskolákat, a templomokban zavartalanul tartsák meg az istentiszteleteket.³⁷ Az egyházi hitélet újraindult. Egyedül Fejes Sándor, a katolikus pap maradt a városban. A háború utáni első istentiszteletre Szentesen 1944. október 11-én került sor.³⁸

A hadsereg ellátásának igényeit is hamar ismertették. A Szentesen állomásozó katonai parancsnokság a város felé 1944. október 16-án benyújtotta a „felszabadítók” szükségleteinek listáját.³⁹ A polgármester hirdetményt tett közzé, miszerint a felesleges ruhákat szolgáltatssa be a lakosság, és adja le a városházán az Ügyészi Hivatal gyűjtőhelyén. A csizmák esetében a lakosság csak egy pár lábbelit, az ingekből és kapcákból 1-2 darabot tarthatott meg. A polgármester azt is jelezte, hogy

„amennyiben a fentiek értelmében a beszolgáltatást nem eszközölnék, úgy az orosz katonai parancsnokság karhatalommal fogja a fenti ruházati cikkeket házanként összeszedni.”⁴⁰

1944. október 23-án egy újabb hirdetményben hívta fel a polgármester a fényképezőgépek beadására a lakosság figyelmét, valamint azokat a lakosokat is felszólította, akik nem szolgáltatták be lábbelijüket, azt haladéktalanul tegyék meg,

„mert mulasztásukból igen nagy kellemetlenségek származhatnak.”⁴¹

³³ HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2947/1944.

³⁴ A város által a Központi Statisztikai Hivatalnak 1945. július 26-án leadott jelentésben 50 db épület esetében 25%-os sérülési arányt írtak be. Ezek mellett az iskolai épületekben is, mind az alapfokú, mind a középfokú intézmények épületeiben esett károkat 10%-ot írtak be. Az ipari épületeknél a Zsoldos Rt. több épületét írták le. HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2201/1945.

³⁵ Életrajzát bővebben lásd: LABÁDI 2005: 2, portréját lásd: 5. kép.

³⁶ A szervezés folyamatáról egy 1944. november 24-ei polgármesteri irat számolt be. Ekkor a Katonai Nyilvántartás, a Birtoknyilvántartó Hivatal és a Városi Számvevőség még nem működtek. A polgármester látta el ezen felül a főjegyzői, az anyakönyvi és a szegényügyi ügyek egy részét is. A helyettes polgármester, Molnár Kálmán (személyéről életrajzi adat nem lelhető fel), nyugállományból tért vissza, és az árvaszéki és anyakönyvi ügyekben segítette a polgármester munkáját. A főbb tisztviselői állások jelentős részét ekkor szintén a nyugállományból visszarendelt emberekkel töltötték fel. HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2981/1944.

³⁷ A szovjet parancsnokság 1. számú parancsát a levéltárban nem találtam meg, azonban Schneider Miklós kéziratában leírta azt. SCHNEIDER 1964: 12.

³⁸ TAKÁCS 1984: 184.

³⁹ A hirdetményben a lista tételenként kétezret tartalmazott az alábbiakból: 2 ezer pár csizma, katonablúz, derékszíj, sapka, ing, lábravaló és kapca. HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2845/1944.

⁴⁰ HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2845/1944.

⁴¹ HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2845/1/1944.

Ez utóbbi felhívás, valamint a már korábban is idézett, a lakosság ruhaneműjének hiányosságairól beszámoló polgármesteri válasz is jelezte, hogy a kívánt mennyiségű ruhanemű beszolgáltatása a háborús pusztítás miatt csak nagy nehézségek árán volt végrehajtható.⁴²

A szovjet parancsnokság, mely a Petőfi utca 13. szám alatt volt elhelyezve ekkor, a szeszes italok beszolgáltatását is elrendelte.⁴³ Egy 1944. november 14-ei érkeztetéssel ellátott, kézzel írt kimutatás szerint 4 helyi lakostól és a Katolikus Körtől összesen 2330 liter bort, 177,6 liter pálinkát és 35 liter rumot vittek be a parancsnokságra.⁴⁴ A kimutatás szerkesztője a lista végén megemlíti, hogy a helyi tolmács elmondása alapján az átvett értékekről nem kaptak semmilyen papírt. A pálinkákat pedig a parancsnokság kiöntette.⁴⁵

A városparancsnokság 2. számú parancsa értelmében a Szovjet Katonai Parancsnokság által kinyomtatott pengőt el kellett fogadni a lakosságnak. Egy hadipengő megfelelt egy magyar pengőnek, mely maga után hozta a pénz rohamos értékvesztését.⁴⁶ Az árdrágítást elkövetőket haditörvényszékekkel is megfenyegették.⁴⁷ A lakosság nem szívesen fogadta el a szovjetek által nyomtatott hadipengőt.⁴⁸ A város megszállásában a szovjetek mellett a román⁴⁹ katonaság is részt vett. A megszállókkal nem volt felhőtlen a viszonya a szentesi lakosságnak.⁵⁰

Külterületi állapotok

A katonák által Szentés kül- és belterületén elkövetett rablásokról a szentesi levéltárban őrzött jegyzőkönyvek tudósítanak. A külterületi viszonyok a háborút követően rosszabbak voltak, mint belterületen, és nagy valószínűség szerint a lopásokról és rablásokról sok esetben nem készült semmilyen feljegyzés.⁵¹ Megesett, hogy a helyi viszonyokat ismerő magyarok és a román katonák együtt vettek részt a külterületi lakosság vegzálásában. Erre egy példa, melyben 1944. november 14-én kelt polgármesteri jegyzőkönyvben egy külterületi gazdálkodó tett bejelentést. Az eset még 1944. november 11-én történt. A gazda erről így nyilatkozott:

„a délutáni órákban megjelent Kistőke 311 sz. alatti tanyáján egy M.A. nevű kunszentmártoni ember két román katonával és tulajdonát képező traktort elvitték.”

⁴² A levéltári kutatásaim során nem találtam arra bizonyítékot, hogy a szovjet megszállók által benyújtott szükségleteket a városnak sikerült-e teljesítenie vagy sem.

⁴³ Eddig írásos formában nem találtam meg a levéltárban a szeszes italok beszolgáltatására vonatkozó rendeletet. Ez mindösszesen a kimutatás fejlécében jelent meg.

⁴⁴ A rekvirálás időpontjának 1944. október 14-ét és 16-át adta meg a lista összeállítója, így valószínűsíthetően ekkor történtek az elszállítások. A név szerint megnevezett lakosokról nem tudni, hogy kereskedők voltak-e vagy sem. Azt sem tudni biztosan, hogy ezen kívül a város más területein is történtek-e további lefoglalások.

⁴⁵ HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2882/1944.

⁴⁶ A pengő értékvesztéséről lásd bővebben: Boros 2016: 160–206.

⁴⁷ A parancsot két nyelven adták ki. HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2849/1/1944.

⁴⁸ Az 1945-ben újraindult sajtó rövidhírekben foglalkozott a szovjetek által kibocsátott pengővel. A kommunis-ták lapja, a *Magyar Alföld* megjegyezte, hogy sok helyen nem fogadják el ezeket a pénzeket, holott ezek egyen-értékűek a magyar fizetőeszközzel. *Magyar Alföld*, 1945. március 22., 4.

⁴⁹ Románia 1944. augusztus 23-ai kiugrást követően állt, és hadat üzent a tengelyhatalmaknak. A román csapatok 2. Ukrán Front alárendeltségébe kerültek Magyarországra és azután Szentesre is. SZÁMVÉBER 2007: 10.

⁵⁰ Arra vonatkozóan adatokat nem találtam a levéltárban, hogy mely egységek tartózkodtak ekkor a városban.

⁵¹ Ez azért is lehetséges, mivel a városi intézmények újjászervezése 1945. november közepéig eltartott, valamint a szovjet és román katonák rablásai miatt a külterületi lakosság nem kockáztatta meg a városba való utazást sem.

Másnap ugyanez az ember négy román katonával elvitte a traktor bódéját és még négy lovát is. A gazdálkodó gyanúja szerint M. A.-nál lehetett az eltulajdonított jármű és kérte, hogy jelezzék a szovjet parancsnokságnak az ügyet, hogy visszakaphassa a járművet.⁵²

A Polgármesteri Hivatalban 1944. november 16-án mezőőrök jegyzőkönyvét vették fel, melyben leírták, hogy külterületen

„állandóan román és orosz katonák járkálnak tanyáról tanyára, a tanyai lakosságot állandóan rettegésben tartják és a tanyákban található mindenféle jószágot és ruhaneműket elrabolnak.”

Azt is jelentették, hogy ezek a csoportok, miután kiraboltak egy területet, továbbállnak és máshol folytatják tevékenységüket.⁵³ Ezekről a katonákról egy kimutatást is készített a város 1944. november 21-én. Ebben a dokumentumban feltüntették pontosan hol és hány fő orosz és román katona tartózkodik egy-egy tanyában. Az összesítés 5 helyszínen 12 főt említett.⁵⁴

A Gazdasági Hivatal a polgármesternek egy 1944. november 18-án kelt jegyzőkönyvben jelentette,

„hogy a város alsójárási gazdaságából orosz katonák a tegnapi napon 4 drb tenyészkant 25 drb hasas birkát 1 drb ökröt és 1 drb tenyész bikát erőszakkal elhajtottak.”⁵⁵

Az állatok szovjet és román katonák általi eltulajdonításával kapcsolatban a levéltárban csak esetleges források maradtak fenn. Bonyolítja a helyzetet, hogy a háború végén a Tiszán áthajtották az állomány egy részét, és a német és magyar katonák is rekvirálhattak. Emiatt a szentesi és környékbéli gazdák állatállomány-vesztésének a pontos számát nem lehet megállapítani. Egy 1945 végén Szentes járásra vonatkozó kimutatás azonban jól érzékelteti, hogy mekkora volt a háború okozta veszteség. A sertések esetében a háború előtti állomány 65,3%-a, a lovak esetében 59%-a valamint a szarvasmarhák 44%-a veszett el vagy hajtották el.⁵⁶

Az állatok ellátására szolgáló szénát is előszeretettel vitték el a megszállók. Egy 1944. december 4-én felvett jegyzőkönyvben a város alkalmazásában lévő csósz tett jelentést a polgármesternek. Bejelentette, hogy

„a felügyelete alatt lévő rakodóból az oroszok és a románok minden szénát elvittek, ott már nincs egy szál se csak valamelyes szalma.”⁵⁷

⁵² A levéltárban fellelt jegyzőkönyvek többségében az ügy utóéletéről nem maradt semmilyen feljegyzés. Ebben az esetben sem tudható, hogy a gazdálkodó visszakapta-e értékeit. HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2861/3/1944.

⁵³ HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2861/4/1944.

⁵⁴ Ebből 6 orosz és 6 román katonát azonosít. HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2861/6/1944.

⁵⁵ HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2894/1944.

⁵⁶ Az állatstatisztikai lapon a háború előtti 1942. február 28-án elvégzett állatállomány-felmérést is feltüntették. A következőkben felsorolom az ekkor összeírt állatállományt, és zárójelben feltüntetem az 1945. május 31-i megmaradt darabszámot is. Ezt a felmérést elküldték a Magyar Statisztikai Hivatalnak is. „A kérdőívek kitöltése a városi gazdasági hivatalának vezetője, a gazdasági előjáró, és a Termelési Bizottság bevonásával becslés útján történt.” Szarvasmarha 7953 db (4453 db), ló 6474 db (2657 db), szamár és öszvér 14 db (17 db), sertés 22527 db (7836 db), juh 8607 db (5127 db), kecske 230 db (167 db). HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 3963/1945.

⁵⁷ HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2930/1944.

A tanyákon és külterületeken élő emberek életét az elhajtott jószágok mellett a megszálló katonaság által előírt munkák is nehezítették. Egy 1944. november 30-án kézzel írt jelentés szerint a Zsoldos Rt. Szenteshhez tartozó vekerzugai gazdaságából többek panaszt tettek a város Gazdasági Hivatalánál. A közelben lévő majorban⁵⁸ elszállásolt orosz katonaság kapitánya a helyeket kirendelte takarmányárpa szedésére. Ez a munka körülbelül 50 főt érintett, akik emiatt nem tudták saját földjüket művelni és betakarítani a földeken maradt termést.⁵⁹ A polgármester ezzel az ügygel kapcsolatban szintén írt a városparancsnokságnak 1944. december 5-én. Ebben a levelében azt kérte, hogy amennyiben lehetséges, úgy a Munkaközvetítő Hivatalon⁶⁰ keresztül igényeljen munkaerőt a majorban tevékenykedő katonai parancsnok, és ne vigyék el a határban saját földjeiken dolgozó embereket.⁶¹

A külterületiek életét az is nehezítette, hogy a szovjet katonák előszeretettel vadásztak a térségben nyulakra. Emiatt Nagyhegy ideiglenes hegyközségi elnöke kérte 1944. december 28-án a polgármestert, hogy hasson a szovjet parancsnokságra. A katonák állandó vadászatai

„a hegyöröknek és a szőlőkben dolgozó lakosságnak is veszélyeztetik az életüket és a kint tartózkodást és a szükséges munkák elvégzését lehetetlenné teszik.”⁶²

A külterületi katonai fosztogatások és lövöldözések miatt a lakosság nem mert kimenni a földekre, hogy elvégezze a mezőgazdasági munkákat. A háború előtt megművelt területek mindössze 6-10%-át sikerült bevetni 1944-ben.⁶³ A külterületi lakossággal szembeni erőszakosságokról és rablásokról nagy valószínűséggel csak az igazán kirívó esetekben vettek fel jegyzőkönyvet. Ez azért is lehetett, mivel a hivatalok működése november közepén indult újra, valamint a lakosság a megtorlatlan cselekményeket inkább elhallgatta, mivel úgy látta, hogy kárát vagy sérelmet úgysem tudja senki megfizetni vagy orvosolni. Ez nem lenne példa nélküli, mivel ezt a gyakorlatot követték már az első világháború utáni román megszállást követően is.⁶⁴

Belterületi állapotok

Belterületen sem volt jobb a helyzet. A közbiztonság a front átvonulását követő időszakban sem volt megfelelő. Kísérleteket tettek ugyan ennek a javítására, azonban kevés és rossz kiképzű polgárőr felügyelte a rendet a városban. A Vörös Őrség 1944. október 12-én alakult meg id. Karai Lajos⁶⁵ vezetésével, és összesen 35-40 fővel rendelkezett.⁶⁶ A költségeket és a fizetésü-

⁵⁸ Ezt a helyiek Szeder major néven ismerik. Erről bővebben lásd. SZOBOSZLAI 2024: 38. Szentesh város külterületi térképét lásd: 1. kép.

⁵⁹ HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2917/1944.

⁶⁰ Ennek felállítása 1944. november 17-én történt, melyről egy hirdetmény maradt fenn. HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2891/1944.

⁶¹ HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2917/1944.

⁶² HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2861/12/1944.

⁶³ TAKÁCS 1984: 180–181.

⁶⁴ MAROSVÁRI 2024: 313–317, 352–359.

⁶⁵ Személyéről életrajzi adat nem lelhető fel.

⁶⁶ BALÁZS é. n.: 48.

ket a város adta. A rendfenntartókat kezdetben fehér, később nemzeti színű karszalaggal különböztették meg. Főként raktárakat őriztek, valamint orosz katonákkal járőröztek.⁶⁷ A közbiztonságot azonban, mint ahogy a következő jegyzőkönyvekből is kitűnik, nem sikerült megszilárdítani 1944 végéig.

Az első ilyen dokumentumban, melyet 1944. november 17-én vettek fel, a római katolikus iskola igazgatója, Kréter Gyula⁶⁸ elmondta, hogy aznap fél 8-kor orosz katonák jelentek meg az iskolában, és a tantermekbe bejutva a

„táblákat összeírkálták, az ott lévő iskolai iratokat, naplókat, könyveket, füzeteket és általában amit ott találtak részint széthányták, részint elvitték.”

Emellett elvitték az iskola kevés tüzelőjét is. Azt is elmondta, hogy a diákok rettegnek a kellemtelen esetek miatt, a szülők pedig nem hajlandók gyermekeiket ilyen körülmények között iskolába járatni.⁶⁹ Az oktatást viszonylag hamar, már 1944. október végén és november elején megkezdtek, azonban a tüzelőhiány és a tél közeledte miatt szünetet rendeltek el.⁷⁰ A város kevés üzemanyagkészlettel rendelkezett, emiatt a villanyvilágítást is korlátozták.⁷¹

A tüzelőt egy másik esetben a városháza udvarán elszállásolt szovjet csapatok vitték el. Egy 1944. december 1-jén felvett jegyzőkönyv szerint a beszállásolt „autós osztag” 8 köbméter fát, ezenkívül 36 db, egyenként 6-8 m hosszú fenyődrugát,⁷² faliórát, fűrészt és vésőket vittek el, összesen háromezer pengő értékben. A dokumentum végén a polgármester kéri a parancsnokságot, hogy a beszállások alól mentesítsék a városháza udvarát és az ott lévő tűzoltó színeket, mert

„a katonai igénybe vételek miatt tűzoltó felszereléseink már háromnegyed-részben hiányoznak”.⁷³

A hivatalok működése is megindult, azonban itt is a tüzelőhiány okozta a problémát, ami miatt a nyitvatartási idejüket korlátozták.⁷⁴

A kulturális intézmények is megszűntek a szovjet és román katonák jelenlétével. Ezt bizonyítja egy 1944. december 12-én felvett jegyzőkönyv, melynek felvételekor jelen voltak a városi kertész, Gulyás János⁷⁵ és a múzeum akkori könyvtárosa, Temesváry Lajos⁷⁶. Elmondták,

⁶⁷ TAKÁCS 1984: 170–171.

⁶⁸ A háború előtt tanító. A háborút követően a római katolikus iskolai oktatást újraindítja Szentesen. Dr. Négyesi Imre nevezte ki ideiglenes igazgatónak, majd 1946-ban kapta meg a végleges kinevezését az intézmény élére. FEJES 1944–1945: 9–10.

⁶⁹ HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2861/5/1944.

⁷⁰ A szünidő 1944. december 23-tól 1945. január 3-ig tartott. HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2995/1944.

⁷¹ Olyan kevés volt az üzemanyag, hogy a villanyvilágítást házanként 1 db 40 W-os izzó használatában korlátozták. TAKÁCS 2000: 236.

⁷² Drugán: nagy, vastag faszál, amelyen a dohányt szárítják. SZINNYEI 1893–1896: 430.

⁷³ Ennek a jegyzőkönyvnek az érdekessége, hogy feljegyezték az alakulat autójának a rendszámát is. Ezek a B-1-38-99, B-1-39-02 és a D-1-39-65-ös rendszámokat viselték. HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2940/1944.

⁷⁴ 1944. november 8-tól a hivatalok csak a déli órákban voltak nyitva. TAKÁCS 2000: 236.

⁷⁵ Személyéről életrajzi adat nem lelhető fel.

⁷⁶ 1881. december 2-án született Szentesen. Elemi iskolai tanítói oklevéllel rendelkezett. Állami szolgálatban 1901. szeptember 1-jén kezdett dolgozni. 1942. március 1-én került a múzeum könyvtárába. HU-MNL-CsCsVML-SZL VIII. 701, Csongrád Vármegye Múzeuma, 1951-től Koszta József Múzeum iratai 32/1947.

hogy a Széchenyi ligetben lévő Csongrád Vármegyei Múzeum (ma Koszta József Múzeum) helyiségeit felfeszítették, és katonai célokra használatba vették. A jegyzőkönyvben hivatkoznak egy autós osztagra, melynek parancsnoka ígéretet tett, hogy a múzeum vagyontárgyaiban nem keletkezik kár. Ezzel ellentétben addigra a képtárat kiürítették, és a néprajzi osztályt feldúlták. A jegyzőkönyvben nem nevezik meg, melyik alakulat volt ide beszállásolva, csak annyit írnak le, hogy egy őrnagy azt ígérte, hogy a múzeumban kár nem fog esni. Az sem derül ki világosan, hogy a katonák beszállásolása közben vagy azután lett kiürítve a képtár és feldúlva a néprajzi osztály. A könyvtáros elmondta, hogy a szovjet katonák előtt román katonák is tartózkodtak az épületben, majd távoztak. Minden esetben, amikor a katonák elhagyták az épületet, az ajtókat beszőgelték, mivel a záruk és ajtók minden beszállásolást követően fel lettek törve.⁷⁷

A helyi vállalkozásokat sem kímélte a szovjet csapatok átvonulása. A Vass testvérek járműjavító műhelyét ez többszörösen is érintette. A jegyzőkönyvet 1945. január 16-án vették fel, de a benne szereplő események a bevonulást követően történtek.

„Műhelyünket a megszálló orosz csapatok bevonulása után egy autó szállító osztag igénybe vette. Azt mondták, hogy én műhejemben részükre javítási munkálatokat végezzek. E célra saját személyemet és édesapámat s az egész műhely berendezését igénybe veszik, azonban végzett munkánkért nekünk megfizetnek.”

Ez valamilyen módon megnyugtatta a műhely vezetőjét, mivel a felszerelésével elvégezte a kiadott munkát. Innen kezdődött meg a Vass testvérek kálváriája.

„Másnap ugyan az a csapat újból megjelent, amikor is teherautóval állítottak be az udvarba és műhelyünkbe a hegesztő készüléket, 50 kg. carbittal az eszterga padot, kézi szárazaimat és műhely feleszereléseimet, nem különben 3 hordó benzint, két hordó mezőgazdasági petroleumot felraktak az autóra.”

A katonák meg is magyarázták tettüket a tulajdonosoknak.

„Elvitték azzal, hogy nekem már erre úgy sem lesz szükségem, mert egy nagy szövetkezeti üzemben fogok dolgozni, ahol megélhetésemet megfogom találni.”

Ezt követően egész novemberben a városparancsnokságnak dolgoztak. Ezért a munkáért cserébe néha kaptak élelmiszert, de készpénzt nem fizettek a megszállók. November végére a helyettes városparancsnokkal⁷⁸ tolmács útján meg tudta értetni, hogy a műhelyüket az első gépkocsis osztag leszerelte. El is indultak felkutatni az elrabolt értékeket, de ezeket nem találták meg.

⁷⁷ HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2962/1944. A Csongrád Vármegyei Múzeum második világháborús veszteségeiről bővebben lásd: SZABÓ 2023: 126–157.

⁷⁸ A dokumentumban nem nevezték meg.

„Visszafelé jövet a város szélén az út szélén egy leszerelt elhagyott orosz katonai traktort találtunk, amelyre a városparancsnok helyettes azt mondotta, hogy azt kárpótlásul részemre kiutalja.”

Erről papírt is kért, melyet meg is kapott. Itt azonban még nem ért véget a Vass testvérek története a szovjet megszállókkal. Pár héttel később igazolás nélkül igénybe vették a nyersgumikészletét, és ezek mellett

„tudomásukra jutott [mármint a városparancsnokságnak], hogy lakásomon őrzöm apósomnak régi Opel személy bérautóját, kijöttek megnézték és tudomásomra hozták, hogy azt szeretnék igénybe venni s megértették velem, hogy ha nem adom oda a parancsnokságnak úgy mások viszik el.”

Megértette a parancsnoksággal, hogy ez az autó használhatatlan, azonban volt egy másik használható autójuk, melyet igénybe vettek. Itt is „nagyvonalú” volt a városparancsnokság.

„Kárpótlásul egy újabb elhagyott traktort ajánlottak fel. Látna és tudva, hogy szépszerével úgysem tudok a dolog alól kibújni, bele mentem a cserébe.”

A jelzett traktort rossz állapotban, de megkapták, melyről szintén kaptak egy igazoló írást. A jegyzőkönyv végén kérték a két traktor tulajdonjogának az elismerését.⁷⁹ A szentesi traktorállomány egy 1945. április 4-ei helyzetjelentés szerint 33 db üzemképes és 30 db javítható gépből állt ekkor,⁸⁰ így elmondható, hogy a Vass testvérek jelentős mezőgazdasági gépparkkal rendelkeztek a szovjet katonaság és a parancsnokság jóvoltából.⁸¹ Levéltári kutatásaim során ez volt az egyetlen olyan forrás eddig, melyben egy kisvállalkozó bejelentette veszteségeit. Valószínűleg ennél az egy ügynél jóval több eset fordult elő, ezeknek a felkutatásában a jövőben további levéltári kutatásokra lesz szükség.

Sajnálatos módon nemi erőszakra is sor került a városban. Erről egy a Nemzeti Bizottság iratai között felbukkant jegyzőkönyv tudósított.⁸² Magát a jegyzőkönyvet 1945. január 15-én a Kommunista Párt helyiségében⁸³ vették fel a helyettes párttitkár⁸⁴ és egy párttag⁸⁵ jelenlétében. A szentesi asszony a következőket mondta a jegyzőkönyvbe:

„Az orosz hadsereg bejövetelének első napjaiban orosz katonák egyike erőszakot vett rajtam és ennek következményeképp hetek múlva észrevette, hogy terhességbe estem kétség-

⁷⁹ HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 132/1945.

⁸⁰ A helyzetjelentés összesen 98 db traktorról tesz említést. A maradék 35 db nagy valószínűség szerint a javíthatatlan kategóriába esett.

⁸¹ HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 668/1945.

⁸² A kutatást nehezítette, hogy ez az iratcsomó főként a Szentesen működő Közkórház állapotaival és az orvosokkal foglalkozott. Ezeknek a dokumentációknak az áttekintése során ezekhez a papírokhoz hozzáfűzve szinte elrejtve került elő a vallomás.

⁸³ A szentesi Kommunista Párt székháza ekkor a Kossuth téren volt megtalálható.

⁸⁴ Mikecz János töltötte be ezt a tisztséget.

⁸⁵ Kovács István. Személyéről életrajzi adat nem lelhető fel.

beesve mentem be a szentesi közkórházba a női osztályra felvételre jelentkeztem ami meg is történt ingyenes betegként.”

Ezt követően az asszony beszámolt a közkórház rossz állapotairól és a kórházon belüli visszaélésekről is. Az is kiderült a jegyzőkönyv végén, hogy nem csak ő volt az egyetlen áldozat.

„Egy másik eset még kirívóbb egy beteg ki úgy az erőszak áldozata volt szintén felvételre jelentkezett és fel is vették. Betegtársnőm [...] már napok óta úgy feküdt hogy meg sem kérdezték tőle mi is a baja végre négy nap múlva azt is megvizsgálta a bolgár származású orvos és műtétet hajtott végre rajta.”

A szentesi asszony a jegyzőkönyvet azért vetette fel, hogy az általa átélte kórházi állapotokon javulást érhesse el.

„Megjegyezni kívánom, hogy a kórházban uralkodó állapotokról szörnyű benyomásokkal távoztam.”⁸⁶

Ezekhez a negatív élményekhez nagyban hozzájárult a háborús front átvonulása mellett az elmenekült és a fronton szolgálatot teljesítő orvosok miatti orvos-, valamint a gyógyszerhiány is. A városban lévő 8 gyógyszertár közül mindössze 1 működött.⁸⁷ A levéltári kutatásaim során eddig egy ilyen dokumentum került elő, így nem állapítható meg ezeknek a tragikus eseteknek a nagyságrendje, de az elmondható, hogy ezek a még rövid ideig tartó harci cselekményt átélte Szentese városában is előfordultak. Szintén nem tudható, hogy a külterületi tanyai lakosságot ez mennyire érintette. Ezeken a helyeken, mivel el voltak zárva mindentől, a katonák erőszakoskodásai gyakoribbak lehettek, mint a városon belül, ahol a városparancsnokság valamekkora visszatartó erővel azért rendelkezhetett a megszálló katonák felett.⁸⁸

Politikai helyzet

A pártok a front elvonulását követően Szentesen is újjáalakultak. Elsőként a kommunista párt szentesi szervezete alakult meg 1944. október 12-én, ekkor még nem a Magyar Kommunista Párt nevet használva, hanem Magyarországi Kommunisták Szentesi Pártjaként jelentek meg.⁸⁹ Első titkár Vecseri Bálint,⁹⁰ helyettese Mikecz János⁹¹ volt. A párt tagjai a háború előtt döntően a szociáldemokrata párt tagjai voltak. Székházuk a Kossuth téren lévő Gazdasági Egyesülettől⁹²

⁸⁶ HU-MNL-CsCsVML-SZL XVII. 19. Szentesi Nemzeti Bizottság iratai 1944–1949. 9/1945.

⁸⁷ Az általános gyógyszerhiány miatt a gyógyszertárakba sem jutott elég orvosság. TAKÁCS 1984: 182.

⁸⁸ Itt is elmondható, mint a korábban leírt jegyzőkönyveknél, hogy annak utóéletéről nem lehet tudni semmit. A jövőben további levéltári kutatások szükségesek.

⁸⁹ TAKÁCS 1984: 162.

⁹⁰ A két világháború között a szentesi illegális kommunisták vezetője. Foglalkozását tekintve kubikus. BALÁZS 1986: 213.

⁹¹ BÁLINT 2009: 379.

⁹² A két világháború között működő egyesület a gazdálkodókat segítette. Feladata volt, hogy műtrágyát kölcsönözött, vagy éppen permetezőgépet vásárolt. Működéséről bővebben lásd: OLASZ 2001: 241–338.

lefoglalt épület lett.⁹³ A kommunisták nagy hangsúlyt fektettek a szakszervezetek létrehozására is, melyek jórészt 1944 végén jöttek létre.⁹⁴ 1944. október 18-án elsőként és egyedülként a városban megjelent lapjuk, a *Magyar Népakarat* is, mely azonban csak néhány számot élt meg, és utoljára október 27-én jelent meg.⁹⁵ A kommunisták ifjúsági szervezete a Kommunista Ifjúsági Szervezet 1944. december 25-én nagygyűlést tartott a Tóth József színházteremben.⁹⁶ Később 1945. január 22-én a szervezet nevét megváltoztatják Demokratikus Ifjúsági Szövetséggé.⁹⁷

A Szociáldemokrata Párt 1944. december 6-án alakult újjá. Első nagyobb rendezvényüket a Tóth József színházteremben tartották.⁹⁸ A Bocskai utcai munkásotthonban kezdték meg működésüket. A szociáldemokraták szorosan együttműködtek a kommunistákkal.⁹⁹

A Független Kisgazda Párt szentesi szervezete a szociáldemokratákkal egy időben kezdte meg működését.¹⁰⁰ Első felhívásukat 1944. december elején a Szervező Bizottság adta ki, mely tartalmazta a párt céljait. Ezekben egy új nemzeti, független és demokratikus Magyarország megteremtését tűzték ki.¹⁰¹

A Szabadelvű Demokrata Párt 1944. december 12-én alakult meg. Céljuk a demokratikus és független Magyarország megteremtése volt. A párt tagjai a kisiparosok és kiskereskedők közül kerültek ki, így a párt céljai között szerepelt az ipar és kereskedelem fellendítése.¹⁰²

Az országos politikától 1944 decemberéig Szentes nagyrészt el volt vágva. A városnak nem voltak újságjai, kivéve a kommunisták rövid ideig működő lapját, és rádiója sem. Szentes az országos politikába Magyar Nemzeti Függetlenségi Front 1944. december 2-i létrejöttét követően kapcsolódott be.¹⁰³ Itt másnap született döntés arról, hogy a városok hozzák létre saját Nemzeti Bizottságaikat. A szentesi Nemzeti Bizottság első ülését 1944. december 26-án a kommunista párt székházában tartotta meg. Elnöke Vajda Imre lett. A bizottságba a pártok

⁹³ TAKÁCS 1984: 161.

⁹⁴ A szakszervezetek döntően 1944 végén jöttek létre. Ezek közül a fontosabbak az Élelmezési Munkások Szakszervezete (1944. december 8.), Faipari Munkások Szakszervezete (1944. december 12.), Nyomdászok Szakszervezete (1944. december 17.). Az 1945-ben létrejött szakszervezetek pedig a Ruházati Munkások Szakszervezete (1945. január 5.) és Földmunkás Szövetség (1945. március 11.). A szakszervezeteket a Szakszervezeti Titkárság fogta össze, melynek 1945. április 18-i jelentése szerint Szentesen 18 szakszervezet működött, összesen 3898 fővel. BALÁZS 1986: 214.

⁹⁵ A helyi sajtó 1945-ben indult újra Szentesen. A *Magyar Népakarat* nem található meg a szentesi levéltárban. Egyetlen levéltári forrás említ ezt a kommunista újságot, a már korábban is említett szentesi és kecskeméti polgármester között létrejött levelezés, melyben a megszállással kapcsolatos kérdéseket írták meg. Kecskeméti polgármestere megkérdezte, hogy Szentesen megjelenik-e újság 1944 decemberében. Négyesi válaszában leírta, hogy a megszállás után megjelent egy kommunista lap. Ez volt a *Magyar Népakarat*. Annak megszüntetéséről azonban nem tudott magyarázatot adni, de nagy valószínűség szerint a papírhány miatt nem folytatták a kiadását. HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2947/1944.; TAKÁCS 1984: 162.

⁹⁶ A színházterem a Petőfi Szálló szerves részeként, Komor Marcell budapesti építész tervei alapján 1900 őszére, magyaros szecesszió stílusában épült meg. A színháztermet 1909-ben nevezték el Tóth Józsefről Szentes jeles születettjéről, aki a Nemzeti Színház színésze volt a 19. században. VÍGH 2000: 400.

⁹⁷ BALÁZS 1986: 215.

⁹⁸ BALÁZS 1986: 213.

⁹⁹ TAKÁCS 1984: 189.

¹⁰⁰ Pontos adatot nem találtam róla, hogy mikor alakult meg a párt, azonban Négyesi a kecskeméti polgármesternek írt válaszleveléből kiderült, hogy 1944. december 12-én már biztosan működött, mivel a szentesi polgármester munkáját segítették tagjai. HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2947/1944.

¹⁰¹ TAKÁCS 1984: 190.

¹⁰² TAKÁCS 1984: 190.

¹⁰³ A szegedi Nemzeti Színházban alakult meg a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front.

meghatározott számú képviselőt küldtek.¹⁰⁴ A baloldali túlsúly a Nemzeti Bizottság fennállása során végig megmaradt.¹⁰⁵

Az országos történések 1944 decemberéig nem értek el a városig. Szentes függetlenül működött politikailag és gazdaságilag. Hiány volt élelmiszerből, tüzelőből és ruházatból is a folyamatos katonai igények miatt.¹⁰⁶

A tiszai vashíd ügye

Az év végére a közállapotok lassan normalizálódtak. Szenteset nem érte nagyobb anyagi veszteség a háború során. A keletkezett károk a háborús cselekmények gyors lefolyása és a város szerencsés helyzetéből fakadnak, mivel nagyobb bombázás nem érte. Ezeket a károkat 1945 augusztusáig nagyrészt helyreállították.¹⁰⁷

Egyetlen nagy háborús kára keletkezett a városnak. Ez a Tiszán átívelő vashíd felrobbantása volt. A szovjeteknek is fontos volt a híd újjáépítése, amihez sok munkásra volt szükség. A munkásokat hirdetmények alapján toborozta a polgármester. Az első felhívást 1944. október 31-én tette közzé. Ekkor 10 napon keresztül 3000 emberre és 400 igás fogatra volt szükség a munkálatokhoz. A polgármester a dokumentumban a lakosságot először halálbüntetés terhe mellett, majd ezt áthúzva és ceruzával fölé írva, már csak a súlyos büntetés terhe mellett kötelezte a híd javítási munkálatainak való részvételére.¹⁰⁸ A lakosság egy része vonakodott kivonulni, ezt bizonyítja egy a polgármester által a rendőrség számára összeállított lista azokról, akik nem jelentek meg a munkanapokon.¹⁰⁹ 1944. november 13-án már minden munkaképes korú férfit és nőt behívtak. A férfiakat 16-70 éves kor, míg a nőket 16-50 éves kor között. Az összegyűlt emberek a városháza és a megyeháza sarkánál gyülekeztek, majd együtt mentek ki a hídhöz. A polgármester a dokumentum végén megjegyzi:

„Amennyiben ezen felhívásom sikertelen maradna vagy nem kellő sikerrel járna, úgy az orosz parancsnokságtól nyert hatalmamnál fogva a legerélyesebb intézkedésektől sem riadnék vissza.”¹¹⁰

¹⁰⁴ A pártok közül az MKP 3, az SZDP 2, az FKGP 2, a szakszervezetek pedig 2 főt (ebből 1 fő kommunista egy fő szociáldemokrata) delegáltak.

¹⁰⁵ BALÁZS 1986: 215–216.

¹⁰⁶ A kenyér- és húsellátás 1944 végére akadozott. TAKÁCS 1984: 176. Négyesi a kecskeméti polgármesterek írt válaszlevelében így jellemzi a szentesi lakosok életszínvonalát 1944 végén. „A lakosság életszínvonala alacsony. Lefekszünk alkonyatkor, felkelünk amikor világosodni kezd.” HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2947/1944.

¹⁰⁷ A polgármester a következőket írta az újjáépítési miniszternek 1945. augusztus 9-én: „A keletkezett háború kár tetőzetekben és szerkezeti részekben elenyészően csekély és annak helyreállítása már jórészt meg is történt.” HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2247/1945.

¹⁰⁸ HU-MNL-CsCsVML-SZL 177, 2858/1944.

¹⁰⁹ A listán 36 név szerepel a lakhelyükkel feltüntetve. Azt nem tudni, hogy milyen szempontok szerint készült el ez a lista és miért került fel rá pont ez a 36 fő. HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, Polgármesteri iratok, 2858/1/1944.

¹¹⁰ HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2858/2/1944.

A polgármester felhívásaira sem gyűlt össze a megfelelő mennyiségű munkás, ezért 1944. november 15-én egy újabb hirdetemény tudatja a lakossággal, hogy a mai naptól a hídnál dolgozók fizetést kapnak.¹¹¹ A hídépítés ügyében 1944-ben még több hirdetemény jelent meg, és munkásokat igényeltek Mindszentről és Hódmezővásárhelyről is.¹¹² A kevés szakképzett munkaerő és a rossz munkakörülmények miatt a híd helyreállítása egészen 1946 decemberéig elhúzódott.¹¹³

Összegzés

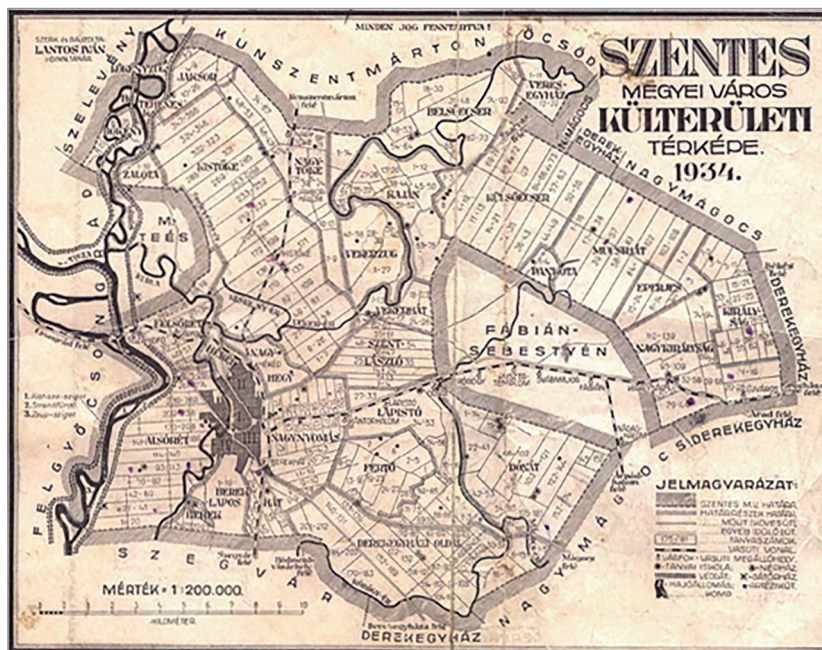
Mindent összevetve Szentes 1944. október 8-tól sok nehézséggel nézett szembe az 1945-ös év beköszöntéig. A város szerencsésnek mondhatta magát, hogy néhány intézményen és házon kívül helyrehozhatatlan kárt nem szenvedett. A közigazgatást újra kellett építeni, ebben nagy érdemei voltak Négyesi Imre polgármesternek. A közbiztonságot az év végéig elkezdték ugyan újjászervezni, de azt, ahogy a jegyzőkönyvekből is látszott, még nem sikerült teljes mértékben megteremteni. Emiatt a mezőgazdasági termelés sem alakult jól, mivel az emberek féltek kimenni földjeikre, emiatt a város az év végére már élelmezési gondokkal küzdött. Az iskolák ugyan újranyitották kapuikat, és megindult a hitélet is, de a tüzelőhiány miatt a lakosság mindennapi élete nagyon nehéz volt. A pártok fokozatosan újjáalakultak, és december végére már a szentesi Nemzeti Bizottság is megkezdte működését, így Szentes újra bekapcsolódott az országos politika eseményeibe.

¹¹¹ A hirdetemény végén megjelenő mondat arról árulkodik, hogy kevesen jelentek meg a munkaalkalmakkor. „Felkérem a közönséget, hogy most már munkaalkalom miatt is minél számosabban és önkéntesen is jelentkezzenek a tiszai hídnál végzendő munkálatokra.” HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2858/3/1944.

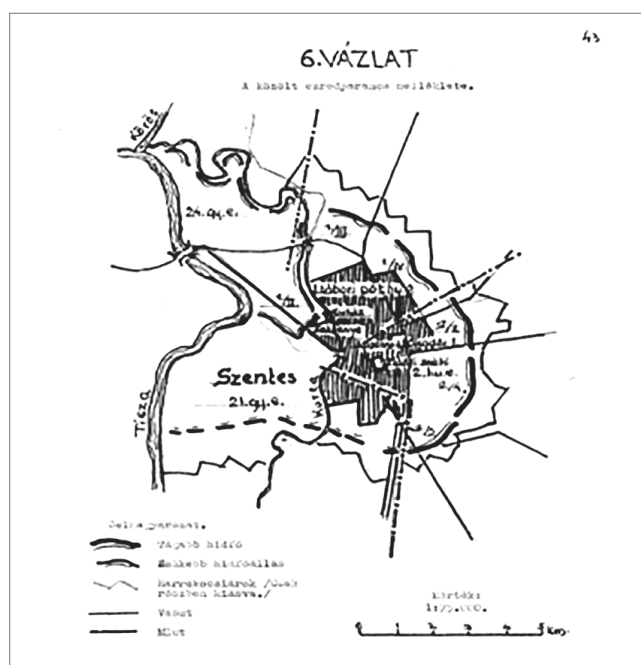
¹¹² A mindszei elöljáróságtól kéri a szentesi polgármester, hogy munkásaiknak a kenyeret szállítsák a város házára. HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2858/6/1944. Hódmezővásárhely polgármesterétől kér 400 munkást a vashíd építéséhez a szentesi polgármester. HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2858/8/1944; Arra vonatkozóan eddig nem találtam levéltári forrást, hogy a város belterületén a szovjet katonák nagyobb számban vittek volna el embereket. További levéltári kutatások ezt is árnyalhatják.

¹¹³ A *Délmagyarország* 1946. december 7-i számának 2. oldalán számolt be egy rövidhírben a híd december 15-i megnyitásáról.

Képmelléklet

1. kép. Szentes külsőterületi térképe 1934
(Forrás: https://www.szentesinfo.hu/nyiri_antal/f_melleklet.htm)

2. kép. Szentes körüli hadműveletek 1944. október
(Forrás: NÉMETH 2001: 88.)

3. kép. Polikarpov 2 repülőgép (Forrás: <http://www.hans-egebo.dk/Polikarpof.htm>)

4. kép. T-34-85-ösök és legénységük Magyarországon.

(Forrás: http://fortepan.hu/_photo/display/175175.jpg?fbclid=IwAR3AsJ9GSd8loxe0IEpEwm0_fgmv9YO-z3zDYEpTLptTJJ-sgVMyh72kQGLI)

5. kép. Dr. Négyesi Imre polgármester portréja.

(Forrás: <http://www.szentesinfo.hu/mozaik/kalendarium.htm>)

Felhasznált irodalom

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Vármegyei Levéltára, Szentesi Fióklevéltár
(MNL-CsCsVML-SZL)

HU-MNL-CsCsVML-SZL Kézirattár, F/3 doboz. Szentes felszabadítói.

HU-MNL-CsCsVML-SZL III. 2 A Kálmán család iratai.

HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, Polgármesteri iratok, 2707/1944.

HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2730/3/1944.

HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2807/1944.

HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2845/1944.

HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2845/1/1944.

HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2849/1/1944.

HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2858/1944.

HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2858/1/1944.

HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2858/2/1944.

HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2858/3/1944.

HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2861/5/1944.

HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2858/6/1944.

HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2858/8/1944

HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2861/12/1944.

HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2861/3/1944.

HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2861/4/1944.

HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2861/5/1944.

HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2861/6/1944.

HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2861/12/1944.

HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2882/1944.

HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2891/1944.

HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2894/1944.

HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2917/1944.

HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2930/1944.

HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2940/1944.

HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2947/1944.

HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2962/1944.

HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2981/1944.

HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2995/1944.

HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 132/1945.

HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2201/1945.

HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 2247/1945.

HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 3963/1945.

HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 271/1946.

HU-MNL-CsCsVML-SZL V. 177, 3026/1946.

HU-MNL-CsCsVML-SZL VIII. 701, 32/1947. Csongrád Vármegye Múzeumának,
1951-től Koszta József Múzeum iratai

HU-MNL-CsCsVML-SZL XVII. 19. Szentesi Nemzeti Bizottság iratai 1944–1949. 9/1945.

SZAKIRODALOM

BALÁZS György

1986 A Nemzeti Bizottság szerepe a közigazgatás és az állami szervek megszervezésében és irányításában Szentesen 1944 és 1948 között. In BLAZOVICH László (szerk.): *Tanulmányok Csongrád megye történetéből X.* Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 211–239.

é. n. *A Nemzeti Bizottság és a forradalmi szervek megalakulása és működése Szentesen 1944. október 8-tól 1949. február 1-ig.* Szentes: HU-MNL-CsCsVML-SZL Kézirattár.

BÁLINT László

2009 Dadi Imre, a kommunista funkcionárius. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve: Studia Historica* 12, 377–407.

BOTOS János

2016 A pengő megsemmisülése, a forint születése 1938–1946. *Múltunk* 61/1, 160–206.

DARÓCZI Lajosné

1987 Érd földrajzi nevei. Előzetes összeállítás. *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok* 4, 37–50.

FEJES Sándor

1944–1945 Fejes Sándor feljegyzései 1944–1945. In *Historia Domus*, III. Szentes: HU-MNL-CsCsVML-SZL Kézirattár.

FODOR Péter

2010 A második világháború harci eseményei Csongrád városában és környékén (1944. október 7–12.). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve: Studia Historica* 13, 243–268.

HALMÁGYI Pál

1989 *A Makó és környékéért vívott harcok 1944 őszén.* A Makói Múzeum Füzetek 65. Makó: Makó Város Tanácsa V. B. Művelődésügyi Osztálya.

LABÁDI Lajos

2000 Szentes vázlatos története. In KIS-RÁCZ Antalné — LABÁDI Lajos — VÖRÖS Gabriella (szerk.): *Szentes helyismereti kézikönyve I.* Szentes: Szentes Város Önkormányzata és a Csongrád Megyei Levéltár, 99–199.

2005 Százharminc éve született dr. Négyesi Imre I–II. *Szentesi Élet* 37/49–50.

MAROSVÁRI Attila

- 2024 *A román megszállási politika Magyarországon (1919–1920)*. Budapest: Erőszakkutató Intézet.

NÉMETH Péter

- 2001 *Tomka Emil naplója (1944–1945)*. A Jósa András Múzeum Kiadványai 48. Nyíregyháza: Jósa András Múzeum.

OLASZ Lajos

- 2001 Szentes gazdasági élete a Horthy-korszakban (1920–1944). In LABÁDI Lajos (szerk.): *Tanulmányok Szentes város történetéből*. Szentes: Szentes Város Önkormányzata, 241–338.

PÉTERNÉ FEHÉR Mária

- 1996 *Kecskemét polgármesterei 1848–1950*. Kecskemét: Kecskemét Megyei Jogú Város.

PUSZTAI János

- 2004 Fejezetek a szentesi repülés történetéből: VIII. rész: azúr égen kondenzcsíkok (1943–1944). *Belvedere Meridionale* 16/5–6, 59–79.

SCHNEIDER Miklós

- 1964 *Az új élet megindulásának néhány kérdése Szentesen 1944. október — 1945. március*. Szentes: HU-MNL-CsCsVML-SZL Kézirattár.

SZABÓ Dániel

- 2019 Szentesi mindennapok 1944 őszétől 1945 elejéig. *Bonus Nuntium* 1/3, 39–56.
2023 A Csongrád Vármegyei Múzeum II. világháborús veszteségei. *Bonus Nuntium* 5/2, 126–157.

SZÁMVÉBER Norbert

- 2007 *Az alföldi páncélos csata. Harcok a Tiszántúlon 1944. október*. Budapest: Püldo Kiadó.

SZINNYEI József

- 1893–1896 *Magyar tájszótár I*. Budapest: Hornyánszky Viktor.

SZOBOSZLAI Barbara

- 2024 A juhászélet múltja és jelene. Generációk a tési és tökei pusztában egy juhász család élettörténetén keresztül. *Bonus Nuntium* 6/1, 18–45.

TAKÁCS Edit

- 1984 Szentes felszabadulása és a népi demokratikus forradalom kibontakozása. In GAÁL Endre (szerk.): *Fejezetek Szentes forradalmi múltjából*. Szentes: Városi Tanács Művelődési Osztálya, 147–194.
2000 Szentes 20. századi története (1914–1990). In KIS-RÁCZ Antalné — LABÁDI Lajos — VÖRÖS Gabriella (szerk.): *Szentes helyismereti kézikönyve I*. Szentes: Szentes Város Önkormányzata és a Csongrád Megyei Levéltár, 200–263.

VÍGH László

- 2000 Építészet — Képzőművészet. In KIS-RÁCZ Antalné — LABÁDI Lajos — VÖRÖS Gabriella (szerk.): *Szentes helyismereti kézikönyve II.* Szentes: Szentes Város Önkormányzata és a Csongrád Megyei Levéltár, 391–408.

SAJTÓFORRÁSOK

Délmagyarország 3/276, 1946. december 7., 2. Ismeretlen szerző: Tíz nappal a határidő előtt.

Készen áll a csongrád-szentesi vasúti híd.

Magyar Alföld 1/39, 1945. március 22., 4. Ismeretlen szerző: Az orosz kibocsátású pengő-bankjegyeket...

INTERNET

<http://adatbazisokonline.hu/hu/adatbazis/minisztertanacsi-jegyzokonyvek-1867-1944/adatlap/59954> (Letöltés ideje: 2019. 02. 15.)

https://www.szentesinfo.hu/nyiri_antal/f_melleklet.htm (Letöltés ideje: 2024. 07. 16.)

http://fortepan.hu/_photo/display/175175.jpg?fbclid=IwAR3AsJ9GSd8loxe0IEpEwm0_fgmv9YO-z3zDYEpTLptTJJsgVMyh72kQGLI (Letöltés ideje: 2024. 07. 18.)

<http://www.hans-egbo.dk/Polikarpof.htm> (Letöltés ideje: 2024. 07. 18.)

<https://www.masodikvh.hu/haditechnika/repulogepek/szovjet-repulogepek/1932-polikarpov-po-2-futarfelderitgep> (Letöltés ideje: 2024. 07. 20.)

<https://www.masodikvh.hu/haditechnika/pancelosok/harckocsik/szovjet-harckocsik/2300-t-34-sorozat> (Letöltés ideje: 2024. 07. 20.)

<http://www.szentesinfo.hu/mozaik/kalendarium.htm> (Letöltés ideje: 2024. 08. 22.)

Abstract

In my study, I give a brief overview of the everyday life of Szentes at the end of World War II, as well as I discuss the march of the front, the Soviet occupation and the atrocities committed in the town and its suburbs until the end of 1944 when life slowly began to normal. In addition to the municipal offices, the political parties and trade unions were also re-established. I intend to complete my writing with further archival research in the future.

Juhász István gyárigazgató 1948-as ügye

Hollósi Dániel József

Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala — PhD, tudományos munkatárs

Bevezetés

Juhász István a két világháború közötti Magyarország egyik legsikeresebb vállalkozója és egyben műszaki szakembere volt. Fivérével, Juhász Zoltánnal¹ igazi „self-made man”-ként építettek fel a Gamma Finommechanikai és Optikai Művek Részvénytársaságot, amely nemcsak a magyar ipar meghatározó szereplőjévé vált, hanem a világ technológiai élvonalába kerülve nemzetközi elismerést is kivívott.

Juhász István és testvére munkájának eredményeként a Gammát a Horthy-korszak végére a magyar finommechanikai ipar egyik leginnovatívabb és leggyorsabban fejlődő vállalataként tartották számon. Termékei magas színvonalat képviseltek, szociális és jóléti intézményrendszere pedig megelőzte korát.

A második világháború nem kímélte sem a Juhász-fivéreket, sem a Gamma vállalatot. Juhász Zoltán a világháború végén elmenekült Magyarországról, de Juhász István nem tudott és nem is akart elszakadni életének legfontosabb művétől, a Gammától, valamint szeretett munkatársaitól.

A vállalat és Juhász István sorsa több szempontból szorosan összefonódott, viszontagságai Budapest ostromával sem szűntek meg. A Vörös Hadsereg gépleszerelése súlyos következményekkel jártak a Gamma jövője szempontjából, Juhász pedig személyes támadásokkal is kénytelen volt szembenézni.

Jelen tanulmány célja, hogy megvizsgálja és bemutassa Juhász István vállalatulajdonos 1948-as gazdasági perét, annak hátterét, körülményeit és összefüggéseit. A per megértése azonban nem lehetséges a Gamma történetének ismerete nélkül, ezért annak rövid, lényegre törő bemutatása elengedhetetlen.

Juhász István és a Gamma 1920 és 1945 között

Juhász István 1894. augusztus 20-án született Kassán. Édesapja, Juhász Andor tanácsjegyző volt a Kassai Királyi Táblán. Édesanyja, Fleischer Etelka, egy kassai evangélikus kereskedő lá-

¹ Juhász Zoltán (1891–1976) vállalkozó és gépészmérnök. Kassán született Juhász Andor tanácsjegyző első gyermekeként. Öccsével, Istvánnal 1921 és 1944 között közösen tulajdonolták a Gamma Rt.-t, és együtt vezették egészen 1944 elejéig. Családi vagyonmegosztást követően 1944-ben saját vállalatot alapított Magyar Finommechanika Rt. néven. A második világháborút végén Svájcba menekült. 1946-ban Kolumbiába emigrált.

nya volt. Iskolai tanulmányait az evangélikus Kassai Elemi Iskolában végezte 1900–1904 között, majd a Kassai Premontrei Főgimnáziumban tanult 1904–1907 között. Ezután a Budapesti Református Gimnáziumba járt, ahol 1912-ben érettségizett. Ugyanebben az évben önkéntes katonai szolgálatra jelentkezett, és 1912–1913 között Losoncon elvégezte a tartalékos tiszti iskolát. 1913-ban az 1. honvéd tüzérezrednél teljesített szolgálatot Budapesten.

Műszaki érdeklődése már ekkor megmutatkozott: 1913 októbere és 1914 júliusa között Breslauban önkéntes gyakornokként dolgozott egy gépgyárban, majd egy autószerelő műhelyben. Az első világháború kitörését követően bátyával együtt ismét katonai szolgálatot vállalt, mindketten önkéntes tüzértisztként harcoltak, amíg olasz hadifogságba nem estek. Szolgálatá elismeréseként Juhász István 1917. január 1-jén megkapta a Bronz Katonai Érdemérem a Katonai Érdemkereszt Szalagján kitüntetését. Az olasz hadifogságból való visszatérés után, 1918 és 1921 között a breslaui Műszaki Főiskolán tanult. Tanulmányait később — már vállalkozóként — a Magyar Királyi József-Műegyetem Gépészmérnöki Osztályán folytatta, ahol 1930-ban gépészmérnöki diplomát szerzett.²

Juhász István és a Gamma története 1921-ben kapcsolódott össze. A vállalat jogelődje, a Gamma Műszaki Részvénytársaság 1920. május 18-án alakult meg Budapesten, a Koszorú utca 14–16. szám alatt. Az 1921. május 6-án csődbe ment vállalkozás részvényeit Juhász Andor,³ a Magyar Királyi Kúria elnöke vásárolta meg fia, Juhász István és Juhász Zoltán gépészmérnökök számára.⁴ A fivérek egyben a cég új tulajdonosai, igazgatóságának tagjai és ügyvezetői lettek. A gyártási program kezdetben mechanikai készülékek, műszerek és találmányi modellek készítésére irányult, majd kibővült a gépipar számára szükséges gépalkatrészek gyártására és javítására is. A vállalat 1923. június 28-án Gamma Finommechanikai Gépek és Készülékek Gyára Rt. néven folytatta működését.⁵ Ezzel párhuzamosan, 1924 tavaszán a szűkös telephelyről az I. kerületi Fehérvári út 73. szám alatti tágas telekre költözött. Az új helyen a Juhász-fivérek kitartó munkájának köszönhetően a Gamma dinamikusan fejlődött. Ennek eredményeként 1935-ben felállították a gyár optikai részlegét is, amely termékei iránt egyre élénkebb nemzetközi érdeklődés mutatkozott.⁶

Közvetlenül a második világháború kitörése előtt a Gamma termelési profilja jelentős mértékben elmozdult a hadiipari gyártás irányba, és a Magyar Királyi Honvédség egyik fontos partnerévé vált. Megkezdődött számos katonai eszköz gyártása, melyek közül a legismertebb az úgynevezett Gamma–Juhász légvédelmi löelemképző volt. A több változatban készült műszer jelentős sikereket ért el a nemzetközi piacon: 1932-től mintegy 16 országba exportálták.⁷ A löelemképző Magyarország egyik legjelentősebb exportcikkévé vált, 1940-ben a magyar

² MIKLAUZIČ 2017: 9–11.

³ Juhász Andor (1864–1941) jogász, táblabíró, a Magyar Királyi Kúria elnöke. Kassán született polgári családban. Jogi tanulmányait a kassai Királyi Jogakadémián kezdte el, majd a Budapesti Királyi Tudományegyetemen fejezte be. 1887 júliusában avatták a jogtudományok doktorává. 1886-tól a Kassai Törvényszék joggyakornoka. 1888-tól járásbíróági aljegyző, majd 1890-től a Miskolci Törvényszéken jegyzői kinevezést kapott. Karrierje fokozatosan felívelt. 1895-ben kassai ítéltáblai bíró, 1911-ben törvényszéki elnök, 1915-ben ítéltáblai bíró lett. 1925–1934 között a Magyar Királyi Kúria elnöke volt. 1916–1918 között főrendi házi, majd 1927–1940 között felsőházi tag.

⁴ MIKLAUZIČ 2017: 12.

⁵ GYÖRGY 1970: 14.

⁶ GYÖRGY 1970: 14.

⁷ GYÖRGY 1970: 19–21.

gyáripari export körülbelül 10%-át tette ki.⁸ A vállalat további, mintegy 65 különféle katonai eszközt — többek között irányzékokat, célzóátvcsöveket — gyártott,⁹ melyek közül számos szabadalom közvetlenül Juhász István nevéhez fűződött. Emellett a polgári cikkek gyártása is folytatódott,¹⁰ és a haditermelést követő békeidőszakra megkezdődött az új termékek tervezése.¹¹ Az innovatív technológiai eredményekért az elismerés sem maradt el: 1939-ben az Országos Iparegyesület arany díszérmét adományozott a vállalatnak.¹²

1939-ben, a háborús konjunktúrának köszönhetően, a Gamma Fehérvári úti gyárának épületei tovább bővültek, és a géppark is korszerű berendezésekkel gyarapodott. A nagy horderejű változásokat a vállalat 1939. novemberi névváltoztatása is jelezte: ekkortól Gamma Finommechanikai és Optikai Művek Rt. néven működött tovább.¹³ Az év végén a Gammában már több mint 4000 fő dolgozott, gépparkja pedig 1285 egységből állt. A konjunktúrával párhuzamosan jelentkező nyersanyagellátási problémák megoldására Juhász István és fivére 1940-ben megalapították a Gamma Öntöde és Fémárugyár Kft.-t, amely a Fehérvári úti gyár öntödéktől való függésének csökkentését szolgálta.¹⁴ 1943-tól a Gamma egyre több problémával kényszerült szembenézni. Mussolini Olaszországának 1943-as összeomlása után elvesztette egyik legfontosabb megrendelőjét,¹⁵ de a felszabadult gyártási kapacitást hamarosan kitöltötték a német katonai megrendelések. A vállalat a pénzügyi stabilitás fenntartása érdekében 1943-ban átütemezte rövid lejáratú kölcsöneit hosszú lejáratúvá, ennek eredményeképpen pedig 13,5 millió pengő hosszú lejáratú kölcsönt vett fel az Ipari Munkaszervező Intézettől.¹⁶

A Juhász-fivérek az 1930-as évektől több új vállalkozást alapítottak, amelyek működése szorosan kapcsolódott a Gammához. 1935-ben a Futó utca 25. szám alatt papírzemet alapítottak Gamma Műszaki Színespapírok Gyára Kft. néven. Ez az üzem 1941-től fokozatosan Albertfalvára települt át, és működési profilja is átalakult. Ezt követte 1936-ban az Apponyi tér 1. szám alatt megalapított Gamma Finommechanikai Gyártmányokat Árusító Kft., amely elsősorban mintaboltként funkcionált. Jelentős vállalkozás volt a már említett Gamma Öntöde és Fémárugyár Kft., és az 1942-ben Juhász István által, szabadalmi ügyeinek kezelésére alapított Ipari Szabadalmakat Értékesítő Rt. (ISZÉRT) is. A felsoroltakon kívül az 1930-as és 1940-es években a Gamma tulajdonosainak több további érdekeltsége is volt. A löelemképző üzleti

⁸ GYÖRGY 1970: 27.

⁹ VARGA 1994: 24.

¹⁰ A Gamma nyereségének tekintélyes része, a Juhász-féle löelemképző mellett, a Rezsny-féle lokomotív sebességmérő volt. Emellett fontos megemlíteni többek között a Braille-féle jelírással dolgozó vakírógépet, a lóversenyfogadó-gépet, a Lippert-féle polgári lövészátvcsövet vagy éppen a meglehetősen innovatív Csécs Balázs-féle fénytelevíziót. GYÖRGY 1970: 42–47.

¹¹ 1943-ban a vállalat vezetése hozzáfogott a béketermelés előkészítéséhez. Felismerték, hogy a világháborút követően profilváltásra lesz szükség, és a polgári cikkek termelésére kell áthelyezni a gyártást. Ezért megkezdtek fényképezőgépek, öngyújtók és óras esztergák gyártás-előkészítését. A háborút követően megkezdődött a tervek kivitelezése, azonban a cikkek gyártásának többsége csak az 1948-as államosítást követően valósult meg. MIKLAUZIC 2017: 65.

¹² MIKLAUZIC 2017: 41.

¹³ MIKLAUZIC 2017: 42.

¹⁴ GYÖRGY 1970: 28.

¹⁵ HU-MNL OL Z 652 1. csomó 1. tétel. A Gamma Rt. igazgatóságának jelentése az 1943. üzleti évről, 1944. május 15., sz. n.

¹⁶ Uo.

értékesítésével összefüggésben a Gamma 1937–1940 között Svédországban is működtetett egy fióküzemet Svenska Gamma Finmekaniska Verkstad névvel.¹⁷

1944-ben Juhász István és Juhász Zoltán üzleti együttműködése mérőföldkőhöz érkezett, ugyanis magánjogi megállapodás keretében felosztották a családi vagyont. Az 1942 második felétől érlelődő különválás eredményeként a Fehérvári úti gyár és annak összes ingósága Juhász Istváné, az Albertfalván lévő üzem és annak összes felszerelése pedig Juhász Zoltáné lett.¹⁸ Juhász Zoltán vagyonrészéből 1944. május 15-én új céget alapított Magyar Finommechanikai Művek Rt. néven Albertfalván, a Hunyadi János út 1. szám alatt.

Az 1944. október 15-i nyilas puccsot követően erősödött a külső nyomás a Gammára, ami többek között a központi gyár Üzemi Tanácsának¹⁹ felállításában, valamint a német megszálló hatóságok befolyásának megerősödésében mutatkozott meg.²⁰ A Szálasi-kormány 1944. november 14-én, a Németországgal megkötött megegyezése nyomán, a Gammát is kitelepítésre szánt gyárakhoz sorolta.²¹ Ennek végrehajtását Juhász István és az üzemi tanácsba került vállalati tisztviselők közbelépésének köszönhetően sikerült megakadályozni a szállítóeszközök elvonásával és időhúzással.²² Juhászt „szabotáló” halogatása miatt a nyilasok végül 1944 decemberének második felében feljelentették, és két további igazgatóval együtt eltávolították a Gammából.²³ Az időhúzás sikeresnek bizonyult, ugyanis december végén, a Vörös Hadsereg ostromgyűrüjének bezárulásával, már nem maradt idő a fővárosból történő kitelepítésre. Budapest körülrázását követően a gyár nyilas reprezentánsai távoztak, de egyúttal ellopták a Gamma alkalmazottainak esedékes fizetését, valamint kifosztották az élelemtárat.²⁴ A Gamma központi üzemét 1944. december 28-án érték el a harcok.²⁵ Ettől kezdve egészen 1945. február 11-ig a frontvonalban volt, és kétszer is gazdát cserélt.²⁶ A harcok végére a Gamma súlyosan megrongálódott, az alkalmazottai pedig pénz- és élelemiszerszűkében vészelték át a viszontagságokat.

Juhász István és a Gamma 1945 utáni megpróbáltatásai

A szovjet megszállás újabb megpróbáltatások elé állította Juhász Istvánt és a Gammát. Még Budapest ostroma alatt, 1945. február 4-én Juhász Istvánt a szovjet NKVD elhurcolta, de néhány napos fogva tartást követően — különféle aranytárgyak és valuták segítségével — szaba-

¹⁷ MIKLAUZIČ 2017: 173–184.

¹⁸ HU-MNL OL Z 655 31. csomó 13. tétel. Szerződés az Ipari Munkaszervező Intézet 13,5 milliós kölcsönéről, 1944. március, sz. n.

¹⁹ A nyilas hatalomátvételt követően az ipari üzemekben úgynevezett üzemi tanácsok alakultak, amelyekben — mivel korporatív jellegűek voltak — helyet kaptak a munkaadók is, a munkavállalók képviselőit pedig a Nyilaskeresztes Párt tagjai. A szervezet feladata az üzemeknek „a totális mozgósítás szolgálatába” állítása volt.

²⁰ HU-BFL XVII. 1668 2. doboz. Jegyzőkönyv Juhász István igazolási eljárásának tárgyalásáról, 1945. július 1., sz. n.

²¹ GYÖRGY 1970: 54.

²² HU-BFL XVII. 1668 2. doboz. Jegyzőkönyv Juhász István igazolási eljárásának tárgyalásáról, 1945. július 1., sz. n.

²³ Uo.

²⁴ Uo.

²⁵ MIKLAUZIČ 2017: 68–69.

²⁶ GYÖRGY 1970: 54.

don bocsátotta.²⁷ Juhászt — néhány nappal később — február 9-én a Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitánysága Politikai Rendészeti Osztálya (PRO) előállította az Operaházban tartott razzia során, majd másnap előzetes letartóztatásba helyezte.²⁸ A Péter Gábor vezette politikai rendőrség a 81/1945.M.E.sz. rendelet 11. paragrafusának 2. bekezdése²⁹ alapján háborús bűntett és népellenes vétség gyanúja miatt kezdett nyomozást Juhász ellen.³⁰ A PRO az Andrássy út 60. szám alatti központjában kezdte meg a kihallgatást, majd — a nyomozati szakasz lezárását követően — egy február 18-án hozott véghatározattal internálta a vezérigazgatót.³¹ A PRO nyomozást összefoglaló jelentése szerint Juhász Istvánnal szemben 1945 előtt munkásellenes magatartás és a nyilas hatalom támogatásának a gyanúja merült fel.

Ezt követően átszállították a Budapesti Népügyészség Conti utcai fogházába. Juhász István ismerősei és alkalmazottjai összefogtak kiszabadítása érdekében. A támogatásuk demonstrálására 1945. február 20-án a Gamma üzemi bizottságának³² tagjai az összes gyári alkalmazott nevében nyílt levélben fordultak a Budapesti Népügyészséghez, kérve a vezérigazgató szabadlábra helyezését, amit a következőkkel indokoltak:

„a gyár jövőbeni sikeres működését csak az ő további vezetése mellett tudjuk elképzelni.”³³

A nyílt levél kérésének eleget téve a népügyészség az üzemi bizottság tagjainak beidézésével folytatta a kihallgatásokat. Az újonnan felvett tanúvallomások teljes egészében megcáfolták a PRO által felvetett gyanút. Ennek következtében a népügyészség 1945. március 14-én hozott határozatával az 1896. évi bünvádi perrendtartásról szóló XXXIII. törvénycikk 101. paragrafusának 1. és 2. pontjára hivatkozva megszüntette a Juhász István elleni nyomozást, és elrendelte azonnali szabadlábra helyezését.³⁴ Az eljárás beszüntetésében fontos szerepe volt a kitűnő

²⁷ MIKLAUZIČ 2022: 51.

²⁸ HU-ÁBTL 3.1.9. V-87423. Jegyzőkönyv Juhász István kihallgatásáról, 1945. február 16., 2.

²⁹ *Magyarországi Rendeletek Tára* 9, 1945, 17–24. A kérdéses pont alapján „Háborús bűnös az: 1. aki az 1939. évi háborúnak Magyarországra való kiterjedését, vagy Magyarországnak a háborúba mind fokozottabb mértékben történt belesodródását vezetőállásban kifejtett tevékenységével vagy magatartásával elősegítette, vagy azt megakadályozni nem törekedett, bár erre vezető közhivatali állásánál, politikai, gazdasági, közéleti szerepénél fogva módja lett volna.”

³⁰ HU-BFL XVII. 1668. 1. doboz. A budapesti népügyészség 1945. Nü. 51/3. számú határozata a Juhász István elleni nyomozás megszüntetéséről, 1945. március 14., sz. n.

³¹ MIKLAUZIČ 2017: 102.

³² Üzemi bizottság: 1944 és 1948 között működő üzemi munkás és alkalmazott kollektíva, érdekképviselői szerv. A második világháború alatt a Vörös Hadsereg előrenyomulása után egymást követően jöttek létre a különböző gyárakban és üzemekben — sok esetben — lényegében mindenféle felhatalmazás nélkül. 1945 első hónapjaiban — vállalatvezetők és a tulajdonosok távollétében — többek között a Vörös Hadsereg kiszolgálásával, romeltakarítással és a termelési munka újraindításával foglalkoztak, lényegében ellátták az üzemek irányítását. Az üzemi bizottságok létezését és működését először az iparügyi miniszter által hozott, 1945. évi 50.100. rendelet szabályozta, amely szerint minden legalább 50 főt foglalkoztató vállalatnál üzemi bizottságot kellett választani. Tagjaikat üzemi gyűlésén választották meg a gyári-üzemi alkalmazottak. Az üzemi bizottságok megválasztását és működését a munkáspártok és a szakszervezetek egyaránt befolyásolták, kiváltképpen az MKP. Az üzemi bizottságok feladata volt a vállalat vezetésének „munkásellenőrzése”, az alkalmazottak érdekeinek védelme, és lényegében a vállalatirányítás jogainak korlátozása. 1948 őszétől az üzemi bizottságok — az államosításokkal összefüggésben — szakszervezeti bizottságokká alakultak át, megváltozott célkitűzésekkel és feladatokkal.

³³ HU-ÁBTL 3.1.9. V-87423. A Gamma Rt. Üzemi Bizottságának nyílt levele Juhász István ügyében, 1945. február 20., 61.

³⁴ HU-BFL XVII. 1668. 1. doboz. A budapesti népügyészség 1945. Nü. 51/3. számú határozata a Juhász István elleni nyomozás megszüntetéséről, 1945. március 14., sz. n.

rendőri kapcsolatokkal rendelkező Nedeczky Lászlónak³⁵ (a Gamma jogi osztályának tisztviselője), aki a vezérigazgató jogi képviseletét látta el.³⁶ Ugyanakkor kulcsfontosságúnak bizonyultak a Gamma kommunista és szociáldemokrata párti üzemi bizottsági tagjainak tanúvallomásai is, akik egyöntetűen kiálltak Juhász István védelme mellett.³⁷

Budapest ostroma a vállalat számára is súlyos következményeket hozott. A gyárban 1945 januárja és februárja között gátlástalan zsákmányolást végeztek a Vörös Hadsereg katonái. Ennek mértékéről az Iparügyi Minisztériumnak 1946. június 28-án elküldött általános tájékoztatóban a következőket lehet olvasni:

„Az ostrom előtt vállalatunknak 1285 egységből álló gépi berendezése volt, melyből az ostrom tartama alatt elszállítottak különféle orosz javító műhelyek létesítéséhez 767 db gépi berendezést. Ezek a zsákmányként elszállított gépek tehát már nem voltak fellelhetők a gyári épületben akkor, amikor a romeltakarítási munkákat megkezdhattuk.”³⁸

A gépeken kívül súlyos károk keletkeztek az épületekben, a felszerelésekben, a berendezésekben, valamint a nyersanyag- és árukészletben is, amelyek együttes értékét 1947-ben 28 millió forintba becsülték.³⁹

A Gamma Fehérvári út 81–85. szám alatti központi gyártelepén már a harcok megszűnésének másnapján, 1945. február 12-én megjelentek az üzemben a legközelebb lakó alkalmazottak, akiket siralmas állapotok fogadtak.⁴⁰ Ezzel egy időben a központi gyár a Vörös Hadsereg 67.680 tábori posta számú katonai parancsnokságának felügyelete alá került.⁴¹ A szovjet katonai parancsnok a fegyverszüneti egyezmény 11. paragrafusa alapján romeltakarításra és munkára kötelezte a megjelent munkásokat. Ugyanakkor az ostrom idején megkezdődött szovjet zsákmányszerzést ettől az időponttól megszüntette.⁴²

Az elszennvedett háborús károkon túl ugyancsak nagy csapást jelentett, hogy a vállalat — az említett körülmények miatt — néhány hónapig kénytelen volt nélkülözni Juhász Istvánt. A vezérigazgató kényszerű távollétében a Gamma vezetése 1945 februárjának második felében kezdett újrászerveződni. A vállalat ideiglenes vezetését Csonka Elemér, a gyártásért felelős

³⁵ Nedeczky László (1913–2008) dr., jogász, rendőr, vívó. A magyar királyi rendőrségnél 1937–1939 között fogalmazó gyakornok, később segédfogalmazó volt. 1940-től rendőrbíró, 1941-ben rendőrfogalmazó, 1942-ben távozott a rendőrségtől, és ügyvédjelölt lett. 1943-tól a Gammánál dolgozott. 1948-ban a vállalat tulajdonosával, Juhász Istvánnal együtt letartóztatták, majd koncepció per keretében 3 évi fegyházra ítélték. Egyéni kegyelemmel 1949-ben szabadult Sopronkőhidáról. Később a magyar vívósport egy meghatározó szakemberévé vált.

³⁶ HU-ÁBTL 3.1.9. V-87423. A Magyar Államrendőrség Politikai Rendészeti Osztályának 134/1945. számú véghatározata, 1945. február 18., 39–40.

³⁷ HU-ÁBTL 3.1.9. V-87423. A Budapesti Népiügyszégen Juhász István ügyében felvett tanúvallomások, 1945. március 10–13., 41–54.

³⁸ HU-MNL OL Z 1285 5. csomó 6. tétel. Általános tájékoztató az Iparügyi Minisztérium részére, 1946. június 28., sz. n.

³⁹ HU-MNL OL Z 652 1. csomó 2. tétel. A Gamma Rt. 1947-es közgyűlési beszámolója, 1947. június 20., 150–151.

⁴⁰ Uo. 151.

⁴¹ HU-MNL OL Z 1285 1. csomó 5. tétel. Levél a HM részére optikai felszerelési tárgyak megrendelése tárgyában, 1945. április 18., sz. n.

⁴² Uo.

igazgató,⁴³ valamint a Gamma kommunista és szociáldemokrata munkásaiból megszerveződött üzemi bizottság látta el.⁴⁴ Juhász István szabadulását követően, 1945 áprilisában tért vissza a vállalatvezetés élére. Ekkoriban a Gamma üzemkapacitását teljes egészében lefoglalták a Vörös Hadsereg frontmegrendelései, valamint a javító- és szerelőmunkák. A Gamma 1945. június 25-ig — ameddig a frontmegrendelési munka tartott — írógépeket állított át cirill betűsre, valamint különböző alkatrészeket, többek között kardántengelyt, feszítő tüskét, nehézpuska-állványt és puskatisztító vesszőt gyártott.⁴⁵

Azonban 1945 júliusában a gyár helyzete olyannyira súlyossá vált, hogy veszélybe került működésének jövője. Ugyanis az 1945. június 15-én aláírt magyar–szovjet jóvátételi egyezményhez csatolt I. kimutatás 28. pontja a Gammát 244 darab gép leszerelésére kötelezte.⁴⁶ Ennek tárgyában a jóvátételi szállításokat koordináló Iparművek Képviselői Állami Rt. (IKART) július elején adta át a Gammának az 56/53012 sz. parancsmegrendelést, amely négy lépcsőben írta elő a gépek leszerelését, július 31-i határidővel.⁴⁷ A Gamma képtelennek bizonyult a határidős teljesítésre, ugyanis különböző követelményeknek kellett megfelelni: a leszerelt gépeket többek között csak karbantartott, illetve javított állapotban, az előírásoknak megfelelően becsomagolva és lajstromozva lehetett elszállítani. Számos gép esetében a javítási folyamat elhúzódott, ráadásul a leszerelés miatti elbocsátások is károsan hatottak a munkafolyamatra.⁴⁸ Mindezen felül a szovjetek a leszerelt gépeket jócskán áron alul, 99 000 USA dollárban számították be a magyar jóvátételi törlesztések keretébe, holott az Iparügyi Minisztérium becslése szerint az értékük 370 000 USA dollár volt.⁴⁹

Juhász István 1945. június 22-én kiadott gyári körözhvényében tájékoztatott a kialakult helyzetről, amely szerint a jóvátételre elszállítandó gépek miatt a gyári kapacitás 91%-kal csökkent.⁵⁰ Emiatt a Gamma Rt. felmondásokra kényszerült, amelynek eredményeként az alkalmazottak létszáma drámai mértékben csökkent: míg június 4-én 1174 fő,⁵¹ addig november 14-én már csak 551 fő dolgozott a vállalatnál.⁵² Juhász István kárpótlásként felajánlotta az elbocsátottnak, hogy bérbe adja számukra a gyár egyes épületeit és berendezéseit. Mindezt abban a reményben tette, hogy ha javul a vállalat helyzete, természetesen visszaveszi őket.⁵³

Nagyjából a leszereléssel párhuzamosan, 1945. június 1-én kezdődött meg a Gamma Rt. alkalmazottainak igazolási eljárása. A Budapesti Nemzeti Bizottság által kiküldött 363/b. sz. igazolóbizottság egészen 1946. február 26-ig tartó működése során mintegy 379 személy 1945

⁴³ HU-SZKL 47 f. 36. ő. e. A Gamma Rt. Intéző Bizottságának jelentése a vasasszakszervezet részére, 1945. április 3., 2.

⁴⁴ HU-MNL OL M-KS 274. f. 20. cs. 32. ő. e. Jelentés a Gamma üzemi bizottságának megalakulásáról, 1945. február 12., 93.

⁴⁵ HU-MNL OL Z 652 2. csomó 15. tétel. Kimutatás a Vörös Hadsereg részére elvégzett munkákról, 1945. március 24., sz. n.

⁴⁶ Uo. 537–541.

⁴⁷ HU-MNL OL Z 652 1. csomó 15. tétel. 56/53012 sz. parancsmegrendelés, 1945. július 31., sz. n.

⁴⁸ HU-MNL OL Z 1285 5. csomó 6. tétel. Levél az Iparügyi Minisztérium részére, 1945. október 26., sz. n.

⁴⁹ HU-MNL OL XIX-F-1-b 44. doboz. Az Iparügyi Minisztérium levele az IKART részére, 1945. november 17., sz. n.

⁵⁰ VARGA 1994: 25.

⁵¹ HU-MNL OL Z 1285 1. csomó 5. tétel. A Gamma levele a Honvédelmi Minisztérium részére, 1945. június 4., sz. n.

⁵² HU-MNL OL Z 1285 5. csomó 8. tétel. A Gamma levele a Közellátásügyi Minisztérium részére, 1945. november 14., sz. n.

⁵³ VARGA 1994: 26.

előtti, elsősorban második világháború alatti ügyét vizsgálta meg, amelyek során 31 főre elmarasztaló határozatot hozott.⁵⁴ Közöttük volt Juhász István is, akivel szemben 1945. július 25-én az igazolóbizottság azt a határozatot hozta, hogy

„állásban való meghagyása mellett vezetői állásra nem alkalmas.”⁵⁵

Az elmarasztalás politikai motivációjára utalhat, hogy a döntés a Budapesti Népügyészség 1945. március 15-i határozata ellenére született, amely során a vezérigazgató háború alatti tevékenységét már egyszer tisztázták. Mindenesetre a Gamma alkalmazottainak az ügyhöz való hozzáállását jól mutatja, hogy a tárgyalás során hangosan kifejezték támogatásukat Juhász István mellett.⁵⁶ A döntés után 1945. július 26-án a Gamma Rt. igazgatósága a vezérigazgatói teendők együttes ellátásával megbízta Tavasz István okleveles mérnököt és Csonka Elemér gyártásért felelős igazgatót.⁵⁷ Az igazolóbizottság határozatát azonban sikerült kijátszani, ennek következtében Juhász István továbbra is kvázi vezérigazgatóként vezette a vállalatát, hivatalosan műszaki tanácsadóként.⁵⁸

A Gamma újjáépítése és békegyártásra való átállítása hosszú időt vett igénybe, és rendkívül sok buktatóba ütközött. A megmaradt gépek többsége elavult volt.⁵⁹ Különösen nagy csapásnak bizonyult, hogy az optikai üzemet teljesen leszerelték, és a finommechanikai gyártás számára nélkülözhetetlen alapvető szerszámgépeket is maradéktalanul jóvátételre kellett leadni.⁶⁰ Az elhúzódoó gépleszerelési munkálatok miatt a sérült géppark javításához és a romos épületek helyreállításához érdemben csak 1946 januárjában láthattak hozzá.⁶¹

A vállalat újraindításának finanszírozására Juhász többször próbált hitelt igényelni, de kölcsönt csak 1946 végén sikerült kapni. A gyártási osztály adatközlése alapján 1946. augusztus 16-án a Gammában már órás esztergapadot és 16 féle óraipari cikket, teodolitot, különféle szemüvegeket és öngyújtót is gyártottak. Az újraindításhoz megfelelő mennyiségű külföldi rendeléshez is szükség volt, ugyanis a Gamma

„cikkei kifejezetten exportcikkek és a gyár kapacitása a belföldi szükséglet nagymértékben túlhaladja.”⁶²

A vállalat az első nagyobb horderejű exportmegrendelést 1946 második felében kapta: a svéd Viking Lindblad cég 80 000 darab Gamma-öngyújtót rendelt, 1947. november 30-i határidő-

⁵⁴ GYÖRGY 1970: 59.

⁵⁵ HU-BFL XVII. 1668. 2. doboz. Jegyzőkönyv a 363/b. sz. igazolóbizottság 1945. július 25-i üléséről, sz. n.

⁵⁶ Az igazolóbizottság elnöke az 1945. július 1-jei tárgyaláson felszólította a hallgatóságot: „Figyelmeztetem a hallgatóságot, hogy tetszésnyilvánítással nem használnak, csak ártanak a vezérigazgatójuknak.” BFL XVII. 1668. 2. doboz. Jegyzőkönyv a 363/b. sz. igazoló bizottság 1945. július 1-i üléséről, sz. n.

⁵⁷ HU-MNL OL Z 1287 1. csomó 2. tétel. A Gamma igazgatóságának levele Tavasz István okleveles mérnök részére, 1945. július 27., sz. n.

⁵⁸ HU-MNL OL Z 1285 1. csomó. A Gamma levelezése a Belügyminisztériummal, 1945–1948, sz. n.

⁵⁹ HU-MNL OL Z 652 1. csomó 2. tétel. A Gamma Rt. közgyűlési beszámolója, 1947. június 20., 151.

⁶⁰ HU-MNL OL Z 1285 5. csomó 6. tétel. A Gamma Rt. kérelme az Iparügyi Minisztérium részére, 1945. augusztus 14.

⁶¹ HU-MNL OL Z 1285 6. csomó. A Gamma Rt. kérelme a Gazdasági Főtanácshoz, 1947. január 22., sz. n.

⁶² HU-MNL OL Z 652 1. csomó 2. tétel. A Gamma Rt. közgyűlési beszámolója, 1947. június 20., 151.

vel.⁶³ A megrendelés rendkívül szűk határidőhöz volt kötve, jelentős munkaerő- és kapacitását-csoportosítást, valamint forgótőkehitelt igényelt. Juhász István és a vállalatvezetés mindent megtett a teljesítés érdekében: a Magyar Nemzeti Banktól sikerült 336 000 forint exporthitelt felvenni, amelyet a szállítás befejezéséig kellett visszafizetni.⁶⁴ Ezen felül a Gammát kötelezték — ugyanezzel a határidővel — 200 000 svéd korona összegű devizabeszolgáltatásra,⁶⁵ amely után 170 000 forint elfogadványhitel keletkezett.⁶⁶ A vállalat súlyos szállítási és hitelfolyósítási feltételek ellenére minden erejével a svéd üzlet teljesítésére koncentrált, ám a megrendelő rövid időn belül visszalépett az üzlettől.⁶⁷

Juhász István meghurcoltatása

A bedőlt svéd öngyújtóüzletre felvett hitelek ugrásszerűen megnövelték a Gamma adósságállományát. Emiatt végül Juhász István más megoldást nem látott, mint hogy kérje a vállalata állami kezelésbe vételét. A kommunista Vas Zoltán, a Gazdasági Főtanács főtíkára és munkatársai azonban csak az államosítást fogadták el, tehát csak akkor, ha Juhász átadja részvényeit az államnak. A hosszas tárgyalások után megszületett egyezés szerint a részvényekért cserébe Juhász műszaki tanácsosként a vállalat alkalmazásában maradhatott volna havi 2950 forint illetménnyel, valamint őt és családtagjait összesen 6000 forint havi életjáradék illette meg 1947. január 1-jére visszamenőleg.⁶⁸ Az egyezés ellenére az állam képviselői, tudatosan húzva az időt, nem írták alá a részvényadásvételi szerződést.⁶⁹ Ehelyett 1948. március 19-én a Gazdasági Rendészeti Osztály letartóztatta Juhász Istvánt és a Gamma kereskedelmi igazgatóját, Nedeczky Lászlót.⁷⁰ Ugyancsak letartóztattak két másik vállalati tisztviselőt: Östör Jánost és Csonka Elemér ügyvezető igazgatót. A GRO a nyomozást április 10-én fejezte be Juhász és társai ellen. Ennek során csempészet, valutaüzérkedés és törvénytelen üzletelés tényét állapították meg. A nyomozás befejezését követően az Államügyészség 1948 május első felében megküldte a vádindítványt a Budapesti Uzsorabíróság részére. Az ügyet a korabeli sajtó is felkapta: a *Magyar Nap* például a következő hatásvadász címmel számolt be róla: *Letartóztatták Juhász Istvánt, a náci hadsereg hírhedt beszállítóját.*⁷¹

Juhászt és Nedeczkyt az 1945. évi 9480/1945.M.E. számú rendelet 1. paragrafusába ütköző, közszükségleti cikk engedély nélkül való kivitelének büntetével, valamint az 1922. évi XXVI. törvénycikk 1. paragrafusának 3. pontjába ütköző fizetési eszközökkel elkövetett visszaélés büntette miatt mint tetteseket vádolták. Östört és Csonkát az 1922. évi XXVI. törvénycikk

⁶³ HU-MNL OL Z 1285 6. csomó. A Gamma Rt. levele Böhm Vilmos stockholmi magyar követnek, 1946. október 21., sz.n.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ HU-MNL OL Z 1285 6. csomó. A Gamma Rt. kérelme a Gazdasági Főtanácshoz, 1947. január 22., sz. n.

⁶⁷ HU-MNL OL Z 652 1. csomó 2. tétel. A Gamma Rt. közgyűlési beszámolója, 1947. június 20., 152.

⁶⁸ HU-BFL XIV. 333 1. doboz. Másolat a Gamma Rt. részvényadásvételi szerződéséről, 1947 október, sz. n.; Miklauzič 2017, 111.

⁶⁹ HU-MNL OL XIX-F-32 102. doboz. A NIK Jogiügyi Osztályának levele a NIK Főtítkárságának a Gamma Rt. hovatartozandóságának megállapításáról, sz. n.

⁷⁰ MIKLAUZIČ 2017: 117–129; *Szabad Nép*. 83. sz. (1948. április 10.), 7.

⁷¹ *Magyar Nap*, 83. szám 1948, 4.

3. paragrafusa alapján Juhász és Nedeczky ügyletei ellenőrzésének elmulasztásával vádolták. A vádindítvány tényállása szerint Juhász és társai sorozatos spekulációkkal súlyosan megkárosították az államot: a Svájcba exportált 86 000 darab golyóscsapágyért 140 000 svájci frankot kellett volna kapnia a Gammának, de az összeget nem inkasszálták. Ezt követően szerződötett csempészek segítségével 12 000 öngyújtót juttattak ki az országból illegálisan, majd ugyanígy Svédországba exportáltak 55 000 öngyújtót, majd szemüveglencsét csempészték Ausztriába. Az öngyújtó- és szemüveglencse-ügyletekkel kapcsolatban Nedeczky Lászlót vádolták bűnelkövetéssel, ehhez Juhász István a bűnrészesség vádjával kapcsolódott. Nedeczky a Gamma termékeinek illegális értékesítéséből származó bevételből fedezte külföldi üzleti útjaihoz kapcsolódó költségeit, és ilyen módon vásárolt egy gépkocsit is a vállalat részére.⁷²

Juhász István és társai perének iratanyagára mind ez idáig nem sikerült rábukkanni a levéltárakban, de a korabeli sajtó szerint 1948. május 12-én már tartott a tárgyalássorozat.⁷³ Juhász az abszurd állítások egy részét — a rendelkezésre álló gyanúsított vallomásai szerint — már a nyomozás alatt részletesen cáfolta. Ezek során a svájci golyóscsapágy-üzlettel kapcsolatban előadta, hogy azért nem kapott fizetséget a Gamma a leszállítás után, mert a golyóscsapágy-szállítmány mintegy fele szállítás közben beázott és beroszdásodott, így az üzlet megghiúsult. A vállalat egyébiránt az exportügyletből befolyó pénzt a dolgozók béreinek kifizetésére akarta fordítani.⁷⁴

Juhász ellen még a nyomozás során felmerült a sikkasztás gyanúja is. Ezt azzal indokolták, hogy 1946-ban — a Gamma Rt.-t illető — Svédországból hazautaltatott 70 000 svéd koronát törvénytelenül használta fel. Juhász vallomása szerint az összeg még a második világháború előtt megkötött svédországi löelemképző-szerződésből származott, amely során egy ottani gyárnak a Gamma eladta a löelemképző licencét. A szerződés úgy volt megkötve, hogy a fizetendő licencdíj egy része Juhász István nevére szólt. Valójában ezen a jogcímen halmozódott fel az említett vagyon, amelyet egyébként 1946-ban a Gamma újraindítására költött. Úgy tűnik, hogy ezt a gyanút olyan meggyőzően cáfolta, hogy a vádindítványba már nem is került bele.⁷⁵ Az eljárás lefolyásának részleteiről — a peranyag hiányában — nem rendelkezünk információkkal. Közvetett források szerint Juhásznak és társainak a tárgyalás során előadott cáfolatait figyelmen kívül hagyták, és a mentőtanúk beidézését is mellőzték. Mindez arra utal, hogy az eljárás koncepciós volt. A sajtóhírközlések szerint 1948. október 28-án a Budapesti Uzsorabíróság Juhász Istvánt másfél év börtönre és 10 000 forint pénzbüntetésre, Nedeczky Lászlót pedig három év fegyházra és 5000 forint pénzbüntetésre ítélte, míg Csonka Elemért és Östör Jánost felmentette a vádak alól.⁷⁶

Juhász István a raboskodása alatt a jobb ellátás reményében műszaki tudásának megfelelő munkákat vállalat. Ennek során még büntetése alatt szabadalmaztatott egy „Non stop” gramofonlemez-lejátszót, valamint egy elektromos gyorsírógépet is tervezett. 1949. május 4-én szabadult, miután büntetése háromnegyedét letöltötte. A kedvezményt jó magaviselet és állítólag

⁷² HU-BFL XIV. 333 1. doboz. A Budapesti Államügyészség 1948.á.ü.122.148. számú vádindítványa, 1948. május 10., sz. n.

⁷³ *Világ*, 883. szám 1948, 3.

⁷⁴ HU-BFL XIV. 333 1. doboz. Juhász István gyanúsított kihallgatása, 1948. március 23., sz. n.

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ *Magyar Nemzet*, 251. szám 1948, 3; *Szabad Szó*, 252. szám 1948, 2.

a bírósági ítélet indoklásának azon része miatt kapta, amely szerint Juhász Istvánnak az elkövetett cselekményekből anyagi haszna nem keletkezett.⁷⁷

Azonban mi lehetett a per valódi háttere és előzménye? Ennek megértéséhez vissza kell tekernünk az időt 1947. augusztus 1-jére. Ekkor — egy nappal a Gamma államosítási szándékát elfogadó Gazdasági Főtanács-határozatot követően — a Gamma Öntöde Kft. és a Gamma Rt. megegyezést kötött, előbbi üzemének és gépeinek utóbbi általi bérbevételéről 300 000 forint értékben. Ezzel kapcsolatban 1947 októberében a NIK revizorai kiderítették, hogy ezt az összeget a Gamma Öntöde Kft. az ISZÉRT-tel szemben fennálló 400 000 forintos tartozásának havi részletekben való törlesztésére használná fel.⁷⁸ Tehát ilyen módon a bérleti díjat az állam végső soron Juhász Istvánnak fizette volna. Ezen túl az államosítandó Gamma Rt.-nek még licencdíjakból származó közvetlen fizetési kötelezettsége is volt az ISZÉRT irányába, mivel utóbbi cég az összes, a Gammában gyártott termék licencének tulajdonosa volt. Úgy tűnik, hogy az államhatalom ezeket a fizetési terheket nem akarta vállalni, és valójában ezért nem írta alá a Gamma Rt. részvényeinek adásvételi szerződését. Ehelyett Juhász letartóztatását követően frontális támadást intézett a Gamma-cégcsoport ellen. 1948. március 26-án a Gamma Rt.-t és a Gamma Öntödét a 100 munkásnál többet foglalkoztató üzemek állami tulajdonba vételéről hozott 1948. évi XXV. törvénycikkkel államosították, amellyel tárgyalanná vált az állam és Juhász István részvényadásvételi egyezsége.⁷⁹ Az államosítási törvény alapján hozott 3500/1948. Korm. számú rendelet alapján az iparügyi tárca új vállalatvezetőt nevezett ki az ISZÉRT élére is, és töröltette a korábban bejegyzett vezetőket a cégjegyzékből.⁸⁰ Mindezt az állam teljesen törvénytelen módon tette, mivel az ISZÉRT-nek összesen három alkalmazottja volt, ezért az államosítási törvény hatálya nem terjedt ki a cégre.⁸¹ Ennek ellenére az új vezető napokon belül hozzálátott az ISZÉRT felszámolásához, amely meg is történt 1949. március 30-án. Ilyen módon az állam megszabadult az összes említett fizetési kötelezettségétől, és egyúttal megszerezte a cég tulajdonában álló Gamma-licenceket is.⁸²

Így mire Juhász István letöltötte a büntetését, elveszítette összes cégét. Ráadásul megpróbáltatásai nem értek véget ezzel. Szabadulását követően 146.000 forint bírság befizetésére szólították fel a Gamma-részvények átadásának elmulasztása ürügyén. Valószínűleg ezzel összefüggésben került sor Juhász István újabb, 1949. május 10-én történő letartóztatására, amelynek részleteiről nem áll rendelkezésre információ. Ekkor mintegy háromhetes fogva tartást követően szabadon engedték.⁸³

Juhász István végleges szabadulása után régi munkatársai, alkalmazottai segítették az újrakezdésben. A családi emlékezet szerint 1951-ben egy újabb szörnyű hírt kapott a volt vezérigazgató: családjával a Budapestről kitelepítendő listájára került. A kommunista hatalom egy

⁷⁷ MIKLAUZIČ 2022: 73–74.

⁷⁸ HU-MNL OL XIX-F-32 102. doboz. A NIK Jogiügyi Osztályának levele a NIK Főtitkárságának a Gamma Rt. hovatartozandóságának megállapításáról, sz. n.

⁷⁹ György 1970, 64.

⁸⁰ HU-BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A budapesti törvényszék, mint cégbírószág 11386/114. számú végzése, 1948. március 26. sz. n.

⁸¹ HU-MNL OL Z 870 1. doboz. Zsuky C. István hites könyvvizsgáló jelentése az ISZÉRT-ről, 1947. június 27. sz. n.

⁸² HU-BFL VII. 2. e. 46017 (1942) 5047. doboz. Az Iparügyi Minisztérium levele a budapesti törvényszék, mint cégbírószág részére az ISZÉRT felszámolása tárgyában, 1949. március 30. sz. n.

⁸³ MIKLAUZIČ 2022: 74.

hétrel a kitelepítés előtt felszólította Juhászékot csomagolásra és felkészülésre. Azonban a kitelepítés végrehajtására nem került sor, ami mögött a család Juhász István volt munkatársainak intervencióját feltételezte.⁸⁴

Mindezt követően ismét munkába áll: előbb a Nyomdaipari Kutató Bizottság részére, majd a Bányászati Kutató Intézetben dolgozott különféle találmányokon. Ezt követően a Finommechanikai és Orvosi Készülékeket Gyártó Kisipari Termelő Szövetkezet foglalkoztatta műszaki tervező beosztásban. Múltja miatt méltatlanul kevés pénzért foglalkoztatták. Anyagi helyzete nem javult az 1957-es nyugdíjazásával sem, ugyanis annak kiszámításánál csak az 1945 utáni munkaéveit vették figyelembe, az előtte ledolgozott mintegy három évtizedet teljesen ignorálták. Idős kora ellenére az állambiztonság sokáig érdeklődött iránta: a vizsgálati dossziéja szerint 1977. augusztus 18-án törölték az operatív nyilvántartásból. Minden idők egyik leghíresebb magyar feltalálója és vállalatmenedzsere meghurcoltan, szegény körülmények között hunyt el 1981. április 12-én.⁸⁵

Szakirodalom

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (HU-ÁBTL)

3.1.9. V — 87423 — Juhász István anyaga

Budapest Főváros Levéltára (HU-BFL)

XIV. 333 — Juhász Andor és családtagjainak iratai

XVII. 1668 — A Budapesti Nemzeti Bizottság által kiküldött 363/b. sz. igazoló bizottság iratai

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (HU-MNL OL)

M-KS 274. fond 20. csoport — A Magyar Kommunista Párt Szakszervezeti Osztályának iratai

XIX-F-1-b — Az Iparügyi Minisztérium általános iratai.

XIX-F-32 — A Nehézipari Központ iratai

Z 652 — A Gamma Finommechanikai és Optikai Művek vezérigazgatósági iratai

Z 870 — Az Ipari Szabadalmakat Értékesítő Rt. iratai

Z 1285 — A Gamma Finommechanikai és Optikai Művek levelezési osztályának iratai

Z 1287 — A Gamma Finommechanikai és Optikai Művek személyzeti és munkaügyi osztályának iratai

SZAKIRODALOM

GYÖRGY István

1970 *A Gamma ötven éve*. Budapest.

Magyar Nemzet 251. (1948. október 30.), 3.

⁸⁴ MIKLAUZIČ 2017: 130.

⁸⁵ Uo. 132–137.; HU-ÁBTL 3.1.9. V–87423. Határozat az operatív nyilvántartásból való törlésről, 1977. augusztus 18., 78.

MIKLAUZIČ István

2017 *Gamma-Juhász löelemképző — Hármass együttállás a Földön*. Budapest.

2022 Juhász István életműve. In MIKLAUZIČ István — VARGA József — ZSITNYÁNYI Attila: *A Gamma-Juhász löelemképző*. Budapest.

Szabad Nép 83. (1948. április 10.), 7.

VARGA József

1994 Juhász István és a löelemképző. In VARGA József (szerk.): *Juhász István hagyatéka. Gamma-Juhász-löelemképző*. Budapest, 9–29.

Abstract

The central focus of this study is the economic trial of István Juhász, a prominent entrepreneur and factory director in the post-World War II period. Juhász was the owner and technical expert of Gamma Finommechanikai és Optikai Művek Részvénytársaság (Gamma Works for Precision Mechanics and Optics Ltd.). Following the Second World War, he attempted to restore his business operations; however, deteriorating economic and political conditions hindered these efforts. On 19 March 1948, Juhász was arrested by the Economic Police Department on charges of embezzlement, smuggling, currency violations, and unauthorized trading.

Az ellenségkép megváltozott természete — Kristó Nagy István három írása

Vári Árpád

Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala — PhD, tudományos munkatárs

Tanulmányomban Kristó Nagy István három írásának vizsgálatát és összehasonlítását tűztem ki célul. A három szöveg mindegyike más-más rendszerben, történelmi helyzetben született, az első és az utolsó között kerekén 50 év telt el. Az ilyen nagy időt felölelő írások összehasonlítása már önmagában érdekes lehet, ám egy, a történelmi emlékezetre komoly befolyással bíró személy esetében más szempontok miatt is érdemes elvégezni ezeket a műveleteket. Vizsgáltam tárgya kettős: egyrészt elemezni kívánom, ezek a szövegek mennyire voltak alkalmasak az erőszak megágyazásának (elsősorban az első két írásra, az 1944-ben és 1946-ban megjelentekre gondolok), másrészt mennyire voltak alkalmasak egy történelmi esemény feledtetésére, jelentőségének csökkentésére (az 1994-es szerkesztői előszó). Az irodalmi élet megfigyelésére a Kádár-rendszer állambiztonsága által tartott egyik legtöbbet foglalkoztatott ügynök¹ bár kilenc dossziényi jelentést írt össze ismerősi köréről, a nyilvánosság számára elsősorban világ-irodalmi témájú művei miatt ismert. A három általam vizsgált írása azonban közéleti, kultúr-történeti vetületei miatt is igen jelentős.

A téma kiválasztása

Kristó Nagy Istvánnal behatóbban doktori értekezésem² készítése során találkoztam. Több életrajzban vagy egyáltalán nem vagy csak említés címén szerepel — ott is csupán a rejtélyes Gazdaságpolitikai Szolgálat vagy Ügyosztály kiemelve —, hogy egykor a Nemzetvédelmi és Propagandaminiszter Hivatalában dolgozott mint előadó. Az 1942 tavaszán a miniszterelnökség egykori osztályából³ „kinőtt” Hivatal — melynek feladata a tárca nélküli nemzetvédelmi és propagandaminiszter, Antal István⁴ munkájának segítése volt — szervezte meg az 1942-es

¹ SZŐNYEI 2012: 89.

² VÁRI 2024.

³ Ez volt az úgynevezett Nemzetpolitikai Szolgálat, korábbi nevein V. osztály, illetve Társadalompolitikai Osztály.

⁴ Antal István (1896–1975) nemzetvédelmi és propagandaminiszter, igazságügy-miniszter, megbízott vallás- és közoktatási miniszter, igazságügyi államtitkár, országgyűlési képviselő. Egykori diákvezér, a Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége alapító elnöke, Gömbös Gyula miniszterelnök sajtófőnöke. 1945 után a népbíróság mindkét fokon halálra ítélte, köztársasági elnöki kegyelemben részesült, életfogytiglani börtönbüntetésre változtatva a döntést. 1960-ban közkegyelemmel szabadult.

lillafüredi író-politikusi találkozót, amelynek szervezési munkálataiban maga Kristó Nagy István is tevékenyen részt vett. A találkozóról készült jegyzőkönyvet nyomtatásban, a széles közönség számára az ő gondozásában, szerkesztésével adták ki 1994-ben.⁵ A Petőfi Irodalmi Múzeumban található jegyzőkönyv erősen csonka, majdnem 30 felszólalás hiányzik belőle. Ezt azzal magyarázza a szerkesztői előszóban — mellyel jelen tanulmányban hosszabban is foglalkozom —, hogy a romok között ennyit sikerült megmentenie egykori kollégájának. A lillafüredi jegyzőkönyv azonban teljes egészében fennmaradt az állambiztonság „jóvoltából”.⁶ A teljes jegyzőkönyvet és a felszólalások tartalmát ismerve, illetve a Kristó Nagy által gondozott jegyzőkönyv állapotát látva⁷ elég erős volt a gyanú, hogy nem csupán a Nemzetvédelmi és Propagandaminiszter Hivatalát érte bombatalálat,⁸ és a vakszerencse — ahogy a megmaradt jegyzőkönyv megtalálásáról ír a szerkesztői előszóban — alakította a PIM-ben található forrás állapotát. Ezt erősíti az igénytelen szerkesztés⁹ mellett a találkozó második napjának végén Sinka István¹⁰ felszólalása körüli anomália is. Sinka István a következőket mondta:

„Ugyanis mind a két világtáj bebizonyította már ezer éven át velünk szemben ama szándékát, hogy a Duna fő hadászati jogát kezünkől kicsavarja.”¹¹

Nem csupán a teljes jegyzőkönyvben, hanem a Kristó Nagy által forrásként használt példányban egyértelműen kiolvasható a hadászati kifejezés, amelyet valaki áthúzott, és tollal halászat-ira „javította”. Mivel a szövegeket, melyeket Kristó Nagy az íróknak a találkozó után elküldött, saját kezűleg javították, ezt megtehetette akár maga Sinka is. Azonban az a tény, hogy az 1994-ben kiadott jegyzőkönyvben semmiféle megjegyzés nem szerepel ezzel kapcsolatban, hogy Kristó Nagy 1990 előtt az állambiztonság ügynöke volt, valamint a szerkesztői előszóban leírtak — melyben az 1990 előtti, állampárti narratíva is erősen kiérezhető — számomra egyértelművé tették, hogy Kristó Nagy István szándékosan kívánta elferdíteni a történelmi emlékezetet. Ezen szempontok miatt Kristó Nagy István kutatásaim egyik központi személyévé vált, hiszen tevékenysége nagyban befolyásolta az 1942-es lillafüredi találkozó emlékezetét.

⁵ KRISTÓ NAGY 1994.

⁶ Püski Sándor 1962-es letartóztatását követő házkutatás alkalmával talált rá az állambiztonság az 1942-es lillafüredi, írók, politikusok és katonák részvételével zajló találkozóról készített jegyzőkönyvek egyes kötetekre. Molnár Sándor, aki az egyik szervezője volt az eseménynek, erre levelet írt a belügyminisztériumnak, hogy adják vissza a lefoglalt könyveket, mivel úgy kerültek tőle Püskihez, hogy maga is kölcsönkapta azokat. Az állambiztonsági szervek nem sokat vártak, hamarosan Molnár Sándor lakásán is házkutatást tartottak, ahol a hiányzó köteteket is magukhoz vették.

⁷ Egy-egy, a Rákosi- és Kádár-korszak vezetői számára feledésre ítélt író, katona felszólalásaiból egy oldal sem maradt, a többiekéből pedig akár pársornyi is — ha a felszólalás esetleg a lap alján kezdődött — szépen, egyértelműen vágóeszközzel elvágtak. Ez néhány esetben még magyarázható a papír sérülésével, de 28 alkalommal?

⁸ A Nemzetvédelmi és Propagandaminiszter Hivatalának épületét 1944-ben bombatalálat érte. BFL VII. 5.e. 19940/1949 dr. Kolozsváry-Borcsa Mihály és társai pere p. 306. Kerekes Béla írásbeli észrevétele.

⁹ Név- és tárgymutató, valamint értelemező jegyzetek nélkül csupán a legépelt anyag átiratát adták ki.

¹⁰ Sinka István (1897–1969) költő, író. Politikai nézetei miatt 1945-től közel tíz évig nem publikálhatott, és kizsorították az irodalmi életből.

¹¹ ÁBTL 4.1. A-705. 224.

Rendhagyó életút — Kristó Nagy István

A Kristó Nagy Istvánról készített, általában rövid életrajzok elnagyoltak, és több részletben pontatlanok. A szikár tényekre hagyatkozva: 1921. június 16-án született a Csongrád vármegyei Sándorfalván, Kristó Nagy István és Kenéz Katalin gyógyszerészek gyermekeként. Sorsát ez nagyban befolyásolta, maga is gyógyszerésznek tanult, apja egy hódmezővásárhelyi gyógyszerertárban volt gyakornok, 1944-ben a szegedi Horthy Miklós Tudományegyetemen szerezte meg a gyógyszerészi diplomát. A Gazdaságpolitikai Szolgálat/Ügyosztály előadója az Antal-féle „minisztériumban”. A német megszállást követően az egyetemi ellenállás egyik szervezője lett. A Független Ifjúság Országos Központjának igazgatója volt 1946 és 1948 között. 1948-ig a családi gyógyszerertár vezetője volt, majd 1957-ig Budapesten dolgozott gyógyszerertárosként. 1957 és 1959 között a Kossuth Kiadó külső lektora és a Magvető Kiadó felelős szerkesztője 1957 és 1990 között, a Hazafias Népfront művelődéspolitikájának egyik irányítója. 1989 és 1990 között a *Könyvvilág* főszerkesztője és a *Rakéta Regényújság* helyettes főszerkesztője. Irodalomtörténész, aki a népi írókkal és a világirodalommal foglalkozott. Legnépszerűbb könyve a háromkötetes, több kiadást megélt *Bölcsességek könyve* volt.¹² 2010-ben hunyt el. Kristó Nagy István életrajzaiból ennyi tudható meg, ám bőven található benne sötét folt. Hogy lett egy gyógyszerertáros 1957-től könyvkiadók lektora és szerkesztője, bizalmi állás betöltője? A történetet korábban kell kezdeni. Fitos Vilmost¹³ 1988-ban készítették életútinterjút, melynek anyaga az Országos Széchényi Könyvtár Történeti Fénykép- és Interjútárában található. Antal István 1942 tavaszán megkereste Fitos Vilmost, hogy vállaljon szerepet a Nemzetvédelmi és Propagandaminiszter Hivatalánál. Ők már régebben ismerték egymást, hiszen Antal a Magyar Egyetemisták és Főiskolások Országos Szövetségének volt az elnöke, ennek köszönhetően több ponton is fennállt köztük a kapcsolat. A felkérést Fitos mindenféle indokkal visszautasította, elsősorban azzal, hogy a gazdasági és társadalmi rendszert radikálisan át szeretné alakítani, így nem lenne jó választás, túl sok lenne a támadási felület mindkettejük irányába. Antal István ezt az érvet elfogadta, de arra kérte Fitost, hogy küldjön be helyette valakit a mozgalomból,¹⁴ mert sokat tudnának segíteni, ha lenne közvetlen kapcsolat köztük. Fitos elfogadta ezt az érvet, így megbeszélte Kristó Nagy Istvánnal, hogy vállalja el, amelyet meg is tett. Először a Gazdaságpolitikai Ügyosztályon kezdett dolgozni, főnöke Bende István¹⁵ lett — ennek a kapcsolatnak volt köszönhető, hogy a cserkészek országos szakaszvezetői közé került, mint „vezetőtishti magyarságnevelési szakelőadó”. A Gazdaságpolitikai Ügyosztályról a következő évben a Nemzetpolitikai Ügyosztályhoz helyezték át.¹⁶ Fitos szerint Kristó Nagy István rengeteget segített az úgynevezett Turul-ellenzéknek: tájékoztatta őket, fedezte tevékenységüket, sőt egy rendelet is született tevékenysége nyomán. Ez volt a 8500/1943. számú vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendelet *Az egyetemi és főiskolai ifjúsági egyesületek működési szabályzatáról*. Így tudták kizárni az idősebb tagokat a Turulból — mivel 26 év lett a korhatár, e fölött csak akkor lehetett valaki tag, ha egyetemi vagy főiskolai állással rendelkezett —, ennek köszönhetően tudták át-

¹² KRISTÓ NAGY 1982 I, 1983 II.

¹³ Fitos Vilmos (1913–2000) szerkesztő, újságíró, az úgynevezett Turul-ellenzék vezetője.

¹⁴ Fitos a Turul Szövetségre, azon belül is az úgynevezett Turul-ellenzékre gondolt.

¹⁵ Bende István (1900–?) közgazdász, miniszteri tanácsos, a Nemzetvédelmi és Propagandaminiszter Hivatal osztályvezetője, a Honszeretet Egyesület főtitkára. 1945 után politikai okokból többször elítélték.

¹⁶ *Tiszti cím- és névtár* 1944, 700.

venni Fitosék a szervezet irányítását. Az 1942-es lillafüredi és az 1943-as ifjúsági Lillafüred szervezésében is benne volt, ennek köszönhetően az ifjúsági lillafüredi találkozóra elintézte, hogy többen ott legyenek az ellenzékinek mondható diákmozgalmak vezetői közül — mint például Kardos László.¹⁷ Kardos a német megszállás után a Szabad Élet Diákmozgalom vezetői közé tartozott, Kristó Nagy szerezte be a különböző hivatalos iratokat katonai és kormányzati kapcsolatai révén. 1944 decemberében a nyilasok elfogták, szabadulásáról azonban semmilyen információ nem áll rendelkezésünkre.¹⁸ 1945 után a Független Ifjúság Országos Központjának igazgatója, ám 1957-ig nem sok mindent tudunk róla azon kívül, hogy gyógyszerészként dolgozott. 1957-től, amikor a Magvetőnél és a Kossuth Kiadónál vállalt munkát, „Juhász Lajos” fedőnéven egészen 1963-ig ügynökként foglalkoztatta a magyar állambiztonság.¹⁹ Bár 1963-tól, miután „sokfelé dekonspirálódott”, ügynökként nem foglalkoztatták, pozíciójából kifolyólag társadalmi kapcsolatuként²⁰ továbbra is számíthatott rá a szolgálat.²¹ Egyik 1958 nyarán írt jelentésében a Magyar Közösség egykori tagjairól tett javaslatában arra utalt, hogy kilenc évvel korábban lebukott „egy személy elfogatásával kapcsolatban”, ezért nem tud a közelükbe férközni. 1949-től tehát már biztosan az állambiztonság szolgálatában állt,²² Tabajdi Gábor és Ungváry Krisztián kutatásai szerint már 1945-től.²³ Ebbe az életútba illeszkedik három, nyomtatásban megjelent írása, melynek vizsgálata talán közelebb visz Kristó Nagy István történelmi szerepének megértéséhez.

Az ifjúság „nevében” — Az 1944-es szöveg

1944 augusztusában jelent meg az általam vizsgált három írás közül az első. Az ekkor már több mint öt éve megjelenő *Nemzeti Könyvtár* sorozat²⁴ 147. számában található a *Mit várhatunk a mai magyar ifjúságtól?* címet viselő dolgozat. A ponyvairódalom ellen létrehozott *Nemzeti Könyvtár* a kalandos életű — és a tanulmányban többször előkerülő — Molnár Sándor,²⁵ a kormányzati nemzetvédelem egyik kulcsfigurája szerkesztette. A sorozatban a magyar klaszszikus és kortárs írók művei, illetve azok részletei kerültek, valamint közéleti, ismeretterjesztő írások, elsősorban a magyar történelmi eseményeket, a bolsevizmust és a szovjet rendszert

¹⁷ Kardos László (1918–1980) néprajzkutató, az előbb a Bolyai, majd a Györfy István nevét felvett egyetemi kollégium egyik alapítója. A Teleki Pál Intézet munkatársa, a Magyar Diákok Szabadságfrontja egyik szervezőjeként részt vett a fegyveres ellenállásban. A második világháború után a Népi Kollégiumok Országos Szövetségének osztályvezetője, majd főtítkára annak 1948-as betiltásáig. 1956 után életfogytig tartó szabadságvesztésre ítélték, 1963-ban szabadult, ezt követően a Néprajzi Múzeum tudományos főmunkatársaként dolgozott haláláig.

¹⁸ M. KISS—VITÁNYI 1983: 116–117.

¹⁹ SZÓNYEI 2012: 89.

²⁰ Olyan személy, aki nem szervezett keretek között látta el információval az állambiztonsági szerveket.

²¹ TABAJDI—UNGVÁRY 2008: 336.

²² SZÓNYEI 2012: 90.

²³ TABAJDI—UNGVÁRY 2008: 234.

²⁴ 1939-től kezdve jelent meg a könyvsorozat, először a Miniszterelnökség Társadalompolitikai Osztálya, majd annak utód szerveinek tekinthető szervezetek gondozásában.

²⁵ Molnár Sándor (1898–1979) miniszterelnökségi beosztott, a kormányzati nemzetvédelem szervezeteiben dolgozó osztályvezető. Az 1920-as, 1930-as években jobbra külföldön vállalt szerepet, többek között munkásegyületet igazgatott Párizsban. 1945 után előbb a Nemzeti Parasztpárt pártigazgatója, majd a párthoz köthető Sarló Könyvkiadó és Filmvállalat igazgatója.

leleplezőnek szánt írások.²⁶ Egyes kötetek²⁷ végén rövid tanulmányokat adtak közre, amelyek a *Nemzeti élet iskolája* összefoglaló cím alatt jelentek meg. Ezek egy-egy, a nemzetvédelem számára fontosnak gondolt témát jártak körbe röviden — rendszerint a Miniszterelnökség Nemzetpolitikai Szolgálatának, majd a Nemzetvédelmi és Propagandaminiszter Hivatala munkatársai által jegyezve –, úgymint a népfőiskola, a népművelés vagy akár a trianoni béketárgyalások.²⁸ A *Nemzeti Élet Iskolája* sorozatban jelent meg Kristó Nagy István magyar ifjúságról szóló írása. A szöveg elemzése előtt mindenképpen ki kell emelni, hogy a kéziratot valamikor július folyamán kellett leadni, amikor még tartottak a deportálások Magyarország területén.

A dolgozat elején az ifjúság mibenlétéről értekezik Kristó Nagy, a hatalommal való kapcsolatáról és a számukra fordítandó figyelem paradoxonáról. Kiemelte, hogy miközben idősebbek foglalnak helyettük állást a politikában — amely természetesen nem veszi érdekeiket maradéktalanul figyelembe —, aközben az ifjúságnak kevés a tapasztalata, emellett tanulatlanabbak és felkészületlenebbek, mint az óvatosabb, de okosabb idősebb generáció. Kristó Nagy szerint az ifjúságnak kedvezett a háborút megelőző korszak, és ők azok is, akik a válság egyik fő előidézői voltak. Szabó Dezsőt idézve megállapítja, hogy az ifjúság csupán következmény, amely felerősíti a legnépszerűbbé vált gondolatokat és érzéseket, és így ez a nemzetre lehet áldás és átok is egyszerre. Egyetértve a „Mesterrel” — vagyis Szabó Dezsővel —, Kristó Nagy kiemeli, hogy az ifjúságot aszerint kell értékelni, milyen eszméket fogadott el. Sokszínű fiatalságról ír — még ha társadalmi helyzetüket külön nem is veszi górcső alá —, vizsgálata tárgya azonban az ifjúság értelmiségi része. Ebbe véleménye szerint nem csupán a diákok tartoznak, hanem a földműves és munkás ifjúság legjava is.

Az ifjúság által elfogadott, fent említett eszméket négy kategóriába sorolta Kristó Nagy. Ezek a faji gondolat, a népiség gondolata, a „rendszer” és a világnézet voltak. Az eszmék elemzését a faji gondolattal kezdte. Szerinte az értelmiségi ifjúság „legjava” nacionalista volt 1944-ben, mert a magyarsága mindennél többet jelentett a számára, magyarul akart élni és gondolkodni. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy az ifjúság élen akart állni a nemzetiségi kérdés tekintetében, ezzel összefüggésben a magyarságnak a „Dunatáj” vezető nemzetévé válását sürgették, hiszen, ahogy Kristó fogalmaz: „az ifjúság tisztán érzi fajtánk vezetésre hivatottságát”.²⁹ A „Dunamedencében” a magyarság vezető szerepének igénye és kíváncsága a nemzetvédelmi szakirodalomban kiemelt figyelmet kapott.³⁰ Kristó Nagy nyomtatékosította, hogy az ifjúság szerinte fontosnak tartotta „fajtánk biológiai erősítését”, amely alatt a családvédelmet, a sokgyerekesek támogatását, a közegészségügy és a néptáplálkozás javítását értette, és amely az alapját jelentette volna a magyarság uralkodó szerepéhez a Kárpát-medencében.³¹ Erősíteni

²⁶ Többek között Wass Albert: *Egyedül, a világ ellen*; Tamási Áron: *A legényfa kivirágzik*; Kerecseny János: *A vörös 140 millió. A bécsi nagy kaland*; Albrecht I. Károly: *A GPU titkaiból*; Maria Kraft: *A bolsevisták karmaiban*; Nagy Méda: *Régi magyar asszonyok*; Asztalos Miklós: *Vidám történetek Mátyás királyról*.

²⁷ Átlagban a sorozat minden nyolcadik könyvében, valójában a Nemzetpolitikai Szolgálat azon időszakától lett a kötetek gyakran jelentkező része, ahogy Alföldi Alajos vette át az osztály vezetését.

²⁸ Például Kerekesházy József: *A trianoni béketárgyalások magyar szemmel*; Péter Ernő: *A népfőiskola jövője*; Simándi Béla: *Néhány szó a népművelésről*.

²⁹ KRISTÓ NAGY 1944: 55.

³⁰ Gondolhatunk itt többek között Bajczy-Zsilinszky Endre: *Helyünk és sorsunk Európában*, valamint Ajtay József: *A Dunamedence és Magyarország sorsközössége* című művekre.

³¹ KRISTÓ NAGY 1944: 56.

szerinte elsősorban azokat a parasztokat kellett, akik nem proletarizálódtak, és nem egykéztek. Kristó Nagy felrótta a fiatalságnak, hogy elképzeléseik elnagyoltak, sok volt köztük a nem tisztázott és tartalommal meg nem töltött kijelentés. Az ifjúság feladatának azt jelölte meg, hogy ezekre feleleteteket találjanak.

Kristó Nagy Szabó Dezső után Németh László gondolatait is beleszötte a fiatalok nacionalizmusának tárgyalásába. Véleménye szerint az ifjúság azt kívánat elérni, hogy a magyar államon belül a magyarság legyen az úr, és ne éljen kisebbségben saját hazájában. A gazdaságban, a szellemi élet területén és a politikában egyaránt „magyar vérű és gondolkodású vezetőket” kívántak, azt, hogy az ő kezükben legyenek a kulcspozíciók. Egészen merész gondolatokig jut ebben az okfejtésben:

„Aki teljesen magyar származású, magyar testalkatú (tehát olyan, mint őseink, vagy mint ma is a nép többsége) s az, akit az ilyen magyarok magyarnak elfogadnak. Az asszimiláció lehetséges, de nem minden fajta számára. Ezért követelte az ifjúság hosszú éveken át a zsidókérdés radikális megoldását, ezért nem hagyta, hogy az egyenlőség, humanizmus és egyebek szép jelszavával a lényegről eltereljük a figyelmet.”³²

A „radikális megoldás” alatt Kristó Nagy nem fejt ki, hogy pontosan mire gondolt, „egyszerű” állásvesztésekre és kizorításra a közéletből, vagy valami egészen másra. Mindenesetre semmi és senki nem indokolja az ilyen mondatok leírását 1944 nyarán, amelynek így igencsak fura és zavarba ejtő fénytörése van. Leginkább úgy, ha hozzátesszük, hogy Kristó Nagy István nemcsak egyszerű ifjúsági vezér volt, hanem a kormányzati nemzetvédelem akkori tisztségviselője, tehát bőséggel állt információ a rendelkezésére a hazai zsidóság elhurcolásáról.

Kristó Nagy, folytatva az ifjúság gondolkodásának megértését, a népiségre tért át mint azon eszmére, amely meghatározta világlátását. Azt fejtegette, hogy az államnak azért kellett volna a földművességet és a munkásságot szolgálnia, mert a magyar faji tulajdonságok ott maradtak meg legtisztábban és legerőteljesebben. Legfőbb állami feladatnak a népi kultúrpolitika³³ és a nép „materiális igényeinek” kiszolgálását tartotta, kiemelve a vagyoni különbségek csökkentését kívánva az a társadalom egyes szereplői között. Az ifjúság ebben a kérdésben — vagyis a közgazdasági kérdésekben — volt a legfelkészületlenebb Kristó Nagy szerint.

A harmadik eszmének, értékelési szempontnak a sejtelmes „rendszer” nevet adta Kristó Nagy. Erős állítással kezdett: szerinte az ifjúság szocialistának vallotta magát 1944-ben abban az értelemben, hogy egy igazságosabb, szociálisabb világ volt az „ideálja”. Inkább eszme volt ez náluk, mint konkrét program. Érvelése szerint a liberális, kapitalista gazdasági rendszer ideje lejárt — és itt ismét a zsidóságot állította pellengérré —,

„ez is egy ok, mely az ifjúságot a liberális szellemű zsidósággal szembeállította.”³⁴

³² KRISTÓ NAGY 1944: 57.

³³ A *Nemzeti Könyvtár* 143–144. számának végén, a *Nemzeti Élet Iskolája* „sorozat” keretében közzétették Kanyar József: *A magyar kultúrpolitika (Györffy István)* című írását, melyre Kristó Nagy István e helyütt hivatkozott. KANYAR 1944.

³⁴ KRISTÓ NAGY 1944: 58.

Az állam által irányított gazdaságot és a kollektívizmust szerinte támogatta az ifjúság, ezzel együtt nem volt az egyéni tulajdon ellen. Kristó szerint ez volt az oka a marxizmus elutasíttóságának, melyet a szocializmus egészségtelen formájának tartott, „mely nem becsüli meg az embert”. Társadalmi osztályok feloldásával egyetértve, de valamilyen típusú rendi megszervezés mellett állt a fiatalság Kristó Nagy szerint, amelyet leginkább az olasz fasizmus korporatív megszervezéseként értelmezhetünk. Az újfajta politikai rendszerben

„Nem uralkodhatik tehát a gentry, de nem lehet »proletárdiktatúra« sem.”³⁵

Kristó Nagy itt már eljut arra a pontra, hogy a demokrácia intézményét is megkérdőjelezi, amely szerinte pusztán önámítás, népámítás, fikció és hogy a parlamentarizmus elavult. Mint kifejti:

„tehát inkább váltsa fel egy totális rendszer, inkább legyen a minőségek diktatúrája, legalább is az átépítés, a reformok idejében. A nehéz átmeneti időkben a vezetők kapjanak teljhatalmat, de aztán legyenek felelősségre vonhatók.”

Okfejtését azzal zárta, hogy az ifjúság alkotmányos érzetű, és történeti jogfolytonosság mellett állt, de — mások szerint — összeegyeztethető ez a szemlélet akár „honfoglaló őseink »parancsuralmi« rendszerével” is.³⁶

Az utolsó szempont az ifjúság megértéséhez a világnézet. Annak ellenére, hogy a legtöbb kérdés politikai természetű volt, az ifjúság úgy nyilatkozott magáról, hogy egyáltalán nem vett részt a napi politikában. Kristó Nagy szerint az ifjúság „jobbboldalisága” a világnézetéből eredt, ezért jobban szemügyre kívánta azt venni. A koreszméhez kötötte elsősorban ezt a jelenséget, a népiség miatt volt erős a hűség a fajtához és annak sorsához. A liberalizmussal szemben kialakult kötöttséghez vonzódott, így vált szocialistává, mely a polgári életformát idejétmúltnak tekintette. A materializmustól elfordulva egyre inkább a kézzel meg nem fogható, transzcendens felé törekedtek, a szép dolgok iránt, mint az irodalom, művészet, tudomány. Emiatt az idealizmus miatt Kristó Nagy jobbboldalinak tartotta az ifjúságot: a szellemi és transzcendens felé nyitott eszmeiség jellemezte, szemben a baloldal materialista gondolkodásával. Az ifjúság emiatt a „tömegek lázadása”, a bolsevizmus és a liberalizmus ellen határozta meg magát. Hinni akart az ifjúság, amely végül így jutott el Istenig.

Kristó Nagy arra kérte olvasóit, hogy higgyenek az ifjúságban, mert bár a magyar ifjúság nagy része sekélyes, ám ezt az emberiség nagy részére is igaznak vélte. És még ezt a sekélyes részt jobbnak tartotta, mint Európa ifjúságának nagy részét. A keveseknek, a „kitűnőeknek” az irányítása alá kellett kerülnie az ifjúságnak, és úgy gondolta, akkor naggyá, hőssé válhat a magyar ifjúság.

1944-es írásában az ifjúságot leginkább zavaró elemnek a liberális polgári eszményt tartotta, a demokráciát, valamint az ezeket szerinte egyaránt megtestesítő zsidóságot. Természetesen felmerülhet, hogy nem azért írta-e ezt a szöveget, hogy ezzel fedezze az ellenállásban betöltött

³⁵ KRISTÓ NAGY 1944: 58.

³⁶ KRISTÓ NAGY 1944: 59.

szerepét, hogy minden gyanú fölött álljon. A Nemzetpolitikai Ügyosztály vezetője az az Eszterhás István³⁷ volt, akinek még 1945-ben is jelentek meg írásai nyilas lapokban.³⁸ Lehet, hogy előtte nem akart lebukni? Ezt nem tudjuk bizonyítani, akár még valós hipotézisként is elfogadhatjuk. Két dolgot azonban ki kell emelni. Először is 2010-ben bekövetkező haláláig számtalan lehetősége lett volna ezzel az írással elszámolni, az előbb vázolt lehetséges forgatókönyvhöz hasonló magyarázattal előállni, amelyet tudomásom szerint nem tett meg. Másodszor, 1946 decemberében, amikor az 1945 előtti legkisebb „kollaborációnak” tartott gesztusért is „reakciósságot” kiáltott Kristó Nagy, nem 1944 májusában kellett volna meghúzni azt a határt, amely után minden, a nyilvánosságban tett mozzanat egyenlő volt az „árulással”. Talán tisztességebb lett volna, ha nem húz meg semmilyen határt, hiszen az államigazgatásban való munka nem jelentett automatikusan kollaborációt.

A reakcióról — az 1946-os szöveg

Kristó Nagy István második, általam vizsgált dolgozata 1946 decemberében jelent meg a hódmezővásárhelyi *Puszták Népe* című folyóiratban *Mi a reakció?* címmel.³⁹ Az itt leírtak szöges ellentétben állnak a bő két évvel korábban megjelent írásához képest. Azt a fajta erős váltást, amely a két szöveg között fennáll, nem lehet pusztán a megváltozott történelmi helyzettel magyarázni. Ilyen erős ellenségképgyártást semmilyen rendszerváltás nem magyarázhat, kivéve, ha a múltja miatt úgy érezte, „hitet kell tenni” az új rendszer irányába. Ezzel az 1946-os szöveggel Kristó Nagy István meg kívánta jelölni azok körét, akiket „joggal” üldözhet az új rendszer — mindezt az első nagyobb koncepciók per, a Magyar Testvéri Közösség elleni per árnyékában.

Azzal kezdi, hogy a reakció fogalmának — amelyről mindenki beszélt, és mindenki másként értelmezte — lényegét mindenki pontosan értette. Az ország elmaradottsága miatt mindenki a múlt embere, tehát lényegében reakciós — adta meg a választ Kristó Nagy. Ezzel a szellemi manőverrel átvágta a gordiuszi csomót, minden egyes magyar állampolgárt potenciálisan az üldözendők közé sorolt, ezzel legitimálva az ellenük való fellépést. Mindezek után ad egy „pontosabb” meghatározást a reakcióra, amikor is mindenkit a reakciók közé sorolt, akik a politikai fejlődést gátolták, és akik a demokrácia ellen küzdöttek — mint látni fogjuk, ehhez nem sok mindent kellett tenni. Fejlődés alatt a nemrég még általa megvetett demokratikus változásokat értette, mint írta:

„Pár hónap óta sokat haladtunk. Magyarországon végre demokrácia van: a nép uralkodik, a nép akaratának, a nép véleményének kell érvényesülnie. Ez az alapja az egész politikai berendezkedésünknek.”⁴⁰

³⁷ Eszterhás István (1907–2001) író, a Nemzetvédelmi és Propagandaminiszter Hivatal osztályvezetője.

³⁸ ESZTERHÁS 1945. Az *Ország* című politikai hetilap 1944. október 28-ig Széchenyi István-, november 18-a után viszont már Szálasi-idézzettel a címlapon jelent meg.

³⁹ KRISTÓ NAGY 1946.

⁴⁰ KRISTÓ NAGY 1946: 29.

Az ellenségre, tehát a reakciószakra váró sorsra is rögtön kitért:

„Azonban a demokrácia, mely a nép szabadságának legfőbb biztosítója és eszköze, nem jelenthet szabadosságot és nem engedheti azt, hogy a demokrácia ellenségei élvezhessék a teljes szabadságot. A haladás már hosszú évtizedek óta a demokrácia megteremtését követeli. Az egész dolgozó magyar nemzet szintén évtizedek óta ezért a demokráciáért küzd.”⁴¹

Itt már megjelenik a bűnösnek kikiáltottak szabadságának elvétele. Kristó Nagy, miután röviden összegezte, hogy mindenki potenciálisan reakciós, tartalommal is megtöltötte a demokráciaellenesség fogalmát. Hat nagyobb kategóriába sorolta azokat a magatartásformákat, melyek által „gyakorló reakcióssá” válnak az egyes emberek.

Az elsőbe sorolta a régi, feudális szellemben gondolkodókat, akik előjogokat követeltek, vagy csak kihasználták annak előnyeit, akik lenéztek másokat, csak azért, mert szegényebbnek születtek. És ez még akkor is reakcióssá tette őket, ha az osztályharcot helytelenítették is. Mindezek közé sorolta a magyar „úri-osztály” nagy részét, akik ezen felül legtöbbször még fasiszta elveket is vallottak.

Így jutunk el a második kategóriához, a fasiszta módon gondolkodókhoz. Kristó logikai bakugrással jut el a „fasiszta módon gondolkodóktól” az ellenforradalmi rendszer híveiig. Ezzel Kristó Nagy az egész Horthy-korszakot lényegében fasiszta, nemzetiszocialista rendszerként írja le. Szerinte sokan akaratlanul is haladásellenesek voltak, „megzavarta őket a fasiszmus”, még akár ártatlan gondolatokkal is sikerült ebbe a hibába esni. Hamarosan újabb elveket csatolt a „fasiszta gondolkodáshoz”, hiszen megjelenik a nacionalizmus és a hazafiság eszméje is. Mindezek együtt alkotják a fasiszta gondolkodást, amely „korszerűtlen, tudománytalan és embertelen” volta miatt „minden ízében elvetendő”. Ez a megvetés „vonatkozik ez elsősorban a fajtának és nacionalizmusnak, hazafiságnak fasiszta jellegű értelmiségére”. Kristó Nagy végül ad egy összefoglaló jellemzést arról, mit is ért fasiszmus alatt:

„A fasiszta felfogás lényege: 1. A fajta mindennél fontosabb, döntő jelentőségű adottság; 2. Az egyes emberfajták más és más értékűek; 3. Hogy ki-kik melyik fajta-hoz tartozik, azt származása és testalkata dönti el. Mindhárom súlyos tévedés!”⁴²

Kristó Nagy szerint az emberi fajták egyenlők, nem lehet őket értékeléssel egybekötve összehasonlítani, illetve aki a fajt fasiszta módon emlegeti, például zsidó fajról beszél, gyanús, hogy reakciós.

A fasiszmussal rokonnak tartja a harmadik gondolatot a túlzott hazafiságot, hazafiaskodást, sovinizmust. A szerző nem tartja mindegyik sovinizstát fasisztának, de mindegyik haladásellenes szerinte, amelyet gyökerestül ki kell irtani, mert reakciót szül. Abban látja ennek a gondolkodásnak a veszélyét, hogy ha „vezetésre hivatottnak, kiváló népnek tartjuk a magyarságot” nem lesz belőle javítás, góggé válik ez a gondolat, imperializmus és hatalmaskodás lesz

⁴¹ KRISTÓ NAGY 1946: 29.

⁴² KRISTÓ NAGY 1946: 31.

belőle, amely óhatatlanul más népeket elnyom végül. A szomszéd népekkel együtt kell működni, de ellenük „végtelenül sokat vétettünk”, vitás kérdésekben engednünk kell nekik, jobbunkat nyújtani, sok visszautasítást kibírni, mire elismerik őszinte jószándékunkat.

„Senki sem hivatkozhatik tehát arra, hogy a szomszéd népek visszautasítják a mi közeledésünket, hogy ők kezdik az ellenségeskedést, hogy ők bánnak rosszul az ottani magyarsággal stb.”⁴³

Soviniszta, aki becsmérli szomszédainkat, tehát végeredményben reakciós — vonja le a következtetést Kristó Nagy. Itt egy újabb összekapcsolással él a szerző, hiszen a szomszéd népekkel kapcsolatos összes magatartást igaznak fogadott el a Szovjetunióval is. Mindezt azzal magyarázta, hogy mi támadtuk meg őket, és

„csak köszönettel adózhatunk, hogy nem kaptuk meg azt a büntetést, amit kiérdemeltünk.”⁴⁴

Bármilyen sérelem emlegetése a Szovjetunióval kapcsolatban végül reakciós viselkedés. Kristó Nagy a negyedik kategóriába sorolta mindazokat, akik az elnyomottak gazdasági felemelkedése ellen vannak, és mindazokat, akik akár akaratlanul is a gazdasági reform, anyagi jólét elé helyezték a kulturális, szellemi „felszabadítást”, mert azok mind a „kizsákmányolók” érdekeit védik, ezáltal a szabadság ellenségei. Kristó Nagy szerint a felemelkedésnek egyszerre kellett megvalósulnia a művelődés és a jólét tekintetében.

A reakció ötödik kategóriájába sorolta azokat, akik a humánus névben az új, demokratikus rendőrségnek csak a hibáit látták, akik megengedők a múlt bűneinek vizsgálatában, illetve mindazokat, akik szerint lehetett bűnbocsánat az utolsó pillanatos észhez térések esetében.

Az utolsó kategóriába sorolta azokat, akik a nyilvánosság előtt bíralták a rendszert, illetve annak működtetőit. Szerinte ennek módja az, ha előbb az arra illetékeseknél — közigazgatási szerveknél, minisztériumokban, pártközi megbeszéléseken, szakmai összejöveteleken — ejtette meg először a bírálatot. És csak abban az esetben lehetett Kristó Nagy szerint a nyilvánosság felé fordulni, ha ezek után sem változtattak a hibás gyakorlaton. „Természetesen” mindezt úgy, hogy közben az illetékes bűnösségét bizonyítani is kellett. Úgy vélte, akik bíráltak — mert sok volt a nehézség az elmúlt rendszer hibái miatt —, azok aknamunkát végeztek, miközben legtöbb esetben ők voltak a katasztrófa előidézői. Mint láthatjuk, ez már a hivatalos viselők felé figyelmeztetés a helyesnek vélt viselkedést illetően.

Kristó Nagy nem csak az előző rendszerben vezető tisztséget viselőket kiáltotta ki bűnösnek, mert ők

„népbíróság elé kerülnek s általában megkapják, amit érdemelnek.”⁴⁵

⁴³ KRISTÓ NAGY 1946: 32.

⁴⁴ KRISTÓ NAGY 1946: 32.

⁴⁵ KRISTÓ NAGY 1946: 34.

Szerinte mindenki bűnös, aki például hivatalt vállalt a Horthy-korszakban, aki hitt Gömbösnek, aki a MÉP-re szavazott, aki magánbeszélgetésben elismerően bólintott, aki rámosolygott egy német katonára, aki a zsidókat szidta, akik lenézték a parasztot, és még hosszan sorolta a „bűnös” jeleket. A kollektív bűnösséget⁴⁶ ennek ellenére elvetette, az egyéni szembenézést tartotta irányadónak. Ebben az írásban exkuzálta magát, a múltbeli tetteit azzal magyarázta, hogy sokszor meg kellett alkudnia, például jobboldali álarcot felvenni, ha segíteni akart másokon. Ennek ellenére szerinte 1944 májusa után már nincs bocsánat, nincs helyük a magyar közéletben azoknak, akik utána bármilyen köztevékenységet végeztek.⁴⁷ Ez az 1944 augusztusi írását követően igen érdekes megállapítás.

Kristó Nagy bűnbánatra és alázatra szólított mindenkit. Végső konklúziója, hogy szerinte mindenkit reakciónak kell tekinteni, aki nem tesz a demokráciáért, és nem változtatja meg egészben a gondolkodását. A jövőre vonatkozóan annyit írt, hogy mindenképpen szocializmus felé halad az ország, ám hogy az kommunizmus, szociáldemokrácia, szövetkezeti demokrácia lesz-e, vagy más, ekkor még nem látta tisztán.⁴⁸

1946-ban közölt írása alkalmas volt az elnyomás és az erőszak legitimálására. Két évvel korábbi írásával szemben több szempontból is szöges ellentétben álltak az itt megfogalmazottak: míg az a demokrácia minden válfaját elutasította, ez a szocialista demokrácia⁴⁹ eljöveteletét jósolta. A reakcióról írt dolgozat tabusít: a nemzeti gondolatot bűnnek nyilvánította, bírálhatatlanná tette a Szovjetuniót, a környező népeket és a demokratikus rendőrséget. Legitim válasszá emelte az erőszakot azzal, hogy a bírálatot a négy fal közé akarta száműzni, lényegében fel kívánta számolni a nyilvánosságot. A gondolkodás teljes megváltoztatását tűzte ki célul, lényegében az embert és az emberi kapcsolatokat vette támadás alá, hiszen bármilyen viselkedést, gondolatot pillanatok alatt megbélyegzett a reakció „vádjával”. Hamis logikai párosításokkal élt, például a nacionalizmus, a fasizmus és Szovjetunió bírálata közé egyenlőségelet tett. Ezek az írások éppúgy szellemi építőkövei voltak a diktatúra embertelen működésének, mint bármelyik marxista teoretikus műve, nem számít milyen széles körben volt ismert, mennyi emberhez jutott el. Közvetített egyfajta „értelmiségi” magatartást, függetlenül attól, hogy mi volt a megszületésének indítéka, legyen az akár megfelelési kényszer a korábbi írások és tevékenységek miatt.

⁴⁶ A kollektív bűnösség elve szerint egy közösség (társadalmi csoport vagy egy egész nép) minden egyes tagja személy szerint bűnös — pusztán a csoporthoz való tartozása miatt — valamely esemény megtörténtében, függetlenül attól, hogy valóban részt vett-e az adott cselekményben.

⁴⁷ Ezzel a megállapítással nem tudok egyetérteni, ha mindenki így tett volna, megbénul az állam, és a maradék önállóságot is felszámolták volna a megszálló németek.

⁴⁸ 1946 végén ez jobb esetben naiv gondolat, amelyet Kristó Nagy Istvántól kevésbé feltételezhetünk.

⁴⁹ A szocialista demokrácia ebben az esetben csak egy jól hangzó propagandaszólam. Az olyan demokratikus értékek, mint a hatalmi ágak szétválasztása, az ellenzék tiszteletben tartása, a szólásszabadság, az egyesülés szabadsága stb. nem biztosítottak a szocialista demokráciában. Lényege, hogy a döntéseket a párton belül hozzák meg, a párt a demokrácia őre és egyetlen letéteményese.

*Szerkesztői jegyzet — az 1994-es szöveg*⁵⁰

Az 1994-es Kristó Nagy István-szöveg merőben eltér a két korábbtól. Az 1942-es lillafüredi találkozóról készült jegyzőkönyv szerkesztői jegyzete csupán négyoldalas, mégis érdekes dokumentum a maga sajátos világlátásával és „felháborodásával”.⁵¹ A tanulmányban már többször szóba került, hogy Kristó Nagy István a Nemzetvédelmi és Propagandaminiszter Hivatalának volt az előadója, előbb a Gazdaságpolitikai Szolgálaton/Ügyosztályon, majd a Nemzetpolitikai Ügyosztályon. 1942 végén még Bende István alá tartozott, aki a Gazdaságpolitikai Szolgálat vezetője volt a Hivatalban, emellett a Magyar Közösséghez kapcsolható Honszeretet Egyesület vezetője. Mivel Kristó Nagy szerkesztette a Bende irányításával kiadott *Hasznos Könyvtár* sorozatot, valószínűleg ezért került a gyógyszerész végzettségű fiatal a Gazdaságpolitikai Szolgálatba. Kristó Nagy István a lillafüredi találkozóval kapcsolatban leginkább az írókkal tartotta a kapcsolatot, az itt leírtak szerint neki kellett begyűjtenie az írók által javított felszólalások kéziratait egy általa később szerkesztendő kötethez.⁵² A szerkesztői előszavában a legszembevetőbb az a fajta elhatárolódás az egész konferenciától és magától a Hivattól, mintha neki semmiféle szerepe nem lett volna az egészben, és semmiféle információval nem rendelkezett volna akkor. Egy 21 éves embertől nem lehet elvárni a teljesen kiforrott, lényeglátó gondolkodást, azonban a teljes értetlenség és az információhiányára való hivatkozás magyarázata is kétségeket ejthet az olvasóban és az utókorban.

Többeket, Antal Istvánt és „egypár katonát” azzal vádolt, hogy — szemben például Kállay Miklós miniszterelnökkel — az írókat a háborús ideológia támogatására akarták felhasználni, ezt az állítást azonban semmilyen érveléssel nem támasztja alá. Az írói felszólalásokban erős csúsztatásokkal élt, például Márai Sándor beszédével kapcsolatban — akinek „természetesen” nem maradt meg a hozzászólása Kristó Nagy szerint —, tudniillik Márai szövege megjelent 1943-ban nyomtatásban is.⁵³ Molnár Sándorra, a Nemzetpolitikai Szolgálat akkori vezetőjére Kristó Nagy szerint azért nem lehetett egyedül rábízni a szervezést, mert baloldali és párizsi kapcsolatai miatt nem bíztak meg benne eléggé. Molnár Sándor Párizsban a kormányzat megbízásából szervezte meg az ottani magyar munkásokat, megelőzendő, hogy a kommunisták tegyék meg ezt.⁵⁴ Emellett már 1939-től kezdve, már Kovrig Béla⁵⁵ előtt a miniszterelnökség nemzetvédelmi osztályán dolgozott. Ha valakiben megbíztak, az Molnár Sándor volt. Természetesen — a Kristó Nagy István mellett a lillafüredi emlékezetet döntően meghatározó — Molnárnak 1979-es haláláig bőven volt ideje kialakítani magáról a baloldali, népi írókon „nevelkedett” személy alakját, amely ebben a formában egyszerűen nem volt igaz.

⁵⁰ KRISTÓ NAGY 1994.

⁵¹ Felháborodását az váltotta ki, hogy a lillafüredi találkozóra nem kaptak meghívást egyes baloldali írók — 50 év távlatából, egykori szervezőként.

⁵² KRISTÓ NAGY 1994: 7.

⁵³ MÁRAI 1943: 113–142.

⁵⁴ Ezt a munkát örökíti meg a Molnár Sándor által írt visszaemlékezés: MOLNÁR 1932.

⁵⁵ Kovrig Béla (1900–1962) szociológus, egyetemi tanár, politikus. A magyar katolikus politikai mozgalmak egyik vezéralakja az 1930-as, 1940-es években, a Miniszterelnökség Társadalompolitikai Osztályának, majd annak átszervezése után a Nemzetpolitikai Osztálynak vezetője 1939 és 1941 között. A második világháborút követően egy ideig minisztériumokban vállalt munkát, 1948-ban az Egyesült Államokba emigrált.

Összegzés

Kristó Nagy István általam választott három írása mind más, különböző történelmi helyzetben jelent meg, a szerző azonban mindannyiszor maximálisan alkalmazkodott a korszakhoz, az elvártnak hitt gondolatokat maximális erővel közvetítette. Az 1944-es és az 1946-os írásai alkalmasak voltak az erőszak eszmei megalapozásának, szellemi munícióval szolgáltak ahhoz. Az ifjúságról szóló szöveg sok szempontból elnagyolt és teoretikus, a reakcióról megjelent írás lényegesen kiforrottabb volt, az egész társadalmat célozta és vádolta. Az 1994-ben megjelent előszó a történelmi emlékezet meghamisítására tett kísérlet, melynek máig ható következményei vannak.

Szakirodalom

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (ÁBTL)

4.1. A-705

SZAKIRODALOM

AJTAY József

1936 *A Dunamedence és Magyarország sorsközössége*. Budapest: Magyar Nemzeti Szövetség.

ALBRECHT I. Károly

1943 *A GPU titkaiból*. Nemzeti Könyvtár 79–80. Budapest: Stádium.

ASZTALOS Miklós

1940 *Vidám történetek Mátyás királyról*. Nemzeti Könyvtár 13. Budapest: Stádium.

BAJCSY-ZSILINSZKY Endre

2008 *Helyünk és sorsunk Európában*. Budapest: Kairosz.

ESZTERHÁS István

1945 Uriemberek vagyunk. *Az Ország* 3/4, 11–14.

KANYAR József, dr.

1944 A magyar kultúrpolitika (Györffy István). In MARKÓ Árpád: *Elfelejtett magyar hadvezérek*. Nemzeti Könyvtár 143–144. Budapest: Stádium, 121–128.

KERECSENY János

1941 *A vörös 140 millió... A bécsi nagy kaland*. Nemzeti Könyvtár 57. Budapest: Nemzeti Könyvtár.

KEREKESHÁZY József

1943 A trianoni béketárgyalások magyar szemmel. In SINCLAIR, Upton: *Letűnt világ*. Nemzeti Könyvtár 95. Budapest: Stádium, 59–64.

KRAFT, Maria

- 1944 *A bolsevisták karmaiban. Egy német asszony szenvedései a Szovjetunióban.* Nemzeti Könyvtár 140. Budapest: Stádium.

KRISTÓ NAGY István

- 1944 Mit várhatunk a mai magyar ifjúságtól? In IGNÁCZ Rózsa: *Hivatalnok Berta.* Nemzeti Könyvtár 147. Budapest: Stádium, 51–61.
1946 Mi a reakció? *Puszták Népe*, 1/1, 29–36.

KRISTÓ NAGY István (szerk.)

- 1994 *A lillafüredi írói értekezlet (1942. november).* Budapest.

Magyarország tiszti cím- és névtára, 1944.

MÁRAI Sándor

- 1943 *Röpirat a nemzetnevelés ügyében.* Budapest: Révai.

M. Kiss Sándor — VITÁNYI Iván

- 1983 *A magyar diákok szabadságfrontja.* Budapest: Az Antifasiszta Ifjúsági Emlékmű Szervezőbizottsága.

MOLNÁR Sándor

- 1932 *Magyar sors francia földön.* Párizs: Párizsi Magyar Akadémia.

NAGY Méda

- 1941 *Régi magyar asszonyok.* Nemzeti Könyvtár 45. Budapest: Stádium.

PÉTER Ernő

- 1944 A népfőiskola jövője. In Kádár Lajos: *Lidércsziget.* Nemzeti Könyvtár 137–138. Budapest: Stádium, 119–127.

SIMÁNDI Béla

- 1943 Néhány szó a népművelésről. In MERÉK Antal: *Gyere velem András.* Nemzeti Könyvtár 106. Budapest: Stádium, 59–64.

SZŐNYEI Tamás

- 2012 *Titkos írás I–II.* Budapest: Noran Könyvesház.

TABAJDI Gábor — UNGVÁRY Krisztián

- 2008 *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990.* Budapest: Corvina.

TAMÁSI Áron

- 1944 *A legényfa kivirágzik. Elbeszélések.* Nemzeti Könyvtár 155. Budapest: Stádium.

VÁRI Árpád

- 2024 *Nemzetvédelem és Lillafüred a második világháború alatt — és azt követően. Az 1942-es lillafüredi konferencia és a nemzetvédelem kapcsolata.* PhD disszertáció, Budapest.

WASS Albert

- 1943 *Egyedül, a világ ellen.* Nemzeti Könyvtár 88. Budapest: Stádium.

Abstract

In this study, I analyse and compare three texts written by István Kristó Nagy, each produced under a different political regime. Kristó Nagy, who held a government position during the Second World War, published an analysis of Hungarian youth in August 1944. Two years later, he authored a work addressing the concept of “reaction,” which stands in marked contrast to his earlier publication. His final work, produced after decades of involvement with state security, published following the collapse of the communist regime. These three texts provide valuable insight into the author’s career and his relationship with the politics of each period.

Az erőszak aspektusai a Munkára, Harcra Kész mozgalom propagandájában — Különös tekintettel a mozgalmat népszerűsítő módszerekre 1948–1951 között

Jakab Péter

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar — doktorandusz

Puskás Múzeum — tárlatvezető

Bevezetés

Tanulmányomban a Munkára, Harcra Kész (MHK) mozgalom propagandáját mutatom be, különös tekintettel a népszerűsítésben lévő erőszak különböző aspektusaira. A propaganda elsődleges célja a fiatal generációk mellett az üzemi és paraszti társadalom tömegsportba, így a mozgalomba való csatlakozása volt.

Dolgozatomban az írásos propagandát tárgyalom a *Népsport* forrásain, valamint további folyóiratokon keresztül vizsgálva az erőszak különböző formáit. Hazánkban a *Népsport* az egyik legkedveltebb újságnak számított. Legnagyobb előnye, hogy anyagilag is könnyen beszerezhető, nyelvezete könnyű volt, így a szöveg megértése sem igényelt különösebb műveltséget vagy képességet az olvasáson kívül. A mindenkori politikai vezetők ezt a lehetőséget felismerve hangoztatták és propagálták saját ideológiájuk felsőbbrendűségét. Dolgozatomban ezek mellett kiemelt figyelemmel tárgyalom az Országos Sport Hivatal (OSH) által meghirdetett Sportakadémia szemináriumait. Ezen előadásorozatok elsődleges célja a MHK mozgalom propagálásán túl — a marxista sportfelfogásban — az új sportvezetői réteg kiképzése, valamint a már sportszervezőként tevékenykedők átképzése. A hat előadó között különböző foglalkozású személyek különböző témákon, de ugyanolyan perspektíván keresztül mesélték el adott témájukat, és igyekeztek megszólítani a hallgatóságot. Ez amiatt volt fontos, mivel az előző politikai berendezkedésben a sportélet körül tevékenykedőket részben vagy teljesen mellőzni kezdték, sokukat ellentétes ideológiai meggyőződésükből pedig szándékosan nem foglalkoztatták a magyar sport vezetői. Ebben az agitációs módszerben jelen volt az írásos eszköz is, mivel 1949 tavaszától füzet formában ezeket kiadták, továbbá a személyes agitáció is, mivel ezeket az előadásokat hallgatóság számára tartották.

A Munkára, Harcra Kész mozgalom és a tömegsport meghatározása

A Munkára, Harcra Kész (MHK) mozgalom a Szovjetunióban létrehozott *Gotov k trudu i oborone SSSR (GTO)*¹ testnevelés- és tömegsportmozgalom magyarországi megfelelője volt. A kommunista párt törekvése a tömegszervezeteken (gyárak, üzemek) és iskolákon keresztül a tömegsport létrehozása volt, amely ilyen módon az új „szocialista embertípus” megteremtését kívánta elősegíteni. A kommunista sportfilozófia fő hitvallását jelentette a tömegek testnevelő és sportfoglalkoztatottsága, a testedzés minél nagyobb létszámú végzése.

A tömegsport ilyenfajta megalakulásának feltétele volt a kommunista szovjet testnevelés megteremtése is. A cári Oroszország kollektív felszámolása után a politikai, gazdasági és társadalmi életben eszközölt erőszakos érdekérvényesítés után miképp az oktatásban, úgy a testnevelésben és a sportolásban is távlatokat hirdettek. A szovjet testnevelés leendő feladatai a III. Oroszországi Komszomol kongresszusán (1920. október 2–10.) kerültek napirendre. Az októberi gyűlésen Lenin hangsúlyozta a testnevelés fontosságát és annak kiemelkedő szerepét a szovjet embertípus megformálásában. Felszólalásában kardinálisnak tartotta a felnövekvő ifjúság kommunista ideológiai szerinti testi nevelését, mely ilyen módon a kommunista társadalom kialakulásában is hasznos szerepet fog betölteni.² Lenin halála előtt egy évvel, 1923 júniusában jutott tettelegesséig az általa vázolt testnevelési törekvés: megalakult az ország Legfelsőbb Testnevelési Tanácsa, melyet a további járásokban és megszállt köztársaságokban is megszerveztek, ezzel ellátva a hatalmas ország testnevelési feladatait. 1925-ben az Oroszországi Bolsevik Párt Központi Bizottságának határozatára hivatkozva újabb irányokat jelöltek ki:

„A testnevelést nemcsak úgy kell tekinteni, mint testnevelés és edzési lehetőséget, vagy mint a fiatalság kulturális, gazdasági és katonai képzéseinek egyik oldalát (lövészet stb.), hanem mint a tömegnevelés egyik eszközét. [...] A testnevelés az általános politikai, kulturális nevelés egyik elvészhatatlan alkotórésze.”³

A testnevelésre így módon tehát nemcsak mint egészségmegőrzési módszerre számítottak, hanem sokkal magasabb feladatot szántak neki, elsősorban a tömegnevelés egyik eszközeként kívánták hasznosítani.

A Szovjetunió tömegsportmozgalmának gyakorlati ötlete 1931-ben a KOMSZOMOL (Össz-szövetségi Lenini Kommunista Ifjúsági Szövetség), a Szovjetunió Kommunista Párt ifjúsági tagozatának a kezdeményezése volt. Az új testnevelési program (GTO) 1931. március 11-én került megszervezése, ezzel létrejött „A Munkára és a Szovjethaza Védelmére Kész” össz-szövetségi testnevelési rendszer. A GTO rendszerét A Szu. Népbiztosi Tanácsának 1955. számú rendelete 1939. november 26-án újabb intézkedésekkel egészítette ki: a testnevelésnek át kell vennie a GTO testnevelési rendszerét, ezeket a szövetséges köztársaságoknak is alkalmazniuk kell 1940. január 1-től.⁴ Az 1940-es évek elején a nemzetközi helyzet alakulására

¹ A Munkára és Szovjetunió Védelmére Kész.

² ENDRŐDI 1951: 53.

³ ENDRŐDI 1951: 55.

⁴ RIORDAN 1977: 128–129.

reagálva ugyanekkor vezették be a mozgalomba a katonai kiképzés alapvető elemeit is: kúszást, katonai menetelést, gránáthajtást, fa- és kötélmászást, lőszeresdoboz-cipelést, és különböző közelharci stílusokat is oktatni kezdtek.⁵

Az MHK propagandájának ismertetése előtt indokoltnak tartom a tömegsport fogalmát tisztázni. Az magyar értelmező kéziszótárra hivatkozva a tömegsport

„Nagy tömegektől űzött vagy nagy tömegek körében népszerű sportág”

jelentéssel bír.⁶ A napjainkban hivatalos definíción túl az 1958 novemberében a Magyar Testnevelési és Sport Tanács Tömegsport Bizottsága vitaülésén a tömegsport kérdéséről is állást foglaltak:

„A tömegsport olyan társadalmi és egyben egyéni tevékenység, melyen az összlakosság minél nagyobb létszámának tudatos (önkéntes) tényleges és rendszeres testedzését, illetve sportolást értjük.”⁷

A tömegsport jelentésének kérdését Hepp Ferenc számtalan megjegyzéssel, gondolattal és kiegészítéssel ellátta. Meglátása szerint a megfogalmazott definíció túlságosan komplex, sokrétű tevékenységet foglal magában. A bizottság megállapítása szerint tehát minél nagyobb létszámú, tudatos és önkéntes rendszeres sportolást értettek tömegsport alatt. Értelmezésüket levezetve a „tömeg” szó elsősorban a mennyiségre, szó szerinti jelentésére utal, a „sport” szó alatt pedig a rendszeres testedzést értették. A megfogalmazáshoz Hepp hozzáfűzte, hogy ebben az értelemben a tömegsport részét képezi a 10 perces otthoni torna, vadászat, horgászat, túrázás is, mivel nincsen megszabva a sportolás módja vagy formája, egyetlen kikötésük, hogy nagy számban, önkéntesen és rendszeresen történjen mindez.⁸ Hepp közlésében kiemelendő a definíció magyarázatakor a „tudatosság” és az „önkéntesség” szavak jelentése. Megállapításában úgy látja, hogy sokan nem a mozgás értékeinek felismerésen alapuló meggyőződéséből, hanem szórakozás gyanánt vagy élménykeresésből adódóan, mozgásigényük kielégítésének céljából kapcsolódnak be a tömegsport valamilyen formájába.⁹ A tömegsport jelentésének megértésére az élsport is tárgyalásra került, mely két kategória között a fő különbséget a teljesítmény mértékében látták. Az élsport fő célkitűzése a minél nagyobb teljesítmény elérése, a versenyzőnek sok esetben a saját teljesítőképességét kell felülmúlnia, sportolásának célja elsősorban nem az egészség megőrzése, hanem testének maximális felhasználásával az elsőség megszerzése. A folyóirat ugyanakkor nem említi, de az ilyen fajta teljesítményre elsősorban a profi élsportolók életvitele és edzésük rutinja tesz alkalmassá. Az élsportot a kommunista ideológia — túl azon, hogy nevelési eszközként használták — a sportélet átalakítására is fel kívánták használni, mivel úgy vélekedtek, hogy az csak a tömegsportból fejlődhet ki.

⁵ ENDRÓDI 1951: 60.

⁶ *A magyar nyelv értelmező szótára*. Online: <https://mek.oszk.hu/adatbazis/magyar-nyelv-ertelmezo-szotara/kereses.php?kereses=t%C3%B6megsport> (Utolsó megtekintés: 2024. szeptember 15.)

⁷ HEPP 1959: 3.

⁸ HEPP 1959: 3.

⁹ HEPP 1959: 3.

A tömegsportmozgalmak történeti ismertetése előtt indokoltnak tartom megemlékezni a marxista ideológia testnevelésről és sportról alkotott elképzeléséről, meghatározásairól. A téma sajátossága, hogy külön tanulmány formájában sem Engels, sem Marx nem foglalkozott a testkultúra sajátos tudományelméleti és ideológiai problémáival, helyette inkább holisztikusan mutattak rá az osztályharc leküzdésére, melyre úgy hivatkoztak, hogy az ellentétek felszámolása viszi közelebb az emberiséget ahhoz, hogy testi és szellemi képességeit, valamint erejét sokoldalúan kibontakoztassa.¹⁰ Ebből a gondolatból kiindulva tehát munkás kultúr- és sportszervezetek elsősorban ott alakultak, ahol a marxizmus ideálja befolyásolni tudta a munkásosztály jelentős részét.¹¹

Az erőszak aspektusai a mozgalom népszerűsítésének egyes eszközeiben

A mozgalom propagálásának egyik legismertebb módja az újság volt. A *Nemzeti Sportot* (a korszakban *Népsport*), valamint további sportolással és testneveléssel foglalkozó folyóiratot ismertetek. A sportsajtó által nyújtott hirdetési lehetőségeket a mindenkori politikai kormányok, vállalkozók és pártok kihasználták (sport)programjainak továbbadására, eredmények közreadására és általuk fontosnak tartott hírek közlésére. Az újság előnye, hogy sokak számára elérhető, nyelvezete könnyű, a szöveg megértése nem igényelt különösebb kvalifikációt vagy műveltséget. Hozzáférhetősége miatt széles körben forgatták, így a propaganda terjesztésének szempontjából kedvező lehetőségeket nyújtott a mindenkori politikai vezetésnek. A sportújság adottságát az 1945 után fokozatosan teret nyerő, majd a korlátlan hatalmat megszerző magyarországi kommunisták sem hanyagolták el.

Az 1945 áprilisában újraindult sportújság, immáron *Nép Sport* címmel kellően felvázolta, és egyúttal utalt az új esztendőkre értékrendjére és azok mentalitására. A *Nép Sport* 1945. április végén már az 1919. május elsején rendezett felvonulásra emlékezett, heterogén szerkesztőbizottsága miatt ugyanakkor a szöveg semleges volt a marxista szófordulatoktól és fogalmazási elemektől.¹² A hivatkozott szám vezércikkében a Munkás Testedző Egyesület mint szervező teljesen elvonatkoztatott a rendezvényen az *Internacionálé* meghallgatásán kívül a kommunista ideológia hangoztatásától vagy erőteljes propagálásától.¹³ Az MKP hivatalos értesítőjében azonban Hidas Ferenc¹⁴ már sokkal jobban kiemelte a rendezvény politikai jelentőségét megnyitó beszédében:

¹⁰ KUN 1975: 16.

¹¹ KUN 1975: 17.

¹² A *Népsport* akkori szerkesztőbizottsága Barcs Sándor (a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt alelnöke, 1947-től a Magyar Távirati Iroda igazgatója 1980-ig), Gallowich Tibor (labdarúgó, későbbi magyar labdarúgó-szövetségi kapitány és a *Népsport* szerkesztője), Hidas Ferenc (az MKP Sportosztályának vezetője), Solti Lajos (a *Népszava* szerkesztője).

¹³ *Népsport* 1945: 1/3, 3.

¹⁴ Hidas Ferenc (Budapest, 1903. április 5. — Budapest, 1984. május 25.). Újságíró, 1945–1948 között az MKP sportvezetőjeként beavasztották a Legfelső Ötös Sporttanácsba. Nagy része volt az MKP sportprogramjának a kidolgozásában. 1947–1949 között a *Népsport* főszerkesztője. 1956-ban megkapta a Sportérdemérem arany fokozatát.

„Röviden vázolta a fasizmus pusztításait a sportéletben, majd rámutatott a munkás sport óriási nemzetnevelő lehetőségeire a mindent átalakító tömegsportra.”¹⁵

Hidas Ferenc felszólalásában már 1945 májusában új távlatokat mutatott a korabeli szimpatizánsoknak. A hivatkozott újságban a szövegkörnyezetből okulva az erőszak mint ellenpélda és egyfajta pejoratív jelző jelenik meg. A munkáspártok és a sportolók által ígért tömegsport, mely „nemzetnevelő lehetőségként” egyfajta célként jelent meg az olvasó előtt, egyúttal megoldást is kívánt adni az 1945 előtti magyar sportéletben okozott „pusztításokra”. 1948-ban a magyar sportéletben már aktívan tevékenykedő Hegyi Gyula¹⁶ sportállamtitkár megfogalmazása szerint a két munkáspárt fúziója, valamint a Népfront politikai tömörülés és annak megerősödése adott biztosítékot arra, hogy a sport segítségével neveljék ki az új embertípust, amely élettel tölti meg a magasabb rendű társadalmi életformát.¹⁷ Ezt a felsőbbrendűséget a kommunista politikusok elsősorban a már korábban hivatkozott GTO mintájára létrehozott MHK-ban látták megvalósíthatónak, mely a testnevelésen keresztül a munkára és a harcra is kész generációkat fogja felnevelni. A sportmozgalom megnyitó ünnepségén a társadalmi osztályon alapuló felsőbbrendűség célját és szükségességét Marosán György is kiemelte.¹⁸

A széles körben elérhető *Népsport* mellett valamivel szakmaibb hangvételű és mélyrehatóbb témákkal foglalkozó folyóiratok is kiemelt figyelemmel sürgették a tömegsport szükségességét és a szovjet mintára alkotott MHK jelentőségét. A *Testkultúra* című folyóirat, ellentétben a *Népsport* számaival, fogalmazásában és tematikájában is egy más célközönséget kívánt megszólítani. Míg a sportújságban főleg újságírók írták a cikkeket, addig a hivatkozott folyóiratban íróként nagy számban előfordultak korabeli sportszervezők, testnevelő és egyetemi tanárok, néhány közlés erejéig pedig kommunista politikusok is. Külön kutatást érdemelne az egyes folyóiratszámok szövegeinek elemzése, ugyanakkor az általam használt forrásokból kiindulva — hasonlóan a sportorgánumokhoz — az erőszak és az 1945 előtti politikai közélet, valamint sportpolitika erőteljes párhuzamként jelenik meg.

A *Népsport* elsődleges feladata és célja az MHK népszerűsítése és az olvasóinak az ideológiához igazodó nyelvezeten keresztüli meggyőzése volt. A tömegsportprogram indulása előtt az újság elsősorban az ideológiai, elméleti és gyakorlati jellegét igyekezett elmélyíteni és ismertetni az olvasóközönségével. A mozgalom elindulása után az újság átvette az MHK első számú ismertetési és közlési szerepét, mindamellett indulása előtt és után is a mozgalom gyakorlati bemutatásán túl a sportújság kényesen figyelt arra, hogy az új tömegsportmozgalom és a marxista ideológia szorosan összekapcsolódjék.¹⁹ A korszak propagandaplatformjainak sajátossága volt, hogy az erőszakra elsősorban nem mint fizikai konfrontációként, hanem pszichés, morális „fegyverként” hivatkozták. A forrásokból kiindulva közös hivatkozási pontként tekin-

¹⁵ *Szabad Nép* 1945: 3/32, 5.

¹⁶ Hegyi Gyula (Budapest, 1897. október 11. — Budapest, 1978. december 8.) kommunista sportvezető, az Országos Testnevelési és Sporthivatal államtitkára, a Magyar Olimpiai Bizottság elnöke.

¹⁷ *Népsport* 1948a: 4/31, 3.

¹⁸ *Népsport* 1949b: 5/67, 1.

¹⁹ „A sportjelvénytípus próbának nem az a célja, hogy a dolgozók figyelmét elvonja a politikától és a mindennapi kérdésektől, hanem ellenkezőleg: akik még nem jöttek rá, azok ezen a sportmozgalmon keresztül jöjjenek rá arra, hogy a népi demokrácia az, amely a sporttal is a dolgozók egészségét, lelki és testi frissességét, munkakészségét akarja fejleszteni.” *Népsport* 1949a: 5/19, 3.

tenek az erőszakra mint az ideológiai önigazolás egyik formájára. A források tükrében a tömegsportot és az MHK szorgalmazását és méltatását a szerzők „megoldásként” hivatkozzák a nyugati kultúra „kapitalista dekadenciájával” szemben. A hidegháborúra jellemző nyugat-szovjet szembenállás ilyen módon a magyar sportéletben is megmutatkozott. Paradox módon a szovjet béke elképzelések megvalósítását a harcban és a küzdelemben látták megoldásként, melyben a mindenkori sportoló ifjúságnak oroszánrészt tulajdonítottak. Bartos Géza egy évvel az MHK hivatalos indulása előtt úgy látta, hogy a nyugati világgal szembeni harcban

„a sportoló ifjúság egybeforrt szellemével és edzett vasizmával fogják kiharcolni a népek békéjét és szabadságát”.²⁰

Jóllehet az MHK indulása után, de a sportoló ifjúságot Münnich Ferenc budapesti rendőr-főkapitány is megszólította. Írásának hangvételét címével is jelezte, a hazai sportfeladatok ellátását a szoros bajtársiasságban, a népi demokrácia védelmének fokozásában és az ellenség gyűlöletében látta.²¹

A nyomtatott sajtókon túl az Országos Sport Hivatal (OSH) által rendezett sportakadémiai előadásokat is ismertetem.²² A már tárgyalt nyomtatott propagandán túl a személyes előadásokon keresztül igyekezett az állampárt a sportról való elképzeléseit keresztülvinni, valamint további támogatókra találni. Szemináriumi sorozatukat azzal indokolták, hogy a meglévő feladatokat a magyar sport körül új alapokra kell helyezni, melynek következményeként megvalósíthatóvá válhat a tömegsport és az új testnevelési politika kidolgozása.²³ A sporthivatalnak a magyar sportélet kérdéseinek megvitatásán túl az előadásokon célja volt a meglévő, valamint a következő sportvezetői garnitúra át- és kiképzése. Az előadások 1948. decemberétől 1949. február 24-ig tartottak, melyeknek a Testnevelési Főiskola díszterme adott otthont. Ebben a magyar sport fejlődéséről, a sport társadalmi szerepéről, az olimpiai és nemzetközi versenyek helyzetéről beszéltek a felszólalók.

A Sportakadémia előadásai

1948 decemberétől 1949 februárjáig összesen hat sportszervező és testnevelő tanár tartott előadást a korabeli magyar sport teendőiről és jövőbeni feladatairól.

Az 1948 decemberében meghirdetett szakmai továbbképzésről szóló rész dolgozatom egyik kulcsfejezete. A meghirdetett továbbképzés során elsősorban olyan sportvezetőket és érdeklődőket vártak, akik az előző politikai rendszerben ideológiájuk miatt háttérbe kerültek, de a Tanácsköztársaságban vagy a megtúrt munkássportcsapatok (például Vasas) egyikében még a két világháború között tevékenykedtek.

1948. december 9-től indított sportvezetőképző szemináriumok sorozatát egészen 1949. február 17-ig megrendezték a Testnevelési Főiskola dísztermében. A szakmai továbbképző

²⁰ BARTOS 1948: 10.

²¹ MÜNNICH 1949: 3–4.

²² Az Országos Sport Hivatal 1948-ban alakult meg a kiépülő kommunista diktatúra sportcsúcsszervezeteként.

²³ *Népsport* 1948a: 4/232, 1.

esemény az MDP propaganda- és sportosztálya, az Országos Sport Hivatal, illetve a Testnevelési Főiskola hármának szervezésében zajlott le. A sportakadémia elsődleges célközönsége a már meglévő sportvezetők, továbbá a szakmára fogékony személyek voltak, főleg olyanok, akik addig nem részesültek mély sporttörténelmi oktatásban. Kiemelendő, hogy az MKP már korábban szorgalmazta a TF hallgatói társadalmának a kiszélesítését — több vidéki és munkáscsaládból származó fiatalot vegyenek fel —, ezt az 1947-ben közzétett sportprogramjukban kiemelt helyen közölték.²⁴ A budapesti szemináriumok után az előadók a széles körű elérhetőség érdekében vidékre is meghirdették az előadásokat 1949 tavaszától — Győr, Szeged, Debrecen, Pécs, Diósgyőr —, ezzel sem elhanyagolva a vidéki propagandát és agitációt.

A szemináriumok során hat előadó hat különböző témában adott elő a kommunista párt és a marxista sporttörténet felfogásáról.²⁵ Az elhangzottakból 1949 tavaszán, még az 1949. április 5-én tartott MHK megnyitó előtt A5-ös méretű füzetek formájában is közreadták az előadások szövegeit, ezzel is igyekezve minél szélesebb körbe eljuttatni az előadásokon elmondottakat. A szövegek könnyen értelmezhetők, olvashatóságukból kikövetkeztethető az írások elsődleges célközönsége. Az összes elhangzott előadás részletes ismertetésétől eltekintek, helyette az egyes előadásokból a dolgozat szempontjából jelentősebb sorokat emelek ki, valamint az előadásokban tartalmilag közös részeket ismertetem.

A referátumokban közös elem az osztályharc tárgyalása. Egyetértettek abban, hogy a sport és a társadalom kialakulása és fejlődése egybeesik a történelem formálódásával, ezért van az, hogy az osztálytársadalmak története visszatükrözi egyben az emberiség sporttörténetét is. A marxista történetiszemlélet a sportot az „osztálykultúra termékének” tekinti, hasonlóan a különböző művészetekhez és a további kulturális megnyilvánulásokhoz.²⁶ Értelmezésükben az osztályharc nemcsak a gazdaság, hanem a sport terén is párhuzamosan zajlott, ilyen módon a korok gazdasági alakulása kölcsönhatásban volt a kulturális tényezők fejlődésével, így a sportra is kifejtette hatását. Ujhelyi József sorait idézve — aktualizálva a kor politikai viszonyaira — kivétel nélkül egyetértettek, hogy

„a sportban ugyanolyan élesen folyik a harc a reakció és a haladás, a demokrácia és az imperializmus erői között, mint a politikai vagy a gazdasági élet területén.”²⁷

Hidas Ferenc, az MKP sportosztályának vezetője előadásában az ókorig vezette vissza a sport és politika viszonyát, melyben úgy látta, hogy a korabeli uralkodók Perzsiában, Egyiptomban, Görögországban vagy Rómában a sportot elsősorban saját politikájuk érvényesítésére, valamint az ifjúság katonai nevelésére alkalmazták. Tanulságos írásában olvasható, hogy miként alkalmazza az ókori társadalmi rétegekre a saját korának és ideológiájának megfelelő szocioló-

²⁴ MNL OL M-KS-274 f. 3. cs. 119. ő. e. A sportosztály javaslatai az MKP sportprogramjára. 1947. november 13.

²⁵ Az előadásokat az alábbi napokon tartották: 1948. december 9. Hidas Ferenc (MKP sportosztály vezetője): *A magyar sport fejlődése*; 1948. december 23. Kovács Géza (rendőr százados): *A sport társadalmi szerepe*; 1949. január 27. Kovács Ferenc (OSH technikai főosztályának vezetője): *A sport a népi demokrácia védelmének szolgálatában*; 1949. február 3. Nemessuri Mihály (TF egyetemi tanársegéd): *A Szovjetunió sportja*; 1949. február 10. Ujhelyi József (Az OSH sajtó- és propagandaosztályának vezetője): *Népi demokrácia és sport*; 1949. február 17. Keresztes Tibor (Az OSH nevelési osztályának vezetője): *Munkára, harcra kész!*

²⁶ UJHELYI 1949: 4–5; HIDAS 1949: 3.

²⁷ UJHELYI 1949: 3–4.

giai kifejezéseket, sőt két, különböző jelentésű fogalom szándékos összemosása sem állt távol egyik előadótól sem. Hidas úgy látta, hogy az ókori Rómában a mindenkori uralkodó a

„lejátszódó sporteseményeket felhasználta arra, hogy éhező proletariátusának figyelmét a sport révén elvonja a mindennapi kenyérgondoktól.”²⁸

Előadásában később arra a megállapításra jutott, hogy a középkori lovagok kiképzésük révén olyan emberek voltak, akik a tudományban való jártasságukat az uralkodó rend szolgálatába állították, haditudományukkal pedig az uralkodó rendet védték.²⁹ Az ókori történelem marxista narratívában való előadása amiatt volt indokolt, mivel ilyen módon is igyekeztek rámutatni az akkori társadalmi ellentétekre, valamint az uralkodó és a nép viszonyára, ezzel is igazolva ideológiájuk lényegét és annak szükségességét. Az ókori példákig való visszacsatolás esetükben azért volt fontos, mert ezzel igazolni akarták eszméjüket, hogy több ezer évvel korábban a politikai vezetők saját hatalmi tőkéjük megszilárdítására használták fel a sportot.

Az élsportról úgy vélekedtek, hogy a jövőben csak a népi tömegsportmozgalomból nőhet ki, mivel a tömegsport kiszélesítése lehetőséget biztosít minden sportolónak, tulajdonképpen esélyegyenlőséget kínál a társadalom jelentős részének. A sport kiszélesítése az ideológiából adódóan kizárólag a munkásosztályt foglalta magába, ezeknél egzisztenciálisan jobb helyzetben lévőkkel („burzsoáziával”) a továbbiakban hitvallásukból kifolyólag nem kívántak foglalkozni; ahol csak tudták, akadályozták és ellehetetlenítették az ilyen sportolókat, csapatokat.

Kollektíven értelmezve a szövegek mondanivalóját, az a kérdés fogalmazódhat meg, miként járult hozzá a sport a „népi demokrácia védelméhez?” Az előadások és az egész mozgalom kontextusából értelmezhető, hogy a sporttal mint a béke egyik „eszközével” csak akkor tudnak hatékonyan dolgozni, ha erős, sportban edzett fiatalsággal rendelkeznek. Ennek értelmében a sportolás és/vagy a testnevelés nem az egészség megőrzése szempontjából elsődleges, hanem maga az ideológia kívánja meg, hogy az állampolgárok „munkára, harcra készek” legyenek, ezáltal eleget tegyenek az utópisztikus kommunista ideológia törekvéseinek.

A testnevelésnek és a sportnak az ideológia szolgálatába állítása nem volt idegen a huszadik századi politikai rendszerek életében, mindegyik kiemelt módon foglalkozott a sporttal. Az általam tárgyalt kommunista ideológia mellett az amerikai demokrácia, a német náciizmus vagy az olasz fasizmus is kiemelt figyelemmel kezelte a sport ügyét. A sportban a tömeg és a közösség összetartozását látták, továbbá egy számukra igen kedvező politikai platformot, melynek becsatornázásán keresztül befolyásolhatták és felügyelhették a sportoló tömegeket. Visszacsatolva a sport kommunista értelmezéséhez, nem tartom indokoltnak részletesebben kifejteni, hogy az említett politikai mozgalmak a sportot mint fizikai tevékenységet nem önmagáért tartották fontosnak, mi több az egyén egészsége vagy testi fejlődése sem volt elsődleges számukra. Magyarország esetében az MHK elindításakor Marosán György beszédében erről az összefüggésről értekezett.³⁰

²⁸ HIDAS 1949: 3.

²⁹ HIDAS 1949: 4.

³⁰ „A szocializmus szabad embert akar, akiben minden jó és szép emberi tulajdonság kifejlődik, és aki a gyárban a munkapad mellett, szántóföldeken a traktor mellett, az iskolában, az egyetemen a tanulás mellett növeli, fokozza önállóságát, emberi önértékét és a magasabb életformára való igényét.” ENDRÓDI 1949: 5.

Az előadások egyik legfontosabb és nélkülözhetetlen eleme a Horthy-korszak sportpolitikájáról való megemlékezés. Előadásaik e részében az ideológiájukból adódóan ellentétes hangvétellel és pejoratív szóhasználattal, valamint megfogalmazással írnak a korszak sportpolitikájáról. A mindenkor marxista sporttörténetírásból kiindulva ennek a korszaknak a legnagyobb hibája a népesség sporthoz való hozzáférhetősége volt oly módon, hogy meglátásaik szerint a korabeli sportvezetőség nem biztosított elég sportolási lehetőséget a szegényebb, de főleg a munkás rétegek számára. A felszólalók előadásaikban együttesen is kifejezték ellenszenvüket, mivel úgy vélték, hogy Magyarországon a „kapitalista érdekeket kiszolgáló sportintézmények” még inkább széthúzzák és tágítják a társadalmi csoportok közötti különbségeket.³¹ Hidas Ferenc előadásában arról emlékezett meg, hogy Magyarországon a politikai vezetők — a szövegben csak „Horthyékként” említve — már 1921-ben készültek a Szovjetunió elleni harcra.³² Külön dolgozatot érdemelne, hány történelmi pontatlanság, slendrián szóhasználat és logikai ellentmondás szerepel az előadások szövegében. A szövegekben lévő pontatlanságok és csúsztatások ugyanakkor tudatos elemek voltak, hiszen minél egyszerűbben fogalmaznak, annál nagyobb közönséget ért el a szöveg. A korábban hivatkozott példák mellett Hidas Ferenc eltekintett attól, hogy egykor a Szovjetunió mint állam csak 1922-től létezett, valamint, hogy Hitler és Sztálin egykoron még szövetségesek voltak 1941-ig.³³

A Horthy-korszak sportpolitikájának tárgyalásakor egyetértettek abban, hogy a Horthy-korszakban a saját anyagi javainak növelése érdekében vezette be a testnevelés órákon kívüli Levente-sportot. A kontextus végett érdemesnek tartom szó szerint idézni Kovács Ferenc előadásának idevonatkozó részletét:

„A Horthy-rezsim csendőrszuronnyal kényszerítette a fiatalságot a Levente sportra, hogy testi erejét a és ügyességét a reakciós állam kizsákmányolásának érdekében használja.”³⁴

Kovács Ferenc előadásában úgy látta, hogy a Horthy-rendszer sportja nem volt több, mint

„a magyar burzsoázia fasiszta rezsimnek ifjúsági nevelési módszere”,

mely a sport igazi jelentőségét elhomályosította, továbbá

„elsikkasztották és csak felületes, külsőségekben megjelenő, uniformizált katonai kiképzést nyújtottak az ifjúságnak.”³⁵

³¹ A társadalmak közötti osztályharcban Hidas Ferenc és Újhelyi József értett sarklatosan egyet. HIDAS 1949; ÚJHELYI 1949.

³² HIDAS 1949: 8.

³³ HIDAS 1949: 8.

³⁴ KOVÁCS 1949: 7.

³⁵ KOVÁCS 1949: 7.

Az uniformizált katonai kiképzésről Kovács Géza is megemlékezett, aki szerint az imperialisták tömegesítik a testnevelést, mivel a „hódításukhoz” munkás és sportoló kell.³⁶ Az idézett sorokban az erőszak explicit megjelenítése itt is a saját ideológiájuknak kedvezően, az el-lenség kegyetlenségén és becsmérlésén keresztül valósult meg.

Felszólalásaikban részletesen méltatták a kommunista sportpolitika eredményeit, a GTO-n és az MHK-n keresztül vázolták fel a szocialista sport sikereit. Narratívájukban a szovjet tömegsport lényege abban merült ki, hogy az ottani ifjúságot a rendszeres sportoláson keresztül elsősorban nem a háborúra, hanem az alkotómunkára készítették fel, mellyel ellentétben a magyar fiatalokat a leveteképzésen keresztül arra kényszerítették, hogy gondolkodás nélkül parancsokat teljesítsenek.³⁷ Az előadásokból okulva az a következtetést vonható le, hogy a két politikai vezetésnek teljesen más volt a hozzáállása a fiatalokhoz. Párhuzamos idősíkbán hasonlították össze Magyarország és a Szovjetunió testnevelés-politikáját. Országunk esetében arra jutottak, hogy a két háború közötti politikai vezetők saját hatalmi érdekeik gyarapítására használták fel a fiatalok sporterejét, önzően a saját és szövetségeseik politikai tőkájének tekintették őket.³⁸ Értelmezésükben az MHK-mozgalomhoz való tartozás tehát egy sokkal magas-szorosabb és felelősségteljesebb elhatározás, mint csupán az egyszerű sportolás, ily módon a moz-galomban való részvétel egyúttal társadalmilag és gazdaságilag növeli az ország prosperitását. A társadalmi és gazdasági növekedés alapjainak Keresztes Tibor két jellegzetes szót tulajdoní-tott. „Építés” alatt a termelés fokozását értette, melyet szerinte minden vonatkoztatásban új szintre kell a következőkben emelni (tömegek nevelését, a káderek kinevelését), ezáltal ezen tényezők javulásával lehetővé válhat a szocializmus mielőbbi megvalósulása.³⁹ A másik lénye-ges teendőnek a „harcot” jelölte meg, melyet széles tartományban, a korszakban sokszor ak-tualizált módon értelmezett: politikai vonalon, kémkedés, hazaárulás, valutázás, de a sportélet területén is éberséggel kell folytatni.⁴⁰ Előadásának ezen részéből következőképpen az vonha-tó le, hogy az általa „építésnek” aposztrofált teendőket megelőzően az előző politikai kurzus által létrehozott érdemeket, döntéseket meg kell szüntetni, fel kell számolni, majd ezután a kommunista ideológiának megfelelően újra kell építeni az ország sportját. Az ilyen fajta „épít-kezés” eredményeként értelmezhető Kovács Ferenc gondolata, aki úgy látta, hogy a sportot alá kell rendelni az ideológiájuknak, mely következményeként nem egy területen kiképzett embe-rekre van szükségük, hanem komplex, sokoldalú és széles politikai látókörű, a kommunista párt ideológiájához szorosan ragaszkodó, valamint

„az imperialistákat izzóan gyűlölő sportemberekre”.⁴¹

Az idézett sorokból tehát a párt egy olyan felnövekvő generációt akart magának, melynek tag-jai nem egy sportágban érnek el kimagasló teljesítményt, hanem azt, hogy egyszerre több sportágban érik el a megállapított normát, ezzel egy magasabb teljesítőképességet demonst-ráljanak.

³⁶ *Népsport* 1948c: 4/248, 2.

³⁷ *Népsport* 1948c: 4/248, 2.

³⁸ KOVÁCS 1949: 7.

³⁹ KERESZTES 1949: 6–7.

⁴⁰ KERESZTES 1949: 7.

⁴¹ KOVÁCS 1949: 11.

A Sportakadémia propagandája tehát egyszerre szólt a szemináriumok résztvevőikhez — mint leendő sportvezetőkhez vagy sportkáderekhez —, valamint a társadalom szélesebb rétegeihez is, hiszen a *Népsport* több alkalommal közölte a szemináriumok előadásait, így a nagyközönség is bevonta ezek tartalmába. Az előadások érdemi sikeréről nem áll rendelkezésemre forrás, így messzemenő következtetést jelenleg nem volna illendő levonni. Függetlenül a sikerektől, az előadások után nem sokkal hasznos forrásként értékelhető a Magyar Dolgozók Pártja Szervező Bizottságának (SZB) kritikája. Bírálattukban és javaslatukban a párt sportosztályának hibás propaganda-hangsúlyozására hívta fel a párttagok figyelmét. Az SZB az MHK-val való célkitűzése annyiban tért el a hangoztatott céloktól, hogy a sportot mint eszközt akarták felhasználni erős, egészséges, nehézségeket leküzdő fiatalok nevelésére, azonban, ha szükséges, akkor egyúttal a honvédelemre alkalmas fiatalok álljanak rendelkezésükre.⁴²

Összegzés

Összességében az előadások tanulságából azt a következtetést lehet levonni, hogy a sportot mint eszközt a kommunista ideológia saját utópisztikus törekvéseinek az eléréshez kívánta felhasználni. Ennek a törekvésnek az egyik legkézenfekvőbb módszere pedig a tömegsport, az MHK-mozgalom, mely a széles társadalmi bázisát kihasználva igyekezett ennek megfelelő táptalajt biztosítani. Miként Marosán György rámutatott, hogy aki részt vesz ebben a mozgalomban, az a munkáját hatékonyabban tudja majd végezni, ezáltal nagyobb mértékben lesz képes hozzájárulni a szocialista Magyarország építéséhez.⁴³ A hivatkozott forrásokból okulva az erőszakot, valamint annak különböző aspektusait széles körben igyekezett az állampárt a szolgálatába állítani. Elsődlegesen az erőszakot és az azzal járó minden „káros” következményt az előző politikai rendszerrel azonosították, megnyilvánulásaikban „Horthyékként” hivatkozott évekről pejoratív hangvétellel vélekedtek. Az általam részletesebben bemutatott sportakadémiai előadásokból is néhány példát kiemelve jellemzően a felszólalók az erőszak számos formáját egészen az ókortól kezdve tárgyalták, azokat előadásaikban sok esetben koruk politikai fogalmaikkal azonosították. A korabeli példákat nem saját korukban (ókor, középkor) és ahhoz mért viszonyokhoz igazodva vizsgálták és mérlegelték, hanem a saját maguk korából (1948–1949) megítélve formálták a párt ideológiájához következtetéseiket.

Az MHK-mozgalmat és a vele járó folyamatokat megoldásként kínálták a korabeli magyar sportéletnek, mindamellett a tömegsportmozgalmat a szocialista Magyarország építésének egyik nagy hozzájárulójaként aposztrofálták. A kommunista párt uralta korszakban a sport jelentőségét és lényegét véleményem szerint Münnich Ferenc foglalta össze a legpontosabban. Írásában nyersen, ugyanakkor annál határozottabban mutatott rá ideológiai törekvésük lényegére, melynek summája nem maga a sport mint fizikai és mentális munkavégzés, hanem egy eszköz nagyobb céljai eléréséhez:

⁴² MNL OL M-KS-276 f. 55. cs. 63. ő. e. MDP Sportosztály jelentése az MHK-mozgalomról. 1949. március 28.

⁴³ A korábban idézett Marosán-szöveg mellett a *Népsport* hasábjainban is hasonló kontextusban közlik a sport és a szocializmus építésének összefüggését. *Népsport* 1949b: 5/67, 1.

„A sportot alá kell vetni a nevelés terén népi demokráciánk általános feladatainak. Nem egy bizonyos területén kiképzett sportemberek van elsősorban szükség, hanem sokoldalú, széles politikai látókörű, a magyar népi demokráciához feltétlenül ragaszkodó és az imperialistákat izzóan gyűlölő sportemberek kellene nekünk.”⁴⁴

Szakirodalom

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

M-KS-274 f. 3. cs. 119. ő. e. A sportosztály javaslatai az MKP sportprogramjára. 1947. november 13.

M-KS-276 f. 55. cs. 63. ő. e. MDP Sportosztály jelentése az MHK mozgalomról. 1949. március 28.

SAJTÓFORRÁSOK

Népsport

1945. 1/3 3. 1919 — Vörös Május.

1948a. 4/31 3. „A sport segítségével akarjuk kinevelni az új magasabb rendű embertípust”.

1948b. 4/232 1. A magyar sport, új nagyszabású feladatainak elvégzésére alkalmas vezetők képzése a Sportakadémia egyik fontos célja.

1948c. 4/248. „Ma a tömegek akarnak sportolni, ehhez pedig szűkek a jelenlegi keretek”.

1949a. 5/19. 1. Mi a célja a jelvénytörzses mozgalomnak?

1949b. 5/67 1. Hármincötezer néző tomboló lelkesedése közben folyt le a „Munkára, Harcra Kész” jelvénytörzses sportmozgalom ünnepélyes megnyitója.

Szabad Nép

1945. 3/32 5. Munkássportünnepély a Millenárison.

SZAKIRODALOM

BARTOS Géza

1948 A magyar sportoló ifjúság szabadság ünnepe. *Testkultúra* 1/1, 10.

BÉLY Miklós et al.

1948 *A magyar testnevelés és sport időszzerű kérdései*. Budapest: Országos Sport Hivatal.

ENDRŐDI Lajos

1949 *Az MHK próbák vezérfonala*. Budapest: Központi Irányító Bizottság.

FÖLDES Éva — KUN László — KUTASSI László

1982 *A magyar testnevelés és sport története*. Budapest: Sport.

HEPP Ferenc

1959 Tömegsportunk fejlesztési elvéről. *Sport és Tudomány* 3/1, 3–6.

| ⁴⁴ MÜNNICH 1949.

HIDAS Ferenc

1949 *A magyar sport fejlődése*. Budapest: Országos Sport Hivatal.

KERESZTES Tibor

1949 *Munkára, Harcra Kész!* Budapest: Országos Sport Hivatal.

KOVÁCS Ferenc

1949 *A sport a népi demokrácia védelmének szolgálatában*. Budapest: Országos Sport Hivatal.

KUTASSI László

1987 *A magyar kommunista párt sportpolitikája 1944–1948*. Budapest: Kossuth.

MÜNNICH Ferenc

1949 Szabadságharcos éberséget! *Szabadságharcos Vezetők Lapja* 1/4, 3–4.

RIORDAN, James

1977 *Sport in Soviet Society. Development of sport and physical education in Russia and the USSR*. Cambridge: Cambridge University Press.

TAKÁCS Ferenc

1984 *Sportpolitika*. Budapest: TF.

TERÉNYI Imre

1976 *Sportpolitikai szöveggyűjtemény*. Budapest: TF.

ÚJHELYI József

1949 *Népi demokrácia és sport*. Budapest: Országos Sport Hivatal.

Abstract

The study explores the role of violence in the propaganda of the Hungarian “Ready for Work and Combat” (MHK) movement between 1948 and 1951. Focusing on printed media and educational seminars, it analyzes how sport was instrumentalized to serve communist ideological goals. The movement sought to mobilize youth and workers for mass physical education, promoting loyalty to the regime. Through the lens of class struggle and anti-capitalist rhetoric, sport was reframed as a political tool rather than a health practice. The paper highlights how propaganda blurred the line between physical training and ideological indoctrination.

A tanya és a tanyafelszámolás a propagandában

Kimmel Máté

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar — doktorandusz

A század eleji agrárszakértők „tanyakérdés” néven emlegetett diskurzusa során különböző tervek születtek tanyaközpontok vagy falvak részben organikus, részben központilag kezdeményezett felállítására az Alföldön. Az „okszerű” — azaz a nyugati farmokhoz hasonló vagy éppen a dunántúli falvak mintájára kialakított — gazdálkodási rendszer meghonosodásának érdekében a következő területeken tartották szükségesnek a tanyaközponti intézményrendszer fejlesztését: egészségügy, állategészségügy, vallás, kultúra, oktatás, közigazgatás, úthálózat és gazdasági integráció.¹ Azaz egy átfogó és kiterjedt állami intézmény- és infrastruktúratelepítő programot vizionáltak. A háború után a kommunista kormányzat az „okszerű” mezőgazdasági termelés alatt már elsősorban a kolhozrendszer meghonosítását értette, ami ismételten szükségesnek láttatta a tanyavilág települési viszonyainak átalakítását. Az úgynevezett községesítést és a tanyák betagozását a térszerekbe mindvégig kiterjedt propagandatevékenység is kísérte, amely egyrészt a tanyasiak meggyőzésére szolgált, másrészt a tanyakérdés problémáján keresztül hirdette az ország általános fejlődését. A tanya ebben a narratívában az elmaradottság szimbólumává vált, a tanyafelszámolás programja pedig a modernizációt jelentette.

A tanyakérdés és a tanyapolitika az 1950-es években

Az MDP a tanyákkal kapcsolatban egy, a terület- és településfejlesztési politikától különválasztott, önálló részpolitikát alakított ki. 1948-ra a témával kapcsolatos vitákat megszüntették. Innentől az MKP, majd az MDP Közigazgatási Bizottsága, 1949-től pedig a Tanyai Tanács lett a tanyapolitika kizárólagos irányítója. Feladatát a tanyakérdés „végleges megoldásában” jelölték meg, amely a „tervgazdálkodást akadályozó” településtípus felszámolását jelentette.² Az MDP azzal számolt, hogy a tanyai lakosság az anyavárosokba települ, másrészt új tanyaközpontok létesítését is előirányozták.³ Az első ötéves terv során 250 új tanyaközpont felépítését tervezték. Végül 1945 és 1955 között 38 alföldi település határában létesítettek egy vagy több új községet, összesen 74-et. A hatalom adminisztratív eszközökkel igyekezett elősegíteni a tanyasiak városokba vagy az új tanyaközpontokba való költöztetését. Ennek kirívó példája volt

¹ CZETTLER 1983: 333–334; GESZTELYI 1983: 345–346; KAÁN 1929: 104.

² BELÉNYI 1996: 97–98.

³ BELÉNYI 1981: 223.

az 1949-ben elrendelt külterületi építési tilalom.⁴ A jövőben kialakítandó „szocialista település-hálózat” megtervezéséért felelős szervezetek, így az Országos Tervhivatal és a Területrendezési Intézet nem is számolt a tanyákkal — és az aprófalvakkal sem –, mint a majdani településrendszer létező elemeivel.⁵ Végso soron a politikai célkitűzés kettős volt: a meglévő tanyarendszer „elsorvasztása” (tanyai építkezés korlátozása, állandó jellegű tanyai építkezés meggátolása, támogatás megvonása, belterületi építkezés elősegítése stb.), másrészt a tanyaközpontok fejlesztése.⁶ A lakóépületek építése, a beígért középület- és infrastruktúra-fejlesztések (tanácsháza, iskola, orvosi rendelő, tanácsi szolgálati lakások, gyógyszertár, fűrt kút, beton bekötőút, villany bevezetése) azonban csak nagyon lassan haladtak előre. A fejlesztendőnek tartott tanyaközpontok számát ezért folyamatosan csökkentették. 1954-ben a Tanyai Tanács megszűnt, de az építési tilalom például egészen 1986-ig érvényben maradt.⁷

Községesítés és „népművelés”

A „tanyakérdés” nyilvánvalóan nem csupán gazdasági kérdés volt. Többek között kulturális problémát is jelentett a hozzászólók számára. Oktatási és kulturális intézményeken túl a tanyavilág népének „művelésében”, „nevelésében” a propagandának is kiemelt szerepet szántak. Már a háború előtt Gesztelyi Nagy László, a Duna–Tisza Közi Mezőgazdasági Kamara igazgatója is az iskola mellett a propagandában látta a tanyasiak körében a nemzeti identitás kialakításának fő eszközét. Egyik tanyákról írt kötetében külön fejezetet szán a sajtó szerepének, melyben felszólítja a vidéki lapokat, hogy adjanak ki olyan közleményeket,

„amelyek a tanyavilág lakosságát, gazdasági, nemzeti, politikai, társadalmi irányban helyesen tudnák vezetni, tanítani, nevelni.”

Emellett értekezzenek arról, hogy a gazda

„a saját maga sorsának jobbrafordulásában miként lehet önmaga is értékes tényező”,

azaz vállaljanak ismeretterjesztő szerepet. Kétirányú propagandát képzelt el. Miközben a „vidéki” lapok a tanyasiaknak szánt anyagokat közölnék, addig a „fővárosi” sajtó

„akkor végez valóban nemzeti feladatot, ha [...] fel fogja a magyar tanyakérdés nemzeti hivatását és ebből a szemszögből igyekszik tárgyalni a tanyakérdést, felhívta az illetékesek figyelmét az ottani hibákra, bajokra”.⁸

⁴ BELÉNYI 1996: 99–101.

⁵ BELÉNYI 1996: 44–45, 50–52.

⁶ Ö. KOVÁCS 2012: 101.

⁷ BRAY—KOVÁCS 2021: 10–11.

⁸ GESZTELYI 1928: 287–288.

A háború után Tanyai Tanács (TT) felállítása és a tanyák felszámolása mellett a gazdasági indokokon túlmutató fontos érv volt, hogy a tanyasiakat lehetetlen bevonni a „felvilágosításba”, „művelődésbe”, azaz a községestést a kulturális integráció szempontjából is megindokolták. Perczel Károly a TT felállítását megelőző felmérésben kiemelte, hogy a megfelelő intézményi ellátottság hiánya miatt a tanyasiak kimaradnak a központi direktívának megfelelő nevelésből. Az oktatás megszervezése lehetetlen,

„a tanyalakók minden kultúrától, az ország politikai, szellemi életétől és fejlődésétől teljesen elszakadnak. Újságot, könyvet nem olvasnak, politikai vagy szakszervezeti életet nem élnek, moziba nem járnak.”

Így a megfelelő, kollektivista normákat és gondolkodásmódot sem tudják elsajátítani:

„A szociális együttélés érzése, a kölcsönös segítség szükséglete, a társadalmi termelés szükségessége nem fejlődhetik ki.”⁹

A TT saját kiadványában és különböző agrárkiállításokon népszerűsítette a községestést. A szervezet 1950-ben adta ki a *Virágzó új községeket a tanyavilág nyomorúsága helyett* című propagandafüzetet. A kiadványban a közigazgatás, posta, iskola, piac, orvos hiányát érzelmileg töltött grafikák ábrázolják. Első felében a tanyavilág hátrányairól, a tanyasiakat „kizsákmányoló” városi vezetésről és „kulákokról” olvashatunk. Második felében az állami kölcsön propagálása és az építkezésekre való jelentkezés menete kapott nagyobb hangsúlyt.¹⁰

1950-ben a megyei lapoknak is kiadták a parancsot, hogy valamennyi

„rendszeresen foglalkozzon a tanyaközségek és tanyaafalvak kiépítésével.”¹¹

A propaganda egy jelentős része természetesen maguknak a tanyasiaknak szólt. Más anyagok a tanyasiak helyzetének javulásán keresztül kívánták bemutatni az ország általános fejlődését. Utóbbi olykor éppen a „népnevelés” innovatív eszközeinek felsorolásával.

1951-ben a *Délmagyarország* címlapon szólított fel a „fokozottabb népnevelő munkára”, amelynek főleg a tanyavilágban látta szükségét a cikk névtelen, a párt nevében megszólaló szerzője.¹² Távlati célként az „új parasztság” megteremtését és a tanya, a falu és a város közötti kulturális különbségek felszámolását nevezi meg. Az írás mellett érvel, hogy a városi munkásokból toborzott begyűjtők és népnevelők helyett nagyobb számban kellene a helyieket bevonni a párt és a tanyavilág közötti kapcsolattartást segítő feladatokba. Mindez éppen a tanyavilág települési viszonyai miatt nehézkes. Elsősorban a pártonkívüliek, a tömegszervezetek, a DISZ, DÉFOSZ, MNDSZ tagjainak, valamint a gépállomások párt- és ifjúsági szervezeteinek fokozottabb bevonására szólít fel a cikkíró. A párt és a tanyasiak kapcsolatának „erősödésétől”

⁹ HU-MNL-OL-XIX-A-59. 2. Jelentés a tanyai építkezések ügyében történt helyszíni vizsgálatról (1948. november 15.), 9–10.

¹⁰ HU-MNL-OL-XIX-A-59. 2. *Virágzó új községeket a tanyavilág nyomorúsága helyett*. Kiadja a Tanyai Tanács.

¹¹ HU-MNL-OL-XIX-A-59. 2. Jegyzőkönyv. Készült a Mezőgazdasági és Szövetkezeti Bizottság 1950. február 6-i értekezletén., 4.

¹² *Délmagyarország*, 1951. szeptember 25., 1.

a „párt irányításával folyó” munka hatékonyságát, közelebbről az ötéves terv sikerét várta, amelynek részeként a községesítést érintő intézmény- és infrastruktúraépítés is végbemegy.¹³

A párt Mezőgazdasági és Szövetkezeti Bizottságának agitációs terve szerint a propaganda 1950 elején 12 ezer családot célzott, hat megyéből, elsősorban „szövetkezeti dolgozókat” és párttagokat. Ekkor még úgy látták, hogy ennyi főnek biztonsággal tudnak lakást építeni az évben. A legnagyobb akadályt az „asszonyok ellenállásában” nevezték meg, ezért elsősorban őket kívánták „meggyőzni”. A legkönnyebben rávehetőnek a fiatalokat tartották. Az agitáció kiterjedt volna a mezővárosok belterületére, az anyavárosok lakosságára is, mivel ott (a dokumentumban a „kulákok agitációja” miatt) nagy ellenállást tapasztaltak. Az agitációt a Megyei Bizottságok irányították. A tanyavilágba a falusi pártszervezetek „népnevelőit” és tömegszervezeti aktivistákat, valamint a téészek és gépállomások pártszervezetének agitátorait kívánták kiküldeni.¹⁴

Ugyanebben a dokumentumban a beköltözés melletti érvelés technikáit is részletesen kifejtette a bizottság. Elsősorban a tanyaközpontokban felépülő intézményeket és az integráció előnyeit hirdették. Másodsorban az igényelhető állami támogatásokról és hitelekéről számoltak be. Az érvelést „támadó jellegűre” tervezték a „kulákokkal” és „klerikális reakcióval” szemben. Ez abban nyilvánult meg, hogy az útmutatás szerint az agitátorok az ellenvélemények esetén „ne védekezzenek”, hanem „támadó jellegűen” mutassanak rá az előbbi ellenségek híreszteléseinek hamisságára. A „kulák” az irányadás alapján alkalmazható érvelés szerint ugyanis azért van a beköltözés ellen, mert neki nincsen rá lehetősége, és az új faluban nem tud „rombolni”. A „klerikális reakció” elsősorban azzal érvel majd, hogy a falvakban nincsen templom, de valójában

„soha nem törődtek azzal, hogy a tanyai parasztság helyzetén segítsenek”.¹⁵

A jelentésekből kitűnik, hogy sokan az agitáció alkalmával ugyan jelentkeztek a beköltözésre, de később visszavonták azt. Nem ritkán a jelentkezőknek több mint a fele tett így, sőt előfordult, hogy maguk az agitátorok is visszaléptek.¹⁶ A beköltözés elutasíthatóságát a „kulákok” és a „klerikális reakció” propagandájának tudták be. Ilyen címszó alatt említene néhány, vélhetően valóságos aggodalmat is, amely miatt a tanyasiak visszautasították a betelepedést. Az egyik az volt, hogy a falvakban nincs templom.¹⁷ Egyesek azért vonakodtak, mert a mezőgazdasági munkák mellett nem volt idejük építkezni.¹⁸ A téésztagnak pedig problémát okozott, hogy sokszor a belterületet a téésztől távol jelölték ki.¹⁹

¹³ *Délmagyarország*, 1951. szeptember 25., 1.

¹⁴ HU-MNL-OL-XIX-A-59. 2. Jegyzőkönyv. Készült a Mezőgazdasági és Szövetkezeti Bizottság 1950. február 6-i értekezletén., 3.

¹⁵ HU-MNL-OL-XIX-A-59. 2. Jegyzőkönyv. Készült a Mezőgazdasági és Szövetkezeti Bizottság 1950. február 6-i értekezletén., 3.

¹⁶ HU-MNL-OL-XIX-A-59. 2. Jelentés a második számú bizottság július 16-án Szolnok-megyében végzett munkájáról. 1950. június 16.

¹⁷ HU-MNL-OL-XIX-A-59. 2. Jegyzőkönyv. Készült a Mezőgazdasági és Szövetkezeti Bizottság 1950. február 6-i értekezletén., 2.

¹⁸ HU-MNL-OL-XIX-A-59. 2. Jelentés a 11. sz. bizottság június 17-én Hajdú-Bihar megyében végzett munkájáról. 1950. június 17.

¹⁹ HU-MNL-OL-XIX-A-59. 2. Feljegyzés Erdei Miniszter Elvtárs részére. 1953. december 2.

A propaganda és az agitáció több okból is sikertelen volt, a lakossági építkezések elmaradtak. Ennek az egyik fő oka az volt, hogy az állami beruházások is lassan haladtak. Másrészt a házépítőknek adható hitel meghirdetésére szűkös keretet adott a kormány. 1950-ben a TT úgy vélte, hogy ebből legfeljebb a tanyasi lakosok 20-25 százalékának tudnak segíteni. Mivel a hitelek szűkösek voltak, a TT a kalákaépítkezést propagálta.²⁰ Az egyik első „szocialista községben”, Ebesen például így is épült fel a legtöbb ház. Előre megtervezett típusházak közül lehetett választani. A felépítés menete közben az alaprajzokon csak a műszaki vezető engedélyével lehetett módosítani, de utólag a beköltözők gyakran átalakították a lakásokat, például a tanyákra jellemző kemencéket építettek be, vagy a nyitott tornácot részben befalazták. Ebesen először a cselédházak lakói költöztek el, a saját tanyát nehezebben hagyták ott a tulajdonosok.²¹

A TT jelentései szerint az Ebesen is tapasztalt különbségek általánosak voltak:

„Az egyénileg gazdálkodó parasztok általában nem költöznek be a kijelölt tanyaközpontokba, hanem tanyáikat fenntartják. Ez a tapasztalat ott is, ahol a központok már meglehetősen kiépültek, közigazgatásuk és minimális intézményeik már vannak [...]. A tanyán lakó dolgozó parasztoknak csupán 5-15 %-a igényel a tanyaközpontokban házhelyet. Ezek legnagyobb része is olyan, aki már bent lakik a tanyaközpontban és gyermekei részére kér házhelyet.”²²

Ezzel szemben:

„A tszcs-ok tagjai és az állami gazdaságok dolgozói általában a központokba való beköltözés mellett vannak. Több helyen házhelyek juttatását és építési kölcsönt kérnek, hogy beköltözhessenek.”²³

Az egyéni gazdák esetében olykor az is előfordult, hogy a családok a tanyát is megtartották, és csak időszakosan éltek a falvakban.²⁴ A beköltözés tehát — a gazdasági problémákon túl — azért nem haladt előre, mert a tanyának a magas adók és beszolgáltatási kötelezettségek mellett is némi értelmet adott az egyéni gazdálkodás lehetősége. A tanyát otthagyo parasztok többsége pedig valószínűleg a mezőgazdaságot is elhagyta, inkább költözött az iparvárosokba, mint a félig-meddig kiépülő tanyaközpontokba. A párt Szövetkezeti Bizottsága szerint a „szocialista szektor dolgozói” azért könnyebben rávehetők a beköltözésre, mivel ők

„már szakítottak az egyéni kisárutermelő gazdálkodással.”²⁵

²⁰ HU-MNL-OL-XIX-A-59. 2. 1950. február 6-i ülés tárgysorozatának 2. pontja. Az Országos Tervhivatal elnökének és a Tanyai Tanács elnökének közös javaslata a tanya kérdés rendezésére., 1.

²¹ SZOLNOKY 1953: 122–23, 125–127, 130.

²² HU-MNL-OL-XIX-A-59. 2. Tárgysorozat a Tanyai Tanács 1950. február 6-án tartandó ülésére., 2.

²³ MNL OL XIX-A-5F9. 2. Tárgysorozat a Tanyai Tanács 1950. február 6-án tartandó ülésére., 2–3.

²⁴ DÚRÓ 1990: 67–68.

²⁵ HU-MNL-OL-XIX-A-59. 2. Jegyzőkönyv. Készült a Mezőgazdasági és Szövetkezeti Bizottság 1950. február 6-i értekezletén., 1–2.

Művelődési autók átadása a kis létszámú falvak, tanyák tankönyvvel, filmekkel, ismeretterjesztő előadásokkal való ellátására. Budapest VIII. kerület, Pollack Mihály tér. 1959. (Forrás: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjtemény, Sándor György. Fortepan, 117181.)

A községépítések elakadása és a Tanyai Tanács 1954-ös felszámolása után a tanyakérdés nem szűnt meg beszédtema lenni. 1959-ben többek között az *Élet és Irodalom* számolt be a tanyasi „népművelés” akkori állásáról.²⁶ A cikkben a korabeli kultúrpolitika előszeretettel reklámozott vívmányáról, a „népművelési autók” hódmezővásárhelyi küldetéseiről olvashatunk. A leírás szerint egy ilyen autó hatszáz kikölcsönözhető könyvvel, köztük mezőgazdasági szakkönyvekkel, valamint magnetofonnal, filmvetítővel és „villamos földszereléssel” indul útnak a tanyavilágba. Iskoláról iskolára járnak, általában öthetente térnek vissza egy-egy határrészre.

A cikk jó példa arra is, amikor a tanyavilág elmaradottsága és/vagy ennek ellenére látható fejlődése az ország általános modernizációjának hírnökeként jelenik meg a propagandában. A képzeletbeli hódmezővásárhelyi terepbejárás elején a szerző a városba is elkalauzolja az olvasót, érzékeltetve a modernitás és a tanyavilág közötti kontrasztot. Az előbbit mozi, színház, boltok és takarékszó, kiállítások és ipari üzemek jellemzik. Az eszpresszóban folytatódik az utazás, ahol tánczene szól, az újságban úrrakéták útjáról lehet olvasni.

„És akkor azt mondja az asztaltárs: — a mi megyénk lakosságának fele tanyán él. A kellemes zsongásba úgy hull bele a szó, mint a kő a tóba. És gyűrűket vet. Tanya.”²⁷

Az előbbiekkal szemben a távolságok, sáros utak, elzártság és a téli unalom jellemzi a tanyavilágot. A presszóban folytatott beszélgetés során megállapítják, hogy természetesen nem lehet mindenhol mozit és utakat csinálni, ezért „falusias tanyaközpontok” kialakítására van szükség.²⁸

²⁶ *Élet és Irodalom*, 1959. január 23., 5.

²⁷ *Élet és Irodalom*, 1959. január 23., 5. (Kiemelés tőlem — K. M.)

²⁸ *Élet és Irodalom*, 1959. január 23., 5.

Ahol tanyaközpont és termelőszövetkezet is van, ott jobb az élet és „nagyok az igények” a cikkíró szerint. A következő felsorolással illusztrálja a múlt és a jövő különbségeit: míg korábban a „kenyér, hús, tüzelő, éhező gyerekek, betegségtől legyöngült szervezet” problémája, addig a jelenben a „fürdőszoba, könyv, rádió, előadás, színjátszó csoport” megléte vagy nem léte foglalkoztatja az itteni embereket. Narratívájában a jobb életkörülmények miatt fejlődő igények magyarázzák, hogy a népművelési autók látogatásai is népszerűek az előnyösebb tanya-központokban.²⁹

A tervszerű és centralizált községestítés leállítását követően a tanyakérdés megoldódását a tanyaközpontok és termelőszövetkezetek többé-kevésbé organikus fejlődésétől várta a diskurzus. A kollektivizálás befejezését követően viszont olyan gazdasági problémákkal szembesült a kormányzat, amelyek hatására a tanyavilág legalább részleges fennmaradását hosszabb távon is kénytelen volt megtűnni, adott esetben támogatni.

A tanya és a tanyafelszámolás reprezentációja a kollektivizálás után

1973-ban a Hazafias Népfront és a Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ) tanyakonferenciát rendezett Kecskeméten. A tanácskozáson a Bács-Kiskun megyei párt- és közigazgatási vezetők egy része, a minisztériumok és egyes vállalatok képviselői, megyei és alföldi értelmiségiek (írók, újságírók, tanítók) jelentek meg.³⁰ Itt már az a narratíva uralkodott, miszerint a „szocialista nagyüzemi gazdálkodás” keretei között a tanya megszűnése továbbra is „szükségszerű”, ugyanakkor „differenciált és lassú”. A fogadó megye párt- és tanácsai vezetői úgy foglaltak állást, hogy a tanyavilág eltűnéséig az „átmeneti időszak” politikáját kell érvényesíteni.³¹

A konferencia idejére a Bács-Kiskun megyei funkcionáriusok már kidolgozott tanyapolitikai programmal érkeztek. Ennek főbb pontjairól a *Szabad Föld* is beszámolt.³² A tanyák megítélésének kiindulópontjai nem változtak a korábbiakhoz képest:

„A városi vagy akár falusi ember számára a tanyavilág ma is isten háta mögötti állapotokat: sártengert és petróleumvilágítást, hajnaltól sötétedésig való gürcölést és elmaradottságot, a kultúra és civilizáció hiányát jelenti.”

Ugyanakkor a Tanyai Tanács tevékenysége már „merész elképzelésként” kerül leírásra, amely a „lelkesedés” mellett nem mellőzte az „erőszakoskodást”, „túlkapást” sem. A gyors felszámolással szembemenő álláspontot itt is ismétlik:

„A tanyavilág bomlása igen-igen lassú folyamatnak mutatkozik.”³³

²⁹ *Élet és Irodalom*, 1959. január 23., 5.

³⁰ A konferencia összefoglaló kötete: CSERKUTI—HORVÁTH 1973.

³¹ ZÁM 1973: 43–44.

³² *Szabad Föld*, 1972. február 13., 3.

³³ *Szabad Föld*, 1972. február 13., 3.

A cikk szerint a nagyüzemek vezetői jelenleg „szükséges rossznak” tartják a tanyákat. A sikeresebb téeszek továbbra is ösztönözni próbálják a beköltöztetést, mivel a nagy táblák kialakítása az érdekükben áll. A kevésbé jól teljesítő, „gyenge” téeszek viszont éppen a tanyán maradás mellett vannak, hiszen az ottani munkaerőt és a háztáji vagy részes művelést nem tudják nélkülözni.³⁴ Bács-Kiskun megyében egy 1962-es adatokra alapozó felmérés szerint az itteni téeszek közel fele kapta meg a „gyenge” minősítést.³⁵ A nagyüzemi termelés képtelensége a második ötéves terv időszakában (1961–1965) vált nyilvánvalóvá, amikor is központilag elhatározták, hogy a területen nagyarányú szőlőtelepítést hajtanak végre, átlagosan 150–250 holdon. A mennyiségi szemlélet hátulütői igen hamar megmutatkoztak, illetve a parasztság által ültetett, az itteni talajviszonyokhoz jobban szokott idős tőkeállomány egy részét gyenge, kevésbé időtálló fajtákkal váltották fel. A szőlőből 1300 hold, a gyümölcsösből 1600 hold pusztult el az 1970-es évekre, és további 7–8000 hold volt veszteséges. Ezek többségét „gyenge téeszek” művelték.³⁶ Nem véletlen tehát, hogy a megyei vezetésnek az 1970-es években is aktív tanya-politikát kellett folytatnia a nagyüzemi termelés valamilyen szintű fenntartásának érdekében.

A cikk összegzése szerint a legelőnyösebb formáció az úgynevezett szakszövetkezet, ahol a tanya előnyei a leginkább ki vannak aknázva a tagok és a nagyüzemek javára.³⁷ A szakszövetkezetekben a korábban a tagság tulajdonát képező mezőgazdasági területek ugyanúgy beviteli kötelezettség alá estek, de az alapszabály módot adott arra, hogy a tagok saját földjeiket járadék fizetése mellett használatra „visszakapják”, és azon kisüzemi gazdálkodást folytathassanak. Létrehozásukra éppen a fenti regionális problémák és a tanyákkal összefüggő termelési módok miatt volt szükség a Duna–Tisza közén. Ez a forma így érthető módon hosszabb időre biztosította a tanyák fennmaradását.³⁸

A tanyakérdést tehát nem oldotta meg a kollektivizálás, a háztáji vagy szakszövetkezeti kisüzemi termelést ugyanis nem tudta nélkülözni az államgazdaság. Fel kellett merülnön, hogy valamilyen módon javítani kell a tanyán maradók életkörülményein. A tanyakérdésről folyó új diskurzus sarokpontjait jól összefoglalják a kecskeméti konferencia záróelőadásának sorai:

„Mi tehát nem arra törekszünk, és nem lehet ez távolabbi célkitűzés sem, hogy megszüntessük a tanyákat. Arra törekszünk, hogy megszüntessük azokat a hátrányos körülményeket, amelyek között a tanyákon lakó emberek élnek. Ez a körülményektől függően a tanyák megszüntetésével, más esetekben a tanyákon folyó életmód vagy a tanyák épület-állagának lényeges megváltoztatásával oldható meg.”³⁹

A tanyasi élet és gazdaság egyöntetű elítélésének feloldásával megszülettek a „jó tanya” és a „rossz tanya” ismérvei a diskurzusban. A „jó tanya” modern, azaz elsősorban villamosított, a háztartás és a gazdaság gépesítve van. A központi direktívának megfelelő körülményeket biztosít a lakóinak és a termelésnek. A „rossz tanya” továbbra is az elmaradottság, a kulturálat-

³⁴ *Szabad Föld*, 1972. február 13., 3.

³⁵ Ö. Kovács 2020: 58, 60, 66.

³⁶ ZÁM 197: 93–96, 98–101, 106–107.

³⁷ *Szabad Föld*, 1972. február 13., 3.

³⁸ Kovács 2010: 148–149.

³⁹ CSERKUTI—HORVÁTH 1973: 138.

lanság szimbóluma, és a termelés szempontjából haszontalan. A „jó tanyasi” például azt is támogatja, hogy a gyermekei tanuljanak, és elhagyják a tanyát, tehát segíti a tanya nélküli jövő megteremtését (mint azt például a *Híradó* egyik propagandaadásában láthatjuk)⁴⁰.

A kollektivizálást követően a tanya már nem volt feltétlenül ellentétes a modernnel, a községezés pedig nem jelentette a modernizáció egyetlen járható útját a tanyakérdésben. Immár elméletileg a tanya is „fejletté” válhatott, amennyiben technikai felszerelése révén korszerűnek vélt lakóhellyé és termelőhellyé válik. A centralizált politikai irányítás igénye és a szigorú gazdasági szemlélet viszont megmaradt. A tanyák fennmaradását az ottani termelés hatékonysága dönti el, valamint a fejlesztés során az elsődleges cselekvő pedig az állampárt a tanyakérdés aktuális diskurzusában.

Összefoglalás

A tanyavilágra jellemző körülmények „fejlesztése” a pártállami narratívában a községezítést és a téeszrendszerbe való betagozódást jelentette. A kollektivizálás utáni gazdasági problémák miatt az előbbit felváltotta tanyák lokális modernizációjának lehetősége, azaz a technikai-technológiai fejlesztések a tanyasi háztartásban és gazdaságban is megvalósíthatók lettek az akkori diskurzus résztvevői szerint. A termeléshez a tanya ekkortól elsősorban a háztáji révén járulhatott hozzá. A tanya annak „eredeti” formájában mindvégig az elmaradottság szimbólumaként jelent meg a médiában és általában a diskurzusban. Mindez sosem a tanyasiak ellen szólt, hiszen önképének megfelelően az állampárt szövetségést keresett a „kis- és középparasztságban”, akiket a múlt rendszerek áldozataiként prezentáltak. Ez a beszédmód annyiban módosult a kollektivizálás után, amennyiben létrejött az eredetitől eltérő „modern” tanya fogalma — elsősorban a technikai-technológiai felszereltséget értve ezalatt. Akár a tanyaközpontokban, akár a kiterjedt infrastruktúra révén helyben a tanyán, ebben a narratívában magát a „népművelést” is a technikai vívmányok biztosították.

Szakirodalom

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

HU-MNL-OL-XIX-A-59.1–4. Tanyai Tanács (1949–1954)

BELÉNYI Gyula

1966 *Az alföldi városok és a településpolitika (1945–1963)*. Szeged: Csongrád Megyei Levéltár.

1981 A szegedi tanyák 1949-ben. *Agrártörténeti Szemle* 23/1–2, 224–235.

| ⁴⁰ Tanyáról a fővárosba. *Magyar Filmhíradó*, 1976. május.

BRAY Ágnes — KOVÁCS Teréz

- 2021 Alföldi tanyák és tanyapolitikák a múltban és a jelenben. *Acta Sociologica — Pécsi Szociológiai Szemle* 7/1, 4–38.

CZETTLER Jenő

- 1983 Tanyai települések és tanyai központok. In TÓTH Pál Péter (szerk.): *Agrárszociológiai írások Magyarországon 1900–1945*. Budapest: Kossuth, 332–344.

CSEKUTI Ferenc — HORVÁTH László (szerk.)

- 1973 *Mi lesz a tanyákkal?* Budapest: Hazafias Népfront.

DÚRÓ Annamária

- 1990 A tanya és a zárt település kapcsolata — társadalomföldrajzi megközelítésben. *Tér és Társadalom* 4/2, 63–80.

GESZTELYI NAGY László

- 1928 *Magyar Tanya*. Kalocsa: Árpád Részvénytársaság Könyvnyomdája.
1983 A Magyar Alföld és a tanyavilág. In TÓTH Pál Péter (szerk.): *Agrárszociológiai írások Magyarországon 1900–1945*. Budapest: Kossuth, 345–354.

KAÁN Károly

- 1927 *A magyar Alföld*. Budapest: MTA.

KOVÁCS Teréz

- 2010 *A paraszti gazdálkodás és társadalom átalakulása*. Budapest: L'Harmattan.

Ö. Kovács József

- 2012 *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. Budapest: Korall.
2020 A téeszneurózisról. „Gyenge” téeszek és földügyek a kollektivizált vidéki Magyarországon. In CSIKÓS Gábor — HORVÁTH Gergely Krisztián (szerk.): *Az árnyékos oldalon. A vidéki Magyarország a rövid hatvanas években*. Budapest: Nemzeti Emlékezet Bizottsága — MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 55–96.

SZOLNOKY Lajos

- 1953 Néprajzi megfigyelések egy új szocialista község kialakulásával kapcsolatban. *Ethnographia* 64/1–4, 104–147.

ZÁM Tibor

- 1973 Gondunk: a tanyavilág. *Forrás* 5/3, 42–51.

SAJTÓFORRÁSOK

Szabad Föld, 1972. február 13., 3. MAJOR Lajos: *A tanyavilág négy sarka*.

Élet és Irodalom, 1959. január 23., 5. SIPOS Gyula: *Elindult az első...*

Délmagyarország, 1951. szeptember 25., 1. *Fokozottabb népnevelő munkát a tanyák dolgozó parasztsága körében*.

Tanyáról a fővárosba. *Magyar Filmhíradó*, 1976. május.

Abstract

In 1949, the communist state party established the Tanyai Tanács (Tanya Council). Its purpose was to eliminate the isolated small farms of the Great Hungarian Plain, the so-called tanyas. In their place, the government aimed to build kolkhoz-settlements, urban-like „socialist villages.” The project was accompanied by extensive propaganda, which, on the one hand, sought to „educate” the rural peasant population living on the tanyas, and on the other, to promote the modernization of the country through the example of transforming the Great Plain.

Erőszakértelmezések a Kádár-kori televíziós propaganda aspektusaiban

László Bernadett

*Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar — doktorandusz
Terror Háza Múzeum — történész*

Az 1960-as években már nem annyira a filmhíradók, mint inkább a Magyarországon éppen meghonosuló televíziózás vált a legjelentősebb propagandaeszközzé. A Magyar Televízió első évtizede ugyanis nemcsak egy új művészeti ág, egy új tömegmédiium, új kommunikációs technika, hanem egy új és mindent elsöprő propagandaeszköz felépüléséről szólt. A tanulmány célja megvizsgálni, hogy a propaganda mint a kommunista ideológia és államirányítási rendszer egyik legfontosabb eszköze értelmezhető-e a különböző erőszakfogalmak keretein belül, és a televíziós propaganda minként illeszkedett bele e nagyszabású centralizált gépezetbe. Céлом tehát a propaganda tanulmányozása, a fogalom értelmezése és annak tágítása.

Erőszakértelmezések és a propaganda kapcsolata

A témával kapcsolatos elsődleges források a Magyar Nemzeti Levéltár online adatbázisában megtalálható MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság üléseinek jegyzőkönyvei. Másodlagos forrásként az erőszak fogalmának a propagandához kapcsolható elemzéséhez olyan szakemberek munkáit vizsgáltam, mint Tomka Béla, Gyáni Gábor, Ö. Kovács József, illetve Jörg Baberowski német történész. Emellett fontosnak tartom a kortársak propagandával és erőszakkal kapcsolatos vélekedéseinek vizsgálatát, valamint Johan Galtung norvég szociológus erőszakértelmezését összevettem későbbi meglátásokkal is. A propaganda és a tömegkommunikáció kapcsán Takács Róbert, Malkovics Tibor, Denis McQuail, illetve Solyomfi Andrea Hanna és Virányi Péter könyvéhez nyúltam.

Az erőszak mint fogalom jelen kutatás esetében a propaganda és a korszakra jellemző, különböző ügynöki jelentések tekintetében vizsgálható. Ma már az erőszak fogalmának számos különböző formáját és ezeknek a meghatározásait tudjuk megkülönböztetni. Ahogy azt Ö. Kovács József 2012-es társadalomtörténeti monográfiájában megfogalmazta:

„az erőszak alapvető eleme a formális és informális hatalomnak, és legfőképpen a »politikai« kategóriájának.”¹

Tanulmányában Johan Galtung norvég szociológus az erőszakról mint háromszögről beszél. Ez a háromszög csúcaiban különböző erőszakfajtákat tartalmaz. Ezek a direkt erőszak, a strukturális erőszak és a kulturális erőszak, amelyek közül csak a direkt erőszak látható, míg az utóbbi kettő láthatatlan, azonban ezek okozhatnak direkt erőszakot. A kölcsönhatás pedig fennáll, mert a direkt erőszak erősíti a strukturális és a kulturális erőszakot.² Galtung megállapítja, hogy ez a fajta erőszak egy eseményhez köthető, a strukturális erőszak egyfajta folyamatot jelent, a kulturális erőszak pedig egy konstans, állandó dolog, amely lényegében sokáig tartó állapot, és valójában az Annales-történetírással jellemzően a *longue durée*-hez tartozik.³

A norvég szociológussal ellentétben Jörg Baberowski *Az erőszak tereiben* főként azt vizsgálja, hogy az erőszak miként tud létrejönni, és milyen közegben tud megmaradni. Leszögezi, hogy ahhoz, hogy meg tudjuk érteni az erőszak működését, pontosan le kell írunk azt a teret, amit vizsgálunk, legyen az kézzel fogható, vagy láthatatlan.⁴ Álláspontja szerint erőszak csak ott van, ahol fájdalom is. Ennek ellenére felteszi a kérdést, hogy vajon létezik-e erőszak olyan értelemben, ahogyan azt korábban Galtung megfogalmazta.⁵ Baberowski rámutat, hogy Galtung strukturális erőszakfogalma magának az erőszaknak a legyőzését jelentené. Galtung azonban az erőszakértelmezésbe nem csak a fizikális fájdalmat látja, hanem — ahogy azt Baberowski is idézi — a szomatikus és szellemi állapotok módosítását is. A kulturális erőszak fogalmának Galtung általi köztudatba helyezését elmarasztalja és hiányolja annak magyarázatát. Emellett a strukturális erőszak fogalmát is hiányolja, és arra jut, hogy

„egy láthatatlan és nem tudatos struktúra olyan embereket tart szolgátságában, akik nem tudják, mi zajlik körülöttük.”⁶

A folytatásban Markus Schroer szociológus gondolatait idézi, aki az arc nélküli erőszaktól jut el a védekezésre képtelen és kirekesztett emberekig.⁷ Bár Baberowski számára a kirekesztés kérdése a legfontosabb, mert szerinte az erőszak fizikai megjelenéséhez ez áll a legközelebb, és arra a konklúzióra jut, hogy fájdalom nélkül nincs erőszak, és azt emberek interpretálják. A továbbiakban rátér a lelki erőszakra. Szerinte a strukturális erőszak nem ismer elkövetőt, csak áldozatot.⁸ Emellett a lelki terrorról is azt a megállapítást teszi, hogy az ugyan láthatatlan, de az elkövetői emberek és halálos fenyegetés, testi sértés fenyegetése formájában tartósan és maradandó fogvatartója lehet áldozatának.⁹

¹ Ö. Kovács 2012: 31.

² GALTUNG 2004.

³ GALTUNG 1990: 291–305.

⁴ BABEROWSKI 2019: 36.

⁵ BABEROWSKI 2019: 130.

⁶ BABEROWSKI 2019: 137.

⁷ BABEROWSKI 2019: 140.

⁸ BABEROWSKI 2019: 147.

⁹ BABEROWSKI 2019: 156.

A televíziós propaganda esetünkben lelki és pszichikai erőszakfogalmak irányából vizsgálható. A pszichikai erőszak szavak, képek, gesztusok használata, életkörülmények megnehezítése, valamint jutalmazás segítségével képes a pszichés állapot károsítására és a gondolatok befolyásolására.¹⁰ A televízió műfajából adódóan szavakkal, képekkel, mozgóképpel, ezáltal pedig látható gesztusokkal dolgozik. Tomka arra is rávilágít, hogy a pszichikai erőszak

„jobban igényli az áldozat közreműködését.”¹¹

A televíziózás mint olyan, ha szó szerint értelmezzük az erőszakjellemzőket, kizárólag az emberek önkéntes hozzájárulásával jöhetett létre, hiszen alapvetően szükség volt egy televíziós készülékre, és azt a nézőnek adott esetben be is kellett kapcsolnia, mintegy önként hozzájárulva ahhoz, hogy kiteszi magát a televíziós műsorokon keresztül érkező hatásoknak. Ami pedig a jutalmazást és az életkörülmények megnehezítését illeti, a Magyar Televízió munkatársainak esetleges hibáit, azokat a dolgokat, amelyek nem tetszettek az elnökségnek, vagyis a politikai vezetésnek, leggyakrabban pénzbüntetésben részesültek, vagy bizonyos ideig nem állhattak kamera elé.¹² Ezt erősítette meg egy 1997-ben készült interjúban Matúz Józsefné is, aki a televízió indulásától kezdve volt a *Híradó* főszerkesztője. Bevett szokás volt a pénzzel való jutalmazás vagy adott esetben büntetés, mert a televízió különböző szerkesztőségein prémiumrendszer működött.¹³ Ilyen formában tehát a rendszer képes volt a jutalmazás megvonásával manipulálni és az emberek életkörülményeit megnehezíteni. Tomka Béla idézi tanulmányában Galtung szavait a kulturális erőszak fogalmáról, amely gyakorlatilag arra szolgál, hogy elfogadtassa az erőszak különböző formáit, és mindezt az ideológia, a vallás, a tudomány, a nyelv és a művészet eszközeivel teszi.¹⁴ A kommunista ideológia, amely nem tűrte maga körül a vallást, viszont magáévá akarta tenni a tudományt és a művészeteket, mindezek mellett a nyelvet is önmagára formálta. Noha Galtung a nyelv esetében globálisan gondolkodik, makroszinten egyértelműen látszik, hogy a kommunista ideológiának szüksége volt a saját nyelvezetre és annak széleskörű ismertetésére ahhoz, hogy a párt meg tudjon erősödni a második világháborút követő időszakban. Ezt a munkát már 1945-ben elkezdték, és ezért a pártnak szüksége volt agitátorokra, akiknek feladata a párttagszám bővítése volt. Ahhoz azonban, hogy meg tudják győzni az embereket a kommunista párthoz való csatlakozásról, ismerniük kellett az ideológia nyelvezetét. Annak érdekében, hogy a marxizmus–leninizmus alapjait elsajátítsák, és tisztában legyenek az alapfogalmakkal, részt kellett venniük a kádereképzéseken, pártiskolákban és pártnagygyűléseken.¹⁵ Magának a pártpropagandának a jelentőségét mutatja, hogy a vizsgált 1960-as évek második felében az azt megelőző évtized végéhez képest a pártpropaganda háromszor annyi emberhez ért el.¹⁶ Ö. Kovács József rámutat arra, hogy

¹⁰ TOMKA 2018: 170–185.

¹¹ TOMKA 2018: 170–185.

¹² Személyes beszélgetés Vajek Jutkával. (2023. június 27.)

¹³ FEHÉR 1997.

¹⁴ TOMKA 2018: 174.

¹⁵ HUHÁK 2022: 41–42.

¹⁶ TAKÁCS 2012: 41.

„a politikai hatalom a nyelvet egyre tudatosabban eszközként használja és ellenőrzi uralma fenntartása érdekében”,¹⁷

és ezt érzékelhetően tette, ezáltal felhívva magára a figyelmet. Mindemellett a televíziós műsorok kiterjedtek az orosz nyelvórákra, kulturális közvetítésekre — mint például a színházi előadások élő közvetítésére –, és az olyan kifejelett tudományos adásokra, mint az *Iskolatelevízió* műsorai, amelyek különböző iskolai tantárgyakhoz kapcsolódó tematikában készültek. A kulturális erőszak mellett pedig meg kell említenünk a szimbolikus erőszakot is, amelynek különböző formái a politikai propaganda fontos eszközeit jelentik,¹⁸ s mint ilyen, könnyedén összeegyeztethető a televízió működésével. Galtung erőszakfogalmainak vizsgálata és értelmezései után Tomka arra következtet, hogy

„mivel a társadalmi egyenlőtlenségek elkerülhetetlenül léteznek, lényegében minden társadalmi viszony egyben az erőszak forrása, így a társadalom és az erőszak vizsgálata nem választható külön.”¹⁹

Tehát az erőszak fogalmának vizsgálata szükségszerűen interdiszciplináris.

Ennek a szükségszerűségnek az értelmében pszichológiai értelemben megkérdőjelezhető Baberowski azon állítása, amely szerint a lelki terror kizárólag fenyegetés útján érhető tetten. John W. Meaney már 1951-ben azt vizsgálta, milyen pszichológiai elnyomásra képes a propaganda. Mindezt ráadásul Baberowskihoz hasonlóan a holokauszt és a hitleri gondolkodás tanulmányozásán keresztül tette.²⁰ Meaney úgy fogalmazott, hogy az egyéneknek már nincsen lehetőségük elmenekülni a propaganda elől.²¹ Visszaemlékezéseket idéz, hogyan hatott Németországban az emberekre és ivódott bele a tudatukba a propaganda. A hitleri propaganda-koncepció hatásosságát alátámasztandó idézi Bronisław Malinowskinek, a kulturális antropológia meghatározó kutatójának véleményét, aki a propaganda erejét „primitív varázslatnak” titulálta,²² sőt Harold D. Lasswell, a tömegkommunikáció alapelméletének megfogalmazója már az 1927-ben megjelent, a világháborús propagandáról írt doktori értekezésében a modern világ egyik legerőteljesebb eszközének tartotta a propagandát.²³ Tanulmányában Meaney arra a következtetésre jutott, hogy a Harmadik Birodalomban az emberek közreműködése meghatározó összetevője volt a hitleri nézeteket terjesztő, Joseph Goebbels által mesterien interpretált propaganda sikerességének, amelynek fontos közvetítői voltak a különböző médiumok.²⁴ Írása megerősíti azon feltevésemet, miszerint a lelki terror az erőszak olyan formája, amely nem kizárólag fenyegetés útján valósulhat meg.

¹⁷ Ö. Kovács 2012: 39.

¹⁸ Tomka 2018: 175.

¹⁹ Tomka 2018: 176.

²⁰ Meaney 1951: 64–87.

²¹ Meaney 1951: 68.

²² Meaney 1951: 78.

²³ Meaney 1951: 79.

²⁴ Meaney 1951: 87.

Arról, hogy a televízió hatása nem fogalmazható meg egyszerűen, és inkább arra kell törekednünk, hogy hatását tömegkommunikációs eszközök segítségével tanulmányozzuk, 1960-ban Theodor W. Adorno írt. Ugyan Magyarországon még csak három éve indult el a hivatalos televíziós közvetítés, amikor a német filozófus már azt fogalmazta meg, hogy a televízió hatását a nézőre időszerű elemezni.²⁵ Marshall McLuhan kanadai filozófus 1964-es tanulmányában kifejtette, hogy a televízió olyan elemi hatással volt az amerikai tömegkultúrára, mint Európában a rádió az 1930-as években, és

„egy médium sajátos hatalmának legvilágosabb megértése sem háríthatja el az érzékeknek azt a közönséges »elzáródása«-t, amely arra készlet bennünket, hogy megfeleljünk a kínált tapasztalat sablonjainak. [...] Ahhoz, hogy ellenállhassunk a tv-nek, szükségünk van olyan rokon médiumok ellendőzésára, amilyen a nyomtatott szöveg.”²⁶

A folytatásban pedig kiemeli, hogy ennek különösen „érzékeny területe” a televízió hatása a politikai életre.

Az Agitációs és Propaganda Bizottság 1960-as évekbeli jegyzőkönyvei az MTV vonatkozásában

Az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottságának üléseiről fennmaradt dokumentumok között találunk számos olyan beszámolót, jegyzőkönyvet, amely a Magyar Televízióval kapcsolatos.²⁷ A megvizsgált dokumentumok rámutatnak arra, hogy a televízióval kapcsolatos kérdések, feladatok nemcsak a konkrét teendők szintjén hangzottak el a Bizottság ülésein, hanem különböző jelentések révén olvashatunk szubjektív hangvételű véleményeket.

Az évtized elején ellentmondásokat is találhatunk. Ilyen volt például, amikor a televízió szórakoztató műsorait kritizálták, és javaslatot tettek a tánczeneműsorok visszaszorítására a komolyzene javára.²⁸ Ehhez képest két évvel később már a *Táncdalfesztivál*²⁹ volt az egyik legnézettebb műsor. Ugyanakkor az erőszak szinte kézzelfoghatóan felsejlik az iratok között, amikor például felmerül, hogy bizonyos zenekarokat „szükség esetén” feloszlassanak, példaként megnevezve az *Illés* együttest, és javasolták a táncdalmuzsika sugárzásának csökkentését.³⁰ További érdekesség, hogy az 1966-os *Táncdalfesztiválon* az *Illés* is sikeresen szerepelt.

²⁵ ADORNO 1976.

²⁶ McLuhan 1976.

²⁷ Ezek a dokumentumok az 1963–1969 közötti időszak tekintetében online kutathatók. A Magyar Nemzeti Levéltár online adatbázisában a „televízió” kifejezésre keresve összesen 25 adatbázist, az MSZMP Agitációs és Propaganda Osztályára szűkítve 1702 tételt találunk, amelyek közül 378 tartalmazza az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság üléseinek jegyzőkönyveit.

²⁸ HU-MNL-OL-M-KS 288. f. 41. cs. MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság irata. 10_1963-06-19. Javaslat a Magyar Rádió és Televízió iskolai műsorainak kialakítására.

²⁹ A *Táncdalfesztivál* egy könnyűzenei műsor volt a Magyar Televízióban, amely 1966 és 1972 között megszakítás nélkül futott minden évben. Ezt követően 1994-ig többször is megrendezték.

³⁰ HU-MNL-OL-M-KS 288. f. 41. cs. MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság irata. 11_1963-08-07. Feljegyzés az Agit. Prop. Bizottság 1963. augusztus 7-i üléséről.

1963-ban már az is egyértelműen megfogalmazódott, hogy a televíziót az iskolai oktatásra is fel szeretnék használni; nem annak kiváltására, mint inkább kiegészítésére. Előterjesztést adtak be a Bizottságnak, amely a népművelés és a televízió közti együttműködés lehetséges módját vázolta. Az alapelgondolás az volt, hogy a televízió elsősorban az általános iskolai műveltséganyag elterjesztésében nyújtson segítséget.³¹ Ezzel egyidejűleg a Bizottság meg volt elégedve a Televízió agitációs és propagandateljesítményével, az adásidő háromszorosra növekedésével és a televíziótulajdonosok gyarapodásával.³² 1963-ban megnőtt a politikai adások száma, amely a heti átlagos perceket nézve 1962-ben még csak 430 perc volt, 1963-ban viszont 628 perc. A legfőbb tájékoztatási műsor a *TV Híradó* volt, az agitációs műsorok között pedig elsődlegesen a népgazdasággal foglalkozó műsorok álltak. Emellett kiemelt szerepe volt azoknak a műsoroknak, amelyek

„közvetetten mutatnak rá arra az útra, amelyen a felszabadulás óta halad az ország.”³³

Ilyen politikai feladata volt a *Panoptikum* és a *Húsz éve történt* című műsoroknak is. A televízióon keresztül történő népművelés másik jelentős vonala az *Iskolatelevízió*n kívül a munkások elérése volt. Ilyen volt a különböző szakszervezetek kulturális tevékenységének befolyásolása és a televízióval való elérésük. 1965-ben a párt már érzékelte, hogy a munkások üzemen kívüli művelődésének legfontosabb eszköze a televízió lett. Ekkor 600 000 készüléktulajdonosnak a fele munkás volt.³⁴ Nem sokkal később a televíziót már a pártoktatás üzemi tömegtanfolyamain is felhasználták.³⁵ Az 1966-os dokumentumokból egyértelműen látszik a televízió propagandában betöltött szerepének tudatosulása. Alapvető feladat volt a kulturális események, évfordulók, ünnepek, könyvek reklámozása, vagy az 1968-as gazdasági mechanizmus elfogadtatása.

„A tömegek politikai befolyásolása, a TV. műsorok (sic!) hatékonyságának és színvonalának emelése érdekében szükséges, hogy a műsorszerkesztés vegye jobban figyelembe a televízió többmillió közönségének igényeit, érdeklődésének körét és színvonalát”³⁶

— áll egy 1966-os jelentésben, majd lentebb így folytatódik:

³¹ HU-MNL-OL-M-KS 288. f. 41. cs. MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság irata. 20_1964-03-25.

³² HU-MNL-OL-M-KS 288. f. 41. cs. MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság irata. 24_1964-06-03. Jelentés a Politikai Bizottságnak a Magyar Televízió helyzetéről és feladatairól.

³³ HU-MNL-OL-M-KS 288. f. 41. cs. MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság irata. 24_1964-06-03. Jelentés a Politikai Bizottságnak a Magyar Televízió helyzetéről és feladatairól.

³⁴ HU-MNL-OL-M-KS 288. f. 41. cs. MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság irata. 38_1965-03-24. Előterjesztés az MSZMP K.B. Agit. Prop. Bizottságának a szakszervezetek kulturális tevékenységéről.

³⁵ HU-MNL-OL-M-KS 288. f. 41. cs. MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság irata. 54_1966-03-02. Javaslat az Agit. Prop. Bizottságnak az 1966/67 évi pártoktatás tömegtanfolyamainak tematikájára.

³⁶ HU-MNL-OL-M-KS 288. f. 41. cs. MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság irata. 58_1966-05-11. Jelentés a Televízió munkájáról és feladatairól.

„A televízió az utóbbi éveknek a párt agitációs, propaganda és kulturális nevelő munkájának szerves részévé és egyik leghatásosabb politikai eszközévé vált.”³⁷

Látható tehát, hogy a televíziót a 60-as évek közepére már teljesen tudatosan használták a propaganda kiszolgálására.

Az 1968-as gazdasági mechanizmusra már évekkel korábban elkezdték a felkészülést, nemcsak szakpolitikai intézkedések szintjén, hanem a televíziós propaganda keretein belül is, és már 1966-ban elrendelték, hogy

„a rádió és a televízió közöljön állami és gazdasági vezető elvtársaktól nyilatkozatokat a gazdasági mechanizmus reformja lényegéről és fő vonásairól. A TV a nyár végére készítse elő egy sorozat beindítását a reform fontosabb vonásainak népszerű magyarázására.”³⁸

A javaslatból és a további dokumentumokban sem derül ki, hogy a megrendelt sorozatnak mi lett a címe, ám az kétségtelen tény, hogy *Magyarázom a mechanizmust* címmel 1968-ban megszületett Dr. Agy karaktere, aki aztán egy tízrészes animációs sorozatban próbálta a magyar társadalommal megértetni, miért jó a gazdaságnak az újonnan bevezetett modell.

Az évtized végére bevett agitációs esemény lett a televíziós propagandán keresztül tömeges politikai oktatás. A helyi szükségleteket mérlegelve a területi pártbizottságok feladata volt a televíziós politikai körök megszervezése, az Agitációs és Propaganda Bizottság fontosnak tartotta, hogy

„a TV politikai tömegtanfolyama szorosan kövesse és dolgozza fel a politikai, ideológiai élet aktuális kérdéseit, a legszélesebb tömegeket érdeklődő elvi- politikai problémákkal foglalkozzon”,

és a szerkesztők feladata volt a műsorok agitatív tételét biztosítani.³⁹ Az agitációs, politikai tanfolyamok televíziós adásait elsősorban falun, üzemekben, munkásszállásokon adták, és mindezek mellett a honvédség legénységi állományát is ezek alapján oktatták. Összesen mintegy 150.000-en vettek részt ezeken a szervezett tanfolyamokon.⁴⁰ 1969-ben már inkább csak arra törekedtek, hogy a politikai tanfolyamok és a televízió politikai műsorai között olyan kapcsolat alakuljon ki, amely segíti, hogy a tanfolyam jobban illeszkedjen a televíziózáshoz.

³⁷ HU-MNL-OL-M-KS 288. f. 41. cs. MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság irata. 58_1966-05-11. Jelentés a Televízió munkájáról és feladatairól.

³⁸ HU-MNL-OL-M-KS 288. f. 41. cs. MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság irata. 59_1966-06-01. Jegyzőkönyv az Agit. Prop. Bizottság 1966. június 1-i üléséről.

³⁹ HU-MNL-OL-M-KS 288. f. 41. cs. MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság irata. 96_1968-06-04. Javaslat a párt és a TV politikai tömegpropagandájának szélesebb összekapcsolására és az 1968/69 évi feladatokra.

⁴⁰ HU-MNL-OL-M-KS 288. f. 41. cs. MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság irata. 96_1968-06-04. Javaslat az Agit. Prop. Bizottságnak a párt és a TV politikai tömegpropagandájának szélesebb összekapcsolására és az 1968/69. évi feladatokra.

Állami ellenőrzés a Magyar Televízióban

Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában különböző ügynöki munkadossziék, illetve az esetlegesen fellelhető és ezekhez kapcsolható beszerzési dossziék és a hálózati nyilvántartásban található információk segítségével betekinthetünk abba, hogyan felügyelte a pártállam az MTV mindennapjait. Emellett hasznos kiegészítő anyag a kellő forráskritikával illetett, Ilkei Csaba által írt *Besúgók, árulók, kalandorok és Televíziósok, rádiósok és az állambiztonság* című 2013-as és 2015-ös, online elérhető dokumentumok, amelyekben a néhai újságíró sikeresen azonosított néhányat az általam vizsgált ügynöki jelentések írói közül. Másodlagos források tekintetében az állambiztonság működése és az ügynökök kapcsán főleg a Tabajdi Gábor nevéhez köthető könyvek hasznosíthatók, aki immáron öt kötetében különböző szempontok segítségével és források felhasználásával vizsgálta a kommunista párt és a politikai nyomozószerveinek mechanizmusát. A 2019-ben megjelent *Bomlasztás* című kötetében arra is rávilágít, hogy

„a politikai rendőrség, a belügyesek, avagy az »ávósok« jelenlétét, mozgását a kortársak is észlelték. A pártállam felől közelítve a kulturális, illetve értelmiségi szférák kontrollja a visszacsatolás és a közvélemény-formálás sajátos lehetőségét is magában hordozta. A BM III/III-4. Osztály kiemelt gyakorlati feladata volt, hogy tájékoztassa a pártvezetést az értelmiségi diskurzusokról.”⁴¹

Eszerint a kutatás témájának természete miatt állami erőszakról beszélhetünk, hiszen az 1960-as években még nem létezett kereskedelmi televíziózás, a Magyar Televízió egyetlen csatornával működött, természetesen állami irányítással és finanszírozással. Emellett nem szorul különösebb magyarázatra a Belügyminisztérium alá tartozó nyomozati osztályok állami köztöttsége. Tomka Béla az állami erőszak esetében megkülönbözteti a puha és a kemény diktatúrát. Szerinte a különbség a kettő között az, hogy

„a puha diktatúrákban a demokratikus jogok megsértése, a sajtó és független szervezetek működésének korlátozása, a polgárok életének ellenőrzése és ezekhez hasonló eszközök dominálnak, míg a kemény diktatúrákban ezekhez járul a közvetlen erőszak is.”⁴²

Ugyan a tanulmány itt Detlef Schmiechen-Ackermann német történész *Diktaturen im Vergleich* című könyvére hivatkozik, a magyarországi kommunista időszak történelmi tényeit tekintetbe véve ma már szakmai diskurzusnak alávethető a puha diktatúra fogalmának létjogosultsága. Erre enged következtetni például *A vidék szovjetizálása*, amelyben a szerkesztők rámutatnak arra, hogy a Kádár-rendszer folytatta az ötvenes évek iparosítási politikáját, így tulajdonképpen befejezve a kényszerkollektivizálás folyamatát az 1960-as évek elején. A különbség csak az volt, hogy a rendszer nem annyira nyílt terrorral tette mindezt, hanem

⁴¹ TABAJDI 2019: 196.

⁴² TOMKA 2018: 180.

„közvetett eszközökkel továbbra is fenntartotta az ötvenes évek pressziós gyakorlatát.”⁴³

Korábban a pozitivistá történetfilozófia nyomán, vagy, ha csak a hidegháború időszakára tekintünk, és a különböző ügynöki tevékenységeket nézzük, akkor Schmidt Mária is leszögezte, hogy a történész dolga „a dokumentumok összegyűjtésével, a szakirodalom tanulmányozásával és összehasonlító elemzésével” megkísérelni a múlt rekonstrukcióját.⁴⁴ Ennek alapján, ha a különböző, az 1956 utáni időszakot érintő tanulmányokat vesszük alapul, akkor több esetben találhatunk példát és forrást arra, hogy a kádári vezetés

„verbális terror, számos adminisztratív eszköz, valamint fizikai erőszak”⁴⁵

használatát sem vetette el a cél elérésének érdekében. Ezt támasztja alá számos levéltári forrás. Többek között Nagykovács környéki tanyavilágban élő emberek 1960-ban átélt borzalmait idézi Ö. Kovács József is, az olvasó elé tárva a kádári kollektivizálás brutalitását.⁴⁶ Ebben az értelmezésben ismét felmerül a Baberowskinál firtatott lelki terror kérdése, aki a definíciót kizárólag a halálos fenyegetésben látta validnak.

Habár a propaganda önmagában nem feltétlenül manipulációs eszközként szolgál, a 20. század elejétől kezdve mégis inkább negatív konnotáció kapcsolódik hozzá. Ezzel szemben áll például az 1622-es XV. Gergely pápa által létrehozott Congregatio Propaganda Fidei, amelynek feladata a katolikus hit terjesztése volt, főként a protestánsok között.⁴⁷ A televíziós propaganda, mint az erőszak eszköze a film megjelenéséből eredeztethető. A készítő a propaganda-filmek sikerét

„általános feltételezett realizmusára, népszerűségére és érzelmi hatására alapozták.”⁴⁸

A feltételezés sikeresnek bizonyult, mert a mozgókép több emberhez elért és képi anyagával könnyebbé tette az emberek manipulálását.⁴⁹ McQuail arra is rámutat, hogy a rádió és a televízió szinte sehol nem tudott függetlenül működni. Azonban a televízió hamar túltett a rádión, mivel gyakorlatilag nemcsak élőben közvetített, de „ablak” volt a világra, mivel mindezt képpel tette.⁵⁰ Jelen dolgozat témájából adódóan figyelemre méltó Denis McQuail mint a kommunikációs tudományok egyik olyan kutatója, aki történelmet és közigazgatást tanult, majd társadalmi tanulmányokból doktorált. Véleménye szerint

„a média és a társadalom viszonyának rendszerint van mind politikai dimenziója, mind normatív vagy társadalmi-kulturális vonatkozása. A politikai dimenzió központi kérdése a szabadság vagy kontroll (ellenőrzés).”⁵¹

⁴³ CSIKÓS—HORVÁTH—Ö. KOVÁCS 2023: 173.

⁴⁴ SCHMIDT 2006: 9.

⁴⁵ CSIKÓS 2019: 227.

⁴⁶ Ö. KOVÁCS 2012: 328–337.

⁴⁷ SÓLYOMFI—VIRÁNYI 2020: 347.

⁴⁸ MCQUAIL 2003: 30.

⁴⁹ MCQUAIL 2003: 30.

⁵⁰ MCQUAIL 2003: 31.

⁵¹ MCQUAIL 2003: 35.

Ennek alapján felmerül, hogy a propaganda nem csupán az erőszak, hanem az ellenőrzés fogalma összefüggésében is vizsgálható.

Amikor a kommunista propaganda meghatározásáról beszélünk, egészen a Lenin által megfogalmazottakig kell visszatekintenünk. Eszerint a különbség propaganda és agitáció között, hogy míg az egyik inkább írásos, vagyis esetünkben képi megjelenésű, addig az agitáció szóban történik. Célközönségükben, tartalmukban és végrehajtásukban is különböznek.⁵² Az ideológiai irányítás minden párttagot agitátornak tekintett és elvárás volt, hogy minden egyes személy a közvetlen környezetében tájékoztassa az embereket. A klasszikus értelemben vett, házról házra járó agitáció szerepét az 1960-as években átvették a pártnapok, amikor különböző szintű vezetők látogattak el munkahelyi közösségekhez.⁵³

Az ellenőrzés legmagasabb funkcióit a Rákosi-korszakban az államvédelem különböző megnevezésekkel működő osztályai és hatósága látta el. Az

„MSZMP újjászervezését követően többszörösen tagolt uralmi szerkezet jött létre, amelybe számos ellenőrzési mechanizmus épült.”⁵⁴

A Kádár-kori Belügyminisztérium berkein belül működő állambiztonsági szervek közvetlenül a pártirányítással működtek együtt, és az operatív irányításban a Politikai Bizottság és a Központi Bizottság tagjai is részt vettek.⁵⁵

Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában őrzött dokumentumok közül az 1960-as években a Magyar Televízióval kapcsolatosan jelentő ügynökök munkadossziéit és néhányuk beszervezési dossziéját — röviden M-dosszié és B-dosszié — vizsgáltam tartalmilag a kutatás során. Tíz különböző ügynökhöz tartozó dossziét tanulmányoztam, amelyek 1957-től egészen 1981-ig tartalmaztak jelentéseket, nem kizárólag csak a Magyar Televízió munkatársaival kapcsolatban. A dossziék legtöbbször a '60-as évek végén, '70-es évek elején lezárták, számos esetben azért, mert az ügynököt pártfunkcióval látták el, s emiatt nem maradhatott tovább a „cég kötelékében” mint hálózati személy. Gyáni Gábor felteszi a kérdést, hogy mikor évül el a múlt bűne? Majd rögtön jellemzi is a 20. század felfogását, miszerint a szélsőségek évszázadát éljük, hiszen általában a jót és a rosszat, a helyes és a helytelen fogalmait különböztetjük meg erkölcsi értékeink szerint.⁵⁶ Ez alapján feltehetjük a kérdést, mennyiben használhatók megbízható forrásként azoknak az ügynököknek a jelentései, akiket be is tudunk azonosítani, és nevükön tudjuk a néhai MTV-ben tevékenykedő ügynököket nevezni? A 6-os katonokból néhány esetben sejthető az is, amikor valakit esetleg zsarolással szerveztek be, vagy éppenséggel használhatatlan, jelentéktelen jelentéseket adott. Kutatásom során maradok a szélsőségek mentén, olyan értelemben, hogy a levéltárban fellelhető tényszerű információkat közlöm csupán.

A vizsgált jelentésekből kitűnik, hogy a Magyar Televízió jobbára nem a legizgalmasabb operatív terület volt az ügynökök számára. Ilkei Csaba levéltári kutatásai az általam vizsgált

⁵² TAKÁCS 2012: 40.

⁵³ TAKÁCS 2012: 42.

⁵⁴ TABAJDI—UNGVÁRY 2008: 19.

⁵⁵ TABAJDI—UNGVÁRY 2008: 19–21.

⁵⁶ GYÁNI 2009.

dossziék többségét szintén érintették, azonban az említett írása nem foglalkozik „Tárnoki László”, vagyis eredeti nevén Vitár Róbert egykori sportriporter jelentéseivel az általam megtekintett M-dossziék közül. Vitárt 1960. április 15-én szervezték be, 6-os kartonja alapján „terhelhető” volt, de kézzel írva ott áll mellette a „hazafias” jelző.⁵⁷ Vitár az M-dossziéja alapján 1973-ig dolgozott az állambiztonságnak. Ezen felül a „Bányai” vagy „Bánkúti” fedőnevű ügynököt Budai Andrásnéként azonosította, viszont az ügynök 6-os kartonja alapján eredeti neve Budai Antal volt, és egy harmadik fedőnéven tartották nyilván, „Havasigyopár”-ként.⁵⁸ A legkorábbi jelentések még a televízió történetének elején készültek, amikor a Szabadság téri épületben még nem működött a megfelelő technológia. „Kiss István” ügynök, akinek eredeti személyazonosságát egyelőre nem tudjuk, 1959. január 31-i jelentésében arról írt, hogy az 1953-as szovjet dokumentumok alapján készült berendezés

„nem olyan tökéletes, mint a már bevált angol felszerelés”,

sőt, ekkor már a Szovjetunióban is újabb technikával dolgoztak, és a Magyar Televízió munkatársai szinte bojkottálták a szovjet típusú eszközöket.⁵⁹ Egy nem sokkal később írt jelentésében pedig arról számolt be, hogy azon kívül, hogy a munkatársak szerint gyakran forgatások alatt is alkoholos befolyásoltság alatt állnak,

„a TV. kapuján bárki, bármikor ki-be járhat. Bármit ki és bevihet, mert ellenőrzés egyáltalán nincs. Annyira nincs, hogy előfordul, hogy a próbákra utcáról bemennek idegenek nézelődni. A portán senki nem ellenőrzi őket. Az egész intézményt ellophatják, mert a kiszállítást sem ellenőrzik.”⁶⁰

Ehhez hasonló jelentéssel nem találkoztam a kutatásom során, azonban, ha hihetünk „Kiss István” ügynöknek, akkor kétségtelen, hogy a Televízió épületének biztosítása 1959-ben még nem volt megoldott. A „Budai István” névre keresztelt Bencsik Imre ügynök, aki a filmgyártás területéről került a televízióhoz 1959-ben — és lényegében minden nagy nevű, ismert rendezőről és íróról jelentett⁶¹ — úgy látta, hogy

„belülről nézve a szemlélőnek rögtön szembetűnik egy nagyfokú szervezetlenség, a művészi és szervezési munkatársak nagyfokú tapasztalatlansága, a legfelsőbb vezetésnek némi szűklátókörűsége, nem beszélve a nyomasztó műszaki hiányokról. [...] A műszaki eszközök részint rosszak, részint rendkívül hiányosak. A jelenlegi berendezéssel is csak a legnagyobb igénybevétel mellett lehet biztosítani a heti négy műsornapot.”⁶²

⁵⁷ ÁBTL 2.2.2. Hálózati személyek — „Tárnoki László” 99412.

⁵⁸ ÁBTL 2.2.2. Hálózati nyilvántartások — „Havasigyopár” 044511.

⁵⁹ ÁBTL 3.1.2. M-27089. „Kiss István” Jelentés 1959. február 5.

⁶⁰ ÁBTL 3.1.2. M-27089. „Kiss István” Jelentés 1959. február 24.

⁶¹ ILKEI 2015: 94.

⁶² ÁBTL 3.1.2. M-37130. „Budai” Jelentés 1959. november 6.

A két ügynök jelentései 1959-ből arra utalnak, hogy a televíziós adások 1957-es kezdete óta eltelt két év nem volt elegendő arra, hogy a magyarországi televíziózás biztos lábakra álljon. A technikai hiányosságok, a műszaki gondok nehezítették a televízió munkatársainak fejlődését, akik gyakorlatilag egy új műfaj megteremtésén dolgoztak ekkor, és egy addig ismeretlen szakmába kellett beletanulniuk a technikai nehézségek ellenére. Ezek után „Kiss István” lényegében hangulati jelentéseket ad, valamint a Televízió káderállományát elemzi. 1960-ban úgy látja, hogy a politikai hangulat jó,

„lévén a Párt és a kormány félhivatalos szócsöve — a Televízió — és ezért komoly, politikailag jól képzett munkatársak dolgoznak itt. Ez a jó és pozitívan jellemzett helyzet természetesen elsősorban a szerkesztőosztályokon és ezenbelül is az Agitprop. osztályon alakult ki.”⁶³

Az 1960-as években készült jelentések többsége a vizsgált dossziékban főleg a munkatársak közötti hangulatról, valamint a káderállomány alakulásáról számol be. Ezekben leginkább az osztályok összetételéről, az egyes munkatársak esetleges politikai megnyilvánulásairól, illetve párttagságukról számolnak be. A jelentésekben szó van különböző személyes konfliktusokról vagy éppen a vezetők felé irányuló negatív megjegyzésekről, és fontos volt a különböző külpolitikai események idején tett megfigyelések leírata. A „Mayer” fedőnevű Illés János, aki azon kívül, hogy

„a katonai elhárítás és a politikai rendőrség informátora”⁶⁴

volt, operatőrként televíziós kollégáiról írt jelentéseket.⁶⁵ 1965-ben az operatőrök közül többen béremelést követeltek, és ennek rendezése érdekében októberben párttaggyűlést tartottak, majd decemberben a Központi Diszpécseri Osztály hirdetett értekezletet.⁶⁶ Az ügy hosszasan húzódott. Az operatőrök elvetették a sztrájk gondolatát attól tartva, hogy elveszíthetik munkájukat.⁶⁷ Mivel a Kádár-rendszer gazdasági helyzete már ekkor érezhetően bicsaklott, így nem meglepő, hogy az operatőrök arra panaszkodtak, hogy a hivatalos statisztikák és beszámolók szerint évek óta nő a jövedelmük, mégis azt tapasztalják, hogy egyre rosszabb a helyzet.⁶⁸ Emellett a következő évben egy másik „Kiss István” ügynök, eredeti nevén Rácz Gábor — aki nem mellékesen Antall József diákja volt,⁶⁹ majd szorgosan és részletes információkkal látta el a belső elhárítást róla is⁷⁰ — az operatőrökről jelentett részletesen. Párhuzamosan Illéssel, 1966. február 16-án arról írt, hogy

⁶³ ÁBTL 3.1.2. M-27089. „Kiss István” Jelentés 1960. június 6.

⁶⁴ ILKEI 2015: 158.

⁶⁵ ILKEI 2015: 158.

⁶⁶ ÁBTL 3.1.2. M-27090. „Mayer” Jelentés 1966. április 7.

⁶⁷ ÁBTL 3.1.2. M-27090. „Mayer” Jelentés 1966. február 14.

⁶⁸ ÁBTL 3.1.2. M-27090. „Mayer” Jelentés 1966. október 31.

⁶⁹ ILKEI 2015: 151.

⁷⁰ ÁBTL 3.1.2. M-35302. „Kiss István”.

„a TV.-ben dolgozó operatőrök szervezeten összefogtak és 5 évre menő kimutatást készítettek keresetükről, majd ezt levéllel mellékelve béremelés céljából eljuttatták Tömpe elvtársához, a TV. elnökéhez.”

A jelentés szerint az operatőrök aggodalma munkájuk biztonsága miatt nem volt alaptalan, mivel Tömpe István, aki 1962 és 1974 között volt a Magyar Rádió és Televízió elnöke, közölte, hogy

„ha nem nyugszanak meg, néhány embert elbocsájt, mert helyettük sokat fel lehet venni.”⁷¹

Érdemes megvizsgálni a különböző külpolitikai események kapcsán tett megfigyeléseket és hangulatjelentéseket az ügynökök munkája során, mivel az 1960-as évtized bővelkedett a hidegháborús konfliktusokban és eseményekben. 1961-ben a „Tárnoki László” fedőnevű ügynök augusztusban tett jelentést, amelyben két disszidálási esemény mellett mellékesen a „német kérdéssel” kapcsolatban is megjegyezte, hogy a munkatársak félnek egy újabb háborútól. A jelentés 1961. augusztus 31-én íródott, nem sokkal a berlini fal építési munkálatainak kezdete után, ami a hidegháborús feszültségeket fokozta. „Tárnoki” többek között Vitray Tamást is megemlíti, aki szintén komolynak tartotta a helyzetet, és félt a háborútól.⁷² Több jelentés született különböző ügynökök tollából az 1968-as külpolitikával kapcsolatos eseményekről. „Faragó”, azaz dr. Feledi György 1968 áprilisában az év eleje óta húzódó csehszlovákiai események mellett a varsói diáktüntetések is említ mint a televízió munkatársai közötti beszélgetések témáját. Mivel az eseményekkel kapcsolatosan nem kaptak kellő politikai tájékoztatást, a dolgozók többsége a Szabad Európa Rádió adásain és a Televízióba kézbesített nyugati sajtóorgánumokon keresztül igyekezett információhoz jutni. A csehszlovák események kapcsán értesülései alapján arra következtethetünk, hogy a kezdeti változásokat pozitívan értékelték a televízió dolgozói, és az is eljutott a munkatársakhoz, hogy a csehszlovákokat nyomás alá akarták helyezni. Gyorsan hozzáteszi, hogy olyan véleményeket is hallott, amelyek szerint

„a magyar párt és kormányvezetők okos politikájának tudható be, hogy nálunk nincs olyan tömeg, amely a szabadságjogoknak kiszélesítését követelné, hiszen e jogok rendelkezésre állnak. Legfeljebb a gazdasági helyzetnek kellene jobb lennie és nagyobb elégedettség lenne.”⁷³

Feledi végül arra a következtetésre jut, hogy

„a hangulat nem ad gondra okot, de az állandóan változó események közepette állandó éberségre van szükség.”⁷⁴

⁷¹ ÁBTL 3.1.2. M-35302. „Kiss István” Jelentés 1966. február 16.

⁷² ÁBTL 3.1.2. M-34927. „Tárnoki László” Jelentés 1961. augusztus 31.

⁷³ ÁBTL 3.1.2. M-41484. „Faragó” Hangulatjelentés 1968. április 1.

⁷⁴ ÁBTL 3.1.2. M-41484. „Faragó” Hangulatjelentés 1968. április 1.

A „Kristály” fedőnevű ügynök 1968. augusztus 13-án adott olyan jelentést, amely kifejezetten a csehszlovák eseményekről tudósít. Ebben beszámol arról, hogy a prágai tavasz történései kezdetektől az emberek érdeklődésének középpontjában álltak, és az események alakulásának megfelelően változott a témában ejtett beszélgetések hangulata is, de alapvetően pozitívan álltak a munkatársak a kérdéshez. „Kristály” szerint ez a pozitivitás, a csehszlovák vezetés budapesti és Kádár komáromi látogatása is hozzájárult ahhoz, hogy

„a *Kétezer szóról* és a Nagy Imre cikkről szóló sajtóközlemények akkor még inkább periférikus jelenségnek”⁷⁵

hatottak. Szerinte

„az előbbi felelőtlen hőzöngésnek, az utóbbi a mértéktelen sajtószabadsággal történő visszaélésnek”⁷⁶

volt köszönhető. A *Kétezer szó*⁷⁷ Ludvík Vaculík cseh író esszéje, amelyet a prágai tavasz idején írt. Írása a *Literární noviny* című hetilapban jelent meg 1968. június 27-én. Felhívásában a „munkásokhoz, földművesekhez, hivatalokhoz, művészekhez, tudósokhoz, technikusokhoz és mindenkire” szólt, és gyakorlatilag arról írt, hogy a kommunista párt és a vezetés milyen felelősséggel tartozik az 1968-as eseményeket megelőző időszakban kialakult helyzetért, és követelte a bérek rendezését, a szólásszabadságot, a besúgók leleplezését és a törvényességet. A *Kétezer szót* azonban a csehszlovák vezetés elítélte. A csak „Nagy Imre cikként” említett írás 1968. június 13-án — azon a napon, amikor Alexander Dubček Budapesten találkozott Kádár Jánossal — jelent meg a *Literární noviny*, illetve ebben az időszakban *Literární listy* című folyóiratban *Szintén egy évforduló* címmel. Az írást alapvetően Nagy Imre kivégzésének tizedik évfordulója emlékére publikálták, és lényegében összekapcsolták Nagy Imre 1956-os szerepét azzal, hogy milyen lehetőségek állnak a csehszlovák vezetés előtt.⁷⁸ A cikket természetesen nem csak „Kristály” kritizálta, a Csehszlovák Kommunista Párt Központi Bizottsága is elítélte,⁷⁹ de a *Népszabadság* a következő időszakban többször is visszautalt rá és felemlgette. Egy cikk párhuzamot von a csehszlovákiai írás és a „nyugati propaganda” között,⁸⁰ sőt az aktuális eseményekre reflektálva egy másik publikáció mind a két írást felemlgette.⁸¹ Megállapíthatjuk tehát, hogy a „prágai tavasz” a magyar társadalmat is foglalkoztatta, és szóbeszéd tárgya volt 1968-ban, legalábbis ami a média különböző területén dolgozókat illette.

A Magyar Televízióban és annak munkatársai között tevékenykedő ügynökök tehát általában a mindennapi eseményekről jelentettek, többségben voltak a különböző hangulat-jelentések, nemcsak a politikai élettel összefüggésben, de az emberek közötti kapcsolatokról is. Emellett pedig a munkával, munkamorállal kapcsolatban születtek főként feljegyzések.

⁷⁵ ÁBTL 3.1.2. M-38595. „Kristály” Jelentés 1966. augusztus 13.

⁷⁶ ÁBTL 3.1.2. M-38595. „Kristály” Jelentés 1966. augusztus 13.

⁷⁷ VACULÍK 2008.

⁷⁸ HUSZÁR 2003: 212.

⁷⁹ *Népszabadság*, 1968. július 5., 5.

⁸⁰ *Népszabadság*, 1968. június 27., 4.

⁸¹ *Népszabadság*, 1968. július 25., 3.

A fentebbiekből láthatjuk, hogy a politikai vezetés számára még akkor is fontos volt a televízió és munkatársainak folyamatos megfigyelése, ha valójában nem rejtegetettek valódi, a pártra nézve potenciális veszélyforrást. A vizsgált évtized elején a belügy kifejezetten figyelemmel kísérte a kultúrát, mert annak jobbra tolódásától tartottak.⁸² A Televízió mint intézmény és épület már csak emiatt is kiemelt megfigyelési területnek számított, amit Kádár János 1966. februári Politikai Bizottságban tett felszólalása is alátámaszt, amelyben azt is kifejtette, hogy szerinte a rádiónál és a televíziónál dolgozó kétezer ember között számos külföldi, főként amerikai ügynököt találna.⁸³ Erre utaló forrást még nem találtam, az azonban bizonyos, hogy a pártállami vezetés számos ügynököt tartott a Magyar Televízió berkein belül, és rajtuk keresztül folyamatosan felügyelte a munkatársak hangulatát, politikai megnyilvánulásait és személyes kapcsolatait.

Látható tehát, hogy a televíziós propaganda működtetése és az ügynökök tevékenykedése a Magyar Televízióban meg tud felelni az erőszak és ellenőrzés definícióinak. A Kádár-rendszer nemcsak magát a televíziót tette az erőszak egyik eszközévé, és vetette alá ellenőrzésének, de olyan súlyos cselekedetek elfedésére is használta, mint például a diktatúra fogalmánál többször felemlített kényszerkollektivizálás, vagyis a termelőszövetkezetek, a TSZ-rendszer kiépítésének sokszor fizikai terrorral is járó folyamatai. Az 1964. június 3-i ülésre készült jelentés szerint

„az agit.prop. műsorok között első helyen állnak azok, amelyek népgazdasági feladatokkal foglalkoznak. [...] Különös gonddal foglalkozik a televízió az ipar és a mezőgazdaság időszzerű kérdéseivel, a tsz megszilárdulás, a háztáji gazdaság, az ipari újítások, s a párthatározatok alapján különösen a gépipar és az építőipar problémáival.”⁸⁴

Mindemellett pedig a televíziós adások alkalmasak voltak a társadalmi hangulat manipulálására is, hiszen bármilyen bel- vagy külpolitikai esemény történt, azt olyan ütemben tudták leadni a televíziós műsorban, ahogy az a legjobban megfelelt a politikai vezetésnek. Azon kívül, hogy minden jelentősebb külpolitikai esemény esetén meg kellett várnia a szovjetek részéről a TASZSZ által vagy egyéb módon közvetített hivatalos narratívát, maga a magyar politikai vezetés is a számára megfelelően engedélyezhette a kényes hírek publikálását, mint például a berlini fal megépülése, a kubai rakétaválság vagy éppen az 1968-as prágai tavaszt követő augusztusi katonai bevonulás a Varsói Szerződés országainak részéről.

⁸² TABAJDI 2019: 182.

⁸³ TABAJDI 2019: 183.

⁸⁴ HU-MNL-OL-M-KS 288. f. 41. cs. MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság irata. 24_1964-06-03. Jelentés a Politikai Bizottságnak a Magyar Televízió helyzetéről és feladatairól.

Szakirodalom

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

- ÁBTL 2.2.2. Hálózati személyek — „Tárnoki László” 99412.
ÁBTL 2.2.2. Hálózati nyilvántartások — „Havasigyopár” 044511.
ÁBTL 3.1.2. M-27089. „Kiss István” Jelentés 1959. február 5.
ÁBTL 3.1.2. M-27089. „Kiss István” Jelentés 1959. február 24.
ÁBTL 3.1.2. M-37130. „Budai” Jelentés 1959. november 6.
ÁBTL 3.1.2. M-27089. „Kiss István” Jelentés 1960. június 6.
ÁBTL 3.1.2. M-27090. „Mayer” Jelentés 1966. április 7.
ÁBTL 3.1.2. M-27090. „Mayer” Jelentés 1966. február 14.
ÁBTL 3.1.2. M-27090. „Mayer” Jelentés 1966. október 31.
ÁBTL 3.1.2. M-35302. „Kiss István”.
ÁBTL 3.1.2. M-35302. „Kiss István” Jelentés 1966. február 16.
ÁBTL 3.1.2. M-34927. „Tárnoki László” Jelentés 1961. augusztus 31.
ÁBTL 3.1.2. M-41484. „Faragó” Hangulatjelentés 1968. április 1.
ÁBTL 3.1.2. M-38595. „Kristály” Jelentés 1966. augusztus 13.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

- HU-MNL-OL-M-KS 288. f. 41. cs. MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság irata.
10_1963-06-19. Javaslat a Magyar Rádió és Televízió iskolai műsorainak kialakítására.
HU-MNL-OL-M-KS 288. f. 41. cs. MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság irata.
11_1963-08-07. Feljegyzés az Agit. Prop. Bizottság 1963. augusztus 7-i üléséről.
HU-MNL-OL-M-KS 288. f. 41. cs. MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság irata.
20_1964-03-25.
HU-MNL-OL-M-KS 288. f. 41. cs. MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság irata.
24_1964-06-03. Jelentés a Politikai Bizottságnak a Magyar Televízió helyzetéről és feladatairól.
HU-MNL-OL-M-KS 288. f. 41. cs. MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság irata.
38_1965-03-24. Előterjesztés az MSZMP K. B. Agit. Prop. Bizottságának a szakszervezetek kulturális tevékenységéről.
HU-MNL-OL-M-KS 288. f. 41. cs. MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság irata.
54_1966-03-02. Javaslat az Agit. Prop. Bizottságnak az 1966/67 évi pártoktatás tömegtanfolyamainak tematikájára.
HU-MNL-OL-M-KS 288. f. 41. cs. MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság irata.
58_1966-05-11. Jelentés a Televízió munkájáról és feladatairól.
HU-MNL-OL-M-KS 288. f. 41. cs. MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság irata.
59_1966-06-01. Jegyzőkönyv az Agit. Prop. Bizottság 1966. június 1-i üléséről.
HU-MNL-OL-M-KS 288. f. 41. cs. MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság irata.
96_1968-06-04. Javaslat a párt és a TV politikai tömegpropagandájának szélesebb összekapcsolására és az 1968/69 évi feladatokra.

HU-MNL-OL-M-KS 288. f. 41. cs. MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság irata. 96_1968-06-04. Javaslat az Agit. Prop. Bizottságnak a párt és a TV politikai tömegpropagandájának szélesebb összekapcsolására és az 1968/69. évi feladatokra.

HU-MNL-OL-M-KS 288. f. 41. cs. MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság irata. 24_1964-06-03. Jelentés a Politikai Bizottságnak a Magyar Televízió helyzetéről és feladatairól.

SZAKIRODALOM

ADORNO, Theodor W.

1976 A televízió és a tömegkultúra mintái. In SZECSKŐ Tamás (szerk.): *A televíziós jelen-ség*. Budapest: Gondolat, 43–63.

BABEROWSKI, Jörg

2019 *Az erőszak terei*. Budapest: Európa Kiadó.

CSIKÓS Gábor

2019 „A mi községünkben megvan az adottság csak a tagság jó hozzáállása hiányzik”. A népi demokrácia megvalósulási formái Jászdózsa és termelőszövetkezeteinek példáján (1956–1966). In HORVÁTH Gergely (szerk.): *Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása” vidéken a hosszú ötvenes években 2*. Budapest: Nemzeti Emlékezet Bizottsága (NEB), MTA BTK, 225–251.

CSIKÓS Gábor — HORVÁTH Gergely Krisztián — Ö. KOVÁCS József

2023 *A vidék szovjetizálása*. Budapest: Jaffa.

FEHÉR Márta

1997 A Híradó önálló „köztársaság” volt. (A kezdetektől 1986-ig.) Beszélgetés Matúz Józsefné volt főszerkesztővel. *Telehír* 12/10.

GALTUNG, Johan

1990 Cultural Violence. *Journal of Peace Reserach* 27/3.

2004 Violence, War, and Their Impact. On Visible and Invisible Effects of Violence. *Forum for Intercultural Philosophy*. 2004/V. szám. <https://them.polylog.org/5/fgj-en.htm> (Hozzáférés: 2023. 11. 27.)

GYÁNI Gábor

2009 A 20. század mint emlékezeti „esemény”. *Forrás* 41/7–8.

HUHÁK Heléna

2022 *Agitátorok. Kommunista mozgósítás a pártállam kiépítésének mindennapjaiban (1948–1953)*. Budapest: Jaffa.

HUSZÁR Tibor

2003 *Kádár János politikai életrajza. 2. kötet*. Budapest: Szabad Tér Kiadó.

ILKEI Csaba

2015 *Televíziósok, rádiósok és az állambiztonság*. Szerzői kiadás <https://mek.oszk.hu/15000/15087/15087.pdf> (Hozzáférés: 2023. 11. 28.)

MEANEY, John W.

1951 Propaganda as Psychological Coercion. *The Review of Politics* 13/1.

MCLUHAN, Marshall

2019 Televízió: a félénk óriás. In SZECSKÓ Tamás (szerk.): *Televíziós jelenség*. Budapest: Gondolat.

MCQUAIL, Denis

2003 *A tömegkommunikáció elmélete*. Budapest: Osiris.

Ö. KOVÁCS József

2012 *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. Budapest: Korall.

SCHMIDT Mária

2006 *A titkosszolgálatok kulisszái mögött. Hitek, ideológiák és hírszerzők a XX. században*. Budapest: XX. Század Intézet.

SÓLYOMFI Andrea Hanna — VIRÁNYI Péter (szerk.)

2020 *A propaganda propagandája*. Budapest: Gondolat Kiadó Kör Kft.

TABAJDI Gábor

2019 *Bomlasztás. Kádár János és a III/III*. Budapest: Gyomai Kner Nyomda Zrt.

TABAJDI Gábor — UNGVÁRY Krisztián

2008 *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990*. Budapest: Corvina Kiadó Kft.

TAKÁCS Róbert

2012 *Politikai újságírás a Kádár-korban*. Budapest: Napvilág Kiadó.

TOMKA Béla

2018 Erőszak a történelemben: jelentések és hosszú távú trendek. *Aetas* 33/3.

VACULÍK, Ludvík

2008 Kétezer szó. *Kalligram* 17/7–8.

SAJTÓFORRÁS

Népszabadság, 1968. július 5/5. A Csehszlovák Kommunista Párt elnöksége a pártkonferenciákról. Értékelés a párt- és kormányküldöttség magyarországi látogatásáról.

Népszabadság, 1968. június 27/4. Azoknak, akik nem tanultak.

Népszabadság, 1968. július 25/3. Miben van vitánk a csehszlovák elvtársakkal?

ORAL HISTORY

Személyes beszélgetés Vajek Jutkával. (2023. június 27.)

Abstract

The study deals with television propaganda in the 1960s. Hungarian Television was one of the most important propaganda tools for the Communist Party led by János Kádár. The aim of the research is to interpret propaganda within the framework of the concept of violence and to examine how Hungarian television propaganda can be placed within this framework, drawing on primary sources.

„Tudóskáderek”
a Belügyminisztérium kötelékében
— Az operatív pszichológiai kutatások
szervezeti háttérének és tárgyi feltételeinek
megteremtése, működtetése
a Belügyminisztériumban 1969–1975 között

Szalma Szilárd

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar — doktorandusz

Bevezetés

A belügyi tudományos kutatások központilag szervezett rendszerét¹ 1969-et követően alakították ki az állambiztonsági szolgálatokat magában egyesítő és a Magyar Népköztársaságot (MNK) állampártként irányító Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Belügyminisztériumában (BM).² A hetvenes évek közepére kialakult tudományszervezési rendszer kisebb-nagyobb módosításokkal egészen a rendszerváltásig aktívan működött. Tanulmányomban a társadalomtudományok között helyet foglaló pszichológiai (lélektani) témájú kutatások belügyi keretek között zajló végzésének és szervezett háttérének kialakítási folyamatát mutatom be 1969 és a hetvenes évek közepe közötti időszakban. A pszichológia alkalmazott módszereit a belügyi munka számos területén (állambiztonság, rendőrség, közrendészet stb.) hasznosított-

¹ A belügyi tudományos kutatások 20 évének áttekintését (1969–1989) Újhelyi Gabriella végezte el, aki 1989-ben írt disszertációt a témáról: ÚJHELYI 1989. A *Belügyi Szemlé*ben folyamatosan jelentek meg a belügyi tudományos kutatásokkal kapcsolatban közlemények az 1973 és 1990 közötti időszakra vonatkozóan, ezért nagy segítséget nyújtanak a személyesen is érintett szerzők által írt cikkek a téma feldolgozásához. Az állambiztonság és pszichológia kapcsolatának vonatkozásában átfogóan foglalkozott a témával Révész Béla, a Szegedi Tudományegyetem professzora. Tanulmányai értekeznek az állambiztonsági szervek politológiai kutatásainak kérdéseiről, a pszichológiai elemek a titkosszolgálati munkában való alkalmazásáról és az állambiztonság és pszichológia kapcsolatáról a kommunista diktatúra idején: RÉVÉSZ 2004; RÉVÉSZ 2005; RÉVÉSZ 2007; RÉVÉSZ 2017. Az állambiztonsági szolgálatok által alkalmazott befolyásolási és nyomásgyakorlási módszerekről, melyeket a rendszerellenes értelmiségi csoportok bomlasztása és személyek lejáratásában is alkalmaztak, Hankiss Ágnes *Állambiztonsági játszmák* című doktori disszertációja nyújt átfogó képet. A munka a pszichológiai vonatkozások tekintetében hiánypótló: HANKISS 2022.

² A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének 1953. június 27–28-án tartott, kibővített ülésén döntöttek az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) és a BM összevonásáról, illetve a Minisztertanács 500/6/1953. számú nem nyilvános határozatában rendelkeztek róla. Az 1956-os forradalom alatt a BM működése összeomlott, majd a fegyveres harcok elmúltával újjászervezték a „rég-új” BM-et, mely a megtorlás egyik legfőbb eszközévé vált. VÁRI 2019: 17.

ták, amelynek átfogó kifejtésére jelen tanulmányban nincs keret. Ebből kifolyólag a BM III. Főcsoportfőnökségének³ állambiztonsági munkájában hasznosításra szánt „operatív pszichológiai”⁴ témájú tudományos kutatásoknak talajt biztosító belügyi kutatási rendszer kerül felvázolásra, ezen belül pedig a hírszerzésre, tehát a III/I. Csoportfőnökségre szűkítettem az áttekintést, melyet 1973-ban kutatóbázisnak minősítettek. A csoportfőnökség 10. (Személyügyi és Kiképzési) Osztályán belül felállított Pszichológiai Szakcsoportot, és a Laboratóriumot 1969-ben hozták létre

„azzal a céllal, hogy tökéletesítse a felvételi munkát és egyre inkább érvényesítse a hírszerzésre való alkalmasság pszichológiai követelményrendszerét”⁵

Tehát a hírszerzés számára alkalmas jelöltek felkutatásáért, tanulmányozásáért, ellenőrzéséért és kiképzéséért volt felelős. A kutatások során született eredmények fő célja az alkalmazhatóság volt. Ehhez szükség volt az állambiztonsági tisztek megfelelő kiképzésére, melynek „központosítottabb” iskolai rendszerét a hetvenes évek elején alakították ki. Írásomban ezért érintőlegesen értekezek az 1971-ben felállított és 1973-ban szintén kutatóbázisnak minősített Rendőrtiszti Főiskola (RTF) szerepéről a pszichológia oktatása, a módszerek kutatása és fejlesztése tekintetében. Az operatív pszichológiai módszerek folyamatos fejlesztése mindkét kutatóbázis feladatai közé tartozott.

A tanulmány egyik célja, hogy szemléltesse, ahogy a „párt első embereinek” a társadalomtudományokat és ezen belül a pszichológiát illető diskurzusát követően milyen úton jött létre a BM működésének ez a speciális szegmense. Először is áttekintésre kerül, hogy a második világháborút követően szovjet érdekszférába kényszerített Magyarországot vezető kommunista párt legfelsőbb szerveinek — a szűkebb körű Politikai Bizottság (PB) és a szélesebb körű Központi Bizottság (KB) — döntései nyomán, milyen úton alakították ki a Belügyminisztérium tudományos kutatási rendszerét 1969-et követően. A BM pártirányítását az MSZMP KB végezte, meghatározva a belügyi munka főirányát, feladatait, illetve a szerv hagyta jóvá a BM alapvető szervezeti elveit.⁶ Az érintett időszakban a társadalomtudományok belügyi munkában alkalmazható eredményeinek előállítását és integrálását a gyakorlatba a pártvezetés ekkor megsűrgette. A hetvenes évek közepére felállították a BM Tudományszervezési Osztályát, a BM Tudományos Tanácsát, elkészítették a BM első Távlati Tudományos Kutatási Tervét, meg-

³ 1962-ben a pártvezetés az állambiztonsági feladatok ellátására létrehozta a BM III. Főcsoportfőnökségét, mely szovjet mintára működött 1990-ig. Szervezeti felépítését tekintve öt csoportfőnökség működött keretein belül: a III/I. (Hírszerző), a III/II. (Kémelhárítás), a III/III. (Belsőreakció-elhárítás), a III/IV. (Katonai elhárítás) és a III/V. (Operatív technika).

⁴ „Az operatív pszichológia alkalmazott lélektani szakágazat, amely a külvilág előtt konspirált, személyes jellegű, szükség esetén titkos eszközökkel végzett és legendákkal fedett kapcsolatteremtés, információ szerzés-adás, információ feldolgozás, operatív akció tevékenység, biztonsági munka és ellenőrzés a pszichológia feltételeivel, pszichofiziológiai és pszichodinamikai törvényszerűségeivel, valamint a pszichikumra gyakorlott hatásaival foglalkozik.” HU-ÁBTL 4.1. A-3121/1. 12. Az *Állambiztonsági kézikönyv* szerint: „az általános lélektan — érzés és gondolkodásmód — és a kriminálpszichológia tapasztalatainak, vizsgálati módszereinek alkalmazása az állambiztonsági munkában”. HU-ÁBTL 4.1. A-3036, 145. Az operatív pszichológia 20. század elejére visszanyúló kialakulásáról, működéséről, céljáról és felhasználásáról írt: Révész 2004: 54–66.

⁵ HU-ÁBTL 4.1. A-3119/1. 2.

⁶ A BM ellenőrzése az MSZMP PB és KB irányadása által, a KB Titkárságának és a KB Közigazgatási és Adminisztratív osztályának feladata volt. VÁRI 2019: 41–44.

szabták a tudományos kutatásokat illető irányelveket, fejlesztették az aspirantúra rendszerét, és előirányozták az állambiztonság által alkalmazható pszichológiai tananyagok javítását és bővítését. A pszichológia a társadalomtudományok között foglal helyet, s ezért általában a szociológia, kibernetika stb. tudományágakkal együtt, egységesen utalnak rá.⁷ A kutatás során felhasználtam a Magyar Nemzeti Levéltár (MNL OL) vonatkozó dokumentumait, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) által őrzött forrásokat, korabeli publikációkat, belügyi parancsokat és utasításokat, értékeléseket és az elérhető szakirodalmi bázist. A működő rendszert, valamint a tudományos kutatási tervek teljesítési eredményeit a hetvenes évek végén belsőleg értékelték a BM káderei, ezért röviden erről is szó lesz a tanulmányban.

Előzmények

A belügyi tudományos kutatások 1960-as évek végétől kialakuló rendszerét egyrészt az MSZMP tudománypolitikai elképzelései, másrészt a párt érdekeit feltétlenül kiszolgáló Belügyminisztériummal kapcsolatos fejlesztési céljai határozták meg. A párt tudománypolitikájának kezdete korábbra nyúlik vissza, mint az évtized végén kitűzött irányelvek megjelenése, viszont

„szervezetten végzett tudományos tevékenységről az MNK Belügyminisztériumában tulajdonképpen azóta beszélhetünk, amióta a korábban csak egyes szerveknél folytatott, elszigetelt kutatásokat e munka egységes, központi irányítása váltotta fel”⁸

A pártvezetés már 1966 elején utasította a belügyi szerveket az állambiztonsági munka színvonalának emelésére és tudományos megalapozottságának növelésére.⁹ A Kádár János nevével fémjelzett rendszer konszolidálódását¹⁰ követően a vasfüggöny nyugati oldalán fekvő országokkal számos olyan — gazdasági, idegenforgalmi,¹¹ tudományos, kulturális és államközi — kapcsolat kialakítása történt, melyek új keletű „támadási felületet” jelenthettek a regnáló hatalom számára.¹² Indukálták ezeket a kezdeményezéseket az Új Gazdasági Mechanizmus bevezetésével kapcsolatos intézkedések is, hiszen a — részleges — gazdasági reform lehetőséget

⁷ A felhasznált forrásokban általános esetben a pszichológiára is utalnak, amikor a társadalomtudományokról értekeznek, egyéb esetben pedig külön megnevezik az adott tudományágat.

⁸ „Ez gyakorlatilag a BM Kollégiumának 1972. évi határozatával és az ezt követő miniszteri döntéssel vette kezdetét, amely létrehozta ennek az irányításnak adminisztratív szervét, a Tudományszervezési Osztályt, és állást foglalt a szervezett belügyi tudományos munka valamennyi lényeges kérdésében.” ÚJHELYI 1989: 3, 16. Az országos távlati tudományos kutatási tervek kialakításának kezdete az MSZMP VII. Kongresszusára (1959. november 30. és december 5.) datálható. KÓNYA–ERDEI 1960.

⁹ A PB 1966. februári ülésén leszögezték, hogy az „imperialisták” a korábbihoz képest nagyobb intenzitással és anyagi eszközökkel igyekeznek „fellazító”, tehát a fennálló rendszer ellen bomlasztó tevékenységet végezni, mely jelentős állambiztonsági feladatokat is magába foglalt. RÉVÉSZ 2017: 202; RÉVÉSZ 2004: 52; RÉVÉSZ 2005: 49; RÉVÉSZ 2007: 88.

¹⁰ Ennek egyik feltétele volt, hogy 1963-ban — a részleges — amnesztia kihirdetésén keresztül engedtek szabadon több ezer 1956-ban, a forradalom és szabadságharcban részt vett és később letartóztatott politikai foglyot. Az ENSZ napirendjéről ekkor került le a „magyar ügy”. SZAKOLCZAI 1997.

¹¹ A turizmus korlátozott lehetőségeinek bővüléséről az 1960-as évek közepétől lásd: KRAHULCSÁN 2010.

¹² ORGOVÁNYI 2011: 2.

teremtett a „nyugat” és „kelet” közötti érintkezési felületek bővülésére.¹³ A szovjet érdekeket feltétel nélkül kiszolgáló MSZMP ezért a hírszerzés, a kém-, és a belsőreakció-elhárítás területén számos mozgósítást hajtott végre¹⁴ az országban folyó tudományos kutatások központosítására és felülvizsgálatára tett kezdeményezésekkel párhuzamosan.

„A kibontakozó új tudománypolitika és a gazdasági építőmunka nagy lendülete igen kedvező helyzetet teremtett a tudományos kutatások gyorsabb fejlődése számára is. A fokozódó ütem azonban, amely a gazdasági fejlődés útjában álló belső akadályokat feltárva 1966–68-ra megérlelte a gazdasági mechanizmus reformja kidolgozásának követelményeit és feltételeit, kimutatta a tudományirányítás hiányosságait is. [...] A tudományos kutatás helyzetének, problematikájának széles körű vizsgálatát, a teljes tudománypolitika áttekintését és a kornak megfelelő feladatok megfogalmazását a Központi Bizottság 1967-ben határozta el.”

— írta Újhelyi Gabriella 1989-ben.¹⁵ A KB 1967. november 23–24-én tartott kibővített ülésén tehát indítványozták a párt munkájában felhalmozódott tapasztalatok, a tudománypolitikát érintő tárgykörök és a tudományos kutatások időszerű kérdéseinek áttekintését. Ekkor a társadalomtudományok szerepéről csak érintőlegesen, főleg ideológiai és kulturális szempontok alapján értekeztek.¹⁶

Aczél György, a párt kulturális minisztere és legfőbb ideológusa a KB 1969. június 26–27-én tartott kibővített ülésén felhívta a figyelmet arra, hogy a nyugati-kapitalista berendezkedésű államok a tudományos-technikai haladásban keresik azokat az eszközöket, amelyek segítségével „támogathatják fennmaradásukat”. Ebből kifolyólag — mutat rá — a fegyverkezésben is alkalmazták új eredményeiket, melyeket társadalomtudományos területeken alkalmazott

¹³ Az 1968. január 1-jén bevezetett Új Gazdasági Mechanizmus célja a gazdasági irányítási és tervezési rendszer reformja volt. A reformot többéves előkészületet követően vezették be, melynek során csökkentették a központi tervezést, nőtt a vállalati önállóság, a hatóságilag szabályozott árakat a piaci kereslethez igazították, valamint a bérrendszert is új alapokra kívánták helyezni. A reformot 1972-ben leállították. A reformok leállítása továbbá nem jelentette a külkereskedelelem területén hozott változtatások teljes visszavonását. A külkereskedelmi cégek állami tulajdonban voltak, és 1972-től lehetőségük volt vegyesvállalatokat, más szóhasználattal „külföldi részvétellel működő gazdasági társulásokat” is létrehozni. A nemzetközi térben való mozgástér által több lehetőségük volt nyugati cégekkel kapcsolatba lépniük, mint az egyéb hagyományos vállalatoknak. Bővebben lásd: BORVENDÉG 2017; BORVENDÉG 2018.

¹⁴ Révész Béla rámutatott arra, hogy Amerikai Egyesült Államok (USA) és szövetségesei, illetve a Szovjetunió és érdekszférájába kényszerített államok közötti nyílt konfrontációt a hatvanas évek második felétől felváltotta egy jellemzőit tekintve preventív-operatív, stratégiai manipuláción alapuló versengés. Révész 2004: 50–53. A magyar állambiztonsági szolgálatok tevékenységében ebben az időszakban súlyponteltolódás figyelhető meg a totális elhárítás gyakorlatától a társadalomba való beépülés igénye irányába.

¹⁵ „Az első munkaszakaszbán hét, a másodikban nyolc munkabizottságban, mintegy 200 tudós, tudományos-vezető, tudományirányító bevonásával készült elemzések, javaslatok megvitatásában több ezren: kutatóintézeti kollektívák, pártszervezetek tagjai, egyetemi oktatók és kutatók stb. vettek részt. Az így kidolgozott dokumentumot fogadta el 1969 júniusában a Központi Bizottság ülése.” ÚJHELYI 1989: 18.

¹⁶ HU-MNL-OL-M-KS 288. f. 4. cs. 89. ő. e. A társadalomtudományokkal kapcsolatos egyeztetések már 1966 óta folyamatban voltak, 1967. március 1-jén a PB-nek készült és a társadalomtudományi kutatásokról szóló tájékoztató jelentés szerint a kutatások koordinálása a Magyar Tudományos Akadémia feladata lett és a KB Társadalomtudományi Intézetének kellett kidolgoznia javaslatokat a PB számára. HU-MNL-OL-M-KS 288. f. 5. cs. 419. ő. e. *Tájékoztató Jelentés a Politikai Bizottságnak a társadalomtudományi kutatásokról.* 221–225. A KB Társadalomtudományi Intézetéről bővebben: PÁL 2021.

módszerekkel egészítettek ki.¹⁷ Véleménye szerint ebből nem az következik, hogy a tudomány jelentőségét csökkentették, hanem épp

„ellenkezőleg: a tudományos-technikai forradalom teremtette lehetőségeket fel kell használni a társadalmi forradalom, a szocializmus győzelméért folyó harcban”.¹⁸

Az ülésen átfogóan értékelte az országban folyó tudományos tevékenységet és kilátásba helyezte a kutatásokat végző szervezetek központi irányításának erőteljesebb érvényesülését. A társadalomtudományok számára felmerülő új feladatokról úgy nyilatkozott, hogy

„elmélyült kutatást, rendszerezést, tudományos általánosítást igényelnek”.¹⁹

„A tudományos kutatások állami irányításának szervezetei a bázis kialakulásával párhuzamosan jöttek létre, s azok mai összefüggő rendszere 1967-68-ban alakult ki. Az utóbbi időben jelentősen növekedett a kutatóhelyek önállósága, az irányítás központi elemei viszont kevésbé fejlődtek.”

— olvasható a párt tudománypolitikai irányelveit összefoglaló közleményében.²⁰ A társadalomtudományokért felelős felső szintű irányító szerv a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) és bizottságai voltak. Az MTA-nak hatékony, elvi, módszertani befolyást kellett gyakorolnia a társadalomtudományok egészére, továbbá összehangoló-koordináló funkciót volt szükséges ellátnia egyes konkrét állami feladatokban.²¹ Az országos szintű tudománypolitikai kezdeményezésekkel párhuzamosan került sor a teljes belügyi ágazatot felölelő szisztéma kialakítására, szigorúan titkos keretek között és a BM sajátosságait figyelembe véve.

A KB 1969. júniusi ülését követően, a szerv 1969. november 26–28. között tartott kibővített ülésén született határozata a BM általános fejlesztését irányozta elő.²² A személyi állomány „politikai, erkölcsi és szakmai nevelésének”, valamint a vezetés színvonalának emelése érdeké-

¹⁷ HU-MNL-OL-M-KS 288. f. 4. cs. 100-101. ő. e., 91.

¹⁸ Uo. 91–92. Aczél a párt tudománypolitikai elvei közül külön kiemelte a nemzetközi együttműködés szükségességét, különösképpen a Szovjetunióval és a baráti szocialista államokkal való tudományos integrációt, továbbá a tudományos közélet fejlesztését, a tudományos kéaderképzés és utánpótlás fontosságát, valamint a kutatási tevékenységet végző bázisok számának növelését. Uo. 107–109.

¹⁹ Uo. 92. A politikus előadásában foglalkozott a társadalomtudományok szerepével a szocialista tudománypolitikában és helyével a marxista-leninista világnézetben. Leszögezi, hogy hibás volt az a szemlélet, amely egész tudományágakat (példának hozza a pszichológiát, szociológiát és kibernetikát) „burzsoá áltudományoknak”, illetve objektív jelenségeket összegző tudományos megállapításokat „ideológiailag károsnak” minősített. Uo. 98–99.

²⁰ *Társadalmi Szemle* 22/7–8 (1969), 57. *Az MSZMP Központi Bizottságának tudománypolitikai irányelvei.* „1960 óta a társadalomtudományok legtöbb területén kedvezőbb a helyzet, egyes ágazataiban a gyorsabb fejlődés ellenére is viszonylag nagyobb mértékben maradtak le, ennél fogva itt gyengébbek pozícióink. Ezért például szükségessé válik a szociológia területén több kutatócentrum létrehozása, megfelelő pedagógiai kutatóbázis kiépítése, a pszichológiában pedig a kutatások helyes struktúrájának a megteremtése.” Uo. 59.

²¹ Uo. 70. A KB 1969. júniusi ülésére meghívást kapott az MTA elnöke, Rusznyák István, aki 1949. október 31. és 1970. február 5. között töltötte be a tisztséget. Őt váltotta Erdély-Grúz Tibor, aki 1970. február 5-től 1976. augusztus 16-ig volt a pozícióban. HU-MNL-OL-M-KS 288. f. 4. cs. 100-101. ő. e., 5.

²² HU-MNL-OL-M-KS 288. f. 4. cs. 102-103. ő. e., 129–134.; A határozat kitér arra is, hogy az állampolgárok ügyeit az addiginál gyorsabban és kulturáltabban intézzék és „a lakossággal való kapcsolat erősítése, a belügyi munka még fellelhető misztifikációjának eloszlatása céljából javítsák a BM tevékenységéről szóló tájékoztatást a sajtóban, rádióban, televízióban, könyvkiadásban, filmgyártásban”. Uo. 133.

ben kitűzésre került a belügyi munka összefüggéseinek, tapasztalatainak és az áttekintő, elemző, értékelő tevékenység, tehát az állambiztonsági — speciális — ismeretek tudományos igényű megközelítése, rendszerezése és javítása.

„A vezetés színvonalának további emelése érdekében a jövőben is indokolt a BM felső és közép vezetői állományának erősítése a Belügyminisztérium soraiból, valamint a párt, társadalmi és állami szervezetekben dolgozó, tapasztalt elvtársak köréből.”

„Magasabb szintre kell emelni az általános belügyi és speciális igényeket is kielégítő képzést és továbbképzést”,

és ennek érdekében vizsgálat tárgyává tették a Belügyi Főiskola létrehozásának szükségességét.²³ A „Belügyi Főiskola” megszervezéséről már korábban, 1968. június 21-én született egy tervezet, mely a „Belügyminisztérium iskoláztatási rendszerének elveit” tárgyalta. A IV. (Személyzeti) Főcsoportfőnökség által készített tervezet szerint szükségessé vált a káder-, a személyzeti és továbbképzési rendszer fejlesztése, illetve a változott körülményekhez való igazítása. Leszögezték, hogy az korábbi 12 év kiképzése megteremtette a főiskola megszervezésének és a magasabb szintű tisztképzés bevezetésének alapját. Indokoltnak látták továbbá, hogy létrehozzák a BM Tudományos Tanácsát a tudományos vagy ilyen igényű elemzés, tervezés elősegítésére. Az említett egységes tiszti iskolának szánt Belügyi Főiskolán speciális kiképzést kívántak indítani, és többek között az állambiztonsági operatív szakterületen magas szintű pszichológiai ismereteket terveztek oktatni.²⁴ Egy 1969. júniusi és novemberi KB ülésekre hivatkozó, 1970. április 30-i javaslat szerint a főiskola segítette volna elő és szervezte volna meg a belügyi szaktudományok művelését, az aspiránsképzést, a belügyi témájú tudományos művek megjelentetését, és feladatai közé tartozott volna az oktató-nevelő munka általánosítható tapasztalatainak és módszereinek cseréje a hazai tudományos intézményekkel és hasonló szintű tanintézetekkel, kriminalisztikai és szakmódszertani kutatóintézetekkel. Fakultásait illetően állambiztonsági, rendőri és idegen nyelvi képzések indulását tervezték 1971 szeptemberétől.²⁵ A Belügyi Főiskola felállítására vonatkozó elképzeléseket végül a BM Rendőrtiszti Főiskola keretein belül valósították meg,²⁶ melynek

²³ Uo. A BM munkájáról Benkei András belügyminiszter tartott előadást: „A minisztérium feladatai megkövetelik a kiképzés színvonalának emelését. Az általános rendőri és katonai szakképzés mellett biztosítani kell a speciális — nagyobb ismereteket kívánó — hírszerző, elhárító, bűnüldöző, vizsgáló, tűzoltó-mérnöki, valamint operatív-technikai beosztásokhoz szükséges kiképzést és továbbképzést. E téren lemaradtunk.” Uo. *Jelentés az MSZMP Központi Bizottsága részére az MNK Belügyminisztériuma munkájáról*, 104.

²⁴ HU-MNL-OL-XIX-B-1-z 10/68/5/1968, 1–7. „A főiskolai oktatásban a közép és felsőfokú vezetők iskolai képzése és továbbképzése az egyéb területen végzett, széleskörű oktatómunka következtében létrejött objektív helyzet miatt ezideig nem folyt rendszeresen. A vezetők ugyan alkalmasszerűen részesültek továbbképzésben, de ez nem volt elég tartalmas.” — mondja ki a tervezet. Uo. 12.

²⁵ HU-MNL-OL-XIX-B-1-z 10-70/3/1970, 1–3. Annak érdekében, hogy az oktatás felsőfokú szinten zajlhasson, egyes tantárgyak, például a pszichológia, államigazgatási jog stb. szempontjából külső előadók meghívásának engedélyezése volt kilátásban. Uo. 4–5.

²⁶ A BM Rendőrtiszti Főiskoláját a BM 1971-es átszervezésének alkalmával, több iskola egybeolvasztásával hozták létre. Ezek a BM Átmeneti Tanfolyam Parancsnokság, a BM Központi Tiszti Iskola, a Rendőrtiszti Akadémia és a BM Idegen Nyelvi Főiskola voltak. VÁRI 2019: 47. A Rendőrtiszti Főiskola létrehozásáról az 1970. évi 39. sz. törvényerejű rendelet intézkedett. RÉVÉSZ 2007: 74; RÉVÉSZ 2004: 29.

„létrehozása nemcsak felső szintű oktatási intézmény létrehozását, hanem a bűnügyi tudományok művelésére alkalmas bázis kialakulási lehetőségének megteremtését is jelentette.”

— nyilatkozott 1985-ben Katona Géza a *Belügyi Szemlében*.²⁷ A Rendőrtiszti Főiskolát a Belügyminiszter 08. számú parancsa alapján a IV. Főcsoportfőnökség irányítása alá helyezték 1971. június 18-án.²⁸

A belügyi tudományszervezési rendszer kialakítása

1972. szeptember 18-ára készült el a belügyminiszter helyettese által szignózott és elfogadott, *A Belügyminisztériumban folyó tudományos munka helyzetéről és továbbfejlesztéséről* című előterjesztés, mely átfogóan foglalkozott a belügyi tudományos munka helyzetével, a BM szükségleteit szolgáló tudományos tevékenység nehézségeivel, a BM tudománypolitikájának meghatározásával, annak alapelveivel, a tervezett kutatások fő- és részirányaival, témaköreivel. Az előterjesztésben foglaltak a későbbi parancsok és utasítások alapján nagyrészt megvalósultak.²⁹ Az előterjesztés ütemtervet állított fel, ami szerint 1972 végére fel kellett állítani a Tudományszervezési Osztályt és parancstervezetet volt szükséges készíteni a belügyi tudományos munka elveire és irányítási rendjére az előterjesztésben foglalt elvek alapján. Emellett 1973 közepére irányozták elő a BM Tudományos Tanácsának létrehozását és a BM Távlati Tudományos Kutatási Tervének elkészítését.³⁰

„A Belügyminisztériumban végzett tudományos munka további fejlesztése, a szellemi erők és anyagi eszközök hatékony felhasználása érdekében” indokkal 1972. október 30-i hatállyal létrehozták a Belügyminisztérium Tudományszervezési Osztályát. Az osztály alakította ki a párt tudománypolitikáját a BM-en keresztül, és készítette elő a tudományos tevékenység alapvető kérdéseire vonatkozó döntéseket. A Tudományszervezési Osztály segítette, koordinálta és ellenőrizte a minisztérium szerveinél végzett tudományos és kutatómunkát, központi-
lag biztosította a belügyi munkát érintő tudományos információáramlást, valamint szervezte és irányította a tudományos publikációt, tájékoztatást és propagandát. Feladatai közé tartozott a tudományos káderképzés szervezése, irányítása, a tudományos káderelosztás véleményezése, továbbá a BM Tudományos Tanács és a tudományos bizottságok munkájának segítése. Az osztály szervezte meg a tudományos konferenciákat és tanácskozásokat, valamint kapcsolatot tar-

²⁷ KATONA 1985: 47. Hivatkozik rá: ÚJHELYI 1989: 32. Katona lábjegyzetben tüntet fel többeket az RTF-en készült doktori disszertációk készítői közül, például „Láng György: *Lélektan alkalmazása a bűnügyi munkában*” (1972), „Kiss Géza: *A rendőrséget önként segítők motivációinak és felkészültségeinek vizsgálata*” (1981).

²⁸ HU-ÁBTL 4.2. 10-21/8/1971; A IV. Főcsoportfőnökség alá tartozó további szervek voltak: Miniszterhelyettesi Titkárság, Tanulmányi- és Propaganda Csoportfőnökség, Személyzeti Csoportfőnökség, Fegyelmi Osztály, Műszaki Tanfolyam, Határőr Tisztképző Iskola, Tűzoltó Tisztképző Iskola, Tartalékos Tisztképző Iskola, Kun Béla Tiszt helyettesképző Iskola, Alapfokú Rendőriskola, Kutyavezetőképítő Iskola. Uo. 2–3.

²⁹ HU-MNL-OL-XIX-B-1-z 10-72/6/1972. Eszerint a BM Kollégiumának 1970. május 8-i ülésén határoztak a BM Tudományos Tanács létrehozásáról, valamint a tudományos munka szervezettébbé tételéről is. Uo. 1; RÉVÉSZ 2007: 82.

³⁰ Uo. 7. számú melléklet. A BM Távlati Kutatási Terve 1975-1984-re vonatkozóan végül 1974. március 1-jére készült el.

tott a hazai tudományos, oktatási intézményekkel és szervekkel, illetve a szocialista államok belügyi, állambiztonsági szerveinek tudományos intézményeivel.³¹ Az osztály működését ügyrend szabályozta, melyet 1973. április 21-én léptettek hatályba. Az osztály élén álló osztályvezető közvetlen kapcsolatot tartott a tudományos és kutatási bázisok vezetőivel, és egyben ellátta a BM Tudományos Tanácsának titkári teendőit.³²

A Tudományszervezési Osztály által elkészített és 1973. április 26-án napvilágot látott 07. számú belügyminiszteri parancs (*A Belügyminisztériumban folyó tudományos munka elvei, irányítási rendje*) tulajdonképpen keretet adott a teljes belügyi tudományos munka rendszerének.³³ Meghatározta a szervnél folyó tudományos munka általános elveit, a vezetői (parancsnoki) irányítási rendszerét, értekezett a munkát segítő (társadalmi) szervekről, a tudományos munka tervezéséről, a tudományos kádereképzésről és a tudományos (hazai és nemzetközi) együttműködésről. Az első és legfontosabb általános elv az volt, hogy a BM tudománypolitikáját a Magyar Népköztársaságban folyó tudományos munkának részeként kellett tekinteni, és a párt- és kormányzati szervek határozataiban kijelölt feladatok teljesítésének alárendelten, annak szolgálatába volt szükséges állítani. A BM-ben folyó tudományos munka kiterjedt

„a társadalomtudományok azon területeire, amelyek az állam belső és külső biztonságának belügyi vonatkozásait is érintik”.³⁴

A parancs a kialakítandó kutatási területekkel kapcsolatban — a később tárgyalt — BM Távlati Tudományos Kutatási Tervének öt főirányát jelöli meg. Az eredményesség érdekében fel kellett használni a tudományok addigi eredményeit a lehetőségek keretein belül, és be kellett vonni a hazai tudományos élet kiemelkedő képviselőit a konspirációs szempontok figyelembevételével.³⁵ Továbbá figyelemmel volt szükséges kísérni a „kapitalista” államok — belügyi tevékenységét is érintő — tudományos eredményeit,

„elméleteik, gyakorlati intézkedéseik és kutatási eredményeik megismerése, ellenséges tevékenységük tudományos szintű leleplezése érdekében”.³⁶

Leszögezték, hogy a tudományos tevékenység a BM-szervek munkájának — gyakorlati célokat szolgáló — szerves része, és a tevékenységet állandóan korszerű szinten kell tartani, fejleszteni kell, és e tevékenység eredményeként ki kell alakítani a sajátos belügyi (operatív) tudományo-

³¹ HU-ÁBTL 4.2. 10-21/24/1972.

³² HU-ÁBTL 4.2. 10-425/1973. Az osztály állandó kapcsolatot tartott az MTA Tudományos Minősítő Bizottságával és annak illetékes szerveivel, a tudományos kádereképzést érintő kérdésekben képviselte a Belügyminisztériumot más állami szervek előtt. Az osztály felelt az aspiránskeretek szétosztásának, az aspirantúrára való felvételeknek, valamint a felvett személyek képzési helyeinek kijelöléséről, és véleményezte a képzés keretébe tartozó külföldi tanulmányutakat. A Tudományszervezési Osztály a BM szervezeti rendszerén belül mint önálló osztály foglalt helyet. Uo.

³³ HU-ÁBTL 4.2. 10-21/7/1973.; A parancsról Dr. Szalma László, a BM Tudományszervezési Osztály elnöke és egyben a BM Tudományos Tanács titkára úgy nyilatkozott 1979-ben, hogy időszerű és egyben időtálló, valamint, hogy a parancsot változatlanul munkájuk alapidokumentumának tekintik. SZALMA 1979: 105.

³⁴ Uo. 2.

³⁵ Konspiráció: A titkosszolgálati szervek működésének rendszere és módszere tevékenységük titokban tartásához. Az eszközök és módszerek hatásossága titkosságuktól függ. HU-ÁBTL 4.1. A-3036, 110.

³⁶ HU-ÁBTL 4.2. 10-21/7/1973, 3.

kat, ismeretrendszeret.³⁷ A tudományos eredmények fokozása és a tudományos tevékenység szélesítése érdekében a már eddig is tudományos munkát végző szervezetet kutatási bázisnak vagy a másik használt kifejezés szerint „kutatóhelynek” minősítették. Ugyanakkor új kutatási bázisokat is ki kellett alakítani. A meglévő bázisok erősítése, illetőleg az új kutatóhelyek kialakítása érdekében az érintett szervek állományából függetlenített kutatói státuszokat kellett biztosítani a tudományos munka jellegének, mértékének felmérése, megítélése alapján, bázisonként (kutatóhelyenként) 2-3 fővel. Kutatási bázisoknak a következő — témánkat érintő — szervezetnél kellett működnie: Rendőrtiszti Főiskola, Tudományszervezési Osztály, III/I. Csoportfőnökség, III/II. Csoportfőnökség, III/III. Csoportfőnökség, III/IV. Csoportfőnökség.³⁸ Elsősorban azokat a bázisokat (kutatóhelyeket) és tudományos munkát végzőket kellett támogatásban részesíteni, akik a jóváhagyott kutatási főirányok, illetőleg ezek részfeladatainak a megvalósításán munkálkodtak. A tudományos munka vezetői irányítását elősegítő szerv volt a BM Tudományos Tanácsa és a tudományos bizottságok.³⁹ A tudományos kádereképzéssel kapcsolatban kialakították az utánpótlás tervszerűségét és célszerűségét biztosító egységes képzési rendszert. Növelni kellett a tudományos fokozattal rendelkezők számát és ennek érdekében a pályázók felkészülésének elősegítésével, tanácsadással volt szükséges megteremteni annak feltételeit, hogy a MTA Tudományos Minősítő Bizottsága évente legalább 5-6 fő aspirantúrára jelentkező olyan belügyi dolgozó felvételét fogadja el, akik a jogszabályban írt feltételeknek megfelelnek, és kutatási témáik egybeestek a minisztérium fő kutatási célkitűzéseivel. A Belügyminisztérium által javasolt aspiránsok képzése a BM kutatási bázisain történt. Az aspiránsvezetők a megszabott feltételekkel rendelkező belügyi szakemberek lehettek. A jelentkezők számára biztosítani kellett, hogy az aspiráns képzésnél előírt filozófiai, nyelvi és szakmai vizsgákat a Rendőrtiszti Főiskolán tehessék le.⁴⁰

1973. március 1-jei hatállyal felállították a tudományos munka vonatkozásában a belügyminiszter első helyettesének javaslattevő, véleményező testületét, a BM Tudományos Tanácsát.⁴¹ A szerv megvitatta a legfontosabb tudományos eredményeket, és ajánlásokat tett ezek felhasználásával kapcsolatban, emellett állást foglalt a belügyi tudományos munka fő feladatait, céljait illetően, és meghatározta a távlati tudományos kutatási tervekbe kerülő főirányokat. Véleményezte a kutatási bázisok tudományos tevékenységét, a tudományos kádereképzést és a tudományos „információt”. Segítette továbbá a bázisok mellett működő tudományos bizottságokat és véleményt nyilvánított a hazai és a baráti szocialista államok tudományos szerveivel

³⁷ Uo. 2–3.

³⁸ Továbbá: BM Határőrség Országos Parancsnoksága, BM Tűzoltóság Országos Parancsnoksága, Készenléti Rendőri Ezred, Információfeldolgozó és Felügyeleti Csoportfőnökség, Igazgatásrendészeti Csoportfőnökség, „M” és Szervezési Csoportfőnökség, I/I II. (Műszaki Fejlesztési) Csoportfőnökség, II/I. Csoportfőnökség, II/II. Csoportfőnökség, II/III. Csoportfőnökség, IV/I. Csoportfőnökség, IV/II. Csoportfőnökség, III/V-2. Osztály, Egészségügyi Osztály. Uo. 4–5.

³⁹ E szervek döntési joggal nem rendelkező (társadalmi) testületi szervek voltak, amelyek javaslataikkal, ajánlásaikkal, a tudományos tevékenység értékelésével segítették a vezetők (parancsnokok) irányító tevékenységét és a tudományos kérdésekkel kapcsolatos döntések megalapozását. A bizottságok vitatták meg a tudományos munka eredményeit, ajánlásokat, javaslatokat tehettek, részt vehettek a tudományos tervek előkészítésében, kezdeményezhettek a felmerült tudományos problémák megoldását, elvi segítséget nyújthattak módszertani problémákat illetően, és elősegíthették a vezetői döntések megalapozását. Uo. 6–8.

⁴⁰ Uo. 10–14.

⁴¹ HU-ÁBTL 4.2. 10-21/5/1973.

folytatott együttműködéssel kapcsolatban.⁴² A BM Tudományos Tanács összetételét tekintve és a kinevezett tagok személyének közelebbi szemügyre vétele által megállapítható, hogy az állambiztonság sokrétű tevékenységének főbb területeit képviselték.⁴³ A tagok az állambiztonsági szolgálatoknál betöltött funkciójuknál fogva mindannyian tiszti rendfokozattal rendelkeztek, emellett a tanács felállításakor 23-ból 14 főnek — valamint a titkárnak — volt tudományos titulusa. A tanács tagjai foglalkozási körükből kifolyólag és annak szakértői lévén első kézből és világosan látták a belügyi munka hiányosságait, a felmerülő újszerű problémákat és a fejlesztendő irányokat. A szervben keresztül ezáltal hatásosan tudtak reflektálni az állambiztonságnál felmerülő kihívásokra, és kezdeményezhettek tudományos kutatásokat egyes szűkebb vagy tágabb témakörökben. A testület munkája közvetett módon ugyan, de általánosságban növelte az állambiztonság által alkalmazott módszerek hatékonyságát, továbbá a kutatási eredmények által született koncepciók is felhasználásra kerülhettek a párt igényeinek megfelelően. A testületben helyet kapott például az Aczél Györggyel szoros kapcsolatot ápoló Harangozó Szilveszter, aki a tanács felállításakor a III/III. (Belsőreakció-elhárítás) Csoportfőnökség csoportfőnöke volt.⁴⁴ Tanácstag volt dr. Györök Ferenc r. alezredes, aki a BM Rendőrtiszti Főiskolájának főiskola-parancsnoki posztját töltötte be másfél évtizeden át 1971 és 1986 között.⁴⁵ A tagok között foglalt helyet dr. Kertész Imre⁴⁶ r. ezredes, az állam- és jogtudományok doktora, aki 1962-ben szerezte meg kandidátusi tudományos fokozatát, munkája „a kihallgatási taktika lélektani alapjai” címet viselte.⁴⁷ Három tanácstag volt, aki a tanács felállításától kezdve egészen a testületet feloszlató, 1989. november 23-án kiadott parancs napjáig stabil tagja volt.⁴⁸ A testületből heten egyben a *Belügyi Szemle* szerkesztőségének tagjai is voltak 1973-ban.⁴⁹ A belügyi

⁴² Uo. 2.

⁴³ A BM Tudományos Tanács felállításakor a következő tagok foglaltak helyet a szervben: dr. Szalma László (titkár), dr. Ábel László, dr. Déri Pál, Faragó Sándor, dr. Farkas György, dr. Földes István, dr. Geller Sándor, dr. Györök Ferenc, Harangozó Szilveszter, dr. Katona Géza, Kecskés József, dr. Kertész Imre, Kukk István, Ladvánszky Károly, Makádi János, dr. Matuska Béla, dr. Molnár Elek, dr. Pál Antal, Radnai Sándor, dr. Rudas György, dr. Steczik Aurél, Szilágyi János, Vörös Lajos, dr. Wéber Gyula. Uo.

⁴⁴ Az MNK állambiztonságnál nagy pályautat befutó Harangozó Szilveszter hosszú távon közeli együttműködésben dolgozott Aczél Györggyel és tekintve, hogy „szakterülete” a kulturális, ideológiai és tudományos területeken való elhárítás volt, nagy szerepet vállalt az 1956-os forradalmat követően az értelmiség elleni megtorlásban. Együttműködésük eredményeképpen általánosan információkat szállított a politikus számára, aki azokat felhasználhatta politikai érvényesülésének és politikai ellenfelei háttérbe szorítása érdekében is. Révész 1997: 284, 314; KRAHULCSÁN 2020: 273–301. Érdekes adalék, hogy Harangozó vezette a később 10 évre elítélt neves pszichológus, Mérei Ferenc ellenében zajló „Hungaricus” ügyvel kapcsolatos nyomozást. Bővebben: GÁL 2013.

⁴⁵ Györök Ferenc számos állambiztonsági tanfolyamot elvégzett a pályafutása során, többek között 1950-ben a Dzerzsinszkij Államvédelmi Tiszti Tanfolyamot, 1955-ben az MDP Pártfőiskolát, 1962-ben a Szovjetunió Belügyi Jogi Főiskoláját és 1979-ben az MSZMP KB Politikai Főiskolájának vezetői továbbképző tanfolyamát. 1962-ben továbbá megszerezte az ELTE ÁJTK, állam- és jogtudományi doktori levelét. 1962 és 1966 között a BM II/I-2. (Bűnüldözési) Osztályának volt osztályvezetője, 1966 és 1970 között a BM Budapesti Rendőr-főkapitányságon a főkapitány bűnügyi I. helyettese volt. 1986-ban helyezték nyugállományba. ÁBTL Archantológia: Györök Ferenc. (Utolsó elérés: 2023.12.14.)

⁴⁶ Dr. Kertész Imre r. ezredes, tanácstag, az állam- és jogtudományok doktora, 1973-tól a *Belügyi Szemle* szerkesztője. Kertész a Tanács létrehozása idején a II/I-4. (Bűnügyi-technikai) Osztályon dolgozott vezető pozícióban. Azon kevesek egyike volt, akik a kezdetektől a tagok között foglaltak helyet, 1973 és 1989. november 23. között, egészen a Tanács feloszlásának napjáig betöltötte a posztot.

⁴⁷ „Az értekezés elsősorban a vallomás kialakulásának folyamatát dolgozza fel. Anyagát több országban megjelentették és oktatják.” HU-ÁBTL 4.1. A-3028, 63.

⁴⁸ HU-ÁBTL 4.2. 10-21/34/1989. Ők dr. Faragó Sándor, dr. Geller Sándor és dr. Kertész Imre voltak.

⁴⁹ HU-ÁBTL 4.2. 10-21/3/1973. Ők dr. Rudas György (elnök), dr. Déri Pál (titkár), Kukk István, dr. Kertész Imre, Harangozó Szilveszter, dr. Ábel László és dr. Szalma László voltak.

berkekben dolgozó tudóskáderek viszont nem minden esetben lettek a Tudományos Tanács tagjai, például négy olyan kandidátusi fokozatot már magáévá tudó vagy éppen rá készülő volt, akik pszichológiához köthető témáról írták értekezésüket.⁵⁰ Az erre utaló dokumentum kiadásakor mindannyian a Rendőrtiszti Főiskolán voltak beosztottak, és másodállásban dolgoztak a Belügyminisztériumnak.

A Belügyminisztérium Távlati Tudományos Kutatási Terve (1975–1984) és további szabályozások

A belügyi szervek által igényelt széles körű tudományos kutatási témákat, hosszas előkészítést és vitákat követően „főirányokban” határozták meg, ezeket pedig „részirányokra” bontották. A főirányok, avagy a másik használt kifejezéssel élve, „főprogramok”, a BM Távlati Kutatási Tervének (TKT) legfontosabb komponensei voltak.

„A kutatási főirányok lehetséges részterületeit a tudományos bázisokkal, kutatóhelyekkel, külső intézetekkel, külön-külön egyeztetve a létrehozandó BM Tudományos Tanács javaslata alapján, a későbbiekben szükséges megjelölni és azok kutatására megbízást, utasítást adni. Ezek után kerülhet sor azoknak a bázisoknak, kutatóhelyeknek a kijelölésére, amelyek a kutatásban fő felelősként, illetőleg közreműködőként részt vesznek.”⁵¹

A belügyi tudományos munkát távlati, közép- és rövidtávú tudományos tervek szolgálták. A középtávú kutatási tervek általában három-öt évre szóló időtartammal készültek, a távlati tudományos terv alapján és megvalósítása érdekében. A rövidtávú tudományos kutatási terveket egy-két éves időtartammal a konkrét kutatási munkát végző szervek készítették a középtávú tudományos kutatási tervekben meghatározottak és a szerv konkrét szükségletei szerint.⁵²

„A középtávú kutatási tervek a kutatóhelyek többségénél a kutatók által kezdeményezett, valamint a parancsnokok által javasolt és a kutatók részéről vállalt, egyéni vagy csoportos kutatásra tervezett egyedi témákból”

⁵⁰ HU-MNL-OL-XIX-B-1-z 10-72/6/1972, 1., 2. és 3. számú melléklet. Dr. Popper Péter: *A kriminális személyiségzavar kialakulása* (végzés éve: 1965); Dr. Láng György: *A BM szervei titkos felderítő munkájának jogi alapjai a végrehajtás taktikai és lélektani kérdései — A terhelő alapon történő beszervezés taktikájának lélektani sajátosságai* (szervezett képzésen kívüli, végzés kitűzött ideje: 1973); Dr. Majláth György: *Az igazságügyi, kriminálpszichológiai és gyógypedagógiai szakértői tevékenység* (szervezett képzésen kívül készült, végzés kitűzött ideje: 1972); Kiss Géza: *A bűnügyi felderítő munka lélektani sajátosságai* (aspirantúra, végzés kitűzött ideje: 1975).

⁵¹ HU-MNL-OL-XIX-B-1-z 10-72/6/1972, 8. A szervezett képzésen kívüli pályázók felkészülési körülményeit hasonlóvá kellett tenni a szervezetszerű képzésben részesülőkhöz (kutatónap, tanulmányi szabadság, aspiránsvezető, konzultálás). Az oktatóknak, kutatóknak és kutatómunkát végző más beosztású dolgozók számára belföldi tanulmányutat biztosítottak, ha pedig a kutatás témája vagy a nyelvtanulás indokoltá tette, külföldi tanulmányutat biztosítottak. Uo. 11.

⁵² Uo. 6–8.

álltak össze.⁵³ Kötelező téma- vagy kutatókijelölés csak ritkán akadt, ugyanis függetlenített vagy főállású kutatók közreműködésére alig számíthattak. A tervekben az egyénileg kezdeményezett, a tudományos fokozat elnyerését szolgáló témák is szerepeltek.⁵⁴

A Belügyminisztérium 1974. március 1-jén, első ízben kiadott és valamennyi tudományos területet érintő „1975-1984 közötti időszakra szóló távlati tudományos terve” szerint:

„a szolgálati feladatokat, a szervek vezetőinek szükségleteit, valamint az eddigi művelési hiányokat figyelembe véve, elsősorban a belügyi munkát közvetlenül érintő társadalomtudományi kutatások kiterjesztése és támogatása vált szükségessé, e körben is kiemelten az állambiztonsági, a bűnügyi-operatív és a belügyi-rendészeti munkára vonatkozó ismeretrendszerek kutatása.”⁵⁵

A dokumentum szerint 1974. márciusában tizenöt belügyminisztériumi beosztottnak volt tudományos fokozata, ebből heten tanítottak és dolgoztak félállásban („másodállásban”) öt kutatóbázison elhelyezkedve (II/I. Csoportfőnökség, Rendőrtiszti Főiskola, III/V. Csoportfőnökség, Egészségügyi Osztály, Tudományszervezési Osztály). Tudományos fokozat megszerzésére ekkor huszonkét fő készült. A kutatási terv ütemezését illetően, az első középtávú programot az 1975–1979-es időszakra 1974. szeptember 30-ig volt muszáj elkészíteniük a kutatási bázisoknak.⁵⁶ A TKT összesen öt főirányt⁵⁷ tartalmazott, melyen belül huszonegy komplex témacsoportot és nyolc témát jelöltek meg.⁵⁸ A kutatási programban kijelölésre került a végrehajtás felelőse, a szervező és koordináló szervek, a kutatási tevékenység tudományos és belügyi jelentősége, a kiemelt kutatási főirányok, valamint a kutatásban résztvevő kutatóhelyek, illetve az együttműködésre felkérhető külső szervek és intézetek. A Pszichológiai Intézet az 1., 2. és 4. főirányok kutatási tevékenységében volt felkérhető szerv, mely témacsoportoknál megfigyelhető a pszichológiatudomány tételeinek fokozottabb bevonásának igénye. A 2. (rendőrség), 3. (belügyi igazgatás), és 5. (egészségügyi szolgálat) kiemelt témák nem kapcsolódnak szorosan a vizsgált állambiztonsági területen kutandó irányokhoz, ezért az 1.,⁵⁹ és 4.⁶⁰ főirányokat veszem górcső alá. Az 1. főirány kutatási céljai kapcsán érdemes idéznünk:

⁵³ ÚJHELYI 1989: 63.

⁵⁴ ÚJHELYI 1989: 63.

⁵⁵ HU-ÁBTL 4.2. 10-395/1974.

⁵⁶ Uo. 16.

⁵⁷ Ezek a következők voltak (1.) a „bűncselekmények megelőzéséért, a felderítés eredményességéért végzett belügyi tevékenység hatékonyságának növelése”, (2.) „a közbiztonság, a közrend fenntartását (javítását), a közlekedésrendszert fejlesztését szolgáló eszközök vizsgálata”; (3.) „a belügyi igazgatást és a munka hatékonyságát növelő általános eszközök komplex kutatása”; (4.) „a vezetés, a katonai (belügyi) szervezés, az oktatás és a kádermunka fejlesztése”; (5.) „a belügyi egészségügyi szolgálat gyógyító-megelőző orvosi kutatásainak továbbfejlesztése”. Uo. 15–16.

⁵⁸ Uo. 15.

⁵⁹ A kutatásokban részt vevő állambiztonsághoz kapcsolódó kutatóbázisok voltak: III/I., III/II., III/III., III/IV. csoportfőnökségek, a Rendőrtiszti Főiskola, a Tudományszervezési Osztály. Együttműködésre felkérhető külső szervek, intézetek voltak többek között az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, a Szociológiai Kutató Intézet, az MSZMP Politikai Főiskolájának, valamint a tudományegyetemek állam- és jogtudományi karrainak illetékes tanszékei. Uo. 8.

⁶⁰ A kutatásban részt vevő kutatóhelyek voltak az Információfeldolgozó és Felügyeleti, az I/III., az „M” és Szervezési, a III/I., a IV/I., a IV/II. csoportfőnökségek, a Rendőrtiszti Főiskola és a Tudományszervezési Osztály. Együttműködésre felkérhető egyéb szervek, intézetek: az MSZMP Politikai Főiskola illetékes tanszékei, a Pszi-

„A bűncselekmények megelőzésének reális lehetősége a szocialista társadalom kialakulásával megnövekedett. A megelőzést szolgáló elméleti és gyakorlati kérdések egész sorát dolgozták már eddig is ki a bűnügyi tudományok különféle területein. E tudományok kutatása, továbbfejlesztése mellett előtérbe kerülnek azok a témakutatók, amelyek a speciális belügyi feladatként jelentkező megelőzést hivatottak segíteni. Ehhez fel kell használni a tudományok új eredményeit, módszereit. (Elsősorban a filozófia, kriminalisztika, kriminológia, pszichológia, szociológia, [...]) [...] A felderítés nyílt és titkos módszereit és eszközeit állandóan fejleszteni kell. Ezt az új tudományos eredmények jelentősen elősegíthetik.”⁶¹

A főirányon belül három „témacsokrot” jelöltek meg: a „megelőzés”, a „felderítés” és a „megelőzésre és felderítésre is egyaránt kiható” témákat. Természetesen sok átfedés volt a témák között, és a téma elnevezése nem feltétlenül tükrözte a végül kialakult eredményeket. A felderítést illetően kutató terület volt pszichológiai vonatkozásban például

„az állambiztonsági és bűnügyi hálózati munka alapvető elveinek és módszereinek tudományos elemzése és továbbfejlesztése jogpolitikai, pszichológiai, szociológiai eredmények alapján”.

A „megelőzésre és a felderítésre egyaránt kiható témák” terén „a hírszerző- és elhárító szervek értékelő, elemző tevékenységének fejlesztése”.⁶² A 4. főirány, tehát „a vezetés, a katonai (belügyi) szervezés, az oktatás és a kádermunka fejlesztésén” belül,⁶³ kiemelt témák voltak többek között a „szociológiai és pszichológiai tényezők szerepe a belügyi vezetés rendszerében”, „a felvételi rendszer fejlesztésének lehetősége. Alkalmassági vizsgálatok továbbfejlesztése, a különféle belügyi területek sajátosságait figyelembe véve”, „a vezetői továbbképzés, a főiskolai oktatás és egyéb képzés korszerű formái, fejlesztésének módszerei”. A kutatási terv szerint a társadalomtudományi feladatok kutatásába belépő tudósok és tudományos kutatók létszáma ez idő szerint aránytalanul kisebb volt, mint ahogy az kívánatos lett volna. Összesen huszonnégyen voltak e területen aktív kutatók a dokumentum kiadásakor.⁶⁴ A tervidőszak beindulá-

chológiai Intézet, az Országos Vezetőképző Központ, az Országos Pedagógiai Intézet és a MN Hadtudományi Intézete. Uo. 12.

⁶¹ Uo. 6.

⁶² Uo. 7–8.

⁶³ A feladatok meghatározását érdemes idézni, eszerint: „A vezetés színvonala alapvetően befolyásolja az egész belügyi munkát. A belügyi munka végzésének ésszerű, a feladatok sikeres teljesítését elősegítő szervezése ugyancsak kiemelkedő jelentőséggel bír. Az egyre bonyolultabb belügyi munka végzésének elengedhetetlen feltétele az állomány korszerű, a kádérfejlesztési terveknek megfelelő politikai és szakmai képzése, állandó továbbképzése. Ezeket az egymással szorosan kapcsolatban álló témákat a tudományos kutatás eszközeivel ez ideig kevésbé tanulmányoztuk. A TKT-ban szereplő más irányú kutatási feladatok eredményes teljesítésének is szükségszerű feltétele, hogy a programban kijelölt témacsoportok kutatását előirányozzuk. E témacsoport tudományos kutatásának jelentőségét alátámasztja, hogy a Rendőrtiszt Főiskola a közeljövőben megkezdi a belügyi vezetőképzést és továbbképzést”. Uo. 11.

⁶⁴ A dokumentum kiadásakor az Információfeldolgozó és Felügyeleti Csoportfőnökségen 9, a II/I-4. Osztályon 9 (itt főleg krimináltechnikai kutatók voltak), a Rendőrtiszt Főiskolán 3, a Tudományszervezési Osztályon 3 fő dolgozott. Uo.

sakor 60 főre számítottak, s a tervidőszak végére várható növekedéssel együtt összesen kb. 150-200 fővel számoltak.⁶⁵

1976 októberében szabályozták a tudományos káderképzés és -továbbképzés rendszerét. A képzések megszervezése a kutatóbázisok feladata volt és vezetőiknek öt évre szóló tudományos képzési programot kellett készíteniük. A terveket a Tudományszervezési Osztály összesítette a BM középtávú tudományos képzési programjában, és a IV. főcsoportfőnök hagyta jóvá. A BM beosztottjai pályázati felhívás vagy saját elhatározás alapján jelentkezhetek tudományos fokozat elnyerésére.⁶⁶ A BM-ben folyó tudományos munka tudományos és szakirodalmi információval való ellátását rendszerszinten eszközölték 1977 júniusában,⁶⁷ valamint októberben a kutatásokhoz szükséges pénzügyi-anyagi eszközök biztosításáról és a tudományos munka ösztönzéséről rendelkeztek. Ennek keretein belül pályadíj alapot létesítettek, és a középtávú kutatási tervek számára pénzügyi-anyagi szükségleti tervet kellett készíteniük a kutatóbázisoknak.⁶⁸ Ezt követően 1978 novemberében a tudományos kutatási pályázati rendszer kialakításáról és továbbfejlesztéséről adott ki parancsot a belügyminiszter. Pályázati felhívást a BM Távlati Tudományos Kutatási Tervében, illetve a kutatóhelyek jóváhagyott középtávú kutatási tervében szereplő, vagy ahhoz közvetlenül kapcsolódó témát kellett tartalmaznia.⁶⁹ Először 1973-ban hirdetett a BM központi tudományos pályázatot, melyet általában két évenként még hat követett 1988-ig. A második pályázat hirdetésekor kerültek előtérbe a társadalomtudományokkal foglalkozó munkák a műszaki és természettudományi témák után.⁷⁰

A III. Főcsoportfőnökség és a Rendőrtiszti Főiskola közötti együttműködést 1977. november 1-jén szabályozták, mely szerint a BM III. Főcsoportfőnökség szervei operatív tiszti állományának főiskolai szintű szakképzését a RTF volt hivatott biztosítani, valamint szakirányítási joggal ruházták fel a III. Főcsoportfőnökséget az állambiztonsági tisztképzés terén. Eszerint a csoportfőnökségnek és a RTF Állambiztonsági Tanszékének — többek között — szorosan együtt kellett működnie az állambiztonsági szakos hallgatók gyakorlati operatív munkára való felkészítésében, az állambiztonsági területen történő tudományos kutatómunka fejlesztésében, az Állambiztonsági Tanszék állományának szakmai továbbképzésében, a tanári utánpótlás biztosításában, illetve a főiskolára kerülő hallgatók kiválasztásában, felvételük lebonyolításában.⁷¹

1979-ben újjászervezték a BM Tudományos Tanácsát. A vonatkozó parancs alapján⁷² a testület hatásköre több szempontból is bővült: 1979-től a személyügyi miniszterhelyettes (aki egyben a IV. főcsoportfőnök volt) véleményező, javaslattevő testületi szerve lett, és a Belügyminisztérium egészét érintő — tárca szintű — tudományos kérdésekben is állást foglalt, ajánlásokat tett. A korábbiakhoz képest hasonlóképpen elemezte és megvitatta a tudományos munka célját, irányait és témáit, valamint együttműködött a hazai és nemzetközi tudományos

⁶⁵ Uo. 15.

⁶⁶ HU-ÁBTL 4.2. 10-21/28/1976.

⁶⁷ HU-ÁBTL 4.2. 10-27/10/1977.

⁶⁸ HU-ÁBTL 4.2. 10-22/23/1977.

⁶⁹ HU-ÁBTL 4.2. 10-22/27/1978.

⁷⁰ SZAKÁCS 1990: 33–36.

⁷¹ HU-ÁBTL 4.2. 10-27/18/1977. Az Állambiztonsági Tanszék létrehozásáról a Rendőrtiszti Főiskola Ideiglenes Szervezeti és Működési Szabályzata rendelkezett 1972. augusztus 19-én. HU-ÁBTL 4.2. 10-1659/1972, 4.

⁷² HU-ÁBTL 4.2. 10-21/2/1979.

intézményekkel. Új pontként kerül bele feladatkörébe, hogy a Magyar Néphadsereg tudományos szerveivel „különös tekintettel” kellett kooperálnia. Megvitatta továbbá a baráti szocialista államok belügyi és állambiztonsági tudományos szerveivel folytatott együttműködést, a minisztérium egészére vagy legfontosabb területeire vonatkozó tudományos eredményeket és az azok hasznosítására vonatkozó javaslatokat. Véleményezte a középtávú kutatási terveket, továbbá a belügyi munkához közvetlenül kapcsolódó témák vonatkozásában a tudományok doktora fokozat elnyerésére vonatkozó kérelmeket és a tudományos pályázatok kiírását, azok témaköreit és a pályamunkák hasznosítását.⁷³

A belügyi tudományos kutatások első szakaszának értékelése

A BM Tudományszervezési Osztálya 1979-ben első ízben szervezett háromnapos előadás-sorozatot „a belügyi tudományos kutatások időszerű kérdéseiről”. Az osztály titkára *Az MSZMP Tudománypolitikai irányelveinek realizálódása az MNK Belügyminisztériumában* címmel⁷⁴ tartott előadást. A „belügyi munkában nélkülözhetetlen” társadalomtudományi területeken végzett kutatásokkal kapcsolatban a tapasztalatok azt mutatták, hogy lemaradásban voltak a műszaki-technikai és orvostudományi területeken. E tudományszakok körében főképp új kutatóhelyeket hoztak létre a hetvenes évek elején, és

„többségében a kutatás vezetése, szervezése, végzése terén megfelelő tapasztalatokkal nem rendelkező vezetők, szervezők és kutatók láttak munkához. Itt tehát az indulásnál számos — főleg az ismeretek hiányából és a tapasztalatlanságból eredő — szemléleti és gyakorlati nehézség merült fel.”⁷⁵

Az előadó beszámolt arról, hogy 1972-ben 12 fő rendelkezett tudományos fokozattal, 1979-re pedig már 26-an voltak.⁷⁶ Tudományterület szerinti megosztásuk szerint egy fő a pszichológiai tudományokból. Tudományos fokozat megszerzésére a kiadvány kiadásakor 31-en készültek, melyből 3 fő ösztöndíjas aspiráns, 13 fő belföldi levelező aspiráns, 5 fő külföldi levelező aspiráns és 10 fő szervezett képzésen kívüli volt. Közülük összesen 2 fő a pszichológiát érintő témából készült. A tapasztalatok szerint nem voltak eléggé gyümölcsözőek a baráti államok társszerveivel való együttműködések, ahol sok esetben párhuzamos vagy közel álló kutatások folytak.⁷⁷ A társadalomtudományi területeken folytatott kutatásokkal kapcsolatban 1982-re az az álláspont született meg, hogy ezeken a

⁷³ A tanácsstagok között ekkor dr. Ábel László, Baranyai György, Bodrogi László, dr. Bozsik János, dr. Déri Pál, dr. Diczig István, dr. Faragó Sándor, dr. Földes István, dr. Geller Sándor, dr. Györe János, dr. Györök Ferenc, dr. Honti János, dr. Horváth József, dr. Katona Géza, dr. Kertész Imre, Kincses Zoltán, dr. Major Sándor, dr. Matuska Béla, Mándi Sándor, Radnai Sándor, dr. Siklói György, Tóth Ferenc és Varga Károly foglalt helyet. Uo. 3–4.

⁷⁴ SZALMA 1979: 83–106.

⁷⁵ SZALMA 1979: 91.

⁷⁶ SZALMA 1979: 100.

⁷⁷ SZALMA 1979: 98–99.

„területeken folyó kutatásoknál [...] egy-egy új javaslat vagy módszer bevezetése további előkészítő, esetleg kutatómunkát igényel. E területen a kutatások fő eredményének azok a belügyi munka színvonala emelését célzó [...] munkák tekinthetők, amelyek az egyes szolgálati dokumentumok előkészítését, az oktató-nevelő munka fejlesztését is szolgálják. A kutatások e követelménynek alapvetően megfeleltek. Ezt az is bizonyítja, [...] 100 hasznosítható tanulmány, köztük 11 kandidátusi disszertáció készült el. Ebből mintegy 60, különkiadvány formájában az érintett szervek vagy szakemberek kezébe került.”⁷⁸

A kutatási tervek végrehajtásában — a menet közbeni személyi cseréket nem számítva — mintegy 226 fő vett részt. A tervidőszak alatt első alkalommal védte meg a Szovjetunióban, állambiztonsági munkához kapcsolódó témájú disszertációját egy kutató, és először szerzett belügyi dolgozó hadtudományi kandidátusi fokozatot. 1981 előtt egy kandidátus szerzett doktori fokozatot operatív munkához kapcsolódó doktori értekezésével. A BM Tudományos Tanácsa öt alkalommal ülésezett 1976 és 1980 között. Az értékelés szerint szélesedtek a nemzetközi tudományos kapcsolatok 1981–1982-re. Két tudományos fokozattal rendelkező kutató végzett közös kutatásokat szovjet szakemberekkel bűnügyi, illetőleg állambiztonsági munkához kapcsolódó pszichológiai témában.⁷⁹ A tudományos munka hasznosítását és szélesebb körben való ismertetését segítette elő — a kutatóhelyi kiadványokon és a BM IV/II. (Személyügyi) Csoportfőnökség⁸⁰ különkiadványain túl — a *Belügyi Szemle Tudományos Élet* rovata.⁸¹ Az 1. kutatási főirány teljesítése tekintetében:

„e témák az összes tervezett kutatásoknak körülbelül a felét tették ki, a kutatóhelyi megoszlás szerint pedig az állambiztonsági területek domináltak. [...] A tervezett 65 témából 31-et fejeztek be, 12-öt töröltek, s a következő időszakra 22 húzódott át.”

A 1. főirányon belüli „a megelőzésre, a felderítésre egyaránt ható témák” szempontjából született a legtöbb terven kívül kutatott és befejezett kutatás (49 db).

„A befejezett és a folyamatban lévő kutatások jelentősek, különösen vonatkozik ez a [...] BM III/I., III/IV. Csoportfőnökségre [...] a Rendőrtiszti Főiskolára és a Tudományszervezési Osztály kutatásaira. Ezek egy része úttörőmunkának tekinthető, mert konkrét gya-

⁷⁸ SZALMA 1982: 12. Hivatkozik rá továbbá: RÉVÉSZ 2004: 42, RÉVÉSZ 2007: 82.

⁷⁹ SZALMA 1982: 13.

⁸⁰ A IV. (Személyügyi) Főcsoportfőnökség 1979-es átszervezése alkalmával a IV/II. (Oktatási és Közművelődési) Csoportfőnökség irányítása alá került a IV/II-1. (oktatási) Osztály, a IV/II-2. (közművelődési) Osztály, a Belügyi Szemle Szerkesztősége, a Magyar Rendőr Szerkesztősége, a Film Alosztály, a Kiadói Alosztály, mint központi szervek. A IV. Főcsoportfőnökség szervei voltak a BM IV/I. (Személyzeti) Csoportfőnökség, a BM IV/II. (Oktatási és Közművelődési) Csoportfőnökség, a BM Tudományszervezési Osztály, és a Rendőrtiszti Főiskola. HU-ÁBTLL 4.2. 10-22/27/1979. 7-8.; lásd továbbá: RÉVÉSZ 2004, 38, 41., RÉVÉSZ 2007, 80.

⁸¹ SZALMA 12–16. „A Tudományszervezési Osztály már az 1970-es évek közepén javaslatot tett egy belügyi tudományos folyóirat megjelentetésére, erre azonban a Tájékoztatási Hivatal hozzájárulása híján, valamint papír és nyomdai kapacitáshiány miatt nem kaphatott engedélyt. A megoldást az egyes szervek eseti, vagy változó rendszerességgel megjelenő saját kiadványaiban, de főleg az ekkor már a hazai jogtudományon belül is elismert belügyi szakfolyóiratban, a Belügyi Szemleiben kellett keresni. 1976-tól a Szemle külön rovatot nyitott Tudományos élet címen, amelynek szerkesztését a Tudományszervezési Osztályon dolgozó tudományos szerkesztő végzi az osztályvezető és a főszerkesztő kettős alárendeltségében.” ÚJHELYI 1989: 128.

korlati hasznosságuk mellett egy új szaktudományok kialakításának — nevezetesen az állambiztonsági és bűnügyi operatív tudományok — megalapozását vagy legalábbis fejlesztését is jelenthetik.”

— mondta ki az értékelés.⁸² A kutatóbázisok együttműködését jól prezentálja a IV. Főcsoportfőnökség tájékoztató kiadványa, mely a BM Tudományos Tanácsának üléséről közvetít 1984-ből.⁸³ Az ülésen a BM Rendőrtiszti Főiskola és a BM III/IV. Csoportfőnökségeknél folytatott tudományos munka eredményeiről és problémáiról zajlott eszmecsere. A középtávú tervidőszakra jóváhagyott kutatások témái a csoportfőnökségen szociálpszichológiai vonatkozásokat is érintett.⁸⁴ Előnyként kerül feltüntetésre, hogy más szervektől, például a III/I. Csoportfőnökségtől is kaptak kutatókat, s kérésre ők is biztosítottak más szerveknek szakembereket. Az együttműködést a társkutatóhelyekkel nagyon jelentősnek tartották és rendszeres volt az együttműködés a III/I., és Rendőrtiszti Főiskolával,⁸⁵ eseti alkalmakkor pedig a III/II. és III/III. Csoportfőnökségekkel.⁸⁶

A BM III/I-10. Osztály Pszichológiai Csoportjának és Laboratóriumának felállítása

A BM hírszerzésért felelős (III/I.) csoportfőnökségén már 1969-et megelőzően, tehát a BM központilag szervezett és irányított tudományszervezési rendszere kialakítása előtt történtek intézkedések, melyek a területet érintő pszichológiai kutatások megindítását irányozták elő. A következőkben áttekintő jelleggel mutatom be a lélektani kutatások szervezett és ellenőrzött keretek közötti bevezetését a szervezeten belül, illetve, hogy az miképpen kapcsolódott be a teljes belügyi kutatási szisztémába és a BM első Távlati Tudományos Kutatási Tervébe az 1970-es évek közepén.

1967 áprilisában egy, a hírszerző munka helyzetéről, a hírszerzés néhány elvi kérdésére és az ötéves fejlesztési tervére készült javaslatban a személyzeti munkát illetően, káderátcsoportosítást irányoztak elő — a BM más szerveitől — a hírszerzéshez.⁸⁷ A tervek szerint „kipróbált” és tapasztalatokkal rendelkező hírszerzőkkel kívánták megerősíteni az állományt. A felvételeket és átvételeket érintő személyi ellenőrző munka szempontjából szükségesnek látták megszi-

⁸² SZALMA 1982: 12–16.

⁸³ HU-ÁBTL 4.1. A-3008/60.

⁸⁴ *A pszichológia, pedagógia és a szociológia egyes törvényszerűségeinek alkalmazási lehetőségei, a hazafias alapon történő kiválasztás, tanulmányozás, beszerzés és a hálózat vezetésében, nevelésében, a katonai elhárítás területén* című, Kovács Károly r. őrnagy által készített kutatás elkészültét az év végére várták. Uo. 46–47. Kovács Károlynak már 1976-ban is készült szociálpszichológiai témában munkája: *Pszichológiai és szociológiai tényezők a katonai elhárítás információszerző munkájában*. Hivatkozik rá: HANKISS 2022: 226; RÉVÉSZ 2005: 51; RÉVÉSZ 2007: 90. HU-ÁBTL 4.1. A-3017/24.

⁸⁵ „Az oktatási tevékenység fenti áttekintése részben érzékelteti, hogy miért tekintette a Főiskolát a belügyminisztérium a belügyi tudományos tevékenység legfontosabb kutatóhelyének, másrészt tapasztalható az is, hogy az oktatókutató tevékenységet folytató főiskolai gárda nagyrészt — érthetően — a belügyi praxis operatív feladatainak művelői köréből kerültek ki. Ezt — valamint a Főiskolán folyó állambiztonsági kutatómunka egyéb irányait — érzékelteti a vonatkozó tananyagok, szakdolgozati és fordítási anyagok alapján készült változat is” — értekezett a témáról Révész Béla. Révész 2017: 30.

⁸⁶ HU-ÁBTL 4.1. A-3008/60, 51–57.

⁸⁷ HU-ÁBTL 1.11.4. 67-18/a/68.

gorítani a felvétel elveit és az ellenőrző intézkedéseket. A későbbiek tekintetében fontos pontja volt a javaslatnak, hogy növelni kellett a hírszerzési ágazat szerepét és befolyását a személyzeti kérdésekben. A javaslat leszögezi, hogy addig a jelöltek általános jellegű ismereteket kaptak az Idegen Nyelvi Főiskolán,⁸⁸ ahol az oktatás mélysége, szakszerűsége és kapcsolata a hírszerző munka aktuális problémáival felszínes volt. Ennek okán az ötéves fejlesztési tervben kitűzésre került, hogy kizárólag a hírszerzés számára önálló szakiskolát állítsanak fel.⁸⁹ A fejlesztési terv a lélektannak mint alkalmazott tudománynak a fontosságát hangsúlyozza a hírszerző munka folyamataiban és amellett, hogy egy állandó és tudományos alapokra építkező pszichológiai csoport létrehozását sürgeti, általánosan is nagyobb szerepet kívánt neki szánni a perspektivikus tervezésben. Ugyanakkor a hírszerző tiszteket a pszichológia munkájukban is alkalmazható eredményeinek elsajátítására kívánták ösztönözni:

„A hírszerző munka elvi és gyakorlati menetébe be kell kapcsolni a lélektant, mint alkalmazott tudományt. Több, erre alkalmas hírszerző tisztet inspirálni kell — megfelelő tanulási feltételek biztosításával — hogy e tudományágból képezést szerezzenek. Emellett egy-két éven belül hivatásos szakemberekből — kisebb — állandó csoportot kell létrehozni, amely a hírszerző munka néhány fontos folyamatát pszichológiai szempontból tanulmányozva kialakítja e tudományág alkalmazásának legfontosabb elveit és módszereit. Később a hírszerzés elvi és perspektivikus tervezésében e tudománynak egyre nagyobb szerepet kell biztosítani.”⁹⁰

A hírszerző tisztek feladatokkal való megbízásánál és az új felvételeknél meg kellett teremteni a képességvizsgálat olyan rendszerét, mely figyelembe vette a hírszerző munka speciális igényeit. Az egyes szakterületeken belül pedig elő kellett segíteni az elemző-értékelő munkát annak érdekében, hogy a lehetővé váljon, hogy a saját és az „ellenség” tevékenységének elemzése „tapasztalati tényezőkön” alapuljon, illetve, hogy tudományos kutatások és analízisek útján történjen.⁹¹ A javaslat tükrözi a pártdokumentumokban is olvasható, hatvanas évek közepén felmerült „újszerű igényt” a lélektani módszerek alkalmazásának fejlesztését illetően.

A III/I. Csoportfőnökségen belüli személyügyi munkával kapcsolatos átszervezéseket a következő év elején indították meg. 1968 januárjában javaslatot tettek a 10. (Személyügyi és Kiképzési) Osztály felállítására.⁹² A hírszerzés ötéves fejlesztési tervére a Politikai Bizottság hírszerzési káderhelyzetével kapcsolatos és a Minisztertanács 3307. számú határozatára hivatkozó javaslat szerint:

⁸⁸ Idegen Nyelvi Főiskola: A BM Idegen Nyelvi Főiskolán feladata a III/I. és III/II. Csoportfőnökség utánpótlásának biztosítása volt. A mindenkori igényeknek megfelelően alakították ki a különböző nyelvszakokat. HU-MNL-OL-XIX-B-1-z 10-64/4/1964, 1.

⁸⁹ Melyet a később ismertetett „BM Műszaki Tanfolyam” fedőnéven állítottak fel 1969-ben.

⁹⁰ HU-ÁBTL 1.11.4. 67-18/a/68, 49–50.

⁹¹ Uo.

⁹² HU-ÁBTL 1.11.4. 67-146/68. A dokumentumra hivatkozik: TÓTH 2011: 15–16. A javaslatban még Kutató- és Kiképzési Osztályként szerepelt, de tekintettel arra, hogy „a 10. osztály a tervezet szerint személyügyi, káderkutató és tanulmányi-kiképzési feladatokat lát el. Ennek megfelelően kellene elnevezését pontosítani, mivel a »kutató« szó önmagában félreértésekre adhat okot. /Operatív kutató munkával ugyanis nem foglalkozik/” — a véglegesített neve a szervnek Személyügyi és Kiképzési Osztály lett. HU-ÁBTL 1.11.4. 67-1007/68, 2.

„A hírszerzés személyügyi munkája komplex egészet képez, amely a hírszerző központ egyik legfontosabb feladatköre. A személyügyi munka alapvető láncszeme a vezetők folyamatos nevelőmunkája. Mindemellett a hírszerző jelöltek felkutatása, tanulmányozása, ellenőrzése, a hírszerző tiszti állomány munkába állítása, mozgatása és folyamatos képzése speciális és munkaigényes fontos folyamat, amely szakosított szolgálat — a hírszerzés vezető apparátusával szorosan összehangolt — munkájának eredményeképpen jön létre.”⁹³

Az osztály feladatának szánták, hogy kidolgozza a

„részletes felvételi követelményeket, politikai, képességbeli, fizikai és pszichikai, alkalmassági, valamint biztonsági szempontból. A felvételi követelmények megállapításánál megszervezi a jelöltek tanulmányozását, ellenőrzését. Alkalmazza a tudomány e téren elért eszközeit /személyiség, képesség és pályaalkalmassági vizsgálatok/, amelyek hozzásegítenek a jelöltek jobb megismeréséhez.”⁹⁴

Az osztály keretein belül tervezték kialakítani

„a hírszerzés munkamódszereit figyelemmel kísérő, azokat elemző részlegét. Gondoskodni kell a módszertani elemzés eredményeinek és tapasztalatainak alkalmazásáról, elterjesztéséről”

— szólt a javaslatban.⁹⁵

1968 júliusában három alosztályból (Kutató — VIII., Személyügyi — IX., Tanulmány-Kiképzési — XI.) létrejött a Személyügyi és Kiképzési (III/I-10.) Osztály.⁹⁶ Feladatait a III/I. Csoportfőnökség 1968. augusztus 5-én kiadott ügyrendjében szabályozták és véglegesítették. Feladatai között volt, hogy a hírszerző munkára alkalmas jelölteket felkutassa, huzamosabb időn keresztül folytassa tanulmányozásukat, sokoldalú ellenőrzés alapján biztosítsa a hírszerző-utánpótlás általános és időről időre kialakuló konkrét igényeit. Feladata volt továbbá, hogy a hírszerző állomány iskoláztatásának, a szakmai és idegennyelvi kiképző munka elvi, gyakorlati szervezését biztosítsa, és szakirányítást gyakoroljon a („Műszaki Tanfolyam” fedőnevű) hírszerző iskola felett. Ezek mellett módszertani elemző munkát végzett a hírszerző munkában alkalmazandó új módszerek kutatása, elterjesztése érdekében. A hírszerzés osztályvezetőivel szoros együttműködésben figyelemmel kísérte a káderek fejlődését az esetleges rendellenességek idejében való észlelése, a szükséges intézkedések (ellenőrzések, prevenciók) megtétele céljából. Figyelemmel kísérte, segítette, ellenőrizte a káderfejlesztési tervek elkészítését, végrehajtását és szükség esetén módosításukra tett javaslatot, megszervezte a hírszerzés állományának speciális nyilvántartását, és biztosította annak folyamatos vezetését. Továbbá az osztály a Belügyminisztérium személyügyi szerveivel összehangoltan végezte munkáját, érvényesítve a káder-

⁹³ Uo. 1.

⁹⁴ Uo.

⁹⁵ Uo. 2.

⁹⁶ HU-ÁBTL 1.11.4. 67-1007/1968; Tóth 2011: 15–16.

munka valamennyi területén a Belügyminisztérium személyzeti munkájának elveit.⁹⁷ A személyzeti munka hatékonyságának növelése érdekében szabályozásra került az III/I-10. Osztály együttműködése a BM Személyzeti Osztályaival:

„A hírszerzésre alkalmas jelöltek kutatása és tanulmányozása folyamatos, a személyzeti szervek közötti szoros együttműködése eredményeképpen jöhet létre. A hírszerzés személyügyi és kiképzési osztályának munkatársai konkrét munkakapcsolatot alakítanak ki a BM személyzeti szerveinek munkatársaival, s együtt alakítják ki tevékenységüket.”⁹⁸

Az III/I-10. Osztály 1969. évi munkatervjavaslata szerint az osztály

„létrehozásával kialakult, a III/I. Csoportfőnökség állományába beilleszkedett kádermunka végzéséhez szükséges szervezet, amely lehetővé teszi az igényeknek megfelelő káderfejlesztő és nevelő módszerek kibontakozását. Az osztály feladatait ennek megfelelően a hírszerzés előtt álló új és megnövekedett követelményekhez lehet szabni.”⁹⁹

1969-ben az osztály fő feladata volt, hogy jelentős előrelépést tegyen a káderutánpótlás biztosításában és „politikailag, szakmailag magasan képzett” kádertartalék kialakításában. A módszertani feladatok között szerepelt, hogy 1969. júniusig a Kutató Alosztály egy pszichológust állítson be a munkafolyamatokba.¹⁰⁰

1969 áprilisában előadást tartott Csordás László,¹⁰¹ a III/I-10. osztály vezetője a III/I. Csoportfőnökség vezetői értekezletén, ahol megvitatásra került a *Pályázat kiírása szakdolgozatok elkészítésére* című napirendi pont.¹⁰² A hírszerzőiskola tananyagának korszerűsítése és a személyi állomány szakmai továbbképzése érdekében kívánták összegyűjteni a felhalmozódott tapasztalatokat, s az elkészített és a Tanulmányi Bizottság által elfogadott szakdolgozatokért tiszteletdíjat tűztek ki (23-25 oldalért 1000-1200 forintot). Öt fő pályázati témacsokor került meghirdetésre hálózatépítés, összeköttetés, ügynökség telepítése, az ellenséges biztonsági szervek és „egyéb” kategóriákban. A témák között volt például: „a beszerzés lélektani problémái: A beszerző személye, követelmények. A beszerzés helyének és idejének kiválasztása. Motiváció a tartós együttműködéshez. Félelemérzés megszüntetése”; „az ügynökség nevelésének, vezetésének lélektani problémái: A személyes kapcsolattartás problémái. A kapcsolattartó hírszerző tiszttel szemben támasztott követelmények.” „Ügynök — hírszerzőtiszttel viszonya”; „személyes összeköttetés az ügynökséggel: Ügynökhelyzeti összefüggések. Nevelés-vezetés.

⁹⁷ HU-ÁBTL 1.11.4. 67-1007/68. Közli: Tóth 2011: 15–16; Bank 2014: 4.

⁹⁸ HU-ÁBTL 1.11.4. 67-146/68. A hírszerzőjelöltek kiválasztása és tanulmányozásának legfontosabb elvei voltak politikai megbízhatóság, a származás, az erkölcsi megbízhatóság, valamint a hírszerző munkára való alkalmasság. A tanulmányozást és ellenőrzést a személyzeti szervek munkatársai közösen végezték meghatározott szempontok szerint. Uo.

⁹⁹ HU-ÁBTL 1.11.4. 67-16-327/1969.

¹⁰⁰ Uo.

¹⁰¹ Csordás László 1968. június 1. és 1979. november 30. között töltötte be a III/I-10. Osztály osztályvezetői pozícióját. 1948-ban elvégezte az MDP négyhetes pártiskoláját, 1949-ben az ÁVH kéthónapos operatív iskolát, 1950-ben a Dzerzsinszkij Államvédelmi Tisztiskola egyéves képzését, 1952-ben a BM Idegen Nyelvi Főiskoláját, 1962-ben a 2 hónapos vezető-továbbképző tanfolyamot, 1976-ban a Rendőrtiszti Főiskolán állambiztonsági szakot, majd 1981-ben két hónapos vezető-továbbképző tanfolyamot végzett.

¹⁰² HU-ÁBTL 1.11.4. (13. d.) I. s. 141, 282–286.

Konspirációs problémák. Találkozó legendák jelentősége. Találkozók optimális időtartama”.¹⁰³ A korábban említett, 1969. június 14-én kiadott 007. számú paranccsal felállított BM Műszaki Tanfolyam fedőnévre hallgató hírszerzőiskola a BM oktatási rendszerében konspirált intézményként jött létre. A BM III/I. Csoportfőnökség hírszerzőtisztok kiképzése és az állomány szakmai felkészültségének növelése érdekében létrehozott iskolája kezdetben egyéves, majd kétéves, nappali tagozatú képzésekkel operált. Kettős alárendeltségben működött: egyrészt a BM oktatási rendszerének egyik szakintézménye volt, másrészt szervezési, pedagógiai és módszertani vonatkozásban a BM IV/I. Csoportfőnökség vezetőjének irányítása és ellenőrzése alá tartozott. Másrészt a

„hírszerzés szempontjainak érvényesítése, a szakkiképzés irányítása és ellenőrzése, valamint az iskola hallgatóinak kiválasztása a BM III/I. Csoportfőnökség vezetőjének jogköre”

volt.¹⁰⁴ 1969. november 20-án látott napvilágot egy, a lélektan bevezetését előkészítő munkát tárgyaló feljegyzés.¹⁰⁵ Eszerint

„a lélektan tudatos alkalmazása eddig az állambiztonsági munkában igen szűk területekre — úgyszólván csak a vizsgálati szervek munkájára — korlátozódott. Csoportfőnökségünkön is csak egy-két éve született meg az a felismerés, hogy nemcsak létjogosultsága van a lélektan alkalmazásának a hírszerző munkában, hanem egyre inkább szükséges is. Ennek a felismerésnek jegyében születtek azok a döntések, intézkedések, szervezeti lépések, amelyek hivatottak felszámolni a sok éves elmaradást, amelyeknek elő kell készíteniük, meg kell alapozniuk a lélektan hírszerző munkában való gyakorlati alkalmazását.”

A feljegyzés szerint tájékozódással, ismeretszerzéssel, irodalom összegyűjtésével kezdték a munkát.

„Elsősorban azt szerettük volna tudni, hogy a Szovjetunió állambiztonsági szerveinél általában és különösen a hírszerzésnél, mely területen, hogyan használják fel a lélektan tudományos eredményeit.”

Információkat kértek továbbá a lengyel, bolgár és keletnémet állambiztonsági szervektől a pszichológia állambiztonsági munkában való alkalmazásáról:

„a kölcsönös információ- és tapasztalatcserére a jövőben kerül sor, különösen a tekintetben, hogy milyen tesztek lehet és célszerű alkalmazni a hírszerzéshez kerülő jelöltek képességeinek, alkalmasságának megállapítására”.¹⁰⁶

¹⁰³ Uo.

¹⁰⁴ HU-MNL-OL-XIX-B-1-az 10-21/7/1969.

¹⁰⁵ HU-ÁBTL 1.11.4. 67-16-1364/69.

¹⁰⁶ Uo.

A feljegyzés szerint fontos intézkedést jelentett Benedek László pszichológus beállítása a 10. Osztály keretében, aki első lépésként elsajátította az operatív anyagokat, megismerkedett a hírszerző munkával, hogy ezen ismeretek birtokában kimunkálhassa a hírszerzésnél alkalmazandó „speciális alkalmasságvizsgáló tesztek”. A szervezeti intézkedések között határozat született arról, hogy a csoportfőnökség orvosa és pszichológusa a jövőben fokozottan vizsgálják az új felvételesek és a hírszerző iskolára kerülők egészségügyi és pszichológiai alkalmassági állapotát. A későbbiekben munkacsoportot is terveztek létrehozni — pszichológusokból képzett operatív tisztekből — amely az elképzelések szerint összegyűjtötte a csoportfőnökség hálózatépítő munkájában megnyilvánuló, de nem tudatosan alkalmazott pszichológiai módszereket. E tapasztalatok és egyéb ismeretek feldolgozása által szándékoztak elkészíteni az *Operatív pszichológia* című tananyagot a hírszerző iskola hallgatóinak oktatásához és a teljes állomány továbbképzéséhez.¹⁰⁷

1971. november 16-ára elkészült a III/I-10. osztály Pszichológiai Csoportjának távlati munkaprogramja,¹⁰⁸ melyben a következő évek feladatait részletesen meghatározták.

„A pszichológiai tudomány elméleti és gyakorlati eredményeinek felhasználása a hírszerzésnél az eddigieknél gyorsabb ütemű fejlődést kíván. Az operatív munka pszichológia eszközével való segítése önálló pszichológiai csoport létesítését teszi szükségessé a kiválasztás és alkalmasság megállapítása, az elméleti témák kidolgozása, a kísérleti kutatótevékenység megvalósítása, a pszichológia eddig feltárt eredményeinek a személyi állomány hírszerző feladatai végrehajtásában való felhasználása, az operatív tisztek hivatásérzetének, harckészültségének a pszichológia eszközével való fokozása stb. megoldása érdekében.”

A feladatokat négy fő csoportra osztották: segítségnyújtás a káderutánpótlás területén,¹⁰⁹ az ügynökséggel folyó munkában felmerülő pszichológiai problémák megoldása,¹¹⁰ az illegális szolgálat terén való hatékonyabb és differenciáltabb pszichológiai munkaprogram kimunkálása¹¹¹ és a vezetés és személyzeti munkát elősegítő tényezők kimunkálása.¹¹² A feladatok elvégzése többéves munkát igényelt, de a szervezeti alapok biztosítását 1972 végéig kívánták megoldani. Az ütemterveket a távlati munkaprogramból készítették el. A munkaprogram elkészítését megelőzően már elvégezték a képesség és alkalmassági vizsgálatok módszerének és differenciált követelményrendszerének kidolgozását, az 1971. évben minden felvételre kerülő jelöltek pszichológiai vizsgálatnak vetettek alá, felállították a Pszichológiai Laboratóriumot, megkezd-

¹⁰⁷ Az anyag 1982-re készült el. ÁBTL 4.1. A-3121/1; ÁBTL 4.1. A-3121/3. A második kötetet a kutatás során eddig nem leltem fel.

¹⁰⁸ HU-ÁBTL 1.11.4. 67-16-1257/71.

¹⁰⁹ A Kutató Alosztály által felvételre javasolt jelöltek pszichológiai vizsgálata, személyes beszélgetések lefolytatása, alkalmasságuk és beválásuk megállapítása. Uo.

¹¹⁰ „A szakmai feladatok eredményességének biztosítása a pszichológiai törvényszerűségek és módszerek felhasználása, a különböző funkcionális osztályok igényeinek megfelelően, az ügynökök kiválasztása, pszichológiai felkészítése bonyolultabb feladatok pszichikai elemzése és javaslatok kidolgozása terén”. Uo.

¹¹¹ „A felvételekre kerülő személyekkel szembeni speciális követelmények elkészítése és fokozatos bevezetése; aktív segítségnyújtás az illegális szolgálat munkatársainak, az emberekkel való foglalkozás pszichológiai sajátosságainak megismertetése és a telepítésre kerülő illegális munkatársak felkészítésénél alkalmazható pszichológiai elvek és gyakorlati eszközök felhasználásában.” Uo.

¹¹² Uo.

ték a csoportfőnökség és a Műszaki Tanfolyam állományának pszichikai oktatását, az ügynökök kiválasztásában való segítségnyújtást és az operatív pszichológia kérdései kidolgozását, annak kiképzésben való alkalmazását. A mellékletekben részletezik a pszichológiának az operatív munkában való alkalmazásával foglalkozó operatív tisztek 1972–1973-ban feldolgozásra kerülő kutatási témáit, illetve dr. Benedek László¹¹³ és Rapcsák Mihály¹¹⁴ pszichológusok egyéni munkatervét az 1972. évre.¹¹⁵ A III/I-10. Osztály Kiképzési Alosztálya a csoportfőnökség Tanulmányi és Módszertani Bizottságának elvi iránymutatása mellett az 1969 és 1971 között 47 db kiadványt 5406 oldalnyi terjedelemben adott „közkézre” az állomány szakmai felkészültségének növelése, az ismeretek „közkinccs” tétele érdekében. A kiadványok a kezdeti időszakban (1969/70-ben) a szovjet tananyagok, tanulmányok, lefordított lektorált példányai voltak. A kiadványok összetétele ezt követően egyrészt a hírszerző iskola megindulása után, a tanári kar által készített tananyagokkal (7 db, 415 oldalnyi terjedelemben), másrészt a Tanulmányi és Módszertani Bizottság által kiírt pályázati felhívás hatására a csoportfőnökség tapasztalt hírszerzőtisztjei által készített 6 db tanulmánnyal, illetve 1 db tájékoztatóval (911 oldalnyi terjedelemben) bővült. Ezt a tendenciát a jövőben is erősíteni kívánták, és továbbra is szorgalmazták a tananyag és tanulmánykészítő tevékenységet. A kiadói tevékenység szervezeti keretét és formáját megfelelőnek tekintették, habár a meglévő nehézségek (gépírási kapacitás, sokszorosítási és könyvkötési gondok) miatt az anyagok jelentős része csupán 5-10 példányban jelent

¹¹³ Dr. Benedek László rendőr alezredes, kiemelt főoperatív tiszt (született 1925-ben Újszászon) 1969. április 1-jén csatlakozott a III/I-10. Osztályhoz mint pszichológus szakértő. Benedek 1945-ben lépett be a kommunista pártba, 1949-ig fizikai munkásként dolgozott, s közben több pártiskolát, továbbá „tiszt” iskolát végzett. A Honvédségnél és a KISZ-ben végzett munkájáért több kitüntetésben részesült. 1956-ban, a forradalom alatt a karhatalomnál teljesített szolgálatot (a II. Rákóczi Ferenc Katonai Középiskolában mint politikai osztályvezető-helyettes és ifjúsági vezető). 1957-ben a KISZ Központi Bizottság munkatársa lett, s két éven át párttitkár volt. Innen mint pártösztöndíjas került az ELTE Bölcsészettudományi Karára történelem-pedagógia szakra, melyet 1965-ben fejezett be. Ez időben félállásban az MTA Pszichológiai Bizottságának szaktitkári teendőit is ellátta, majd 1965-től egész állásban. 1965 és 1967 között elvégezte a pszichológia szakot. A Moszkvában megrendezett Nemzetközi XVIII. Pszichológiai Kongresszusra kiküldését mind az MTA Személyzeti Osztály, mind az MSZMP támogatta. Benedek 1973. június 16-án summa cum laude minősítéssel bölcsészettudományi doktori címet szerzett. Kandidátusi értekezése 1977-ben készült el, *Pszichológiai módszerek alkalmazása speciális beosztásban dolgozó állami alkalmazottak körében* címmel (HU-ÁBTL 4.1. A-3119). 1980. január 31-ig töltött be kiemelt fő-operatívpszichológusi pozíciót az osztálynál, amikor is nyugállományba helyezték a szolgálat felső korhatára elérése miatt. HU-ÁBTL 2.8.2.1. - I. t. - 329.

¹¹⁴ Dr. Rapcsák Mihály rendőr alezredes (született 1926-ban) 1969. október 1-jén került áthelyezéssel a BM III/I-10. Osztály állományába, kiemelt főoperatív beosztásba, ahol mint pszichológus végezte munkáját 1978 februárjáig. Rapcsák 1946-ban lépett be a kommunista pártba, 1948-ig esztergályossegédként dolgozott, majd önként vonult be katonai szolgálatra. 1949 nyarán elvégezte a Petőfi Politikai Tiszt Akadémiát, s ettől fogva mint hivatásos honvédtiszt teljesített szolgálatot különböző beosztásokban (előadó, instruktor, tanszékvezető). Időközben elvégezte a Sztálin Akadémiát. Az 1956-os forradalom és szabadságharc alatt mint karhatalmista, fegyveres szolgálatot teljesített. 1959-ben középiskolai tanári diplomát szerzett az ELTE pedagógia-lelektan szakán. 1965-től 1969 őszéig a HM PVOP (Polgári Védelem Országos Parancsnokság) hadműveleti osztályán teljesített szolgálatot, mint elvi-tervező főtitkár. 1969. október 1-jén áthelyezéssel került a III/I-10. Osztály állományába. 1957-ben Munkás-Paraszt Hatalomért Emlékérem, 1975-ben a Haza Szolgálatáért Érdemrend arany fokozata kitüntetésben részesült. Minősítési lapja szerint 1957 és 1969 között a hadseregnél szerkesztői és tanári munkakörben dolgozott, és 1969. októberi áthelyezése után 1971 júniusától töltött be pszichológusi pozíciót. Rapcsák a felsoroltakon túl 1968-tól kezdve a Nemzetközi Sportpszichológiai Társaság, 1966-tól pedig az MTA Pszichológiai Társaság rendes tagja volt. Rapcsák Mihály és Benedek László viszonyát illetően Benedek 1969. november 4-én írt véleménye alapján elmondható, hogy közös munkájuk kezdetén már több mint egy évtizede ismerték egymást. A pszichológus által írt vélemény alapján a II. Rákóczi Ferenc Katonai Középiskola politikai osztályán dolgoztak együtt. Rapcsák Mihálynak 1978. február 8-án szűnt meg állományviszonya elhalálozás miatt. HU-ÁBTL 2.8.2.1. - I. t. - 291.

¹¹⁵ Uo. 1., 2. és 3. mellékletek.

meg. Annak érdekében, hogy mindenki, akit „illetett”, hozzá tudjon férni, megszervezték az anyagok köröztetését. Az osztályokon történt áttanulmányozás után mindegyikből egy példányt a könyvtárban és egy példányt a hírszerzőiskolán helyeztek el véglegesen. A meglévő nehézségek ellenére úgy látták, hogy a megindult oktatói tevékenység fokozható, és a következő évre összesen kb. 21 kiadvánnyal számoltak.¹¹⁶ A III/I-10. Csoportfőnökség Személyügyi és Kiképzési Osztályának első használatra történt kiadványai számos, az állambiztonsági munkában alkalmazható tudományos eredményt tett közzé a belügyi berkekben egészen 1989-ig.¹¹⁷

A Rendőrtiszti Főiskola Állambiztonsági Tanszéke és a BM III. Főcsoportfőnökség együttműködését illetően kiváló példa az 1972-ben Dr. Györök Ferenc, az RTF főiskolaparancsnoka által tett felterjesztés, melyben *Az állambiztonsági operatív munka alapelvei* című tantárgy tantárgykészítési programjának előkészítését tárgyalják. Az előadásjegyzetet először ideiglenes jelleggel készítették el, véglegesítésüket a III. Főcsoportfőnökség vezetőiből álló bizottság hagyta jóvá. Például *A beszerzési jelölt kiválasztása és tanulmányozása (A beszerzések előkészítésének, végrehajtásának általános elvei és módszerei. A titkos megbízott és az ügynök beszerzésének folyamata)* című tantárgyat Harangozó Szilveszter és Gergely Attila r. ezredes (a Rendőrtiszti Főiskola Állambiztonsági Tanszékének vezetője) készítette elő.¹¹⁸ 1972. december 8-án Györök meghívta a III/I. Csoportfőnökség képviselőit vezetői értekezletre, ahol napirendi pontként az Állambiztonsági Tanszék által készített, *Az ellenség tanulmányozása* című tantárgy 1971/72. évi oktatási tapasztalatairól, az oktató-nevelő munka további feladatairól szóló jelentés megvitatása volt napirenden.¹¹⁹ A jelentéssel egyetértett Gergely Attila tanszékvezető. A tantárgy első évi oktatása során szerzett tapasztalatok igazolták, hogy önálló tantárgyként való szerepeltetése szükségszerű és helyes döntés volt, megfelelt az általános oktatási politikai célkitűzéseknek és speciális szakmai elvárásoknak. A jelentés szerint az 1971/1972. oktatási évben az RTF Állambiztonsági Tanszéke — a szovjet tanácsadók¹²⁰ segítségével és az illetékes operatív Csoportfőnökségek vezetőinek aktív közreműködésével — alapvetően teljesítette a tananyagbázis létrehozásával, a tantárgy oktatásának megszervezésével kapcsolatos feladatokat. Igényként merült fel a tantárgy oktatásával kapcsolatban, hogy az egyes elhárítási területek vezetői személyesen is kapcsolódjanak be a tantárgy oktatásába, előadások és konzultációk tartásával segítsék elő az egyes témák tudományos igényű megközelítését, a helyes szemlélet kialakítását. Javasolták, hogy különös tekintettel a BM III/I., III/II. és a III/III. Csoportfőnökségek vezetői ösztönözzék beosztottaikat „az imperialista hírszerző, elhárító és

¹¹⁶ HU-ÁBTL 1.11.4. 87. sz. n. *A Kiképzési Alosztály 1969–1971 között megjelent kiadványairól, és az 1972. évi tervekről jelentés.* 1971. november 30.

¹¹⁷ Az 1970-es évektől folyamatosan megszorodó és növekedő számú belügyi használatra szánt lélektani témájú tananyagok, munkák és kutatási eredmények számát észrevételezi: JOBST 2004: 306, illetve Révész Béla felhívta a figyelmet a hetvenes évek BM távlati tudományos kutatási terveiben szereplő pszichológiai-szociálpszichológiai (módszertani) kutatások túlsúlyára. Révész 2004: 50.

¹¹⁸ HU-ÁBTL 1.11.4. 015-7/8/1972.

¹¹⁹ HU-ÁBTL 1.11.4. 015/16/132/72.

¹²⁰ A szovjet vezetés a tanácsadók intézményét többek között arra használta, hogy nyomást gyakoroljon a szovjet tömb országainak politikai vezetésére, egyben ellenőrizze azok belső fejlődését. Jelenlétük 1949 közepére állandósult, s részt vettek mind a gazdasági, mind a társadalmi élet szféráiban. A tanácsadók egyben összekötő csatornát is képeztek Moszkva és az egyes országok kommunista vezetése között, munkájuk legfontosabb része a tájékoztatás volt. Az első szovjet tanácsadók már 1945-ben megjelentek Magyarországon az erőszakos vezeteknél. BARÁTH 2010: 357–387.

egyéb ellenséges szervezetek, valamint a belső ellenség tevékenységének” elemzésével kapcsolatos tudományos kutatómunkába való bekapcsolódásra.

„A kutatómunka elősegítése érdekében javasoljuk intézményesen biztosítani a kijelölt kutatók számára anyagok tanulmányozásának, feldolgozásának lehetőségét és formáit”

— szólt a javaslat.¹²¹ Emellett kérték és igényelték a Szovjetunió állambiztonsági szervei, illetve állambiztonsági oktatási intézményei gazdag tapasztalatainak rendelkezésre bocsátását.¹²²

A III/I. Csoportfőnökség 1974. szeptember 30-án megküldte a Tudományszervezési Osztály vezetőjének középtávú kutatási tervét 1975–1979-re vonatkozóan.¹²³ Először is leszögezték, hogy a III/I. kutatási tevékenységét a — korábbiakban részletezett — 07/73. sz. parancs alapján fejt ki, amely azt egyben kutatási bázisnak minősítette. A csoportfőnökségnek a társadalomtudományok, pedagógia, pszichológia, természettudomány és matematika területén volt szükséges kutatásokat végeznie. A témákat egyéni bontásban dolgozták fel. A kutatási tervben meghatározták a Távlati Tudományos Kutatási Tervben szereplő főirányok szerinti számát, a tudományágat, a kutatás szintjét (például alkalmazott és fejlesztő jellegű), a kutatás célját, módszerét, a korszerű módszerekre való áttérés kitűzött dátumát stb. A tematikai rész után meghatározták a működési részt (személyi feltételek, témafelelős), az anyagi és technikai feltételeket, továbbá a hazai és nemzetközi együttműködésre felkérhető partnereket. A 1975–1985-re vonatkozó TKT — korábban részletezett — 1. főirányán és a „felderítés” témacsoporton belül, az 1.3.2.1. téma a *Az állambiztonsági és bűnügyi hálózati munka alapvető elveinek és módszereinek tudományos elemzése és továbbfejlesztése jogpolitikai, pszichológiai, szociológiai eredmények alapján* volt. A III/I. csoportfőnökségnek a „hírszerzés pszichológiája” témájában kellett kutatásokat végeznie.¹²⁴ A kutatás fő célja a hírszerzés valamennyi területén alkalmazható, átfogó pszichológiai elvi és gyakorlati tanulmánysorozat készítése volt. A kutatás tervezett módszerei közé a kérdőívrendszerek, tesztek, beszélgetés alkalmazása, értékelése, összehasonlítása, következtetések levonása tartoztak. A korszerű módszerekre való áttérést 1979 decemberére tervezték. A személyi feltételeket a következőkben szabták meg: egy főállású pszichológus, 2 fő külső munkatárs, 2 tanár a Műszaki Tanfolyamról, kutatási együttműködés a Rendőrtiszti Főiskolával, MTESZ-szel,¹²⁵ külföldi nyelvintézetekkel. A témafelelős Rapcsák Mihály r. alezredes, pszichológus volt.¹²⁶ Dr. Benedek László volt a témafelelőse a 4. főirányhoz

¹²¹ HU-ÁBTL 1.11.4. 015/16/132/72, 19.

¹²² Uo. 20.

¹²³ HU-ÁBTL 1.11.4. 67-16-933/74.

¹²⁴ Másik két, a témánkat kevésbé érintő témán kívül, melyek: 4.3.4. témacsoportjához tartozó *Nyelvképzés korszerűsítésével kapcsolatos témák, szuggesztológiai módszer továbbfejlesztése, hipnopediai módszer feltételeinek megteremtése, audiovizuális nyelvképzés elvi és módszertani problémáinak új aspektusban való megoldása*; 4.3.2. témacsoportjához tartozó *A rezidenturákról hazatérő hírszerző tisztek beszámolósi rendszerének kérdőív segítségével való végrehajtása* Uo.

¹²⁵ MTESZ: Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége.

¹²⁶ Uo. 3. A hazai és nemzetközi együttműködéssel kapcsolatban többek között felkérhető szerv volt a az MTESZ Szuggesztológiai Bizottságával, a Rendőrtiszti Főiskola Idegen Nyelvi Tanszékével, Szófia Szuggesztológiai Intézetével, NDK Intenzív Nyelvintézetével, Szovjetunióbeli Frunze Akadémiával és THOREZ Nyelvintézetével, Lipcsei Karl Marx Egyetem szuggesztológiai nyelvképző részlegével, Tanulmányút rezidenturális területre, és nyolcadikként: kapcsolatfelvétel az operatív pszichológiai tapasztalatok átadása, átvétele céljából a szocialista országok hírszerző szerveivel, a nem részletezett két témával együtt.

tartozó — és a hírszerzés számára lebontott — 4.3.3 számú témacsoport (*A felvételi rendszer fejlesztésének lehetősége. Alkalmassági vizsgálatok továbbfejlesztése, a különféle belügyi területek sajátosságait figyelembe véve*) kutatásainak. Ez a középtávú kutatási tervben *A felvételi rendszer fejlesztésének lehetősége, alkalmassági vizsgálatok továbbfejlesztése, a hírszerzés speciális feladatainak figyelembevételével* témára volt szűkítve. A kutatás tervezett módszere: tesztek, felszínre került vizsgálati eredmények összehasonlítása, a hazai és nemzetközi pszichológiai kutatások, módszerek adaptálása. A kutatásba 1 fő főállású pszichológust, 1 külső munkatársat és 1 fő laboránszt kívántak bevonni. A hazai és nemzetközi tudományos együttműködés szintjén a szovjet és lengyel társszerv pszichológusaival, az RTF pszichológusaival és pályalélektani, személység-lélektani kutatásokkal foglalkozó hazai intézetekkel, valamint a néphadsereg pszichológusaival kívántak kooperálni.

A Pszichológiai Csoport számára felállított Pszichológiai Laboratórium fizikai helyszíne és munkatere Budapest XIII. kerületében volt.¹²⁷ A laboratóriumnak egy földszinti üzlethelyiség adott otthont, s „Munkaerőgazdálkodási Kutató Laboratórium” fedőnéven működött. A meghatározás szerint célja volt,

„hogy segítséget nyújtson a káderutánpótlás és a beiskolázás terén [...] biztosítani a cél eléréséhez szükséges feltételeket”.¹²⁸

Rendeltetésszerű felhasználásáért és üzemeltetéséért Benedek László volt a felelős. A laboratórium számára biztosítani kellett a maximális konspirációt, és tételes házirendje volt. A szerda négy órás takarítás időpontjában például nem szabadott találkozót szervezni, de arra is kitért a szabályzat, hogy csak olyat volt szabad személyes beszélgetésre meghívni, akik már vállalták a BM-be való felvétel előtti titkos együttműködést.¹²⁹ Érdekes adalék, hogy 1974. december 16-án egy, a Műszaki Tanfolyam első két éves képzéséről értékelő jelentés alapján:

„a pszichológia oktatásának tényleges értelme egyre inkább jelentkezik (az értékelésnél jó lett volna, ha a szaktanárok véleménye is szerepelne, nemcsak a pszichológusé.) Tovább kell törekedni arra, hogy az elvont pszichológiai témák aránya az operatív munkában felhasználható szakkérdések irányába emelkedően javuljon”.¹³⁰

Az 1976. november 24-én kiadott, a *Kutatási jelentés a pszichológiai módszerek alkalmazásának tapasztalatairól a felvételi munkában 1969–1975* című jelentés¹³¹ alapján a Pszichológiai Laboratóriumnak rendszeres és sok vonatkozásban eredeti, azaz alapkutatást kellett végeznie, aminek okát abban jelölték meg, hogy e téren nem rendelkeztek korábbi tapasztalatokkal, és nemzetközi irodalmi adatok sem álltak rendelkezésükre. Ezért az alapok lerakásánál a pszichológusok szakismereteire, az egészségügyi szolgálat és a hírszerző tisztek gyakorlati tapasztalataira kellett támaszkodniuk. Leszögezték, hogy

¹²⁷ HU-ÁBTL 1.11.4. 87. d. A Pszichológiai Laboratórium felhasználásának rendjéről tervezet. 1972. február 5.

¹²⁸ Uo.

¹²⁹ Uo.

¹³⁰ HU-ÁBTL 1.11.4. 67-16-1067/74.

¹³¹ HU-ÁBTL 4.1. A-3006/16. 4-6.

„a kezdeti nehézségek ellenére, ha nem is teljességgel, de sikerült a pszichológia bevezetése, a felvételi munka fázisában, alapvetően kísérleti jelleggel.”¹³²

A jelentés szerint a pszichológiai értékelő jelentések, ajánlások, javaslatok formájában csatoltak a felvételi munkában keletkezett operatív, személyzeti és egészségügyi vizsgálati anyagokhoz.

„Az előrehaladást meggyorsította, nagymértékben segítette a vezetői és beosztott állomány nagyfokú érdeklődése a pszichológiai vizsgálatokban való hivatalos és önkéntes részvétele. Így vált lehetővé, hogy „napi” pszichológiai alkalmassági és képességvizsgálatokon túl, a laboratórium megkezdhesse és megvalósíthassa a tudományos igényű kutatást, amit később a BM Középtávú Kutatási Tervben is jóváhagytak.”¹³³

Az alapkutatásokat illetően érdemes idéznünk Újhelyi Gabriellától:

„a kutatási szintek, vagy típusok felől vizsgálva azt állapíthatjuk meg, hogy a belügyi kutatások túlnyomó többsége alkalmazott jellegű [...] Ez a tudományos tevékenység célkitűzéseiből következik, hiszen ezeknek a kutatásoknak, mivel közvetlenül a belügyi munkát szolgálják, a gyakorlathoz igen közel kell állniuk. Emellett igen sok az adaptáló jellegű kutatás is, amikor más területeken elért eredményeket alkalmaznak a belügyi munkában történő felhasználásra. Ezek általában nem maguktól és szembeötlően kínálóknak, [...] így adaptálásuk nem lehet csak egyszerű átvétel, valódi kutatómunkát igényel, amely egyes esetekben nehezen választható el az alkalmazott kutatástól. Előfordul azonban belügyi területen alapkutatás is: egyrészt az alkalmazott kutatómunka során bukkanhatnak a kutatók az alaptudományok részéről még fel nem tárt problémára, részterületre, amelynek megoldása nélkül nem tudnak továbbhaladni.”¹³⁴

A Belügyminisztériumban folytatott pszichológiai kutatások helyzetéről értekezik 1988-ban dr. Kis Géza r. őrnagy, aki ekkor már 22 éve belügyi szolgálatban volt, s ebből 17 éve pszichológus pozícióban. Kandidátusi értekezéséről már tettem említést, de akkor még készülő fázisban volt. Témánk szempontjából kardinális, hogy a lehető leginvolváltabb szakember számol be a lélektani kutatásokról és azok folyamatairól.¹³⁵ Elmondása alapján a BM-ben alig két évtizede folytak működtek pszichológiai laboratóriumok. Szerinte ez az idő kevés ahhoz, hogy kellő szakmai igényességgel tudják felmérni hatásukat. Áttekintés szempontjából viszont elég, hogy lássuk, milyen gondok foglalkoztatták az ott dolgozó pszichológusokat, és milyen kutatási irányok bontakoztak ki a vezetői elvárások alapján. Kirajzolódott, hogy a fő feladatuk a kutatóhelyeknél dolgozó pszichológusoknak munkalélektani jellegű volt. Lényegében a felvételekhez kapcsolódó alkalmassági vizsgálatokat, pontosabban „alkalmatlansági szűrő vizsgálá-

¹³² Uo. 6.

¹³³ Uo. 7.

¹³⁴ ÚJHELYI 1989: 134–135.

¹³⁵ KIS 1988: 67–70. A *Belügyi Szemlé*ben egy s-sel írják a nevét, míg korábban a belügyi iratokban „Kiss”-ként említik. Ettől függetlenül maradtam a folyóiratban szerepeltetett névnél.

tokat” végeztek, és ezek tudományos megalapozása érdekében pályaprofil kialakításán munkálkodtak. A BM pszichológusai az elvárásoknak — és egyéni céljaiknak — megfelelően választhattak kutatási témákat, amelyek meghatározásánál alapvető követelmény volt, hogy érdeklődését összeegyeztesse a belügyi munka gyakorlati igényeivel. Ez az igény — ha nem is könnyen, de — a tapasztalatok alapján megvalósult. Komoly gondnak érezte, hogy a gyakorlatban több olyan téma kidolgozására nem tudtak a pszichológusok vállalkozni, amelyeket a mindennapi munka vet fel, például „szűz” területnek mondja a pszichológiai kutatásban a vizsgálati munka pszichológiai kérdéseinek feltárását, a közrendvédelmi, közbiztonsági munka javításának a pszichológiai vonatkozásait és a vezetéspszichológia BM-re adaptált vizsgálatait. Kiss a következőképpen foglalta össze a belügyi pszichológiai kutatások nehézségeit:

„Miközben elismerjük a terület jogos igényét a témák kutatására, látnunk kell, hogy e hiányban nem csupán a pszichológusok személyes irányultsága játszik szerepet. Ezek a témák — és sok hozzájuk hasonló — ugyanis interdiszciplináris jellegűknél fogva csak akkor számíthatnak a gyakorlat számára is hasznosítható elmélyült feldolgozásra, ha olyan ember végzi a kutatást, aki a rendőri munka adott területén is, meg a pszichológiának is jó szintű szakembere.”¹³⁶

Összegzés

Az 1960-as évek második felétől az MSZMP pártvezetése szorgalmazta az országban folyó tudományos kutatások központi rendszerének és szervezett hátterének kiépítését. A Központi Bizottság 1969. júniusi és novemberi ülésein egyrészt a párt tudománypolitikai célkitűzései, másrészt a Belügyminisztériummal kapcsolatos fejlesztési céljai voltak meghatározók, melyek belügyi keretek között zajlott operatív pszichológiai módszerek fejlesztésének, kutatásának és oktatásának kereteit vizsgálták. Az egész országra kiterjesztett tudományirányítási rendszerbe illeszkedett bele az állambiztonsági szolgálatokat magába foglaló Belügyminisztériumban történt tudományszervezési rendszer kialakítása, annak speciális és szigorúan titkos vonásaival együtt. Felállították a BM Tudományszervezési Osztályt, a BM Tudományos Tanácsát, meghatározták a belügyi tudományos kutatások irányelveit, elkészítették a BM Távlati Tudományos Kutatási Tervét, valamint szabályozták az aspirantúrát és a pályázati rendszert. A vezetési színvonal emelése és a tudományos eredmények állambiztonsági munkában alkalmazható eredményeinek fejlesztése érdekében felállított tudományszervezési rendszer egészen 1989-ig hatékonyan működött. 1969-től láthatóan megnövekedett jelentőséget tulajdonítottak a pszichológiatudomány belügyi keretek között alkalmazható módszereinek, melyet a hidegháborús vetélkedés tendenciái is alátámasztottak. Feltétlenül érintenem kellett az 1971-ben felállított Rendőrtiszti Főiskolát, hiszen elsődlegesen itt zajlott az állambiztonsági tisztek kiképzése, emellett az Állambiztonsági Tanszéken is foglalkoztak pszichológiai kutatásokkal, melyről tanúskodnak a vonatkozó források is. Az RTF szoros együttműködésben dolgozott a BM III. (Állambiztonsági) Főcsoportfőnökségével, aminek a hírszerzéssel foglalkozó csoport-

| ¹³⁶ Uo.

főnökségét (III/I.) az 1973-ban kiadott 07. számú belügyminiszteri parancs a főiskolával együtt kutatóbázisnak minősített. A III/I-10. (Személyi és Kiképzési) Osztályán belül 1969-ben állították fel a Pszichológiai Csoportot, amely a Pszichológiai Laboratóriumot működtette. A szakcsoport a hírszerzőapparátus kiválasztásával, nevelésével és az alkalmazható módszerek fejlesztésével, kutatásával foglalkozott. Az III/I-10. Osztály egyben szakirányítást gyakorolt a „Műszaki Tanfolyam” nevű konspirált hírszerző iskola felett. A laboratórium felállításának körülményei és kezdeti tevékenységének megvizsgálása során arra a következtetésre juthatunk, hogy sikerrel alapozták meg a következő évtizedek lélektani kutatásait a Belügyminisztériumban. A szerv a BM Távlati Tudományos Kutatási Tervében (1975–1984) meghatározott főirányoknak megfelelően választotta ki kutatási témáit, melyeket közép- és rövidtávú tervek által valósítottak meg. A tanulmányban a véges keretek miatt a laboratórium felállításának körülményeiről értekezek, de reményeim szerint ebből már jól látható az az irányvonal, amelyet a későbbiekben is képviselt ez a speciális szegmense a Belügyminisztériumnak. A dolgozat egyik célja annak a folyamatnak az ábrázolása volt, ahogy a felmerülő hidegháborús igényeket (esetünkben a pszichológia szerepe szempontjából) javaslatok és előterjesztések formájában megfogalmazták, majd ezek a felső pártvezetés PB- és KB-ülésein való megtárgyalását követően milyen úton kerültek megvalósításra a Belügyminisztérium szervezetrendszerén belül.

Szakirodalom

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

HU-ÁBTL 1.11.4. 67-18/a/68. A hírszerző munka helyzetéről jelentés, javaslatok a hírszerzés néhány elvi kérdésére, valamint 5 éves fejlesztése tervére. 1968. április.

HU-ÁBTL 1.11.4. 67-146/68. Javaslat a III/I-10. Osztály létrehozására. 1968. január 24.

HU-ÁBTL 1.11.4. 67-146/68. A III/I. Csoportfőnökség 10. (Személyügyi és Kiképzési) Osztálya együttműködése a Belügyminisztérium Személyzeti Osztályaival. Okmánytervezet. 1968. július 17.

HU-ÁBTL 1.11.4. 67-1007/68. BM III/I. Csoportfőnökség ügyrendje. 1968. augusztus 5.

HU-ÁBTL 1.11.4. 67-1007/68. Észrevételek a Miniszterhelyettesnek. 1968. április 8.

HU-ÁBTL 1.11.4. 67-1007/1968. BM III/I. Csoportfőnökség ügyrendje. 1968. augusztus 5.

HU-ÁBTL 1.11.4. 67-16-327/1969. A III/I-10. Személyügyi és Kiképzési Osztály 1969. évi munkaterve. 1968. december 20.

HU-ÁBTL 1.11.4. 67-16-1364/69. Előkészületek a lélektan alkalmazására a hírszerzésnél. Feljegyzés. 1969. november 20.

HU-ÁBTL 1.11.4. 67-16-1257/71. A Pszichológiai Csoport távlati munkaprogramja. 1971. november 16.

HU-ÁBTL 1.11.4. 67-16-933/74. A III/I. Csoportfőnökség középtávú kutatási terve (1975-1979). 1974. szeptember 30.

HU-ÁBTL 1.11.4. 87. sz. n. A Kiképzési Alosztály 1969-1971 között megjelent kiadványairól, és az 1972. évi tervekről jelentés. 1971. november 30.

- HU-ÁBTL 1.11.4. 015-7/8/1972. A Rendőrtiszti Főiskola Állambiztonsági Tanszék tananyagkészítési programjának megküldése. 1972. április 27.
- HU-ÁBTL 1.11.4. 87. d. A Pszichológiai Laboratórium felhasználásának rendjéről tervezet. 1972. február 5.
- HU-ÁBTL 1.11.4. 015/16/132/72. A Rendőrtiszti Főiskola Állambiztonsági Tanszék által készített, az *Ellenség tanulmányozása* című tantárgyról jelentés. 1972. december 8.
- HU-ÁBTL 1.11.4. 13. d. I. s. 141. Meghívó, valamint írásbeli előterjesztés. Jelentés a hírszerző alosztályok szervezetéről, pályázat kiírása szakdolgozat elkészítésére, javaslat a hírszerző igények távlati terveire. 1969. április 9.
- HU-ÁBTL 1.11.4. 67-16-1067/74. A Műszaki Tanfolyam első kétéves képzéséről jelentés. 1974. december 16.
- HU-ÁBTL 2.8.2.1. - I. t. - 329. BM III/I. Csoportfőnökség titkos és szigorúan titkos állományú beosztottainak személyi gyűjtője: Dr. Benedek László.
- HU-ÁBTL 2.8.2.1. - I. t. - 291. BM III/I. Csfség. titkos és szigorúan titkos állományú beosztottainak személyi gyűjtője: Rapcsák Mihály.
- HU-ÁBTL 4.1. A-3006/16. A BM. III/I. Csoportfőnökség Személyügyi és Kiképzési Osztálya tanulmányai: *Kutatási jelentés a pszichológiai módszerek alkalmazásának tapasztalatairól a felvételi munkában 1969–1975*. Kutatási jelentés, Budapest, 1976. november 24.
- HU-ÁBTL 4.1. A-3119/1. *Pszichológiai módszerek alkalmazása speciális beosztásban dolgozó állami alkalmazottak körében*. Kandidátusi értekezés tézisei. Írta: Dr. Benedek László r. alezredes, 1977.
- HU-ÁBTL 4.1. A-3017/24. Kovács Károly: *Pszichológia és szociológiai tényezők a katonai elhárítás információszerző munkájában*, 1976.
- HU-ÁBTL 4.1. A-3121/1. Medgyes Ferencné-Psenkó Viktória — Dr. Popper Péter: *Operatív Pszichológia I. kötet. A hírszerző önmegismerésének és önfejlesztésének gyakorlati kézikönyve*. A BM III/I. Csoportfőnökség Személyügyi és Kiképzési Osztálya, 1982.
- ÁBTL 4.1. A-3121/3. Láng György — Opál Sándor: *Operatív pszichológia III. kötet. A hírszerzés hálózata vezetésének és nevelésének szociálpszichológiai kérdései*. Kiadta: A BM III/I. csoportfőnökség Személyügyi és Kiképzési Osztálya. 1982
- HU-ÁBTL 4.1. A-3036. Gergely Attila r. alezredes: *Állambiztonsági értelmező kézikönyvtár*, 1980.
- HU-ÁBTL 4.1. A-3028. *A belügyi tudományos tanulmányok és cikkek válogatott bibliográfiája (1974–1983)*. BM Könyvkiadó, 1984.
- HU-ÁBTL 4.1. A-3008/60. A BM. III/IV. Csoportfőnökség 40. számú belső tájékoztatója az operatív állomány számára. Kiadta a BM III/IV-5. Osztály. 1984.
- HU-ÁBTL 4.2. 10-21/8/1971. A Magyar Népköztársaság belügyminiszterének 08. számú parancsa. 1971. június 18.
- HU-ÁBTL 4.2. 67-121/1972. A BM III/I. Csoportfőnökség ügyrendje.
- HU-ÁBTL 4.2. 10-21/24/1972. A Magyar Népköztársaság belügyminiszterének 24. számú parancsa. A Tudományszervezési Osztály létrehozása. 1972. november 22.
- HU-ÁBTL 4.2. 10-425/1973. A Belügyminisztérium Tudományszervezési Osztályának Ügyrendje. 1973. április 21.

HU-ÁBTL 4.2. 10-21/7/1973. A Magyar Népköztársaság belügyminiszterének 07. számú parancsa. *Belügyminisztériumban folyó tudományos munka elvei, irányításának rendje.* 1973. április 26.

HU-ÁBTL 4.2. 10-21/5/1973. A Magyar Népköztársaság belügyminiszterének 05. számú parancsa. *A Belügyminisztérium Tudományos Tanácsának létrehozása.* 1973. február 22.

HU-ÁBTL 4.2. 10-395/1974. A Belügyminisztérium 1974-1984 közötti időszakra szóló távlati tudományos terve. 1974. március 1.

HU-ÁBTL 4.2. 10-21/3/1973. A Magyar Népköztársaság belügyminiszterének 3. számú parancsa. *A Belügyi Szemle, a Magyar Rendőr és a Kék Fény szerkesztőbizottságai tagjainak kinevezése.* 1973. február 7.

HU-ÁBTL 4.2. 10-21/34/1989. A Belügyminiszter 34/1989. sz. BM utasítása a Belügyminisztérium Tudományos Tanácsa megszűntetéséről. 1989. november 23.

HU-ÁBTL 4.2. 10-21/28/1976. A Magyar Népköztársaság Belügyminiszterének 28/1976. számú utasítása. *A Belügyminisztérium tudományos kádereképzési és továbbképzési rendszeréről.* 1976. október 12.

HU-ÁBTL 4.2. 10-27/10/1977. A Magyar Népköztársaság miniszterhelyettesének 10/1977. számú intézkedése. *A Belügyminisztériumban folyó tudományos munka tudományos és szakirodalmi információval való ellátásáról.* 1977. június 16.

HU-ÁBTL 4.2. 10-22/23/1977. A Magyar Népköztársaság belügyminiszterének 23/1977. számú parancsa. *A Belügyminisztériumban folyó tudományos kutatásokhoz szükséges pénzügyi-anyagi eszközök biztosításáról, valamint a tudományos munka ösztönzéséről.* 1977. szeptember 12.

HU-ÁBTL 4.2. 10-27/18/1977. A Magyar Népköztársaság Belügyminisztere Állambiztonsági és Személyügyi helyettesének 18/1977. számú együttes intézkedése a BM III. Főcsoportfőnökség és a budapesti, megyei rendőr-főkapitányságok állambiztonsági szervei, valamint a Rendőrtiszti Főiskola együttműködéséről. 1977. november 1.

HU-ÁBTL 4.2. 10-22/27/1978. A Magyar Népköztársaság belügyminiszterének 27/1978. számú parancsa. *A tudományos kutatási pályázati rendszerének kialakításáról és továbbfejlesztéséről.* 1978. november 10.

HU-ÁBTL 4.2. 10-21/2/1979. A Magyar Népköztársaság belügyminiszterének 2/1979. számú utasítása. *A BM Tudományos tanácsának újjászervezéséről.* 1979. január 4.

HU-ÁBTL 4.2. 10-1659/1972. *A Rendőrtiszti Főiskola Ideiglenes Szervezeti és Működési Szabályzata.* 1972. augusztus 19.

HU-ÁBTL 4.2. 10-22/27/1979. A Belügyminisztérium IV. (Személyügyi) Főcsoportfőnökség Ügyrendje. 1979. november 12.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

HU-MNL-OL-M-KS 288. f. 5. cs. 419. ő. e. A Politikai Bizottság 1967. március 7-i ülése.

HU-MNL-OL-M-KS 288. f. 4. cs. 89. ő. e. Jegyzőkönyv a Központi Bizottság 1967. november 23–24-én tartott kibővített üléséről.

HU-MNL-OL-M-KS 288. f. 4. cs. 100-101. ő. e. Jegyzőkönyv a Központi Bizottság 1969. június 26–27-én tartott kibővített üléséről.

HU-MNL-OL-M-KS 288. f. 4. cs. 102-103. ő. e. Jegyzőkönyv a Központi Bizottság 1969. november 26–28-án megtartott üléséről.

HU-MNL-OL-M-KS 288. f. 4. cs. 102-103. ő. e. A Központi Bizottság 1969. november 28-i határozata a Belügyminisztérium munkájáról.

HU-MNL-OL-M-KS 288. f. 4. cs. 102-103. ő. e. Jelentés az MSZMP Központi Bizottsága részére az MNK Belügyminisztériuma munkájáról.

HU-MNL-OL-XIX-B-1-Z 10-64/4/1964. 22. d. Jelentés a BM iskolák helyzetéről és javaslatok. 1964. április 6.

HU-MNL-OL-XIX-B-1-z 10/68/5/1968. A Belügyminisztérium iskoláztatási rendszerének elvei. Tervezet. 1968. június 21.

HU-MNL-OL-XIX-B-1-az 10-21/7/1969. A MNK belügyminiszterének 007. számú parancsa. Hírszerzőiskola felállítása „BM Műszaki Tanfolyam” fedőnéven. 1969. június 14.

HU-MNL-OL-XIX-B-1-z 10-70/3/1970. Javaslat a Belügyi Főiskola és a BM Tudományos Tanács létrehozására. 1970. április 30.

HU-MNL-OL-XIX-B-1-z 10-72/6/1972. Előterjesztés a Belügyminisztériumban folyó tudományos munka helyzetéről és továbbfejlesztéséről. 1972. szeptember 18.

SZAKIRODALOM

BANK Barbara

2014 *Egyharmad és III/I. Hírszerzés és gazdasági manipuláció az 1980-as évek végén.* Budapest: Hamvas Béla Kultúrakutató Intézet.

BARÁTH Magdolna

2010 „Testvéri segítségnyújtás”. Szovjet tanácsadók és szakértők Magyarországon. *Történelmi Szemle* 52, 357–387.

BORVENDÉG Zsuzsanna

2017 *Az „impexek” kora.* Budapest: Nemzeti Emlékezet Bizottsága.

2018 *A cég megnyertjei — a megnyertek cégei.* Budapest: Nemzeti Emlékezet Bizottsága.

GÁL Éva

2013 *Lejáratás és bomlasztás. Tudósok, tanárok a titkosrendőrség látókörében.* Budapest: Corvina Kiadó.

HANKISS Ágnes

2022 *Állambiztonsági játszmák. A befolyásolás és a nyomásgyakorlás módszerei.* Budapest: Hankiss Ágnes Intézet.

JOBST Ágnes

2004 A Történeti Levéltár könyvtára. In GYARMATI György (szerk.): *Trezor 3. Az átmenet évkönyve 2003.* Budapest: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 301–308.

KATONA Géza

1985 A belügyi tudományos kutatások negyven éve. *Belügyi Szemle* 23/4, 41–49.

KIS Géza

1988 A pszichológiai kutatások helyzete a Belügyminisztériumban. *Belügyi Szemle* 26/12, 67–70.

KÓNYA Albert — ERDEI Ferenc

1960 Az országos távlati tudományos kutatási terv kidolgozása és a kutatások koordinálása. *Magyar Tudomány* 67/2, 49–61.

KRAHULCSÁN Zsolt

2020 *Pártállambiztonság. Arcképek Kádár Titkosszolgálatából*. Budapest: Nemzeti Emlékezet Bizottság Hivatala.

2010 A be- és kiutazások állambiztonsági és pártellenőrzése (1965–1970). *Betekintő* 2010/2.

ORGOVÁNYI István

2011 A Belügyminisztérium III. Főcsoportfőnökségének szigorúan titkos állománya. *Betekintő*. 2011/1.

PÁL Zoltán

2021 Társadalomtudomány a diktatúrában. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete (1966–1989). In Ö. Kovács József — RÁCZ György (szerk.): *Doktori disszertációk a levéltárból* 2. Budapest: Magyar Nemzeti Levéltár — Mika Sándor Egyesület.

RÉVÉSZ Sándor

1997 *Aczél és korunk*. Budapest: Sík Kiadó.

RÉVÉSZ Béla

2004 Az állambiztonsági szervek politológiai kutatásainak kérdéséhez. *Acta Universitatis Szegediensis: Sectio juridica et politica*. 66/17, 1–136.

2005 Állambiztonság és pszichológia. *Beszélő* 10/5, 48–62.

2007 Titok mint politika. A titkosszolgálatok politológiai kutatásának lehetőségei. Doktori értekezés. Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Politológiai Tanszék, 2007. <https://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/598/1/TitokMintPolitikaPhD.pdf>

2017 Pszichológiai elemek a titkosszolgálati munkában. *Acta Universitatis Szegediensis: sectio juridica et politica* 80, 199–220.

SZAKÁCS Gábor

1990 Tudományos pályázatok a Belügyminisztériumban. *Belügyi Szemle* 28/10, 33–36.

SZAKOLCZAI Attila

1997 Az amnesztia. *Beszélő* 3/5. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/az-amnesztia> (Utolsó hozzáférés: 2025. 05. 10.)

SZALMA László

- 1979 Az MSZMP Tudománypolitikai irányelveinek realizálódása az MNK Belügyminisztériumában. In *A belügyi tudományos kutatások időszerű kérdései*. Budapest: BM Könyvkiadó.
- 1982 A belügyi tudománypolitika és tudományszervezés helyzete. In *A belügyi társadalomtudományi kutatások időszerű kérdései*. Budapest: BM Könyvkiadó.

TÓTH Eszter

- 2011 A politikai hírszerzés szervezettörténeti vázlata, 1945–1990. *Betekintő* 2011/2.
https://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2011_2_toth_e.pdf
(Utolsó elérés: 2024. 09. 15.)

ÚJHELYI Gabriella

- 1988 Tudománypolitika és tudományszervezés a Belügyminisztériumban 1973–1988. Kandidátusi értekezés, 1989. (HU-ÁBTL 4.1. A-4630)

VÁRI Árpád

- 2019 A Belügyminisztérium fontosabb szervezeti változásai 1956 és 1971 között. In HORVÁTH Zsolt — KISS Réka — SIMON István (szerk.): *Az állampárt biztonsága. Tanulmányok a belügy és a kommunista párt kapcsolatrendszeréről a Kádár-korszakban*. Budapest: Nemzeti Emlékezet Bizottság Hivatala, 11–54.

FOLYÓIRATOK

Társadalmi Szemle 22/7–8, 47–70.

INTERNETES ADATBÁZISOK

NEB Tudástár (<https://neb.hu/hu/tudastar>)

ÁBTL Archantológia (<https://www.abtl.hu/ords/archontologia/f?p=108:1>)

Abstract

From the second half of the 1960s, the leadership of the MSZMP (Hungarian Socialist Workers' Party) initiated the establishment of a centralized system for scientific research and its organizational background in the Ministry of Interior. At the June and November 1969 meetings of the Central Committee, key discussions focused on the party's science policy goals and development objectives. These meetings laid the groundwork for the study of the development, research, and education of operational psychological methods within the Ministry. From the second half of the 1960s onwards, the importance of psychology for state security work increased significantly, especially in light of Cold War dynamics. The Ministry established the Science Organization Department, the Scientific Council and they also created the Long-term Scientific Research Plan, which included operational psychology researches. The study follows the process of organising the background for these researches from the leading party's discussions to realisation.

DINA A. AMANZHOLOVA:
*The Soviet project in Kazakhstan.
 The power and ethnicity, 1920–1930*

Moscow: The Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, 2019, 438 p.
Rudn Journal of Russian History 20/3.

Guldana Zhassulanovna Tarpanova

Pázmány Péter Catholic University Faculty of Humanities and Social Sciences
 — PhD Student

The book by the famous Kazakhstani historian Dina Amanzholova is devoted to one of the key periods in the history of Kazakhstan — the first decades of Soviet power. The study centers on the interaction of the communist regime with ethnic and social structures of Kazakh society in the process of building socialism.

The book consists of 10 chapters and is a detailed study of the early Soviet period in Kazakhstan, focusing on key aspects: the formation of power, national policy, administrative reforms and the struggle of elites. The structure of the work reflects the logic of the historical process — from the collapse of traditional society to the establishment of the Soviet system of governance.

Analyzing chapters and key theses

1. Kazakhstan at the beginning of the 20th century

The author provides a detailed analysis of the socio-economic, demographic and political situation in Kazakhstan at the turn of the 20th century and in the first years of Soviet power. The author operates with extensive statistical data, illustrating the complexity and multilevel nature of Kazakh society at that time.

For example, the author mentions that during the imperial period the territory of Kazakhstan was governed from different centers: Omsk (Akmola and Semipalatinsk regions), Orenburg (Turgay and Ural regions), Tashkent (Semirechenskaya and Syr-Darya regions) and Astrakhan (Bukeevskaya Orda). According to the 1897 census, about 5 million people lived in the region, of whom 3.4 million were Kazakhs. Another 1.9 million Kazakhs lived in Turkestan. An important feature of the work is the focus on the ethnic and social composition of the population, as well as the very low levels of urbanization and literacy among the indigenous population. The data on the number of Kazakhs and other nationalities, infrastructure

development, education and health care clearly show how acute the issues of modernization and integration of the region into the Russian state were. A particular interest is the analysis of the transformation of the traditional ethno-social structure: attention is paid to changes in the hierarchy of Kazakh society, the gradual shift of power from 'ak suyek' to 'kara suyek', the emergence of new layers of officialdom and the influence of the Russian-speaking population. The role of the educated Kazakh elite, its participation in political processes, and the formation of ethnic identity against the backdrop of increasing contacts with imperial and Russian culture are examined in detail.

Special attention should be paid to the processes of political consolidation and the activities of Kazakh representatives in all-Russian parties, as well as the emergence of the national movement and its evolution from attempts to integrate into the Russian political system to autonomist and ethnocentric projects. The chapter convincingly shows that by the beginning of the Soviet era, Kazakh society was in a state of transition from traditionalism to modernity, while the potential for the formation of a new political and managerial elite was extremely limited. The author emphasizes the complexity and contradictory nature of the processes of Soviet modernization, the need to find and educate national personnel to implement Bolshevik principles and build a new system of power.

In general, the work is distinguished by a high saturation of factual material, a comprehensive and objective view of the prerequisites and peculiarities of modernization of Kazakh society in the context of Russian and Soviet statehood.

2. 'It is necessary in Kyrgyzstan to create an honest Soviet bureaucracy'.

Kyrgyz Military-Revolutionary Committee (KyrMRC) on the eve of the proclamation of the Kazakh ASSR

This chapter offers several levels of analysis: historiographical, political science and narrative. The chapter presents a detailed study of the formation of the Soviet ethno-political elite in Kyrgyzstan on the eve of the proclamation of the Kazakh ASSR, focusing on the dynamics within the KyrMRC (Kyrgyz Revolutionary Committee) and the conflicts and contradictions of early Soviet governance.

The strength of the work is the careful and meticulous recreation of the institutional landscape of the era - the author clearly shows how pre-revolutionary, provisional and new Soviet authorities not only coexisted but also competed, fracturing loyalties and managerial practices. What becomes important here is that the national elites, including representatives of the Alash movement, were not monolithic. On the contrary, their internal fragmentation, struggle for influence, maneuvering between the Bolsheviks and other centers of power clearly demonstrates the complexity of the birth of a new bureaucracy under conditions of civil war and political polycentricity. The author convincingly shows that the Soviet system was forced to integrate the national intellectuals despite its ambiguous reputation and previous experience of co-operation with Tsarist or anti-Bolshevik governments. Specific episodes are cited — for example, the arrest of M. Tunganchin, Pestkovsky's attempts to obtain resources to create an 'honest Soviet bureaucracy', constant denunciations, mutual accusations of 'counter-revolutionary', which turned the committee into an arena of intrigue and distrust.

The chapter is a detailed analysis of the early stages of the formation of Soviet power and national autonomy in Kazakhstan in 1920, based on correspondence, reports and memoirs of key participants in the process. The author carefully reconstructs the atmosphere of organizational chaos, personnel shortages and mutual distrust between the Bolsheviks sent from the center and the local Kazakh elite. Much of the attention is paid to internal conflicts within the KyrMRC, contradictions between Russian and Kazakh representatives, as well as attempts by the center to mobilize Alashordins and other intellectuals to work in the Soviet committees. The problem of ‘paper’ communism, when former Tsarist Officials and Traditional Local Administrators quickly repainted themselves and assumed Soviet positions, but in essence continued the old practices of power and corruption, is particularly revealing.

The author demonstrates that the proclaimed principles of autonomy and self-determination often faced the reality of lack of qualified personnel, unclear competences between the center and local bodies, and resistance of both old and new elites. Baitursynov’s ideas about the need for an alliance between ideological communists and nationalists are an important motif, but at the same time the center’s unwillingness to entrust the center of the nation entirely to local forces is emphasized.

Special attention is paid to the preparations for the First All-Kirghiz (All-Kazakh) Congress of Soviets held in Orenburg in 1920. The author notes that the organizers faced fundamental questions: is there a real demand among the Kazakh (Kyrgyz) masses for national unification, or is it artificially supported by the intellectuals? Does the intellectuals have support among the people, or does it rely only on bourgeois and kulak circles? How pronounced was the class stratification within society and was the population ready to accept the Soviet class policy? These questions, in the author’s opinion, determined the essence of the whole process of Bolshevikization and Sovietization in the region. It is also interesting to analyze the personnel changes in the leadership of the autonomy and the preservation of continuity in the authorities. The author draws attention to the fact that both organizational forms and behavioral stereotypes of the new elite, formed at the preparatory stage, were transferred to the new Soviet institutions of power.

The author avoids unambiguous assessments, showing the complexity and ambiguity of the formation of Soviet statehood in Kazakhstan. The use of direct quotations allows us to hear the ‘voices of the time’ — Avdeev, Pestkovsky, Baitursynov, Sedelnikov, which gives the chapter credibility and depth.

Among the disadvantages is some excessive detailing — the large number of names and events makes it difficult to perceive the general course of the narrative, especially for the unprepared reader. Nevertheless, this is an inevitable cost for the author’s endeavor to present the most complete and accurate view of the dynamics of nation-building in Kazakhstan in the early 1920s.

Overall, the chapter is of considerable interest to historians, political scientists and all those interested in the issues of post-imperial organization, national policy and inter-ethnic relations in the Soviet Union. It allows not only to understand the real difficulties of the creation of the KASSR, but also to reflect on the contemporary challenges of statehood in the post-Soviet space.

3. Problems of border registration and attempts to 'Kyrgyzify' Orenburg

This chapter provides an in-depth and detailed analysis of the process of formation of Soviet statehood in Kazakhstan through the prism of administrative-territorial, ethno-political and socio-cultural transformations of 1917–1920. The author reveals in detail how the choice of the capital, border disputes and the complex relationship between the central government and the local elite reflected not only tactical but also strategic dilemmas in the formation of the new republic. One of the main strengths of the work is its attention to inter-ethnic and intra-ethnic tensions, which often remain in the background in traditional historical studies. The described debates between representatives of the center, local Kazakh intellectuals and neighboring peoples illustrate how difficult it was to find a balance between the model of socialist statehood set from above and the real interests, fears and aspirations of regional elites. It is especially valuable that the author does not reduce the issue of the capital solely to administrative or logistical aspects. Symbolic, cultural, political and even psychological motives are considered — for example, the question of Orenburg's 'alien' status for the Kazakh masses and its role as an instrument of control over the national elite. This helps to see that Soviet construction in the Kazakh lands was not a linear process, but was accompanied by sharp conflicts, compromises and complex negotiations.

Also noteworthy is the use of rich documentary material: minutes of meetings, letters, congress decisions, and opinions of key figures. This gives the chapter credibility and allows the reader to follow the logic of the development of events in real time, rather than in retrospective interpretation. However, in some places the narrative may seem overloaded with details, making it difficult to understand the main line of argumentation. Lengthy excerpts from documents are often quoted, which loses the momentum of the narrative. For the reader who is not immersed in the context, additional attention to detail and patience will be required to grasp the nuances of the issues under discussion. The author is well immersed in the material: who can feel that she is not just recounting the minutes of meetings, but is trying to grasp the essence of the clash of national and state interests, to show how the ideals of the world revolution clashed with the reality of the multinational periphery.

The main advantage of this work is that it honestly shows that the Bolshevik policy of 'self-determination' was a forced, not an organic line of the party. The author does not idealize either side: both the center and the national figures are shown with their weaknesses and fears. Much space is given to details: we see how the borders were drawn up, how they tried to find a suitable administrative center, how the real power was distributed. It is especially valuable that the author quotes participants in the discussions, giving us a sense of the atmosphere of those years — anxious, full of uncertainty. Special attention is paid to the figure of Orenburg as the first center of autonomy. The author does not limit herself to a formal enumeration of the city's 'pros and cons', but shows how the capital became an arena of confrontation between different groups of influence, how its status was perceived in society — from irritation to attempts to 'Kyrgyzify' the Russian city. Lively quotations and everyday details are illustrative: bread queues, lack of sewerage, overcrowding of institutions. This gives not only a political but also a social cross-section of the era.

An important merit of the work is the demonstration that Orenburg, being the capital of the KASSR, remained a controversial symbol and an arena of intersection of interests of Kazakh, Bashkir, Russian and Cossack communities. Through the prism of debates over the status of the city, the author shows that the formal existence of autonomy did not mean a real solution to the national question and integration of elites - on the contrary, it created new fault lines. On the whole, the work gives the impression of a serious, conscientious study. It does not give unambiguous answers - and rightly so: there were no easy solutions in the history of nation-building in the Soviet era. As a result: this is a thorough, honest and caring look at a very complex historical moment. The author has managed to show that the creation of the Kazakh autonomy was not just an administrative act, but a dramatic process — with a struggle of interests, fears and hopes, compromises and conflicts that largely determined the future fate of the republic.

4. Administrative-territorial organization and structure of government and administration

In this chapter, the author analyses the administrative and territorial formation of the Kazakh ASSR in the 1920s-1930s, emphasizing that boundary changes and ethnic mapping were instruments of Soviet national policy and administration. The author shows that these processes were accompanied by contradictions between ethnic and economic interests, instability and alienation of local elites. The author concludes that the formal creation of a national republic outpaced its actual economic and social unification, and that administrative reforms, along with integration, gave rise to internal contradictions.

The author convincingly shows that frequent reforms and changes of boundaries not only failed to improve governability, but, on the contrary, increased bureaucratization, disorganization and chaos in the system of power. Particular attention is paid to the conflict between traditional forms of self-organization of Kazakh society and Soviet administrative policies, which led to the fictitious nature of local self-governance and reduced the effectiveness of government. The text relies on archival sources, documents and the opinions of contemporaries, which adds to its analytical depth. Overall, the work demonstrates the complexity and contradictory nature of Soviet modernization processes in the national regions and their long-term negative effects on governance and society.

It is also a detailed analysis of the process of formation and transformation of administrative structures in Kazakhstan in 1919-1925. The author reveals in detail the dynamics of changes in the party and state bodies, paying special attention to the quantitative and national composition of managerial personnel, their functions and internal contradictions. The work well traces how the vertical of power was formed, as well as the role of party institutions in the selection and distribution of personnel. Difficulties related to the shortage of qualified workers, as well as the specifics of double (or triple) subordination of the Commissars are separately noted. It is distinguished by the richness of factual material and demonstrates a comprehensive approach to the problem of Soviet state-building in the national peripheries. At the same time, the abundance of details requires the reader to have a good knowledge of the context of the era. The author consistently describes the establishment of key state and party institutions, the specifics of their structure, their quantitative and national composition, and the difficulties associated with bureaucratization and centralization of administration. Particular attention is

paid to the interaction between republican, union and local bodies, the role of trade unions, the Komsomol and cooperative organizations. At the same time, the material is saturated with details, which complicates the perception of the main conclusions. In general, the work is valuable for the study of the history of state building in Kazakhstan, but could benefit from clearer structuring and emphasizing key issues. The author characterizes in detail the national composition of the leadership and the Communist Party of Kazakhstan, illustrating the gradual involvement of Kazakhs in management structures, but at the same time emphasizing their relative small number in the overall power structure. The author does not ignore the problem of literacy among party members, which also points to serious staffing and educational challenges.

In sum, this fragment is a good example of a scientific and analytical approach to the study of Soviet state-building, with an emphasis on the specifics of the Kazakh experience in the 1930s.

5. Collisions of Bolshevization of the national elite

This chapter examines in detail the formation of the Kazakh national elite under Soviet autonomy, as well as the complex relations between the 'Europeans' (Moscow Bolshevik appointees) and the 'locals' — representatives of the old intellectuals and national movements (e.g. Alashordins). The author shows how the Bolshevization of the elite became not only an administrative, but also a deeply psychological and value problem: the Soviet authorities had to involve representatives of national elites in governance, despite the mutual distrust and often forced loyalty of the latter. Particular attention is paid to the contradictions between different elite groups, their motivation, the role of personal qualities and professionalism, and the impossibility of fully merging national and Soviet interests by administrative methods alone. The chapter is distinguished by an in-depth analysis of sources and vividly reveals the drama of the Kazakh intelligentsia in the first years of Soviet power, its attempts to adapt and maintain its influence in the new conditions.

It also examines the complexities of the formation and functioning of the party and administrative elite in Kazakhstan and neighboring autonomies in the first years of Soviet power (1920-1925). The author describes in detail the personnel policy, internal conflicts, and contradictions between local intellectuals, national elites and appointees from the center. Particular attention is paid to the problem of the lack of trained personnel, the alienation of the upper intellectuals (especially Alash) from Soviet power, and the constant attempts of the center to strengthen control through party committees, frequent personnel reshuffles and the strengthening of Bolshevik influence. This part is full of examples from correspondence and reports of party functionaries, which allows us to see the real difficulties of governance, weak integration of local national cadres and formalism in leadership. It also describes the opposition of regional elites to the center and their fears about the strengthening of 'Great Russian domination' after the creation of the USSR. This work examines in detail the center's policy towards national autonomies during the formation of the USSR, with a particular focus on the Kazakh and other Turkic republics. The author shows the contradictions between the regional elites' desire for autonomy and Moscow's fears of undermining the unity of the country. Particular attention is paid to the internal struggle of the elites, the complexity of Bolshevization and Koreni-

zation (indigenization) of local authorities, as well as to the problems of personnel policy and the low level of managerial culture. Overall, the work vividly illustrates the complexity and contradictions of the processes of nation-building and integration in the early years of Soviet power, as well as the difficulties of interaction between the ‘Europeans’ — the appointees of the center — and the local elites.

The author shows how staff shortages, poor discipline and lack of clear procedures initially forced local authorities to form their own systems of accounting and distribution of senior officials. From 1923, following the decisions of the Central Committee’s Organization Bureau, a strict nomenclature system was introduced: lists of positions, centralized control over appointments, and unification of promotion criteria. Kazakhstan is an example of a region where personnel difficulties were particularly acute due to the lack of educated specialists and complex inter-ethnic relations. The author convincingly shows that standardization and centralization of personnel work, despite formal streamlining, could not overcome all local difficulties and contradictions, and the party management system itself remained vulnerable to internal conflicts and formalism. An important merit is the emphasis on the internal contradictory nature of the processes: despite the formal control of the party, the real influence on the masses and economic life remained limited, and the growth of the bureaucracy was accompanied by disconnection from the population and low efficiency.

The author covers in detail the manifestations of bureaucracy, corruption, formalism and alienation of the leadership from the rank-and-file member and the population, as well as attempts to combat these ‘painful phenomena’. Particularly noted is the imperfection of personnel policy, low level of education and qualifications, as well as the influence of ethnic and social stereotypes, which led to the formation of persistent vicious practices in management.

The author convincingly demonstrates that the pursuit of loyalty and discipline led not to increased management efficiency, but to increased fear, conflict and formalism. Against the background of rigid centralization and repressive campaigns, the tragedy of human destinies, the alienation and loss of professional personnel, and the difficult adaptation of new managers, often unprepared for real challenges are traced. The work illustrates well the paradoxes of Soviet politics: the formal expansion of national representation was combined with distrust, purges and the continued dominance of the center. Overall, the text impresses with its depth of analysis and wealth of factual material, allowing a better understanding of the logic and consequences of Stalin’s personnel policy in the national republics of the USSR. Specific figures, facts and biographies are given, illustrating how unstable and dangerous the path of a party functionary was in the face of constant purges, suspicion and pressure from the center. Special attention is paid to the combination of ethnic, clan and career factors in the formation of the new elite, as well as to the poor general cultural training of officials, which is explained by extremely rapid social mobility.

6. National Binding» and the fight against factions

The chapter is an analytical study of the formation and evolution of bureaucracy and power in the KASSR in the 1920s, through the prism of ethnic, clan and socio-political contradictions. The work convincingly shows that intra-elite and inter-ethnic conflicts were not only the result of active competition between national and ‘European’ personnels, but also the result of a pro-

found failure to integrate traditional and new administrative practices. Particular attention is paid to how power struggles, careerism, clan ties and ideological differences influenced decision-making on the most acute issues of nation-building — from land reform to the distribution of powers. The author is also credited with analyzing the mechanisms of adaptation of pre-revolutionary models of power to Soviet realities and Moscow's attempts to strengthen the vertical of power through appointees and centralized measures. The author reveals in detail the internal contradictions, the struggle for People's Commissar posts, the role of the Alashordins in cultural life and the influence of clan ties on political processes. Through numerous examples of internal conflicts, denunciations, manipulation and careerism, it demonstrates how the struggle for power and influence was combined with ideological demands and an unpredictable political environment. It also illustrates well how new elites were formed, how old ones survived and how party attitudes were put into practice in the specific conditions of the national region.

The author shows that the real situation in the KASSR was determined not only by the confrontation between 'Europeans' and 'nationals', but also by tangled personal, regional, clan and ideological conflicts between key figures (Ryskulov, Mendeshev, Khodzhanov, Sadvokasov, etc.). The central authorities tried to smooth over these contradictions, but their measures were often limited to formal appeals for unity and 'business work' without addressing the underlying causes of the conflicts. Particular attention is paid to the role of interpersonal relations, 'clan psychology', power struggles and the influence of former Alashordins. The chapter clearly illustrates that issues of national policy and personnel building in early Soviet Kazakhstan were closely intertwined with personal ambitions, regional interests and historical legacy. The author shows that national and class fault lines were superimposed on the old social hierarchies, and the entry of former Alashordians into the leadership raised fears among the 'old' Bolsheviks. Mutual denunciations, purges, behind-the-scenes alliances and personnel rotations not only failed to stabilize the situation, but also entrenched an atmosphere of distrust and constant power struggles. Particular attention is paid to the divide-and-conquer tactics used by the leadership: removing and appointing leaders, artificially maintaining the balance between factions to prevent any of them from becoming dominant. The methods of struggle are described - from political accusations to organizational purges and manipulation of elections. The work shows that the struggle was complex and multilayered: ideological differences, careerism, traditional social structures and attempts at centralized management were intertwined. The result was increased repression, a change of emphasis in party policy, and the gradual building of a new bureaucratic elite. The author concludes that subjectivism and conflicts were inevitable under conditions of rapid modernization and ethnic consolidation, highlighting the ambivalence of Soviet ethno-politics and the complex dynamics of Kazakh political culture formation during this period.

7. *'To lay down the Kirghiz centre proper'.*

National-territorial delimitation and the capital of Kazakhstan

This is an in-depth historical analysis of the political, ethnic and administrative processes that accompanied the national delimitation in Central Asia in the early twentieth century. The author details the complex relationships between the different zhuzes¹ and clans of Kazakh society, showing how traditional forms of self-identification and regional differences influenced the formation of new elites and political consolidation. Particular attention is paid to the struggle to determine the administrative center, the debate over the status of Tashkent, as well as internal conflicts and the search for compromise between the desire for autonomy and the need for unity. The complex process of choosing the capital of the Kazakh ASSR in the 1920s is covered in detail.

The author shows how acute were the issues of territorial delimitation, national composition of cities, economic and political interests of different groups. The main attention is paid to the debates between the supporters of different cities (Chimkent, Ak-Mechet, Orenburg, Perovsk), the arguments of the participants and the intertwining of national and economic motives are given. The chapter demonstrates that the decision to relocate the capital was made not only under the influence of pragmatic factors, but also in the context of acute political disputes and inter-ethnic tensions. The theme of confrontation between central and local authorities, as well as the attempts of certain groups to maintain or strengthen their positions in the new conditions, is particularly emphasized. The author convincingly reveals the drama and multi-layered nature of the state-building process in Kazakhstan, drawing attention to the difficulty of finding a balance between the interests of different ethnic, social and party groups.

This chapter also describes in detail the process of moving the capital of the Kazakh ASSR from Orenburg to Kzyl-Orda and then to Alma-Ata, focusing on the difficulties faced by the authorities and the inhabitants: a catastrophic shortage of housing and infrastructure, domestic inconveniences, problems with the provision of water, fuel, food, transport and social institutions. The author provides vivid quotes from contemporaries illustrating the real state of affairs, bureaucratic delays, and attempts to shift responsibility for failures between the leaders of the republic and the central authorities. The transfer of the capital is shown as a complex and largely spontaneous process accompanied by social and economic crises. In general, the reviewed material provides a very lively, detailed and critical picture of the formation of new administrative centers of Kazakhstan in the 1920s.

8. *From percentage to function*

This chapter presents a detailed analysis of the policy of indigenization in Kazakhstan in the 1920s and 1930s. The author quite fully reveals the essence of the Bolshevik course on the formation of national personnel and changes in the ethnic composition of government bodies. The evolution of views and methods is clearly traced: from percentage quotas to the functional inclusion of Kazakhs in the administrative apparatus, and the real difficulties of implement-

¹ Zhuz is the common name of three tribal associations of the Kazakh people. Traditional Kazakh society consists of three zhuzes: the Elder, Middle and Small. There is still no consensus among scientists about the time of the zhuzes' emergence, the reasons for their emergence and their internal content.

ing this policy are reflected — personnel shortage, formal approach, contradictions between ethnic groups.

The author appropriately uses statistics, archival data and quotations from party documents, which enhances the reliability of the analysis. It notes that indigenization was not only an integration tool, but also a way to maintain the center's control over the regions. It is especially valuable that the internal contradictions of the process are revealed: tendencies toward local nationalism, tensions between "Europeans" and Kazakhs, as well as the consequences for the real democratization of governance.

The author examines in detail the processes of filling positions with Kazakh personnel, the difficulties of introducing the Kazakh language into office work, as well as the social and interethnic contradictions that arose in connection with these transformations. The document provides specific statistical data, quotes directives and decisions of party bodies, which gives the work a documentary basis. The author notes institutional and human problems: a shortage of qualified Kazakh specialists, a formal approach to the nationalization of personnel, resistance and pessimism on the part of "European" employees. The work emphasizes that a mechanical increase in the number of representatives of the titular nation did not always lead to a real rapprochement between the authorities and the population and an increase in work efficiency. Particular attention is paid to the reform of the writing system: the change from Arabic script to Latin, and then to Cyrillic, was considered an instrument of modernization and political control, but in practice it caused resistance from part of the intellectuals and complicated the work of managers. It also demonstrates that the Soviet policy of indigenization led to the formation of a new, mosaic elite with a heterogeneous identity, and that the reforms of the writing system were accompanied not only by technical but also by deep cultural and political conflicts. Despite the efforts of the authorities, the introduction of new alphabets was slow due to low literacy and resistance from the traditional intellectuals, which once again underlines the complexity and contradictions of social transformations in Soviet Kazakhstan. The work is distinguished by its detail, an abundance of references to primary sources, and demonstrates an understanding of the complex relationship between language, power, and identity in Soviet society.

9. For a "command position with a responsible rate". Training of management personnel

The chapter presents a detailed account of the formation and development of the system of training management and party personnel in Kazakhstan in the first years after the formation of the KASSR. The author reveals how acute the problem of a shortage of qualified specialists was, and how the state tried to solve this problem through accelerated educational and political enlightenment work among representatives of the local population. Particular attention is paid to the problems of material and personnel support of educational institutions, the low level of training of students, as well as the rotation and movement of workers between regions. The author does not ignore the issues of language, national and social policy in the field of education, which allows for a deeper understanding of the complexity and scale of the tasks facing the authorities.

The author, using archival data and party documents, shows that the process of indigenization was accompanied by many difficulties: a shortage of qualified workers, a low level of education, weak motivation to study, and poor living conditions. Particular attention is paid to the problem of studying the Kazakh language by Europeans and organizing a system of training personnel through various courses, Soviet party schools, and universities. The gap between the plans of the center and actual practice, as well as the ineffectiveness of many measures due to objective and subjective reasons, is noted. Particular attention is paid to the fact that the formation of the national bureaucracy took place in the context of forced industrialization and required not only special courses and benefits, but also systemic modernization of education and the economy. The work is based on specific statistical data, decisions of party bodies, and real examples of career trajectories. In general, the chapter well illustrates the complexity and contradictions of the personnel policy of the early Soviet period in the national republics, where political loyalty often had more weight than professional competence.

10. This apparatus is too expensive for the meager budget of Kazakhstan»

The final chapter provides a detailed analysis of the social and everyday life and motivation of the Soviet nomenclature in Kazakhstan in the early 1920s. The author consistently reveals how material incentives and administrative resources determined the career aspirations and everyday life of officials in conditions of shortages, hunger, underdeveloped markets and general devastation. Numerous specific examples are given: from the organization of supplies and the introduction of special rations for “active” workers to a description of exhausting work and everyday hardships at the local level. Particular attention is paid to the contradiction between the privileges of the elite and general poverty, the bureaucratic burden and physical exhaustion of activists. The chapter well illustrates the complexity of the motivation and everyday life of managers in the Soviet system, showing that even limited privileges in conditions of shortages became the most important factor in the social hierarchy.

The author draws on numerous reports, statistics, decrees and contemporary testimonies to show how difficult and contradictory this period was for the lower and middle levels of the bureaucracy, workers, and representatives of national personnels. Particular attention is paid to the imbalance between wages and the cost of living: the growth of prices for essential goods significantly outpaced the growth of income, due to which even relatively high salaries for those times did not provide a decent standard of living. Specific examples are given — how much bread, soap, shoes cost in different years, what percentage of the budget went to food, what was the average salary of various categories of specialists. The author notes that the state tried to establish order and standardize wages by introducing wage scales, party maximums, and standards for the maintenance of the administrative apparatus, but these measures often led to only formal “improvements” accompanied by violations, overspending, and bureaucratic tricks. An important detail is that most of the regional budget was spent on maintaining the administrative apparatus, which even drew criticism from the officials themselves. The author also touches on social problems: housing shortages, difficult working conditions in rural areas, mass unemployment among employees, low qualifications of personnel, the tradition of bride money, and the unequal distribution of responsibilities between men and women.

The extreme manifestations of social inequality and the privileges of the party nomenclature, for whom there were special supplies and benefits, are separately shown.

The author uses numerous examples to show how the privileges of the nomenclature were formed and changed: salary increases, organization of special supplies, provision of housing, transportation, medical care, sanatorium vacations, and even literary rations. The dependence of officials on the position they held is emphasized separately - almost all benefits were state-owned and were lost upon the loss of the post, which made the apparatchiks (officeholder) maximally controllable. The distortions of the system are also highlighted: mass abuse of supplies, bureaucratic excesses, and acute inequality between the elite and the rest of the population. The author notes that, despite formally modest personal property, the ruling nomenclature enjoyed unofficial bonuses, privileges, and opportunities for personal enrichment. The author convincingly refutes the stereotype about the “external” nature of Soviet power for the national republics, emphasizing the important role of the Kazakh elite in the implementation of Soviet nation-building.

The work is written at a high scientific level, with extensive use of statistics and references to archival sources. It allows us to see the Soviet project in Kazakhstan as a complex process of integration and adaptation, filled with contradictions, improvisations and constant adjustment of management mechanisms. The work is distinguished by analytical depth, systematicity and attention to detail, which makes it a significant contribution to the study of the history of Soviet Kazakhstan.

HANKISS ÁGNES:
Állambiztonsági játszmák.
A befolyásolás és nyomásgyakorlás módszerei

Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum — Hankiss Ágnes Intézet, 2022, 347 l.

Szalma Szilárd

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar — doktorandusz

Sok szempontból is hiánypótló alkotást tart a kezében az az olvasó, aki kezébe veszi Hankiss Ágnes (1950. március 7. — 2021. augusztus 17., született: Erdős Ágnes) *Állambiztonsági játszmák* című posztumusz kötetét. A szerző neves szociálpszichológus, volt európai parlamenti képviselő, aki már életének hajnalán szembesült a kommunista diktatúra állambiztonsági szolgálatainak tevékenységével és működésével. Családja története számos szempontból volt kitéve annak a fenyegetettségnek, amely átszötte a magyar társadalom második világháborút követő történetét egészen a rendszerváltásig és a Szovjetunió összeomlásáig. A tudományos igényességgel, egyben olvasmányos vonalvezetéssel megírt mű történettudományi doktori disszertációnak készült, és

„a nyilvános védés következett volna, de ebben a szerzőt halála megakadályozta. Munkáját megjelentetjük, hogy a nyilvános védésnél nagyobb nyilvánosságot adjunk neki.” (12.)

— írta Őze Sándor a kötet előszavában. A szerkesztők az elkészült munkát megbonthatatlan egésznek fogadták el, és kizárólag értelmező kiegészítésekkel látták el. A munkát Bank Barbara lektorálta. Hankiss Ágnes neves pszichológus, aki 1974-ben klinikai pszichológiából doktorátust, majd később a társadalomlélektan területéből bölcsészdoktori címet szerzett. Személyes életútja és a rendszerváltást követő politikai pályafutása is alapvető fontossággal bírt az elkészült pályamű témaválasztásában. A következőkben bemutatott mű központi témája a magyar értelmiség és általában a magyar társadalom köré font kommunista állambiztonsági szolgálatok által alkalmazott — és az alcímbe is megjelölt — befolyásolás és nyomásgyakorlás módszereinek áttekintése. A titkosszolgálatok által folytatott tevékenység során játszmákon, személyek lejáratásán és csoportok bomlasztásán keresztül igyekeztek azokat az értelmiségi csoportokat egymás ellen fordítani, „szekértáborokra szakítani”, amelyek nem voltak elkötelezett hívei a regnáló hatalomnak, és adott esetben „veszélyeztették a rendszer működését, ideológiai, politikai egységét”. A magyar értelmiség tagjai, véleményformáló szerepükből adódóan könnyen az állambiztonsági szolgálatok célkeresztjébe kerülhettek.

„Az önbecsülés, az erkölcsi normákhoz való ragaszkodás és az önmegvalósítás elemi igénye között feszülő ellentmondás és a választás kényszere a meghasonlás, az önfeladás és az identitásvesztés állapotába sodorhatta azokat, akik nem találták meg az összehangolás vállalhatóan járható ösvényét” (16.)

— fogalmazza meg érzékletesen bevezetőjében a rendszer figyelmébe kerülő ember általános lelki dilemmáját a szerző. A befolyásolt, korlátok között tengődő, szabadságukban és mozgásterükben korlátozott életet Hamvas Bélától kölcsönzött fogalommal élve „létrontásnak” nevezi. Vizsgálódásaiban mikrotörténeti módszertannal elemzi az általa felhasznált forrásanyagot. Az alapvetően történettudományos forrásbázisra épülő kutatást kiegészíti magyar és nemzetközi szakirodalommal, továbbá következtetéseiben érezhető a társadalomlélektannal foglalkozó pszichológus megfelelő konklúziókat levonó, éles és lényegre törő kérdéseket felsorakoztató szemléletmódja. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) őrzött anyagok közül munkájában felhasználta az operatív tisztek kiképzését célzó módszertani tananyagokat, a *Munka és Objektum* dossziékat, továbbá a levéltári forrásanyagokat kiegészítette a Hamvas Intézet archívumában található dokumentumokkal. Hangsúlyozza, hogy az állambiztonsági szervek munkájukat a jogszabályok és miniszteri normák mellett a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) politikája és határozatai mellett végezték. Kutatásában felhasználta a Magyar Országgyűlés Irattára és Levéltára (OGy IL) anyagait, melyeket nagyrészt az első fejezetben az iratmegsemmisítések és rendszerváltás körüli események vizsgálatánál tekintett át. Értekezésében vegyesen közöl újszerű és olyan — a téma szempontjából relevanciával bíró —, korábban megjelent tanulmányaiból kutatási eredményeket, melyek együttesen adnak teljes képet az olvasó számára. A három különálló, mégis egységet alkotó fejezetet jól megválasztott idézetekkel vezeti be, ábrázolva a tartalom mögött meghúzódó erkölcsi, filozófiai, mentalitás-történeti és lélektani mélységet. A Spenglertől, a bibliai evangéliumokból és Shakespeare-től kölcsönzött idézetek színesítik a tudományos igényességgel megírt kötetet, mely egyben a téma iránt érdeklődő nagyközönség számára is értékes, informatív olvasmány.

A doktori disszertáció három fő fejezetből áll. Hankiss az első tartalmi részben a kommunista állambiztonság működéséről alkotott társadalmi képet befolyásoló vakfoltoktól, dezinformációkról (311–312.) és legendákról (321.) értekezik, melyek alapvetően meghatározták a képalkotás nehézségeit a rendszerváltás előtti és utáni időszakban is. Tézise szerint a kialakított képet állambiztonsági műveletek (manipulációk) befolyásolták és torzították a rendszerváltás első pillanatától fogva, továbbá a feltárási folyamatot nehezíti a vonatkozó dokumentumok hiánya. A feltevését három különböző vonatkozásban támasztja alá. A második fejezetben a beszerzés lélektanát veszi górcső alá, mely során részletesen megvizsgálja a beszerzés pszichológiai folyamatát, a hálózati (315.) szerepek különböző sajátosságait, az állambiztonság által alkalmazott nyomásgyakorlás eszköztárát, és bemutatja azokat a lelki viselkedési mechanizmusokat, amelyek lehetővé tették a megvalósítást. Az elemzés fókuszában az „emberi tényező” áll, mely sok esetben jelentős szerepet játszott a tippkutatásban (332.), a kapcsolattartásban, a beszerzés alapjának változataiban, a hálózati együttműködésben és az operatív játszmák, valamint azok kombinációinak dinamikájában. Az „emberi tényező” olykor keresztülhúzta az állambiztonsági szervek terveit, ugyanis az emberi lélek működése nem minden esetben illeszthető be sémák és előre elgondolt mechanizmusok közé; a szerző ezt a jelenséget a „bana-

litás csapdájának” nevezi. A harmadik és egyben utolsó fejezetben a szerző négy esettanulmányon keresztül bontakoztatja ki szemünk előtt a lejáratási műveletek és bomlasztási játszmák forgatókönyvét, a megvalósítás folyamatát. Értekezik továbbá a kapcsolati háló jelentőségéről és a módszerek alkalmazhatóságáról. Az operatív kombinációk felépítésén túl bemutatja a műveletek lélektani és csoportdinamikai modelljét, melyek befolyásolták a magyar értelmiség törésvonalait, az érintett közösségek sorsát. Hankiss Ágnes feltételezi, hogy ezeknek a következményei túléltek a rendszerváltást.

Az értekezés tartalmát érdemes közelebbről is megvizsgálni. Az első fejezet *A képalakítás nehézségei — vakfoltok, dezinformációk, legendák* címet kapta. A szerző először a rendszerváltás körüli iratmegsemmisítések tényét és körülményeit tanulmányozza, melyet az összes hivatalos vizsgálat is megállapított. Hivatkozik Gyarmati Györggyel, az ÁBTL volt főigazgatójával készült interjújában elhangzottakra, miszerint a rendszerváltás megelőző negyven évben 200-250 ezer embert szerveztek be, s 1990 környékén 100 ezer beszerzési dossziénak kellett volna lennie (ügynökhagyatéknak), míg a levéltárba ehhez képest 5000 érkezett be. Hankiss megállapítja, hogy tanulmányok ugyan foglalkoztak az iratmegsemmisítések körülményeivel, ám azokkal a befolyásolási mechanizmusokkal nem, amelyek az erről való tájékozódást kívánták „dezinformációs ködbe burkolni”. Az utólagos beszámolók szerint az első szabad választást megelőző időszakban keletkezett dokumentumokat darálták le vagy égették el. A szerző feltételezi a kérdést, hogy azért ezeket, mert kéznél voltak, vagy esetleg azért, mert az 1988–1989-ben megtervezett és a Belügyminisztérium (BM) III/III. (belsőelhárításért [309.] felelős) Csoportfőnökség parancsnoki értekezleteinek jegyzőkönyveiből nyomon követhető operatív játszmák jegyében éppen ezek voltak hivatottak a többpártrendszer kialakulását és rendszerváltás folyamatát befolyásolni. Vizsgálódásához felhasználta a Magyar Országgyűlés Irattára és Levéltárában őrzött „Belső Biztonsági Szolgálat” (308.) tevékenységét vizsgáló országgyűlési bizottság ülésein készült folytatólagos jegyzőkönyvet, mely elemzése által arra a következtetésre jut, hogy taktikai elemekkel kívánták befolyásolni az iratmegsemmisítésekről és általában az állambiztonsági szolgálatok tevékenységéről alkotott képünket. Az 1990. január 31. és április 13. között a bizottság a BM III. Főcsoportfőnökség és a Főügyészség volt vezetőivel folytatott meghallgatásokat. A szerző a jegyzőkönyveket részletesen áttekintve arra a következtetésre jut, hogy a meghallgatottak a tagadás, mellébeszélés, csúsztatás, ködösítés, áthárítás, átkeretezés és visszafordítás elemeiből építkeztek, és egymáshoz hasonló vonalvezetést követtek. A narratívák tipikus megoldásait egy-egy kiragadott példán keresztül világítja meg, egyben a Dunagate-botránnal (312.) összefüggő logikai és érvelési hibákra hívja fel a figyelmet. Hankiss a meghallgatásokat bonyolító bizottság tagjainak reakcióit elemezve arra a következtetésre jut, hogy amikor a kihallgatottak feltűnően ellentmondásosan nyilatkoztak meg, csúsztattak vagy mellébeszéltek, esetleg mondvacsínált fejtegetéseket tettek, nem szembesítették ezekkel a megkérdoztetekkel, és engedték kibújni őket a válaszadás kényszere alól. Ennek lélektani okokat feltételez, benułtságnak és túłzásba vitt udvariasságnak tartja egy olyan helyzetben, amikor a

„hónapokkal korábban még a misztikus köddel körűlvett, félelmet keltő, súlyos titkokat hordozó állambiztonsági tisztekkel”

ültek szemben. Szerinte nehéz lenne megítélni, hogy kit milyen szempont alapján választott ki a delegáló szervezet és valószínűsíti, hogy a rendszerváltás küszöbén az állambiztonsági szolgálat még jelentős és kiterjedt kapcsolati hálóval és befolyásolási képességgel rendelkezett ahhoz, hogy átalakítsa a jelölés folyamatát és a személyek kiválasztását. Sarkalatos iratnak látja Hankiss azt a javaslatot, amelyet a III/III. Csoportfőnökség vezetője készített a miniszterhelyettes számára. Ebben azokat az objektumokat és elhárítási vonalakat is felsorolták, amelyeknek az irataira a megsemmisítési javaslat kiterjedt, például oktatási intézmények, kulturális objektumok, jobboldali pártok és szervezetek tagjainak anyagát tartalmazó dossziék, valamint az 1956-os eseményekre vonatkozó anyagok, az MSZMP-tagok, funkcióban lévő és kerülő tanácsstagok, képviselők, egyházi tisztségviselők, SZT-tisztek (330.) biztonsági és levelezési dossziéi és a kizárt hálózatok beszerkezési dossziéi.

A „homályban maradó hálózatok” alfejezetben a szerző az állambiztonsági hálózatok valóóság felépítését érintő és a kapcsolatok eltérő típusait illető általános ismerethiányra hívja fel a figyelmet, amelyre „rárakódtak” a dezinformációk és a legendák is, miközben a közérdeklődés fókuszában a rendszerváltástól kezdve az „ügynökök” és „besúgók” álltak. Azt az elgondolást, hiedelmet, hogy a „III/III-as ügynökök” megnevezése „megtisztulást” hozhatna, véleménye szerint kezdetektől a „létrontás emberei” sugalmazták. Szerinte ez egy tudatos politikai szándék és taktika volt, miközben homályban tartották a tényt, hogy a hálózat más típusai is meghatározó és morális szempontból hasonlóan aggályos szerepet tölthettek be az állambiztonsági szolgálatok működését illetően. Példának hozza, hogy legenda volt az is, hogy párttagot nem lehetett ügynöknek beszervezni, viszont ezek a személyek szigorúan titkos tisztként, titkos munkatársként, titkos megbízottként vagy hálózaton kívüli kapcsolatként betölthették fedett küldetésüket. Feltevése szerint az ismerethiányt azok a dezinformációk tartották életben, amelyekkel az utódpárt és a szolgálatok igyekeztek a közfigyelmet áterelni a hálózatok teljeségéről és a társadalmi kapcsolatok kiterjedt köréről, kizárólag a belső elhárítás által foglalkoztatott (és az esetek többségében kényszerítéssel beszervezett) ügynökökre. Az állambiztonsági hálózattípusok és feladatkörük meghatározásához állambiztonsági tankönyveket használt fel: az ügynök feladatát érdekből, pénzért vagy zsarolt helyzete miatt vállalta. A titkos munkatárs feladatát meggyőződésből, a szocialista rendszer melletti elkötelezettségéből végezte. A titkos megbízott motivációja általában személyes természetű volt, például az operatív tiszttel épített ki korábban bizalmi kapcsolatot. A három típus közös vonása a fedőnév és a kapcsolattartás rendszeressége volt. Hankiss felhívja a figyelmet, hogy a három hálózati szerep egyike sem volt szerényebb vagy súlytalanabb. Bemutatja a hálózaton kívüli kapcsolatokat, melyek főképp állami vezetők és párttagok, a szocializmushoz hű, gyakran vezető beosztásban dolgozó magyar állampolgárok között voltak. A hálózaton kívüli kapcsolat formáit tovább részletezi: ezek a hivatalos kapcsolat (az adott személy a maga társadalmi, intézményi, politikai funkciójából következően segítette az állambiztonságot), a társadalmi kapcsolat (együttműködése „hazafias” meggyőződésű volt), valamint az alkalmi kapcsolat (akik egy-egy ügyben, szituációban jelentettek lehetőséget). A szigorúan titkos tisztek titkos állományú tisztek voltak, akik szabályos munkaviszonyban álltak a BM-mel mint fedőmunkahelyükkel — operatív kiképzést kaptak, rangfokozatuk volt, a civil fizetésen túl titkos belügyi fizetést kaptak —, névlistájuk nem megismerhető, és dokumentumaik nem kutathatók. Konkludálja, hogy a szándékos dezinform-

mációk közé tartozott tehát annak sugalmazása, hogy a belső elhárításra vonatkozó tevékenységet kizárólag a III/III. végezte, pedig a III/I., III/II. és III/IV. is gyűjtött információt, és épített hálózatot a belső elhárítás céljait szolgáló ügyekben.

A *Továbbélő hálózatok* (HANKISS Ágnes: *Továbbélő hálózatok. A rendszerváltás tükrében*. Budapest: ENP-Parlamenti Képviselőcsoport — Hamvas Béla Kultúrakutató Intézet, 2013; HANKISS Ágnes: *Állambiztonsági játszmák 1988–1989*. Budapest: ENP Parlamenti Képviselőcsoport — Hamvas Béla Kultúrakutató Intézet, 2012.) címet viselő alfejezet, amely tézisének harmadik megvilágítását foglalja magában, a rendszerváltás rejtett forgatókönyvéről értekezik, főképp kérdéseket tesz fel a vakfoltok kapcsán, melyek 1988–1989-et övezik, tehát hogy az állambiztonsági szolgálatoknak milyen szerepe volt benne. A szerző a III/III. csoportfőnökség parancsnoki értekezleteinek és munkaterveinek dokumentumait veszi elő, valamint néhány állambiztonsági jelentést, melyből kitűnik a szándék az átmenet és az utána következő korszak történéseit tekintve.

„A kutatónak bizonyítékok híján a naiv, indokolatlan jóhiszeműség és a túlpörgő kombinációk, összeesküvés-elméletek szélső pólusai között kell megtalálnia a helyes és tudományosan alátámasztható nézőpontot” (57.)

— ecseteli Hankiss. Gyarmati György és Takács Tibor történészeket idézi, miszerint az állambiztonsági szolgálatok nem rendszerváltásra készültek, nem törésre, hanem egy, az állampárt által megindított reformfolyamatra, mindemellett pedig az MSZMP politikusai a Központi Bizottság és Politikai Bizottság ülésein „modellváltásról” beszéltek. A III. Főcsoportfőnökség dokumentumai személyzeti korszerűsítésről nyilatkoztak, s a III/III. csoportfőnökség munkaterve kimondta, hogy a jövőben nem foglalkozáshoz, beosztáshoz, munkahelyhez kötött személyek bevonását látták célszerűnek, hanem a „szellemi szabadfoglalkozású szabadúszóké”, akiknek kötöttségek nélküli mozgási lehetőségük lenne, hogy kialakíthassák az éppen szükséges „politikai image”-t. A dokumentumok alapján az SZT-tisztek szolgálati viszonyának rendezése is terítéken volt, és ugyan az nem került megállapításra, hogy ez pontosan mire vonatkozott, a szerző szerint állambiztonsági vonatkozásuk nem kétséges.

„Joggal merül fel a kérdés: volt-e realitása, hogy az első szabad választás után a korábbi hálózatok bárki a szervezeten belülről vagy kívülről rejtett nyomásgyakorlásra, illetve a politikai folyamatok befolyásolására használja? A történetkutatás adós maradt a részletes válasszal. Annyit azonban bizonyossággal állíthatunk, hogy a megőrzött, vagy kimentett dokumentumok az operatív műveletek és játszmák céljára használható eszközt és biztos alapot nyújthattak.” (70–71.)

— írja a kutató. Említést tesz Edward Lucas könyvéről, mely a „mérgező örökség”, a zsarolható bűnözők, a besározható ártatlanok szerepét és helyzetét taglalja, majd a nagyhatalmak (az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió) jelenlétére hívja fel a figyelmet az átmenet körüli időszakban. Hankiss releváns kérdéseket tesz fel a 1973-as szovjet–magyar állambiztonsági együttműködési megállapodást, a KGB alkalmazottainak irattárakba való hozzáférését,

a moszkvai főrezidentúra szerepét és az amerikai ösztöndíjrendszert illetően. Majd a Képviselő és az Operatív Csoport iratanyag-hozzáférhetőségének hiányára, az Egyesített Állambiztonsági Adattárral (SZOUD) kapcsolatban tesz fel nyitott kérdéseket.

„Hogyan bomlott fel vagy élt tovább más köntösben az »internacionalista« kapcsolati háló, amely átszötte a szovjet érdekszférába tartozó országok állambiztonsági szerveit, és amely a szervezet megszűnésével tovább élhetett a globális üzleti világban, az európai uniós intézményrendszerben, és legfőképpen a nemzetközi szervezett bűnözésben.” (83.)

Ezt követően a magyar és szovjet állambiztonsági szervek levelezését és eszmecseréjét tartalmazó „Moszkva”-dosszié későbbi sorsával kapcsolatos kérdőjelekre hívja fel a figyelmet. Értekeznek a CIA Reagen-adminisztráció alatti működéséről, a Szabad Európa Rádió (SZER), a *Kontinent* című folyóirat diverziós szerepéről, mely a szocialista országok emigráns értelmiségét igyekezett összefogni és sajátos szócsövénvé formálni. Idézi Stephen Koch *Kettős szerepben* című munkáját, amelyben a KGB Európára és az Amerikai Egyesült Államokra kiterjesztett titkosszolgálati hálóját mutatja be. Végezetül, de nem utolsósorban egy súlyos ismerethiányt hordozó kérdéssről beszél: a KGB akadémájának tartott moszkvai nemzetközi kapcsolatok intézetében (MGIMO) végzett magyarok közül hányan rendelkeztek orosz titkosszolgálati kapcsolatokkal, hálózati megbízatással, és a rendszerváltást követően ez miképpen alakult át, élt tovább a politikai színtéren — teszi fel a kérdést Hankiss.

A második fejezet *A beszerzés lélektana* címet viseli. A szerző először keretet ad a tartalomnak, miszerint minden állambiztonsági játszma, mely nyomásgyakorlással, a másik rejtett befolyásolásával és megtévesztésével szeretne révbe érni, pszichológiai alapfeltevésekkel dolgozik, és az emberi viselkedés alapvető mechanizmusaira épít. A másik célzatos megtévesztése, mely a gyanútlan áldozatot kiszolgáltatott és méltatlan helyzetbe hozza, magában foglalja az emberi létezés „diabolikus” elemét. Ám — folytatja a kutató — mivel minden manipuláció az emberi lélek és viselkedés kiszámítható mintáira épít, és sematikus reakciókra alapoz, mindenképpen általánosít és egyszerűsít, ezért magában hordozza a „banalitás csapdáját” is. Ebből fakadóan egyrészt a legfelkészültebb ember is áldozatul eshet a statisztikai törvényszerűségekre ható trükköknek, de ellen is állhat nekik, ha az a „rációt felrúgó lázadó” vagy önmaga ellenében cselekvő, esetleg érzelmi téren kiszámíthatatlan személyiség. Nem véletlenül választotta a szerző azt az evangéliumi idézetet, melyben a Sátán Jézus elcsábítását ugyanazokkal az eszközökkel kísérli meg, mint amelyek a „nyomásgyakorlás professzionális világában használatosak”: pénz, karrier, hatalom ígérete, adott esetben pedig a szexuális csábítás. A szerző bemutatja az állambiztonsági tisztek kiképzésére készült tankönyvekben foglaltakat, melyek a beszerzési folyamatot írták le. Egyben egy amerikai tanulmányt is felhasznál, mely a humán erőforrásra épülő módszertani megközelítést ecseteli. Az 1970-es évek közepétől megszaporodó állambiztonsági tankönyveket illetően leszögezi a szerző, hogy látható, ahogyan nagy buzgalommal igyekeztek beépíteni a modern lélektan

„fogalomkészletét és szemléleti elemeit — jóllehet még igen óvatosan a marxista—leninista frazeológiába csomagolva”. (100–101.)

A „beszerzés forgatókönyve” alfejezetben először szemügyre veszi a tippkutatás és tanulmányozás lényegét és bemutatja, miért történhetett meg az a szocializmus időszakában, hogy egyesek külföldi konferenciákra utazhattak, folyamatosan ösztöndíjakat nyertek különbözőbb érdem, szakmai teljesítmény és tehetség nélkül. Az állambiztonság emberei, a tippkutatás során politikai, kulturális, gazdasági, műszaki és tudományos munkaterületeken keresték a beszerezhető jelölteket. A szerző meghatározza a különbséget a tippkutatás közvetett (például sajtóanyagok, telefonkönyvek) és közvetlen formájának (rokon, szakmai kapcsolatköréből). Miután megvizsgálták, hogy a jelölt alkalmas-e a hálózati munkára, feltárták az egyéni és családi körülményeit. Abban az esetben, amikor például nem találtak kapcsolatot hozzájuk, legendát is létrehozhattak.

„Ha szerencséje volt, a jelek egy idő után eltűntek és minden visszatért a szokásos mederbe. Aki nem volt ilyen szerencsés, azt nemsokára egy ismeretlen személy bizalmas beszélgetésbe invitálta, és minden világossá vált számára.” (108.)

A szerző értekezik a „sötét hírszerzés” módszeréről és arról, hogyan igyekeztek megóvni a beszervezettet attól, hogy az ellenséges titkosszolgálatok információhoz jussanak általa. Mindemellett a szervek feltételezték, hogy a CIA és más kapitalista országok szolgálatai célpontjába fognak kerülni külföldi kiküldetésük során (úgynevezett „tükörjáték”). Az elsődleges színterek az ilyen jellegű „vetélkedéshez” és az ismerkedéshez a fogadások, filmvetítések, kiállítások, ünnepségek voltak, továbbá szervezetek, mozgalmak, külügyi, diplomáciai, politikai, nemzetközi szervezetek, pártok, ifjúsági szervezetek, kutatóhelyek, minisztériumok, sajtószervek, katonai és félkatonai objektumok. A magyar állambiztonsági szolgálatok tankönyvei között sorakozott egy, amely a CIA tippkutatási és beszervezési módszereit részletezi. Ezt követően az átállóról, a „tálat” ügynökökről esik szó s arról, hogyan ítélték meg és ellenőrizték, hogy valaki ilyen tevékenységet végez-e. A szerző nemzetközi szakirodalom segítségét veszi igénybe, valamint példákat hoz ennek kifejtése során a nemzetközi hidegháborús hadszíntér eseteit illetően. Az átállók pszichológiai személyiségprofiljával kapcsolatban elmondja, hogy a magyar állambiztonsági gyakorlatban ez is sematikus tipológiákra épült, és ritkán éltek a személyiségstruktúra dinamikus, interaktív keretek közötti feltérképezésével. A dinamikus pszichológiai elemzésben a tanulmányozó és tanulmányozott magatartása interakcióba lép, s reakciók során keresztül mutatják be a célszemély lelki mechanizmusait. Hankiss, a CIA 1963-ban készült, majd 2014-ben felszabadított módszertani anyagát veszi ezután kezébe. A KUBARK rövidítésű tankönyv non-koerzív (nem kényszerítő) kihallgatási technikákat interaktív szemlélettel írja le, mely egyben hangsúlyozza a szemléleti rugalmasságot, tehát a típusok közötti átfedéseket, melyek felülírhatják a tipológiát. Ezt követően bemutatja a fő típusokat, melyeket a szerző a szöveg mondanivalóján való változtatás nélkül, de lényegüket kiemelve sorol: a fegyelmeztet-makacs, optimista, mohó-követelőző, egocentrikus-szorongó, büntudat sújtott, „akit összetör a siker”, skizoid-furcsa és az „átlagos-normális” típusok. Az amerikai tankönyv egyébként Mindszenty bíboros esetét is említi példa gyanánt, akit az irat tanúsága szerint az ÁVH azért nem tudott meggyőzni az önmagára nézve terhelő vallomás aláírásáról, mert számára a biztonság és az erő forrása az volt, hogy „lelkét és önmagát Istenre bízta”. A szerző a követke-

zókben kifejti, hogy amennyiben az állambiztonsági szerv a célszemély beszerzése mellett döntött, milyen módon vették fel és tartották vele a kapcsolatot. Ebben fontos szerepe volt a megfelelő időzítésnek, melyhez olyan időpontot igyekeztek kiválasztani, amikor a jelölt fogékonnyá vált az ajánlatra. Például ha ellenállóképessége legyengült egy életében történt megrázkódtatással járó esemény miatt, vagy olyan számára fontos történés volt kilátásban, ami miatt érezhette az együttműködési ajánlat visszautasításának kockázatát. Abban az esetben, ha a nyomásgyakorlás időzítésére nem volt megfelelő időpont, akkor olyan helyzetet teremtettek, amikor érzelmileg kiszolgáltatottá vált (például elvesztette az állását). A szerző egy Heidegger-idézettel vezeti tovább a szálát, miszerint „kudarcban tapasztaljuk meg a létet”, célozva arra, hogy „az emberi tényező banális lélektani számítással könnyen visszaüthet” és ábrándíthatja ki a személyt az addigi élete színtereiből (132.). A beszerzés egyik legkényesebb pillanata a „realizálás” volt, tehát amikor az operatív tiszt felfedte valós szándékát, s ezekre az esetekre (például a jelölt elzárkózása) felkészülési stratégiát dolgoztak ki. A belső elhárítás vonalán megesett, hogy felajánlották, hogy megmentik egy súlyosabb bűncselekmény következményeitől, ezzel orvosolva a jelölt szorongását, esetleg erkölcsi ellenállását. Hankiss egy 2019-ben megjelent amerikai szerző által írt hírszerzési-módszertani elemzést von be a folytatásba, amelyben a viszonyosság elvét hangsúlyozzák, abból kiindulva, hogy az ember alapvető természetéből fakad, hogy a kedvességet viszonyozni kívánja. A gátlások ilyenén oldását célzó módszer az állambiztonságnál speciális munkakört betöltő figyelőszolgálatot teljesítők képzési anyagában is fellelhető volt. Egy 1986-ban készült forrásdokumentumból, mely „az operatív tiszti állomány gyakorlati pszichológiai felkészítése” névre hallgatott, Hankiss kiemeli, hogy a rokonszenv és bizalom elnyerése érdekében milyen előkészületeket kellett tenniük az operatív tiszteknek, és mire figyeljenek oda az interakció során, például a hanghordozásra vagy a figyelmes hallgatásra. A tananyag továbbá részletezi a ráhatás, a meggyőzés, a beszédmód, a megfelelő nyitás, a beszélgetés fonalának irányítását, de arról is értekezik, hogy miképpen nézzenek a másik szemébe beszélgetés közben. Általában az operatív tisztnek kellett „lecsengetnie” a beszélgetést, amellyel igyekezett jó szájízt hagyni, a szorongást utólagosan csökkenteni.

Az „uralkodás az érzelmek felett” alfejezetben elemzi, hogy milyen módon viselkedik a hazudó személy, és ebből fakadóan veszélyforrássá válhat az azonosulás látszólagos hiánya, és felléphet a dekonspiráció veszélye. Ezért az operatív tiszt érdeklődésének összhangban kellett állnia a konkrét feladattal. A kapcsolat kialakítása során figyeltek a témákra, kidolgozták annak sémáit. A tiszteket megtanították a konspiráció technikáira, a titoktartáshoz szükséges önfegyelemre, a pozitív és negatív érzelmek kordában tartására. A tananyag hoz olyan példát is, amikor a provokációt az ügynök humoros szerepjátékkal kezelte, ezáltal kivédte a dekonspiráció eshetőségét. Ezt követően a szerző azokat az eseteket vizsgálja meg a tananyag alapján, amikor fiaskók, bakik nem várt körülményekből — az „emberi tényezőből” — fakadtak, vagy történhettek az operatív tiszt és/vagy a beszerezett részéről. A szerző bőven merít és találóan emeli ki a tananyagból a példaanyagot, amely körüljárja, hogy milyen dekonspirációhoz vezető veszélyei vannak a nem egyértelműen és előre meghatározott kapcsolattartás módjának. A példákban teljes körű képet kapunk a különféle esetekre, például amikor a tartótiszt az iskolában kereste fel tanárként dolgozó hálózatát, és egy másik pedagógus felismerte őt. A titoktartás ellenőrzésére a mondandóba keverhettek olyan meghökkentő, szokatlan szófordulatot,

dezinformációt (úgynevezett „tigrisszortírozót”), mely a kapcsolati hálón vagy a közösségen belül visszaköszönhetett. Hankiss végül azokat az eseteket ecseteli, amikor a megfigyelt személy „átlátott a szitán”, és jelét adta annak, hogy megfigyelik:

„az életérzék és szimpla értelem sokszor felülírhatta a tanult trükkök banális mechanizmusait” (156.)

— melyeket több állambiztonsági tankönyvi példával támaszt alá. A fejezet második nagyobb alegysége a „beszervezési alapokról” értekezik. Először is megkülönbözteti a magyar gyakorlatban bevett három beszervezési és együttműködési alapot. Ezek az anyagi-egzisztenciális, az érzelmi (hazafias/lojális, személyes vagy más társas azonosulás) és harmadik kategóriaként a terhelő (büntetőjogi relevancia) vagy kompromittáló (társadalmi normákat sértő, pozíciót veszélyeztető) alap voltak. A szerző ezt összehasonlítja az angolszász gyakorlatban bevett, emberi erőforrásokra épülő hírszerzés (HUMINT) területén MICA anagrammával jelzett négy beszervezési alappal: money (M), ideology (I), compromise (C), ego (Én, önkép). A szerző ezen négy alap mentén halad tovább, kifejtve mindegyik sajátosságát. A beszervezési alapokat általában kombinált formában alkalmazták. Hankiss leszögezi az emberi lélek azon alapvető tulajdonságát, hogy nehezen viseli tartósan a belső ellentmondásokat és szükséglete, hogy az önmagáról alkotott képe ellentmondásmentes legyen. Ebből kiindulva az ember törekszik arra, hogy feloldja azt indítékai, célkitűzései, értékszempontjai áthangelésével, ezáltal könnyítve a rá nehezedő lelkiismereti, érzelmi terhen.

„Amikor az ember olyasmire vállalkozik, ami szemben áll erkölcsi elveivel és önbecsülésével, a belső egyensúly fenntartásában fontos szerephez juthat az a lelki mechanizmus, amelyet a pszichológia konzisztenciaelv-nek nevez. Jellegzetes megjelenési formája a beszervezési alap átalakulása az együttműködés során.” (158.)

— írja a pszichológiatudományon keresztül megközelítve a jelenséget. A pénz vagy jutalmazás a legfőbb beszervezési alapnak számított. Hankiss az ügynöki dossziék egyik tanulságát megfogalmazva arra jut, hogy azok akik ily módon voltak beszervezve, általában úgy szabadultak meg a szegénytől, hogy meggyőzték magukat: nem a pénzért, hanem a meggyőződésért, politikai azonosulásból vállalták el a feladatot. Amerikai tanulmányt idéz újra és Aldrich Ames hírhedt esetét hozza példaként, aki eladta a CIA titkait, miközben a szovjet tartótisztje ugyanis hitette el vele, hogy szükség esetén számíthat a szolidaritásra. A konkrét pénzösszegeken túl az ajándékozás, szívesség, támogatás is opció volt, főleg abban az esetben, ha valaki a rendszer elkötelezett támogatója volt. A szerző egy, a magyar hírszerzésnek lefordított KGB-tananyagot is érint 1987-ből, amelyben felhívják a figyelmet, hogy az ellenséges hírszerző tiszt hogyan környékezi meg a saját ügynököt, milyen élethelyzetének megfelelő ajándékokat igyekeznek nekik adni. A szovjet tapasztalatok tükrében részletezi, hogy a CIA milyen szabályokat követ az anyagi alapon való beszervezésekkel kapcsolatban, például az az alapelv, hogy az ügynököt fizessék meg, ne az információt, vagy hogy az állandó és rendszeres juttatás fontosabb, mint az összeg nagysága. A magyar képzési anyag szerint ne ígérjessenek felelőtlenül, mert a teljesít-

hetetlen ígéretek rontják a kapcsolatot. Az állambiztonsági szolgálat a fedőtörténetet is biztosította, ha a helyzet megkívánta: jelképes miniszteri kitüntetések kaphattak, mely csak a beszerzési dossziéba került bele, a tárgyak beszerzéséről konspirált módon gondoskodtak. Az ideológiai alapon történő beszerzésnek a rendszerhűséget, ideológiai elkötelezettséget vették alapul. Általában az SZT-tisztek, a titkos munkatársak, hálózaton kívüli kapcsolatok tartoztak ide. A szerző a magyar szakirodalomból vett példákkal, Pamlényi Ervin történész és Komlós János ÁVH-tiszt esetével támasztja alá, továbbá egy olvasója ismerősének visszaemlékezései segítségével ügynöki életéről, mely korrajznak, lélekrajznak tekinthető.

A „kéziratban a kommunista rendszer véres valóságának gyomorszorító mikrotörténetei sorakoznak, amelyeknek egyetértő elfogadását az elbeszélő ideológiai kötődése évtizedekkel később sem engedi megkérdőjelezni” (171.)

A kéziratról szóló tanulmányt Hankiss Ágnes 2019-ben publikálta (HANKISS Ágnes: Egy ügynök emlékirata. *Arc és Álarc* 3/1 [2019], 9–22.). Végezetül egy író, majd egy turizmusban dolgozó ügynök esetén mutatja be az ideológiai alapon vállalt ügynöki munka sajátosságait. A kompromittálás (zsarolhatóság) alapján való beszerzésről szóló alfejezet központi eleme a disszertációnak. A tankönyvi definíció bemutatását követően kifejti, hogy az állambiztonsági szervek először megnézték, hogy elég súlyosak-e a terhelő adatok, és a következmények elég kényszerítő erővel fognak-e bírni, valamint, hogy a célszemély túl erős nyomás esetén nem választja-e a lelepleződést vagy az öngyilkosságot. A szerző értekezik arról, hogy mi a különbség a terhelő és kompromittáló alap között a mai gyakorlat alapján, mely megkülönböztetés diktatórikus viszonyok között kevésbé volt releváns, ugyanis ekkor a terhelő adatokból is könnyen kompromittáló volt faragható. Adott esetben maguk az állambiztonsági szervek is létrehozhattak „művi, csapdaszerű” helyzeteket, mely által olyan viselkedést produkálhatott a célszemély, ami alapot adott a megzsarolásához. Ha az együttműködés létrejött, a fő (zsarolási) alap kiegészülhetett egzisztenciális támogatással, amely megalapozhatta a beszerezett személy hosszú távú munkáját. Egyes esetekben ezek a személyek lassanként elkezdtek ideologikus érvekkel alátámasztani és önmagukkal elfogadtatni a kényszer szülte szerepüket („narcisztikus kibontakozás”). A vizsgált beszerzési alap sajátos formája volt az úgynevezett „honeytrap” vagy szexcsapda, amikor is az állambiztonsági szervek alkalmazottja volt a csábításban közreműködő személy, majd a titkos szerelmi viszony nyilvánosságra hozatalával zsarolták meg az áldozatot. A Csoportfőnökség egyes osztályainak operatív tisztje levélben fordulhatott az Operatív Nyilvántartó Osztály vezetőjéhez, hogy találhatók-e az „adatbázisban” olyan karakterisztikákkal, kvalitásokkal rendelkező beszerzettek, akiket az egyes esetekben fel tudtak használni a tervezett művelet során. A szerző több példával támasztja alá a szexcsapda működését és az egyes emberi sorsok szomorú kimenetelét.

„Az áldozat, a célszemély átéli gyötrelmes kiszolgáltatottságát, amikor azzal szembesül, kit fogadott vakon a bizalmába, vonzalom és érzelm intim szférájába. Amikor pedig az ébredés, a tisztánlátás katartikus percében az áldozat a szakadék mélyére néz, ott már semmi nincs, csak a becsapottság, a megaláztatottság kínja, a szégyen és az önmarcangolás, kívül pedig az állambiztonsági nyomás, amely a nyilvános megszégyenülés, a magán-

életi vagy családi válság, az egzisztenciális kudarc helyett menekülőútként kínálja fel a hálózati együttműködést.” (188–189.)

— ábrázolja érzékletesen a szerző. Majd a női ügynökök beszervezésével és operatív vezetésével kapcsolatos témát tekinti át, ezen belül is, hogy miképpen vélekedtek az állambiztonsági szervek a nők szerepéről a hálózati munkában. Megesett olyan eset is, amikor valóságos érzelem írta felül a küldetést és a beszervezett szerelembe esett a célszemélybe. Az „emberi tényező” itt kifejezetten nagy szerepet játszhatott. Amikor valaki „hiúságból, bizonyítási vágyból” vállalkozott hálózati munkára, hogy megmutathassa „bátorságát, rendkívüli képességeit”, akkor az ego vagy önkép játszott szerepet a hálózati munkában való részvételben. Az úgynevezett James Bond-komplexus a belső elhárítás gyakorlatában ritka, míg a hírszerzés berkein belül annál gyakoribb volt. Ezeknek a személyeknek az irányítás személytelen formája, az anonim hatalomgyakorlás volt a legfőbb jutalom. Hankiss kimutatja, hogy az állambiztonsági szervek által beszervezett értelmiségiek esetében a munkadossziék arra mutatnak, hogy

„az ügynök önmagát előtérbe állító, felmagasztaló, egyenrangúságra törekvő magatartása elsősorban az ideológiai-politikai alapon beszervezett emberek esetében lehetett fontos motívum. [...] aki politikai azonosulás alapján vállalta az együttműködést, úgy tekintett magára, mint aki az operatív tisztnek nem csupán a kiszolgálója, hanem egyenrangú partnere, munkatársa is, aki elemzésekkel vagy akár műveleti tippekkel próbálhatja meg túlszárnyalni tartótisztjét.” (205.)

A jelenséget esettanulmányokon keresztül mutatja be: egy római katolikus pap és egy irodalom szakos tanár példája alapján. Fontos volt, hogy azokat, akik ilyen módon vállalták az együttműködést, az operatív tiszt megfelelően viseltessen iránta, és ne ismerje fel tévesen az esetlegesen sérült önérzetét és indítékát. Fontos volt a benne való bizalmat éreztetni.

A harmadik fejezetben, mely a *Lejáratás és bomlasztás* témakörét veszi górcső alá a szerző: először bemutatja a nyomásgyakorlás módszereit, melyeket az értelmiségi közösségeknél alkalmaztak, majd a kapcsolati hálók feltérképezéséről értekezik forrásbázis és nemzetközi szakirodalom segítségével. Végezetül pedig négy esettanulmánnyal érzékelteti a disszertációban kifejtett állambiztonsági tevékenységet, amely a mű egyfajta katarziseleme. A műveletek főleg olyan emberekre irányultak, akik a közösségben betöltött szerepüknél, tekintélyük, erkölcsi hitelük, kimagasló tehetségüknél fogva vezető szerepet töltöttek be. Ezek a személyek mintául szolgálhattak mások számára, ha a rendszerrel szemben való kritikus magatartást tanúsítottak. A szolgálati szervek elsősorban hitelüket igyekeztek lerombolni és sötét színben való feltüntetésükön keresztül – például – gyanúba keverni, miszerint ő tulajdonképpen a beszervezett ügynök. A módszer által a közösség összetartó ereje is csökkent. Egyszerűbb esetekben áthelyeztették őket másik munkahelyre vagy városba (leválasztás), általában viszont a lejáratás és bomlasztás feltételezte egymást. A bonyolultabb műveletek közé tartozott, amikor magát a közösség vezetőjét szervezték be, és bomlasztotta a csoportot. Másik esetben bevezettek a tagok közé egy kipróbált ügynököt, aki megszerezte a befolyást. Ha ez nem sikerült, akkor elejtett félszavakkal, finom célzásokkal járatta le a célszemélyt — ez lehetett magánéleti kínos ügy, de megeshetett, hogy titokban névtelen levelet írtak a szervek írásszakértő bevonásával.

A szerző az állambiztonsági tananyagon keresztül mutatja be a stratégiai manipuláció lépéseit, melyben részletezve van, hogy ha a közösség vezetője az állambiztonság embere, veszélyesnek állíthatta be a közös célokat, például, hogy „figyelték rájuk”, melyet akár beidézésekkel, rendőrhatalomra hivatkozásokkal is alátámasztottak. A „pozitív befolyásolás” esetét is bemutatja a szerző az 1983 tavaszán zajlott Dialógus Mozgalmon keresztül, ahol fiatalok béketüntetése során a katonai szolgálat megtagadását hangsúlyozták. A jelenlévők összetételét olyan fiatalokkal töltötték fel, akik a jelszavakat átalakították, és visszaszorították a radikális jelszavakat hangozatók befolyását.

A kapcsolati hálókat megvizsgálva Hankiss azt ecseteli, hogy a célszemély kapcsolatainak feltérképezése által megtalálhatták azokat, akik csoportdinamikai helyzetüknél és hajlandóságuknál fogva hatékonyan részt tudtak venni a lejárásban, és konfliktusokat tudtak gerjeszteni. A közösség belső kapcsolati hálójának alapos ismerete által olyan hatásmechanizmusokat hozhattak létre, mely végigfuthatott a kapcsolati térkép minden szegmensén. A szerző amerikai tanulmányt idéz, amely kimondja, hogy a titkos műveletek legfontosabb komponense az ügynök és összekötő tiszt viszonya (225.). A magyar állambiztonsági tankönyvekben alig bukkan fel a kapcsolati térkép ábrázolása és a szisztematikus elemzés igénye, de a katonai elhárítás egyik anyagában a szerző fellelt egy elemzést. Ebben a társadalomlélektanból merített szociometriai eljárással készített elemzésben látható, hogy a kommunikációs modell akkor volt a leghatásosabb, ha minél rövidebb volt az információ áramlásának útja, és a résztvevő operatív személyek száma minél alacsonyabb volt. Említést tesz ezenfelül a kétezres évek elején magyar–amerikai tudósok által feltalált matematikai modellekről, melyek grafikus ábrázolással is segítik a kapcsolati háló ábrázolását. Továbbá az illegális csoportok és terrorszervezetekben alkalmazott információ áramoltatás sajátosságait, köztük a 2001. szeptember 11-i New York-i terrortámadást illetően, ahol egyedül a műveleti sejt irányítója és a támadást előkészítő Mohamed Atta rendelkezett átfogó információkkal (HANKISS Ágnes: A „magányos farkas” legendája. Terrorista hálózatok. *Arc és Álarc* 1/2–3 [2017], 201–227.). Példának hozza Hernádi Gyula író lejárásának esetét, amelyből kitűnik, hogy nem feltétlenül kellett vezető pozícióban lennie a közösségbe beszivárgó állambiztonsági ügynöknek, hiszen az pont lehetett egy olyan szürke egyéniség is, akinek „jelentéktelensége” miatt tárulkozhattak fel. Kevésbé vizsgált kérdést tesz fel ezután Hankiss, miszerint valakinek a beszerzése hogyan alakította át a hálózati személy kapcsolatrendszerét, hogyan hatotta át rokonai, ismerőseihez fűződő viszonyát a konspirált élet. Általában a hálózati személy is eszköz volt a bomlasztási játszmákban: meghallgatták javaslatait, de magatartási vonalát az operatív tiszt határozta meg. A beszerzetteket ellenőrizhették is például keresztellenőrzéssel egy másik ügynökön keresztül, vagy jellemző volt még a telefonos lehallgatás (3/a és 3/e rendszabály). Példának hozza Tompa Kálmán orvos Kék golyó utcai lakásának lehallgatását, ahol a népi írók szinte minden maghatározó, tekintéllyel bíró személyiségének a neve feltűnt a lehallgatásról készült, begépelte jegyzőkönyv alapján. A szöveget a szerző kordokumentumnak tekinti.

A disszertáció utolsó alfejezetében a szerző négy esettanulmányon keresztül, mintegy modellértékűen mutatja be az állambiztonsági szervek által alkalmazott értelmiségi személyek lejárását és a bomlasztást célzó műveleteit, valamint a csoportlélektani mechanizmusokat. Először is a „Kéregetők” fedőnevű ügyet veszi górcső alá, amelynek a célkeresztjében a lengyel

nép megsegítését célzó Vöröskereszt által tett felhívására indított humanitárius gyűjtésben részt vevő közéleti személyiségeket keverte korrupció és hanyag pénzkezelés gyanújába a titkosszolgálat. Arra építettek, hogy Solt Ottilia, a SETA csoport vezetője által kidolgozott eljárás mód szerint minden beérkező összegről átvételi elismervényt és köszönőlevelet küldenek ki. 1982 elején személyre szabott lejárató és bomlasztó kombinációt dolgozott ki a III/III 3. és 4. osztálya. Műveleteikhez visszatartották a postai küldeményeket, a szervezők ellen tanácsai szabálysértési eljárásokat indítottak meg, és a gyűjtést felhasználták a hálózati pozíciók erősítésére és bővítésére.

A könyv legrészletesebben kifejtett és talán legösszetettebb állambiztonsági játszmáját Szalai Sándor, szociológus, filozófus, az MTA tagja esetén keresztül mutatja be a szerző. Az „Akadémikus” fedőnévvel illetett egyetemi professzor az 1956-os forradalmi eseményekben vállalt szerepet, ezért a kezdetektől az állambiztonsági szervek célkeresztjében volt. Az ügynöki jelentések bizonyították, hogy a forradalmi eseményeket követően is konspirált találkozókat bonyolított, és jobboldali politikusokat fogadott lakásán. A szerző forrásdokumentumokat felhasználva mutatja be 1958 márciusától egészen 1966 októberéig azt a folyamatot, ahogyan fokozatosan elhintik ismeretségi körében, hogy a professzor tulajdonképpen az állambiztonság által alkalmazott „besúgó” volt. Ebben szerepet játszott az is, hogy lehallgatókészüléket helyeztek el lakásában, és hálózatokat állítottak rá baráti köréből. Az állambiztonság emberei arra építettek, hogy az „akadémikus” könnyen polarizálható személyiség volt, erős személyisége és véleményformáló szerepe miatt. Az „akadémikus” végezetül 1966-ban az Amerikai Egyesült Államokba költözött, zárkózott és gyanakvó lett, nehéz volt a közelébe jutni.

„De hát a diktatórikus viszonyok értelmisége hogyan bújhatott volna ki tulajdon bőréből? A gyanakvás a lételeme volt, a megbizonyosodás híján maradt a képzelgés és kombinálás, amiben komoly gyakorlata volt.” (252–253.)

— mutatott rá Hankiss a célkeresztben állott értelmiség általános lelki nehézségeire. A szerző olvasmányosan vezeti a szálát, és mintegy kibontakozik a teljes könyv mondanivalója az esettanulmányt olvasva, illetve amikor a kombinált játszma eléri célját.

A harmadik esettanulmányban a „Hungária csoport” bomlasztását ecseteli a szerző, melynek során a Független Kisgazdapárt megmaradt személyi körének, képviselőiből és funkcionáriusaiból álló csoportosulását szórta szét az állambiztonság. A szerző először tette közzé a kutatás eredményeit, ez korábbi tanulmányaiban nem szerepelt. A csoport tagjai a Hungária Kávéházban találkoztak péntekenként és vasárnaponként. 1957 július végén még azt jelentették, hogy az ügyön dolgozó hálózat minősége gyenge volt: 18 ügynök dolgozott, melyből 3 dekonspirálódott, 2 árulógyanússá vált, 2 beszerzése folyamatban volt, 5 gyenge hírszerző lehetőségekkel rendelkezett, és 6 hasznos és értékes munkát végzett. A lejáratás során két csoportlélektani alapra épülő módszer játszott szerepet. Az egyik operatív kombinációt a társaságon belüli politikai nézeteltérésekre és személyi ellentétekre alapozták, míg a másikban a rivalizációs törésvonalakat alakították ki és erősítették fel. A bomlasztás első lépéseként a „hiteles” személyiségek lejáratása volt a cél. Kihallgatásra hívtak be négy tagot, akik az állambiztonság

elképzelései alapján a fenyegetettség súlya alatt mentegetőzésbe, magyarázkodásba kezdenek, és megtagadják korábbi véleményüket — ezért a többiek szemében elvesztik hitelüket. A tagok rájöttek, hogy ügynök van közöttük, személyét azonban nem tudták azonosítani — mindenki gyanúba került,

„vége szakadt az őszinte eszmecseréknek, a beszélgetéseket a félelem hatotta át és a konspiráció szándéka vezette”. (269.)

A csoport egy hiteles tagját, Szemes Józsefet például kihagyták a beidézettek köréből, ezért az ő lejárátását tekintve ezáltal terelték rá a gyanút. Mindeközben a kiscsoportok külföldi kapcsolataira is beférkőztek az állambiztonság emberei. Végül látszólag magát számolta fel a Hungária csoport, miközben a kommunista rendszer számára veszélyesnek minősülő csoportot az állambiztonság belülről bomlasztotta szét.

Kéthly Anna lejárátásáról, az 1956-ban emigrációba kényszerülő szociáldemokrata vezetőt érő állambiztonsági játszmákról Hankiss 2013-ban írt tanulmányt (HANKISS Ágnes: *Kéthly Anna lejárátása. A kommunista állambiztonság eszköztára*. Budapest: ENP — Hamvas Intézet, 2013.). A Kéthly elleni lejárátási akció 1958 őszén kezdődött, amikor is a forradalom melletti határozott kiállását és esetleges jövőbeli szerepét az ENSZ-ben valahogy ellensúlyozni, hatástalanítani kívánták a magyar állambiztonsági szolgálatok. Kéthlyről összegyűjtöttek minden életrajzi adatot, régi leveleket. A szerző itt említést tesz a nyílt forrású információgyűjtésről az „internet korában”. Végül egy szociáldemokrata emigráns volt ismerősenek küldött régi levelére alapozták azt a propagandafüzetet, melyben megbízhatatlannak, befolyásolhatónak, labilisként tudták beállítani. A propagandaanyagot négy nyelvre fordították le, és 1958 októberétől külföldi rezidentúrák segítségével számos országban, sajtóban, civil szervezeteken keresztül és baráti társaságban terjesztették. A 25-28 oldalas pamfletet idegen nyelveken 750-750 számban nyomtatták ki, míg a magyar 2000 példányban. A kiadó szerepében a Magyar Népköztársaság Külügyminisztériuma szerepelt. 1959-ben Kéthly izraeli útjára időzítették a lejárató hadjáratot, amikor is nem egy konkrét vádat állítottak középpontjába, hanem állítólagos antiszemitizmusát. A két röpcédulát Izraelben és Európában terjesztették, emellett kiküldték a Magyar Rádióhoz, a Magyarok Világszövetségéhez, a *Népszavának*, az Izraeli Munkáspártnak stb. Kéthly látogatására az izraeli magyar közösség nagy rokonszenvvel készült, de az álhírek hallatán sokan elfordultak tőle, és nem kívánták vendégül látni. A megismerhető és kutatható dokumentumok, illetve a kompromittáló anyagok között 1962-ben fekete tussal húzták ki a lejárátás tevékenies segítőjének nevét.

„A célszemélyek, a lejárátottak a rágalom szorításában vergődtek, így nemigen tisztázhatták magukat, hiszen a helyzet reménytelenségéhez tartozott, hogy a megrágalmazásukhoz rendszerint éppen azt a társukat használták fel, akit a közösségben feddhetetlen és megkérdőjelezhetetlen személyiségnek tartottak. A lejárátási és bomlasztási játszmák szomorú utóéletében a megrendezett és soha fel nem fedett szerepcserékre sokan dicstelen közszerepüket építhették, a lejárátottaknak pedig a hamis vádak következményeitől sokszor még évtizedek múltán sem volt könnyű megszabadulni. Az iratokkal együtt sok esetben

megsemmisültek vagy eltűntek perdöntő dokumentumok, amelyek ismeretében az ember elszégyellné magát az összes balítéletért, amit másokkal karöltve mondott ki valaki felett — igaztalanul. Aki pedig elszenvedte az igaztalan vádakat, érthetetlen, baljós történeteket, élete megmagyarázhatatlan fiaskóit, sohasem láthatta tisztán a háttérükben húzódó eseményeket.” (278–279.)

— írta Hankiss Ágnes hiánypótló művének végén.

DAVID RUNCIMAN:
*The History of Ideas:
 Equality, Justice and Revolution*

London: Profile Books Ltd., 2024, 320 l.

Smitnya Alíz Csilla

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar — doktorjelölt

A bemutatott kötet egy olvasmányos eszmetörténeti tankönyv. Szerzője David Runciman történész, a Cambridge-i Egyetem professzora. Véleményem szerint a mű betartja ígértét: összefoglalót nyújt a 18. századtól napjainkig a főbb filozófusok és gondolkodók (Jean-Jacques Rousseau, Jeremy Bentham, Frederick Douglass, Samuel Butler, Friedrich Nietzsche, Rosa Luxemburg, Carl Schmitt, Joseph Schumpeter, Simone de Beauvoir, John Rawls, Robert Nozick, Judith Shklar) gondolatairól az egyenlőség, az igazságosság és a forradalom témakörében. A könyv célközönsége az a laikus olvasó, amely, noha nem olvasta a fenti szerzők műveit, mégis érdeklődik a politikai gondolkodás története iránt. Ugyanakkor az eszmetörténet iránt érdeklődők számára is rejt izgalmat, akiknek valamilyen okból (például egyetemi vizsgák miatt) közérthető és időhatékony módszerre van szükségük a társadalom- és politikafilozófiai ismeretek elsajátításához. Alátámasztja ezt az a tény, hogy a szerző podcastjai alapján írta a könyvet, amely tehát szakmai jellegű, de mégis a nagyközönségnek szánt, informális, élőszóban elhangzott beszédekre épül.

A könyv egyes fejezetei az adott filozófus idevágó gondolatain túl ismertetik rövid életrajzukat is, illetve a szerző megosztja saját véleményét, megjegyzéseit is az adott gondolkodóról és annak nézeteiről. Természetesen, mivel a filozófusok változó korokban és társadalmakban éltek (a Hannover-dinasztia uralma alatt Angliában, a weimari Németországban, a hidegháború során stb.), az egyes fejezetek önálló egységként olvasandók: az őket összekötő központi narratíva az, hogy mindannyian az igazságot keresték, és azzal a céllal léptek fel, hogy jobbá tegyék a társadalmat, vagy legalábbis, hogy az olvasóik politikai gondolkozását fejlesszék. Természetesen előfordul, hogy egy filozófus egy másikkal párbeszédbe kerül (Robert Nozick többnyire John Rawls nézeteire reflektált a saját munkáiban), és így a könyv egyes fejezetei is ezt a narratívát követik. A tárgyalt gondolkodók különféle politikai ideológiákat képviseltek, és a könyv olvasása által így betekintést nyerünk nemcsak az egyes bölcselek műveibe és gondolkodásmódjába, de ezáltal történelmileg és a jelenkorban is releváns politikai ideológiák logikájába is a liberalizmustól a feminizmuson át a fasizmusig. Utóbbira példa a Carl Schmittől szóló fejezet, aki az NSDAP tagja volt, és személyét emiatt a mai napig viták kísérik:

a szerző több oldalon át bocsánatkérő jelleggel szabadkozik, és igyekszik bizonyítani, hogy Schmitt nem volt náci. Úgy gondolom, hogy ez a gesztus fölösleges: ha a szerző célja bizonyos filozófusok gondolatainak ismertetése objektív jelleggel, akkor ugyanúgy lehet egy fasiszta vagy fasisztagyanús filozófus gondolatairól is tájékoztatni az olvasókat, mint egy liberális gondolkodóról.

Amiben a könyv hozzáadott értéket nyújt azon túl, hogy közérthetővé teszi a nagy gondolkodók műveit, az a szerző személyes véleményeinek diskurzusba illesztése. Ezek a vélemények informális hangvételűek és szubjektívek, amely az angol nyelvű tudományos világban teljesen elfogadott, azonban egy magyar vagy kontinentális európai olvasónak túl közvetlen lehet. Egy példa a szövegből, saját fordításomban:

„Hozzájárult-e a tudományok és a művészetek újjáéledése az erkölcsök megtisztulásához? (Az Akadémia kedvelte a kissé fellengzős megfogalmazásokat.) Ez is egy eldöntendő kérdés volt, és Rousseau válasza ismételten egy határozott nem volt.” (10.)

Úgy gondolom, a kötet erőssége, hogy alaposan összeszedi az elmúlt 300 év kanonizált filozófusainak gondolatait az egyenlőség, igazságosság és forradalom tekintetében, és mindezt közérthető formában, laikusok számára is könnyen befogadható módon adja át. A könyv hasznos lehet mindazoknak, akik még nem ismerik ezeket a filozófusokat. A szerző saját gondolatai bizonyos mértékű eredetiséget kölcsönöznek a könyvnek, így válik az önálló művé enciklopédikus ismertető helyett.

A könyv egyes fejezeteinek tematikáját talán lehet kritikával illetni. Egyfelől a könyv aránytalanul nagy hangsúlyt fektet a nyugati szerzőkre, illetve azokra a gondolkodókra, akiket elsősorban az nyugati világ kanonizált. De amennyiben elfogadjuk azt, hogy ez a könyv főleg egy nyugati közönségnek szól, akkor is kérdéses az egyes szerzők önkényes megválasztása: például Runciman egy teljes fejezetet szentel Jeremy Benthamnak, de John Stuart Millnek nem, aki továbbfejlesztette mestere gondolatait, sőt meg is haladta azokat, és ezáltal közismertebb a mai olvasók előtt, és hagyományosan fontosabb szerzőként van elfogadva, mint Bentham.

Hiányoltam a kötetből az állítások konkrét idézetekkel történő alátámasztását. Úgy gondolom, hogy a könyv nivóját emelte volna, ha nemcsak olyan állítások hangzanak el benne, hogy „Samuel Butler azt gondolta...”, hanem ha azok pontos szövegrészlettel és oldalszámmal is alátámasztást nyernének. Ez az érvelés hitelességének erősítésén túl könnyebbé tette volna az olvasónak is a további kutatómunkát, amennyiben egy-egy gondolat kimondottan felkeltette a figyelmét.

Ezzel szemben jó ötletnek tartom a tárgymutatót a könyv végén, amely az első olvasást követően is használhatóvá teszi a kötetet. Ha például az olvasó egy-egy konkrét politikai témakörre vagy fogalomra kíváncsi (abortusz, kapitalizmus, veganizmus stb.), akkor a tárgymutató segítségével azonnal visszakeresheti, milyen gondolatok hangzottak el ebben a könyvben, és melyik tárgyalt filozófus tollából származnak azok.

Mindent egybevetve, David Runciman könyve kiváló bevezető az eszmetörténetbe, azon belül is a politikai filozófiába, amelyről alapos áttekintést nyújt. Egy lehetséges folytatás kiterhetne azokra a jelentős, a könyv témájában megnyilvánuló filozófusokra, akiket a szerző most

kihagyott. (A teljesség igénye nélkül úgy gondolom, helyt kaphatott volna még John Locke, Adam Smith, John Stuart Mill, Immanuel Kant, Roger Scruton, Edmund Burke, Karl Marx, Friedrich Engels vagy Hannah Arendt is.) A könyvet ajánlom mindenkinek, aki érdeklődik a politikai eszmétörténet iránt, de az még nagyjából ismeretlen a számára.

